





Pisateljica je ob fašističnem napadu na našo domovino leta 1941 začela pisati dnevnik, v katerem je beležila svoja doživljanja, ne da bi vedela, da bo iz njega nastal eden najbolj pretresljivih dokumentov iz naše narodnoosvobodilne vojne. Že tedaj je začela zbirati tudi slikovno gradivo. Takoj po osvoboditvi je ustanovila pripravljalni odbor za zgraditev spomenika žrtvam na Sv. Urhu. Izposlovala je, da je bila cerkev izločena iz cerkvene posesti, na griču pa da se je zgradila grobnica in postavil spomenik. S pomočjo slikovnega gradiva je uredila v cerkvi muzej, gradivo za rokopis in fotografije pa je še naprej zbiralala vse do zadnjega časa. Tako je nastalo njeno življenjsko delo, obsežna knjiga s 612 stranmi vsebine in s 370 slikami, ki bodo v časovni odmaknjenosti prav gotovo še pridobile na svoji vrednosti.

Slike predstavljajo predvsem v utrdbo spremenjeno cerkev Sv. Urha, utrjeno po stojanko, urhovske morilce in njihove žrtve, razne sezname in odločbe — pomembno gradivo, iz katerega postaja podoba človeka iz let narodnoosvobodilne vojne 1941—1945 še bolj jasna. Kajti o ljudeh in o silah, ki so jih obvladovala, je mogoče dobiti popoln vtis šele, če jih gledamo iz oči v oči, če ne drugače, vsaj na slikah. Tedaj se večinoma ne moremo več motiti.

Zavod Borec, Ljubljana



ŠTEFANIJA RAVNIKAR-PODBEVŠEK

SV. URH

KRONIKA DOGODKOV
IZ NARODNOOSVOBODILNE VOJNE

LJUBLJANA 1966

*Ta knjiga je napisana v spomin vsem
znanim in neznanim žrtvam, ki so izkr-
vavele na urhovskem morišču in v oko-
lici, in v opomin tistim, ki bi skušali še
kdaj stopiti na pot izdaje svojega naroda.*

Kot avtorica kronike o dogodkih na Sv. Urhu med NOV želim povedati nekaj besed o tem, kdaj in zakaj sem se odločila, da bom napisala vse, kar bo le mogoče zvedeti o domobranskem morišču na Sv. Urhu. Hkrati želim opisati težave, ki so me ovirale in mi preprečevale, da bi bila kronika popolnejša in dolačnejša, zlasti glede števila žrtev, ki so za vselej izginile na Sv. Urhu in v okoliških gozdovih.

Takoj v začetku pa bi rada pojasnila razmere, v kakršnih sem živela kot učiteljica na sedemrazredni osnovni šoli v Soštem v občini Dobrunje, kamor spada tudi Sv. Urh, nizek grič nad vasjo Dobrunje s podružnično cerkvijo, pokopališčem, z mežnarijo z gospodarskimi poslopji, s sadovnjakom in z nekaj ari obdelovalne zemlje.

Na sostrški šoli sem službovala od leta 1932. Ker v občini ni bilo stanovanj za učiteljstvo, sem se vsak dan vozila iz Ljubljane na službeno mesto. Duhovščina iz bližnjega šentlenarškega župnišča je na šoli poučevala verouk. Poleg tega so nekateri veroučitelji — med njimi zlasti kaplan Filip Žakelj, verski fanatik, kakršnega bi bilo težko najti celo v mračnem srednjem veku — skrivaj nadzorovali politično življenje in mišljenje učiteljstva in o tem obveščali šolske nadzornike. Učiteljstvo in šolski nadzorniki so se menjavali, kot so se menjavale politične stranke v vladi stare Jugoslavije.

Z duhovščino, učiteljstvom in s šolskimi nadzorniki smo razpravljali o raznih problemih, tudi o političnih. Vendar med nami ni bilo nikogar, ki bi bil kdove kako politično razgledan in bi mu to področje udejstvovanja kaj dosti pomenilo. Pri starejših učiteljih sem opazila, da jim že preseda stalno premeščanje z enega službenega mesta na drugo zato, ker so pri volitvah glasovali za stranko, ki je nastopila z naprednejšim ali celo revolucionarnim

programom. Ženske pa tako nismo imele volilne pravice in smo moškim lahko le prigovarjale, kako se je treba odločiti.

Nastop fašizma v Italiji in nacizma v Nemčiji je vnesel tudi v politične pogovore na sostrški šoli več zanimanja. O tem, da je treba prisluhniti navodilom KP, ki je edina opozarjala na nevarnost in nujnost obrambe pred fašizmom, so govorili posamezniki le med štirimi očmi, nikoli pa pred celotnim učiteljskim zborom ali celo pred duhovščino.

Ko je junija 1940 Francija kapitulirala pred Hitlerjem in je nad Napoleonovim grobom v Parizu zaplapolal kljukasti križ, nam je tedanji pedagoški »diktator« za vzhodno ljubljansko okolico, nadzornik Fran Erjavec, nazorno obrazložil, kaj nas čaka v bližnji bodočnosti. Po sklepni šolski konferenci je dejal: »Če nas dobe v roke Nemci, bodo vse šole zaprli, nas pa poslali v ‚Arbeiterkompanie No...‘ Imeli ne bomo ne orožja ne svinčnika ne papirja.« Na moje vprašanje: »Kaj pa Rusi?« je vzrožil in zarjul, kot je imel navado: »Kaj, ti prekleti mongolski barbari?! Ti sploh nimajo vojske, le divjo čredo!«

Tudi šentlenarški župnik Franc Verce ni hotel nič slišati o Rusiji. Z njim sem lahko dokaj prosto o marsičem razpravljala. Pred Hitlerjevim napadom na našo deželo je menil, da je za Jugoslavijo nujno nasloniti se na Italijo in Nemčijo. Ko sem ga vprašala: »Kaj pa na Rusijo?« je umolknil in se odslej izogibal podobnim pogovorom z menoj.

Kaplan Žakelj, ki je služboval v šentlenarški fari od julija 1935 do avgusta 1939, je izkoriščal cerkev in verska čustva faranov za boj proti »brezbožnemu komunizmu«. Niti pri šolskih mašah se ni mogel vzdržati divjih napadov proti vsem, ki se niso strinjali s klerikalno miselnostjo. Papeževe in škofove okrožnice proti komunizmu je na prižnici prebiral in razlagal s tako zagrizeno vnemo, da je samega sebe pritiral v ekstazo in se spozabljal v besedi in glasu. Rjovel je na prižnici, kot bi ga živega devali iz kože — tako so o njem govorili farani — in to celo takrat, kadar je pridigal šolarjem. Otroci so ob njegovem glasu — vsebine tako niso razumeli — bledele in trepetali.

Zgodilo se je celo, da je med njegovo pridigo pri šolski maši zdrsnila slabo pritrjena deščica iznad bližnjega oltarja, na katero so pregoreče tercijalke naložile cvetlične lončke, tako močno je zaradi kaplanovega rjojenja in otepanja z rokami, oblečenimi v široke rokave duhovniške obleke, valoval zrak po cerkvi. Eden teh lončkov je padel šolarčku iz prvega razreda, ki je stal pod

oltarjem, na glavo in mu zasekal globoko rano. Tisto nedeljo sem imela obvezno nadzorstvo otrok pri šolski maši. Pograbila sem otroka in odhitela z njim v župnišče. Še preden sva dospela do cerkvenih vrat, je bil otrok ves oblit s krvjo. Kapljala mu je po nedeljski obleki na tla, da se je poznala krvava sled vse do župnišča. Med izmivanjem in obvezovanjem rane je pristopil k nama župnik Franc Verce in vprašal, kaj se je zgodilo. Čeprav se je že večkrat jezil zaradi kaplanovega fanatizma, je nesrečo naprtil tercijalkam, češ da že več ne vedo, kam bi še prislonile kak nepotreben cvetlični okras, in s krepko pripombo označil »stare device«.

Z enakim fanatizmom kot je pridigal v cerkvi, je kaplan Žakelj poučeval v šoli verouk. Tudi najmlajšim je grozil s peklenkim ognjem in jim z glasom, ki je sam po sebi vzbujal grozo, našteval tako pošastne kazni za greh, da otroci še dolgo po njegovi učni uri niso bili dovzetni za pouk. Uporabljal je nedopustne telesne kazni: s pestjo, v kateri je tiščal železen ključ, je neposlušnim delil »hruške«, se pravi, da je otroka s tako silo treščil po glavi, da se mu je pri priči pocedila kri.

Razumljivo, da so se šolarji bali takega veroučitelja in že od daleč trepetali pred njim. Na poti iz šole domov so se mu tisti, ki bi morali mimo cerkve in župnišča, na daleč izognili. Kaplan Žakelj je imel navado, da je pri branju brevirja tekal okoli cerkve, ogrnjen v dolgo črno pelerino, ki je plapolala okoli njega kot krila velikanskega ptiča.

Divja protikomunistična propaganda v cerkvi in izven nje pa ni bila najvažnejše opravilo kaplana Žaklja. Njegovo »veliko« delo, ki ga je med službovanjem v šentlenarški fari opravil med svojimi najbolj zvestimi privrženci, je bila ustanovitev in utrditev Katoliške akcije. Slovenska duhovščina je v svojem tisku in v živi besedi ugotavljala, da dotedanja verska in katoliška prosvetna društva niso več zadostna za obrambo katolištva na Slovenskem. Zato je potrebna Katoliška akcija, v kateri se poleg duhovnikov lahko udeležujejo tudi laiki in prispevajo svoj delež k pokristjanjenju razkristjanjenega sveta.

Kaplan Žakelj je vzgojil sicer majhen, toda strahotno zagrižen in sfanatiziran kader »apostolov« Katoliške akcije in dosegel, da je bila ta organizacija v šentlenarški fari, h kateri je spadal tudi Sv. Urh, med najaktivnejšimi v Sloveniji. Takoj za njo je bila Katoliška akcija v poljski fari. Načelo, da pomeni »katoli-

ška akcija» vsako organizirano dejavnost katoličanov, so voditelji in pripadniki Katoliške akcije prenesli predvsem na politično področje.

Vendar je bila vsa zagrizena versko-politična propaganda duhovščine in članov Katoliške akcije v dobrunjski in sosednji poljski občini, spričo razgibane in neprekinjene dejavnosti legalnih, pollegalnih in nelegalnih oblik partijskega dela z osnovnimi množicami, brez večjega vpliva. Niti verno učiteljstvo — povečini so bile tovarišice — se ni dosti vključevalo v klerikalne organizacije. Zaradi posledic, ki bi ga doletele v primeru javnega delovanja v društvih, v katerih je prevladoval vpliv članov KP, se je učiteljstvo udeleževalo največ v svoji stanovski organizaciji JUU (Jugoslovansko učiteljsko združenje), v kateri je razpravljalo predvsem o pedagoških in stanovskih problemih. In tudi v to organizacijo so posamezniki že začeli vnašati navodila KP.

Do okupacije aprila 1941 sem bila tajnica odbora JUU za ljubljansko okolico — vzhodni del. Že zadnje dni maja in v začetku julija 1941 sem se udeležila sestankov naprednih učiteljev in učiteljic, na katerih nam je urednik Učiteljskega tovariša Vekoslav Mlekuž po nalogu učiteljskega matičnega odbora OF posredoval navodila za delo na šolah in me imenoval za poverjenico na šoli v Sostrem. Prispevke za OF je na šoli zbiral učitelj Karel Črnač. Obvestil me je, da se je odzvalo vse učiteljstvo. Z učiteljem Leopoldom Bohincem, ki so ga septembra 1942 aretirali, oktobra pa odpeljali v taborišče Renicci, sva zbirala opremo za ljudi, ki so med prvimi odhajali v partizanske enote in se pred odhodom po več dni zadrževali pri njem. Poglavitna naloga te trojke je bila približati OF in njene cilje učiteljstvu, staršem otrok in prebivalstvu.

Prvo praznovanje Prešernovega kulturnega praznika — opisano v tem tekstu — je bilo med najbolj uspešnimi akcijami OF. Ljudje so spoznali, da jim ne more nihče do živega, če so enotni in ni izdajalcev med njimi. Toda že prve mesece po praznovanju Prešernovega dne, spomladi 1942, je bilo čutiti, da se nasprotniki osvobodilnega gibanja pripravljajo, da bi ga zatrli. Duhovniki in privrženci reakcije so tajili, da bi kaj snovali proti OF in partizanom, in zavračali očitke.

V prvi polovici maja 1942 sem zvedela od članov NZ, da je poljski podžupan Feliks Pogačnik pripeljal k Jakoševim pod Sv. Urh v sodu za gnojnico večje količine orožja. Kaplana Mirka

Gandeta, Žakljevega naslednika, sem vprašala, komu je to orožje namenjeno. Ogorčen me je zavrnil, naj nikar ne verjamem izmišljenim govoricam. Vendar so bile resnične, saj jih je kasneje javno potrdil celo poljski župnik Janez Kete v svojem članku v Slovincu (30. januarja 1944).

Ker sem imela med italijansko okupacijo delj časa stalno dovolilnico za prehod skozi blok — priskrbel mi jo je aktivist OF profesor Stane Melihar v Ljubljani — sem lahko prihajala v vasi dobrunjske občine tudi takrat, kadar ni bilo pouka na šoli, in sem pod pretvezo, da kupujem živež, ki ga je med vojno pri-menjkovalo, poizvedovala za novicami.

Na dobrunjsko nedeljo, 17. maja 1942, je izginilo iz nekaterih vasi dobrunjske občine nekaj aktivnih članov KA, med njimi mežnarjev sin s Sv. Urha Polde Selan, Joško Jakoš, doma na Tarnavi pod Sv. Urhom, Ivan Korošec iz Bizovika, Lojze Dežman iz Spodnje Hrušice, Ivan Cankar iz Zadvora in še nekateri. Slišala sem, da so člani NZ pozvali partizane, naj pridejo in polove nasprotnike OF, ki kujejo zaroto proti njim. Prihod partizanov so spravljali v zvezo z zbiranjem orožja na Tarnavi pri Jakoševih. Vendar ljudje, ki so o tem govorili, niso vedeli, ne koliko ljudi so partizani polovili ne koliko jih je pobegnilo.

Partizanski poseg v vrste nasprotnikov OF si je tedaj tolmačil vsak po svoje. Šele po osvoboditvi so partizani tedanje II. grupe odredov s komandantom drugega bataljona Francem Mazovcem-Ristom, ki je prišel 17. maja 1942 s svojimi borci na Sv. Urh in v Dobrunje, pojasnili dogodek, kot je opisan na kasnejših straneh te kronike.

V zgodnjih jutranjih urah 31. avgusta 1942 me je na bloku pod Bizovikom dohitela dolga kolona utrujenih italijanskih vojakov. Preplašeni so pogledovali na levi breg Ljubljanice, kjer se je iz vevške papirnice valil gost, črn dim. Dve noči poprej so partizani ob pomoči aktivistov OF zažgali njene objekte. Vsi smo vedeli, da dela tovarna za okupatorja, malo pa jih je vedelo za navodila glavnega štaba POS, da je treba s takimi in podobnimi akcijami zrahljati okupatorjev pritisk na Kočevski Rog, kjer je partizanskim enotam, njihovemu vodstvu in IO OF grozilo uničenje.

Vojaške je težilo avtomatsko orožje in stežka so vlekli noge za seboj. Pri Marinku, kjer se z Litijske ceste odcepi stranska pot proti Dobrunjam, so morali v strelce. Razpotegnili so se proti severu do desnega brega Ljubljanice, proti jugu pa do vrha

Sv. Urha. Izkoristila sem priložnost in odhitela pred vojaki v Zadvor, da sem lahko obvestila ljudi, za katere sem vedela, da so naklonjeni OF, v kakšni nevarnosti so. Po hišah so poskrili, kar je bilo sumljivega, a moški, ki so bili še doma, se niso umaknili ali pravočasno zbežali. Nihče se ni zavedal, kaj mu grozi. Niti skupina partizanov, ki je prišla h gostilničarki Mariji Penko v bližini šentlenarške cerkve, se ni precej zganila. Šele ko so nekateri skočili na cesto in zagledali prihajajočo kolono italijanskega vojaštva, so odhiteli na varno.

Možje in fantje, ki niso zbežali ali se poskrili, so obžalovali, da so pričakali okupatorja doma. Do večera je vojaštvo segnalo 146 moških na Glastovčev vrt v Zadvoru in jih proti večeru prepeljalo v Ljubljano, nato pa naprej v koncentracijska taborišča. Istega dne je okupator divjal po vaseh poljske občine, iz katerih je odgnal v internacijo okoli 700 ljudi.

Ko prebiram svoje zapiske iz let NOV, nanašajoče se na dogodke v vaseh dobrunjske občine, vidim, koliko vrzeli in nepopolnih strani je med njimi. Pa tudi dosti naivnega tolmačenja dogodkov, ki niso samo mene vrgli iz tira zaradi strahotne vsebine, kakršne do tistih dni nismo poznali.

Takšne so bile tudi moje beležke o zločinih okupatorja in domačih izdajalcev. Gorje in ogorčenje, ki je kipelo v ljudeh, je prepojilo vsebino zapiskov, a vse prešibek je bil vpogled v ozadje dogodkov, ki so ga čas in ljudje pripravljali dolga desetletja.

V začetku oktobra 1942 so me presenetili na bloku pod Bizovikom prav mladi fantje v nenavadnih uniformah: preko ponošene civilne obleke, prepasane z vojaškim pasom, so nosili dolge puške, na glavi pa so imeli črne baretke z bleščečimi znamenji. Iz njihovega obnašanja ni bilo razvidno, da bi imeli kak določen opravek na bloku. Brez reda so hodili sem in tja med italijanskimi vojaki in fašisti in si z nerodnimi kretnjami popravljali predolge puške na ramah. Pri srečanjih z domačini, ki so se na bloku mudili zaradi pregledovanja prehodnih dovolilnic, so se eni obnašali predrzno in izzivalno, drugi pa so v zadregi povešali pogled.

To so bili prvi belogardisti iz vasi dobrunjske občine, ki so se uдинjali okupatorju kot člani vaše straže v Bizoviku in Dobrunjah. Med njimi sem spoznala Avgusta Jakoša, enega izmed mladih Jakoševih sinov s Tarnave pod Sv. Urhom. Ko me je zagledal,

je skušal zakriti svojo nebogljenost in pokazati, da je odrasel in da ve, kako se mora vesti kot vojak. Ker ga je ovirala ogromna puška na rami, je s težavo privlekel iz žepa zmečkano cigareto in v zadregi gledal okoli sebe, kdo bi mu jo prižgal. Bil je pomilovanja vreden, ko je — majhen in bled, v čudni nevojaški uniformi — stopil k gizdavo oblečenemu italijanskemu oficirju, ga pocukal za rokav in mu s kretnjami dopovedal, kaj bi rad. Oficir se mu je prizanesljivo nasmehnil in se sklonil k njemu, da je ob svoji tleči cigareti prižgal njegovo.

Tudi pred stavbo dobrunjske občine je stala gruča belogardistov, ki so brez navzočnosti okupatorjevih vojakov ustavljali ljudi in vpili nad njimi. Še preden sem dospela do njih, je prihitela k meni občinska uslužbenka in mi v naglici nasvetovala, naj bom vljudna do njih, ker so med njimi tudi tisti, ki so pred nekaj dnevi sodelovali pri umoru prvih žrtev v Bizoviku in Dobrunjah.

Po ustanovitvi vaše straže v Bizoviku in Dobrunjah konec septembra in v začetku oktobra 1942 so se začeli vračati iz Dolenjske sinovi iz tistih belogardistom naklonjenih hiš, ki so 17. maja 1942 zbežali pred partizani iz urhovskih gozdov. Nihče ni vedel, kje so bili in kaj so počeli, vsak pa je takoj opazil, kako zelo so se spremenili. Celo tistih, ki so bili znani kot mirni in »bogaboječji«, ni bilo mogoče več spoznati, tako divji in okrutni so postali.

Med najbolj divjimi so bili prvi komandant belogardistične vaše straže v Bizoviku Gabrijel Capuder in njegova pomočnika Marjan Lavrič in Ivan Habič. Capuder, ki so ga pajdaši in tudi domačini nazivali Capo¹, in Lavrič sta bila iz Ljubljane, Habič je bil iz Bizovika. Ivana Habiča se je zaradi njegovega sadizma kmalu oprijel vzdevek »bizoviški vrag«.

Konec oktobra 1942 se je vrnil iz Dolenjske Lojze Dežman iz Spodnje Hrušice. Tudi o njem ni nihče vedel, kje je bil in zakaj. Občinski uslužbenki Poldki Fritz, doma iz iste vasi, je zaupal, da je bil v Gorjancih v »Štajerskem bataljonu«, ki se je izdajal za partizansko enoto. Pravil ji je, da so nosili znake partizanske uniforme, vodili partizane za nos in imenitno živeli na njihov račun.

Tako je pravil tudi meni, ko me je dne 11. decembra 1942 pozval k sebi v belogardistično postojanko pod Sv. Urh, katere komandant je bil. Čeprav ni vedel o meni nič določenega, je vpil

¹ Tega imena niso izgovarjali kot kapo, temveč capo kot okrajšavo za capin, op. p.

nad menoj, da ve vse in da bo poklical iz internacije učitelja Leopolda Bohinca in naju skupaj zaslišal. Kako je potekalo to zaslišanje, navajam na drugem mestu.

O božiču 1942 se je vrnil iz Dolenjske Polde Selan s Sv. Urha, s katerim je Lojze Dežman »partizanił« v Gorjancih v lažnem Štajerskem bataljonu. O njem so govorili belogardisti, ki so ga poznali: »Ta se je že napil slovenske krvi!«

Zaradi posledic italijanske ofenzive, imenovane roška, je belogardistom zrasel pogum, da so še huje divjali. Februarja 1943 mi je Pepca Moškrič povedala, da so ji fašisti in belogardisti na Polici ubili moža, delavskega pesnika in borca za pravice delovnega ljudstva Jožeta Moškriča iz Zadvora, skupaj s terencem Francem Habičem iz Podlipoglava, in mi opisala pogovor s poliškim župnikom Jankom Dolencem, ki je prisostvoval mučenju in umoru obeh žrtev.

Meseca februarja 1943 sem že začela srečavati na poti proti Ljubljani prve internirance, ki so se bolni in izčrpani vračali iz italijanskih taborišč. Tudi aktivistka OF Marija Marolt iz Dobrunj se je vrnila z Raba in opisala grozote tamkajšnjega taborišča. Takoj po vrnitvi je začela iskati zvezo s partizanom Francem Mojškrcom iz Bizovika. Njegov sovaščan, belogardist Lojze Ferkolj ji je povedal, da v bližnjih hribih ni partizanov, ker daleč naokrog ni kvadratnega metra gozda, ki ga oni ne bi bili preiskali.

Pri tem raziskovanju so belogardisti odkrili grobove petih četnikov in njihovih sodelavcev, ki so jih partizani II. grupe odredov 17. maja 1942 polovili na Sv. Urhu in po zaslišanju likvidirali. Dne 20. maja 1943 so v dolgem sprevodu vozili njihove krste po poti mimo šolske stavbe nazaj na Sv. Urh in v Bizovik. Še isti teden so zaradi izdaje odkrili belogardisti skrivališče terenca Rudolfa Muzge v Sadinji vasi in ga v bizoviški postojanki dva dni tako strahotno mučili, da je klonil. Telesno in duševno strtega so nato vodili mimo šolske stavbe v šentlenarško cerkev, kjer se je spovedal in prejel zadnjo popotnico. Po tej ceremoniji, ki so jo belogardisti uporabljali, da so pred smrtjo še kaj zvedeli od svojih žrtev, so Muzgo odgnali skozi Sadinjo vas mimo njegovega izdanega skrivališča v Podlipoglav in ga ustrelili.

V začetku aprila 1943 je Dežman organiziral v dobrunjski občini še četrto postojanko vaške straže. Iz hiše delavca vevške papirnice Janeza Gregoriča, ki je moral po požigu papirnice v internacijo, so belogardisti pognali njegovo ženo in otroka in jo v nekaj dneh spremenili v utrjeno postojanko. Iz te postojanke,

nedaleč od šolske stavbe, je Dežman vodil belogardiste, kamor sta jih gnala pohlep in bojaželjnost.

Dne 15. aprila 1943 je hitel s pajdaši proti kašeljškim hribom in se še isti dan vrnil v svojo novo postojanko. Zvedela sem, da je hitel na pomoč poljskim belogardistom, ki jim je izdajalec pokazal partizanski bunker v Mrzli dolini. V njem so se štirje partizani domačini več ur bojevali z napadalci. Zadnji naboj so prihranili zase.

Dejavnost bele garde se je tiste dni stopnjevala iz dneva v dan. Čeprav je imel italijanski okupator svoje pomagače na »kratki verig«, so se dogajale stvari, nad katerimi so se zgražali celo belogardistom naklonjeni ljudje. Tudi italijansko vojaštvo je kdaj pa kdaj obsojalo njihovo divjaštvo. Kadar so vaščani videli, da prihajajo belogardisti skupaj z vojaštvom, se jih niso toliko bali kot tedaj, če so bili sami ali v družbi s fašisti. Ti so odobravali tudi najhujše zločine svojih hlapcev. Zgodilo se je, da je podivjani belogardist Anton Jakoš iz Bizovika ustrelil v Sostrem na hišnem pragu domačega sina Franca Juvana, ker ni hotel v belo gardo. Fašisti so na videz obsojali belogardistovo dejanje in priredili njegovi žrtvi svečan pogreb, toda morilca niso prišli in je lahko nemoteno nadaljeval svoj zločinski posel.

V kraje svojega šolskega okoliša sem prihajala tudi ob praznikih in med počitnicami. Pod raznimi pretvezami sem se skušala približati tudi nasprotnikom osvobodilnega gibanja in partizanstva, da bi od njih samih zvedela za potek dogodka, o katerem so ljudje govorili. Med njimi so bili preprosti, verni ljudje, ki so mislili, da se belogardisti v resnici bore za vero in narod. Dogodki so jih razočarali in zbegali, da so začeli dvomiti. Zagriženci pa niso popustili. V njih je bilo toliko sovraštva do partizanov in njihovih svojcev, zlasti do tistih, ki so jih imeli na sumu, da so člani partije, da niso le odobravali zločinov, ampak so bili pripravljeni tudi sodelovati pri njih.

V šolskih dneh sem uporabljala za zapiske zvezke šolarjev, ki sem jih prenašala skozi blok, da sem jih doma pregledovala. Največkrat sem si datume in imena zapisala na pivnik v zvezku. Tega niso pogledali ne fašisti ne belogardisti. Že tedaj, ko Sv. Urh še ni postal množično morišče, so me prevzemale misli, da bo treba nekoč o vsem tem spregovoriti.

Do konca šolskega l. 1942/43 me je belogardistični komandant Lojze Dežman pogosto ustavljal na poti od bloka do šole in

nazaj grede. Pregledoval je dovolilnico in me opozarjal, da nadzoruje vsak moj korak. Belogardistkam na bloku je naročal, da me morajo vselej natančno pregledati. V poletnih mesecih 1943 pa me je prenehal nadlegovati. Moral je uvideti, da se dogodki na svetovnih bojiščih in v domovini le ne razvijajo tako, kot so napovedovali klerikalni voditelji v Ljubljani, ki so mu dajali navodila za delo. Postajal je zbežan in malodušen, so mi povedali ljudje, ki so ga srečavali. Ob kapitulaciji Italije je kot nor tekal po Dobrunjah in si s silo vzel konje in vozove, ko je z belogardisti iz svoje in okoliških postojank bežal čez Orlje proti Dolenjski.

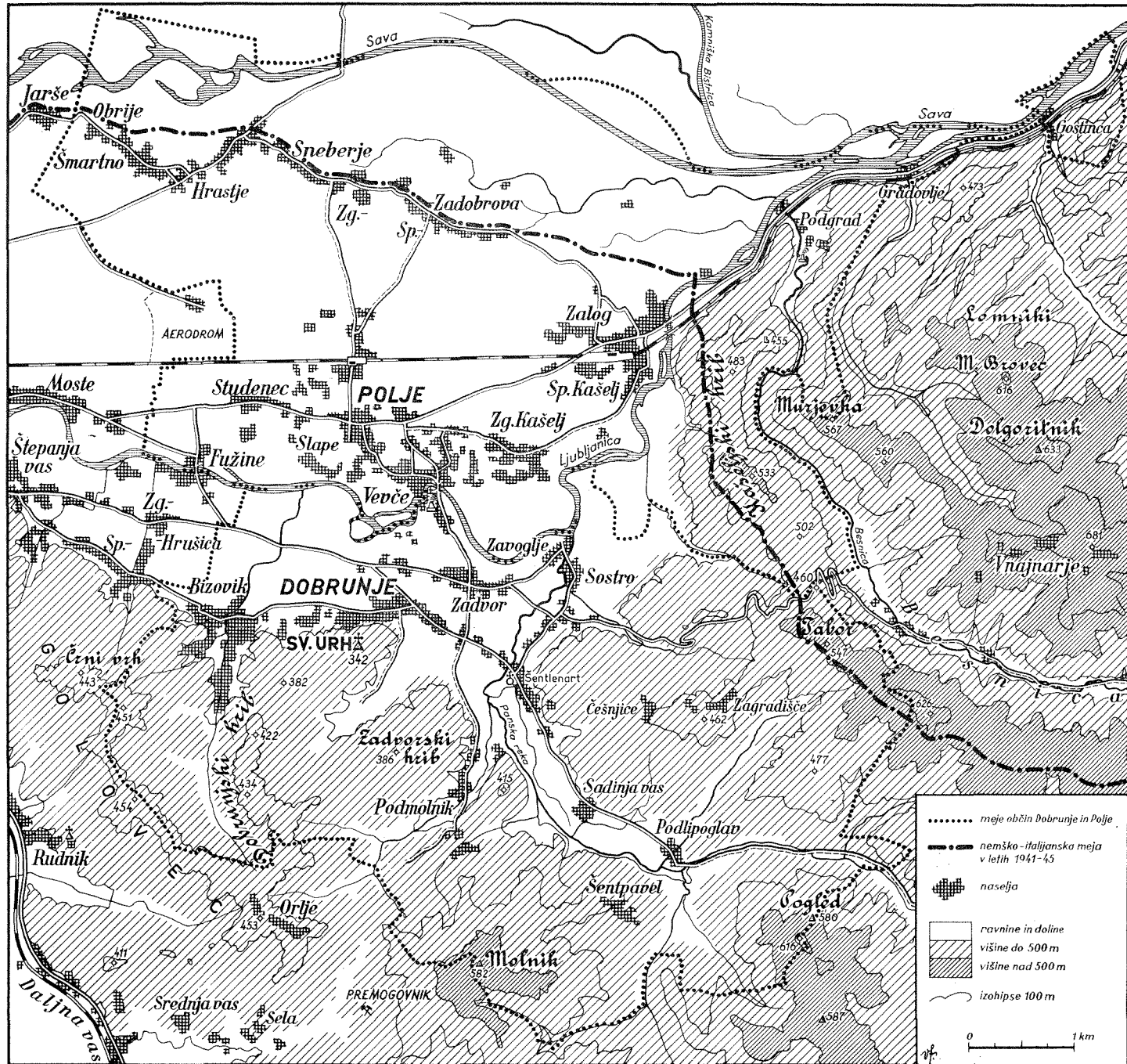
Že po nekaj dneh so se začeli belogardisti vračati v svoje postojanke na Sv. Urh, v Bizovik in Polje. S prvimi sta prišla novi komandant in podkomandant urhovske postojanke Lojze Dežman in Ivan Korošec. Čeprav so se prve dni skrivali, sem zvedela od naših ljudi, da so se vrnili in da hite utrjevati postojanke.

Dne 18. septembra 1943 je od zgodnjih popoldanskih do poznih večernih ur divjal na Sv. Urhu boj med partizani in belogardisti, ki so jim Nemci prihiteli na pomoč. Za točen potek boja, v katerem je padlo več mladih borcev, sem lahko zvedela šele po osvoboditvi od komandnega kadra IV. bataljona Cankarjeve brigade, ki je boj organiziral in vodil. O nekaterih podrobnostih pa so ljudje spregovorili že tedaj.

Najhuje me je pretresla pripoved občinske uslužbenke, ki je dan po pokopu padlih borcev poslušala hvalisanje urhovskega komandanta Dežmana. Ta je pogosto prihajal na občino in se zanimal zlasti za to, če morda ne prejemajo živilskih nakaznic ljudje iz partizanskih hiš. Po boju na Sv. Urhu je pravil, kako je ubil ranjeno partizanko, čeprav mu je že od daleč klicala: »Tovariš, pa me vendar ne boš ustrelil!« — »Pa sem jo le, kurbo partizansko!« je brez sramu govoril 23-letni belogardistični komandant.

Prav tako pretresljivo je bilo doživetje prisilnih grobarjev Janeza Omahna in Martina Kurenta iz Dobrunj, ki sta morala na Dežmanov ukaz pokopati padle borce. Brez jedi in pijače sta v nedeljo, dne 19. septembra kopala od ranega jutra do 22. ure in še čez. V izkopani grob sta morala zmetati trupla devetnajstih borcev in bork. Dežman jima ni dovolil, da bi jih spodobno polagala v grob, zahteval je, da jih mečeta z vrha, kamor in kakor je pač padlo truplo.

Za boj na Sv. Urhu in za nasilje urhovskega komandanta sem zvedela od ljudi, ki so bili naklonjeni osvobodilnemu gibanju



in so imeli to srečo, da so že prve dni po kapitulaciji Italije dobili nemško dovolilnico za prehod skozi blok. Jaz sem morala čakati nanjo do 15. oktobra 1943. Sklenila sem, da pojdem v šolo po poljski strani, ker me tamkajšnji domobranci niso toliko poznali kot domobranci v dobrunjski občini. Še zlasti pa sem se želela izogniti srečanju z Dežmanom.

Na poljskem bloku sem zvedela, da moram imeti poleg nemške dovolilnice še krajevno dovolilnico za prehod čez blok na Friškovcu nad vevško papirnico. Dovolilnice so izdajali domobranski oficirji v postojankah poljske in dobrunjske občine. Ker je bil komandant poljske postojanke odsoten, sem šla brez dovolilnice proti Zadvoru. Po poti sem srečala tovarišice, ki sta pravkar prihajali z dobrunjske strani od komandanta Dežmana. Dal jima je krajevno dovoljenje in poduk, ki jima je nagnal strah v kosti. Zagrozil jima je, da bo dal postreliti vse učiteljstvo, ki ne bo upoštevalo ukazov slovenskega domobranstva. Vprašal je tudi po meni in hotel vedeti, zakaj še ne poučujem. Povedali sta mu, da moram čakati na nemško dovolilnico.

Ko so belogardisti zvedeli, da so kot domobranci postali del nemške vojske, so se začeli trkati na prsi in vzklikati »Nemci in mi bomo zmagali!« Govorili so, da je nemška vojska vse kaj drugega kot italijanska in da ji je končna zmaga zagotovljena. Tudi šentlenarški župnik Franc Verce je verjel v nemško zmago in vztrajno trdil, da se Nemci umikajo načrtno le do določene meje, s katere jih ne bo nihče premaknil.

Po končanem popoldanskem pouku sem šla po isti poti proti papirnici. Dežman je že zvedel, da sem bila v šoli. Z motorjem je pridrvel za menoj in me dohitel v bližini papirnice. Zahteval je, da mu pokažem nemško dovolilnico. Ko si jo je ogledal, je hotel še dovolilnico za prehod skozi krajevni blok. Rekla sem mu, da jo bom dobila naslednji dan. S posmehom mi je odvrnil, da ne verjame, da jo bom kdaj dobila, in me spomnil grožnje, ki jo je izrekel pri zaslišanju decembra 1942, da me bo dal pred šolsko stavbo vprico šolarjev ustreliti. Še preden je grožnjo do konca izrekel, sem ga prekinila, češ da je ni treba ponavljati, ker sem si jo dobro zapomnila.

Deset dni kasneje je prišel župnik Verce zelo vznemirjen poučevat verouk. V šolski zbornici je pripovedoval, da se je prejšnji dan — bila je nedelja, 24. oktobra 1943 — okoli 13. ure ustavil pred šentlenarškim župniščem poltovorni avto. Iz njega je

oborožen domobranec iz poljske postojanke nagnal dva moška in zahteval, da ju kaplan Gande spove, ker sta obsojena na smrt. Tretji moški se ni hotel spovedati in je ostal v avtomobilu. Ker se je kaplan prestrašil na smrt obsojenih, ju je moral župnik sam spovedati. Pri spovedi sta ga prosila, naj ju reši, ker sta nedolžna. Po končani spovedi je župnik vprašal domobrancia, kaj sta zagrešila. Odgovoril mu je, da ne ve, le smrtno kazen da mora izvršiti.

Župnika sem vprašala, če si je zabeležil imena ustreljenih, ker bo treba obvestiti njihove svojce. Dejal je, da si je imena spovedancev zapisal na listek in ga shranil. O starejšem, ki je imel okoli 53 let, je povedal, da je doma z Viča v Ljubljani in je oče treh otrok, o mlajšem, ki je imel komaj 20 let, je dejal, da je obupno jokal in ga rotil, naj ga reši, o tretjem, ki je ostal v avtomobilu, ni govoril.

Na vprašanje, kaj je ukrenil, da bi preprečil smrt ljudi, ki jih je pri spovedi spoznal za nedolžne, je ogorčen odvrnil, da je takoj odšel v Polje k župniku Janezu Keteju in mu prepovedal, da bi vodili obsojence k njemu spovedovat, ko ima enega samega kaplana v pomoč, on pa štiri.

Ta dogodek, ki je v kroniki obširneje opisan, navajam na tem mestu zato, ker so s tem dnem začele množično padati žrtve na Sv. Urhu. Ko so 24. oktobra 1943 padle prve žrtve urhovskih domobrancev, je bil njihov komandant Lojze Dežman še živ, štiri dni kasneje se je smrtno ponesrečil.

Zaradi bližajoče se jesenske ofenzive so Nemci poslali na Sv. Urh večje količine orožja. Domobranci so ga z vnemo preizkušali. Dne 28. oktobra 1943 se je komandantu Dežmanu odbila krogla od drevesne grče in mu prebila lobanjo, da so mu izstopili možgani. Po prevozu v bolnišnico je tretji dan podlegel poškodbi. Dva dni kasneje so ga pokopali v Štepanji vasi. Bivši šentlenarški kaplan Filip Žakelj, tedaj že stolni vikar v Ljubljani, je še pozno v noč govoril na njegovem grobu.

Tisti večer me je obiskal učitelj Leopold Bohinc, ki se je vrnil iz internacije. Povedala sem mu, koga pokopavajo in kaj vse nama je obetal, ko me je zasliševal v postojanki pod Sv. Urhom. Smrt mu je preprečila, da bi grožnjo izpolnil.

Po Dežmanovi smrti sem imela več upanja, da mi bodo poljski domobranci izdali krajevno dovoljenje, saj pri njem ne bodo

mogli več iskati informacij o meni. Že štirinajst dni sem hodila brez dovolilnice mimo papirnice in s strahom čakala, kdaj bodo premestili domobranca Rika Gabriča z bloka na Friškovcu. Pred leti je bil moj učenec in me je vselej vljudno vprašal, če imam dovolilnico. Zadovoljil se je z odgovorom, da jo imam v torbici.

V postojanki poljskih domobrancev me je sprejel njihov oficir Ernest Hirschegger. Vzel mi je nemško dovolilnico in odšel z njo v pisarno. Ko se je vrnil, je dejal: »Jaz na vašem mestu ne bi iskal dovoljenja ne na tej ne na oni strani Ljubljane!«

V šoli sem povedala upravitelju, kako sem opravila pri poljskih domobrancih. Svetoval mi je, naj poizkusim še pri domobrancih na Sv. Urhu. Podpisal in žigosal je uradno prošnjo. Izročila sem jo svoji učenki, ki je imela po pol brata Jožeta Jesiha med domobranci na Sv. Urhu, z naročilom, naj jo odda novemu komandantu Poldetu Selanu.

Že naslednji dan mi je vrglo dekletce zaprto kuverto na mizo. Na hrbtni strani prošnje je bila pod žigom domobranske postojanke »Sv. Urh«¹ pripisana ena sama beseda: »Zavrnjeno«. Listino hranim za spomin. Bila sem edina na šoli, ki so ji domobranci zabranili prehod čez njihov blok. Vendar te prepovedi nisem upoštevala. Ogledala sem si obliko in vsebino dovolilnice drugih in si jo sama priskrbela. Na četrtingo pole mi je naš človek natipkal dve vrsti besedila, na spodnji desni rob pa sem narisala nečitljiv podpis, podoben podpisu na dovolilnici tovarišic. Po žigu, ki je manjkal, ni nihče vprašal.

Poslej sem hodila skozi blok, na katerem so se menjavali znani in neznani domobranci, še z večjo tesnobo kot doslej, a prav misel na Dežmanovo nesrečo mi je dajala upanje, da se bo tudi v bodoče vse dobro izteklo. Zdaj teže razumem takratno ravnanje, a tiste dni je bilo, kot bi me neznana sila gnala v vasi šolskega okoliša. Hotela sem zvedeti čim več o tem, kaj se dogaja v domobranski postojanki na Sv. Urhu, o kateri so se širile čedalje bolj grozotne govorice, in kaj se dogaja v drugih postojankah. Pomagali so mi domačini, ki so bili naklonjeni osvobodilnemu gibanju; mnogi so imeli svoje pri partizanih.

O tem, kaj se dogaja na Sv. Urhu, sta mi veliko povedali Marija Vidic in njena hčerka iz prvega zakona Marija Marolt iz Dobrunj. Pri njunem sosеду, kjer je bila Vidičeva doma, je gospodaril njen brat. Njegov sin Miha Trkov je bil član urhovske posadke. Do novega leta 1944 je teti in sestrični dajal podatke o do-

godkih na Sv. Urhu, ki sta jih posredovali meni. Imen žrtev se ni upal navajati, povedal pa je, da vlačijo ljudi od vsepovsod na grič in jih pobijajo v urhovskih gozdovih.

Domobranci so silili Trkova, da mora tudi pri umorih sodelovati z njimi. Tega se je precej časa branil, zato so ga kaznovali s tem, da je moral podnevi in ponoči vsake dve uri na stražo, dokler ni živčno zbolel. Moral je za nekaj tednov domov. Po okrevanju se je vrnil na Sv. Urha in se ves spremenil. Pajdaši so ga pridobili s podkupninami. Začel je sodelovati z morilci in se okoriščati z lastnino umorjenih. O dogodkih na Sv. Urhu pa ni hotel govoriti z nikomer več, niti s sorodniki.

Mlajši sin Marije Vidic je tedaj obiskoval moj razred. Zaupno mi je povedal, da je videl lisico, ki je nesla v gobčku človeško roko. Nisem vedela, ali bi mu verjela ali ne. Skušala sem mu dopovedati, da se je zmotil, a on je trdil svoje. Laže sem mu verjela, ko mi je njegov oče Janez Vidic povedal, da je v svojem delu urhovskega gozda naletel na golo moško truplo, prekrito s smrekovimi vejami. Odgrnil je vejevje in zagledal pod njim umorjenca s tako razbito glavo, da ga ne bi mogli prepoznati niti najbližji sorodniki. Zaupal mi je, da je na več krajih odkril velike, sveže izkopane jame, dan ali dva kasneje je našel na istem mestu skrbno izravnano zemljo. Po osvoboditvi je pokazal kraje, ki si jih je skušal zapomniti. V njih je našla komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev žrtve urhovskih morilcev.

V hišah pod Sv. Urhom, blizu poti, ki pelje mimo Tarnave na vrh griča, ljudje po cele noči niso mogli mirno spati. Vznemirjali so ji obupni klici aretirancev, ki so jih domobranci gnali v postojanko in iz nje v smrt v tamkajšnje gozdove. Krike žrtev so pogosto, še zlasti pa v božičnih dneh 1943 in novoletnih dneh 1944, preglašali streli iz pušk in strojnic, eksplozije ročnih bomb in zvonjenje cerkvenih zvonov. O tem so govorili Jakličevi, Verbičevi, Jakšetovi, Ferkolovi iz Dobrunj in še drugi.

Po obisku župnika Verceta pri poljskem župniku Keteju tamkajšnji domobranci niso več vozili žrtev k spovedi na dobrunjsko stran, temveč naravnost na urhovsko morišče. Odslej sta morala župnik Verce in kaplan Gande pogosto na Sv. Urh. Zvedela sem, da ju kličejo k žrtvam, ki bi se pred nasilno smrtjo rade spovedale, in ni mi ostalo prikrito, kako nerada sta opravljala to nenavadno dušnopastirsko dolžnost. Župnik se je pritožil za-

upni osebi na šoli, da bo še znorel, če pojde tako naprej, kaplan pa mi je nekoč, ganjen zaradi pijače, ki ji je bil vdan, in ogorčen zaradi nočnih obiskov na Sv. Urhu dejal, da ne vzdrži več in da raje odloži duhovniško suknjo, kot bi moral še kdaj na Sv. Urha.

Po božiču 1943 je prišlo na Sv. Urha več novih domobrancev iz raznih postojank na Dolenjskem. Domobranci iz okoliških vasi, ki so jih ljudje dobro poznali, so pošiljali novince v hiše žrtev, da so jih aretirali, sami pa so se skrivali v bližini in se jim pridružili, ko so žrtev prignali iz hiše. Novinci, ki jih je izdajalo dolensko narečje, so se radi preoblačili v partizane in govorili svojem aretiranega, da ga kličejo partizani na pogovor, vendar ljudje niso nasedali njihovim zvijačam. Vedeli so, kdo je domobranec in kdo je partizan.

Urhovski, bizoviški in poljski domobranci so pri aretacijah lagali, da mora aretirani nemudoma v njihovo postojanko ali na ljubljansko policijo zaradi soočenja s tem ali z onim pripornikom ali zaradi kakšnega drugega pojasnila, največkrat pa so aretirani žrtvi govorili, da je osumljena zvez s partizani in bo morala skoraj gotovo v internacijo. Zato so večini aretirancev prigovarjali, naj vzamejo s seboj čimveč denarja, obleke, živeža in tudi na zlatnino naj ne pozabijo, če je kaj pri hiši, ker bodo te reči v taborišču potrebovali in si z njimi lahko rešili življenje.

Nekaj časa so svojci žrtev verjeli, da je tako, kot so govorili domobranci. Že naslednji dan po aretaciji so hiteli v mesto in poizvedovali, v katerem zaporu čakajo aretiranci na transport v Nemčijo, da bi jih pred odhodom še videli, se pogovorili z njimi in jim dali še kaj potrebnega za na pot. Domobranski policisti so se norčevali iz njih in jih pošiljali od enega zapora do drugega, čeprav so vedeli, da so ljudje, po katerih so spraševali, že izkrvaveli v urhovskih gozdovih, morilci pa so si razdelili njihovo imetje, celo obleko, perilo in obutev, v katero so bili oblečeni in obuti.

V zimskih mesecih 1943/44 sem pogosto srečavala ljudi, ki so hiteli v mesto ali že iz mesta proti domu in mi pripovedovali, kaj vse so že storili, da bi kaj zvedeli o svojcu, po katerega so prišli »oni z Urha«. Vendar je bil ves njihov trud brez uspeha. Nekateri so šli poizvedovat celo v urhovsko postojanko. Od tam so jih največkrat nagnali z grožnjo, da jih bodo pobili, če takoj ne zginejo, ali pa so jih nalagali, da je tisti, po katerem sprašujejo, že davno v Nemčiji.

Ker so aretiranci brez sledu izginili in tudi RK še po več mesecih ni imel njihovega naslova, so svojci začeli dvomiti v resničnost zgodbe o internaciji. Le nekateri so upali do zadnjega in jim je šele po osvoboditvi pogled na iznakaženo truplo v grobu na Sv. Urhu vzel še zadnjo nado.

Aktivisti OF in svojci partizanov so postajali vse bolj previdni. Menjavali so bivališča ali se vsaj čez noč umaknili na varno. Domobranci s Sv. Urha in iz okoliških postojank pa so začeli loviti žrtve tudi podnevi. Aretirali so jih pri delu v tovarni ali pisarni, na poti proti domu, celo v bolnišnico so prišli in vzeli človeka, ki je ležal v bolniški postelji. Domove ljudi, ki so se jih namenili pobiti, pa so zaznamovali z odtisom morilske »črne roke«.

Od ljubljanskih aktivistov OF sem tiste dni zvedela, da pri zaslišanju pripornikov na policiji in po drugih domobranskih zaporih v Ljubljani groze s Sv. Urhom. »Pojdeš med smrekce na Sv. Urha!« ali »Na Sv. Urhu ti bodo že razvezali jezik!« so obetali pripornikom, ki so molčali in vzdržali najhujše muke. Mnogi izmed njih so končali pod noži in streli urhovskih domobrancev, ime Sv. Urh pa je postalo za mnoge pojem groze in gotove smrti.

Proti koncu maja 1944 je moral večji del urhovskih, bizoviških in poljskih domobrancev na Rakek v »vudarnik« bataljon, katerega komandant je bil sin »prezidenta« Ljubljanske pokrajine Vuk Rupnik. Le nekaj domobrancev iz bližnjih vasi je ostalo v pomoč novim pajdašem, ki so prišli povečini iz Notranjske. Poveljeval jim je vodnik Janez Mlakar in jih vodil po okoliških vaseh. Prihajal je v partizanske hiše in v hiše terenskih delavcev OF in jim govoril, da njegovi ljudje niso odgovorni za zločine, ki so jih njihovi predhodniki zagrešili na Sv. Urhu.

Prebivalci vasi v bližini Sv. Urha pa so kmalu spoznali, kakšno je najvažnejše opravilo nove domobranske čete: od jutra do noči so njeni člani ob pomoči starih domobrancev odstranjevali sledove za grobovi žrtev v urhovskih gozdovih in zasajali na njih smrečice. Govorice o tem, koga iz bližnjih vasi so spet prignali na Sv. Urha, so potihnile, o žrtvah, ki so jih vozili iz ljubljanskih domobranskih zaporov, pa domačini tako niso nič vedeli. Vedno bolj pogosto pa so prebivalstvo vznemirjale vesti o črnorokcih, ki so vdirali v hiše in pobijali partizanom naklonjene ljudi.

Dne 7. avgusta 1944 se je zglasila na sostrški šoli učiteljica Frančiška Šušteršič iz Spodnje Hrušice št. 10 in izročila šolskemu upravitelju nastavitveni dekret. Še isti dan si je našla sobo v bli-

žini šolske stavbe in se nameravala naslednji dan vseliti, čeprav so bile šolske počitnice in je imela v komaj dobre pol ure oddaljeni Hrušici svoj dom. Bila je srečna, da se bo lahko znebila nevarne sosesčine v domači vasi, zaradi katere je morala še pred kapitulacijo Italije v zapor in internacijo na Rab. Toda v Sostro ni prišla, ker so jo še tisto noč zverinsko pobili črnorokci skupaj s sestro Antonijo Šušteršič. Ogabni zločin, ki ga je organiziral vodja črne roke za Štepanjo vas in obe Hrušici, kapucinski pater Jakob Vučina s sodelovanjem bližnjih Šušteršičevih sosedov, podrobneje opisujem na drugem mestu.

Tiste dni je slovenska reakcija organizirala vrsto protikomunističnih zborovanj in z grožnjami natirala ljudi, da so se jih udeležili. Dne 27. avgusta 1944 je bilo tako zborovanje pred šentlenarško cerkvijo v Sostrem. Učiteljstvo je dobilo najstrožji ukaz, da se mora zborovanja udeležiti. Na tem zborovanju sem spoznala, da domobranc in njihovi somišljeniki nič več ne prikrivajo zločinskega početja na Sv. Urhu. Ko so govorniki na slavnostno okrašeni tribuni, kjer so med krajevnimi klerikalnimi veljaki sedeli zastopniki vevške papirnice in slovenskega domobranstva, naštevati imena znanih domačinov, ki so odšli v partizane, so se iz cerkvenih lin v stolpu šentlenarske cerkve oglašali pobalini in vpili za vsakega posebej: »Na Urha z njim!«

Prvi dan septembra 1944 sem si hudo poškodovala nogo in več tednov nisem mogla hoditi. Dne 22. septembra je novi urhovski komandant Janez Mlakar aretiral po vaseh dobrunjske občine nad trideset žensk, povečini mladih deklet. Pred odgonom v nemška taborišča je nekatere izmed njih spraševal o mojem delu in poudarjal, kot nekoč Lojze Dežman, da ve o meni vse, celo to, da prihajam v službo brez njihovega dovoljenja, in obljubljal, da me bo že znal poiskati na domu v Ljubljani. O namenu urhovskega komandanta so me naši ljudje takoj obvestili, kaplana Gandeta pa so prepričali, da je moja poškodba tako huda, da do konca vojne gotovo ne bom več stopila na nogo. Kaplan je poskrbel, da je za mojo nesrečo zvedel tudi urhovski komandant in me pustil pri miru. Do osvoboditve nisem več poučevala na sostrški šoli, ostala pa sem v zvezi z ljudmi, ki so me obveščali o najvažnejših dogodkih v vaseh dobrunjske občine.

Tako sem po srečnem naključju ušla grožnjam prvega komandanta urhovskih domobrancev Lojzeta Dežmana in tudi poslednji komandant Janez Mlakar jih ni izpolnil. Prvemu je smrt

preprečila zle namene, zadnjemu pa so dogodki pred bližajočo se osvoboditvijo vzeli pogum. Ohranila sem svoje zapiske nedotaknjene in jih takoj po osvoboditvi začela izpopolnjevati.

Nekaj člankov o dogodkih na Sv. Urhu med NOV sem objavila že leta 1945 v Ljudski pravici, v Borkah, Naši ženi in drugje. Po objavi prvih člankov me je Ivo Pirkovič, ki je po liniji obveščevalne službe že leta 1942 zbiral podatke o izdajalskem početju lažnega Štajerskega bataljona v Gorjancih, opozoril na imena nekaterih njegovih pripadnikov, ki so izhajali iz vasi v urhovski okolici. Pojasnil mi je nastanek in sestavo te ilegalne belogardistično četniške enote, v kateri so se urhovski morilci izurili za svoj krvavi posel. Opisal mi je vodstvo lažnega Štajerskega bataljona in cilje, ki jih je zasledovalo, kratkotrajni obstoj tega bataljona, njegovo razkrinkanje in zasledovanje ter preimenovanje v legalno Legijo smrti. Tudi med pripadniki Legije smrti je bil velik del urhovskih domobrancev. Na črnih baretah so nosili svetlikajoča se mrtvaška znamenja.

Leta 1949 je obiskal svojo staro domovino ameriški pisatelj Louis Adamič, doma iz okolice Grosupljega na Dolenjskem. Z Ivom Pirkovičem se je razgovarjal tudi o Sv. Urhu. Ker je želel dobiti podrobnejše podatke, ga je Pirkovič napotil k meni. Adamiča so dogajanja na Sv. Urhu med NOV tako zanimala, da je želel, naj mu vse, kar sem do tedaj odkrila, napišem. Tako je nastal moj prvi daljši spis o Sv. Urhu, ki pa še ni bil tako obdelan, da bi bil zrel za tisk. Obsegal je 104 tipkane strani in je bil brez slikovnega gradiva.

Ivo Pirkovič mi je dal v pomoč svoj rokopis Belogardizem, iz katerega navajam nekaj mest v tej kroniki. Na osnovi pojasnil, ki mi jih je dal Pirkovič, in iz opisovanja lažnega Štajerskega bataljona ter razvoja belogardizma na Dolenjskem sem si lahko pravilno raztolmačila razgovor z Lojzetom Dežmanom decembra 1942, ko mi je govoril o tem, da je bil šest mesecev partizan-špijon v Gorjancih in kaj vse je doživel po dolenjskih vaseh. Podatki o strahotnih umorih rojakov v Šentjoštu pod Gorjanci, ki so se odločili, da gredo v partizane, pa so prišli v lažni Štajerski bataljon, misleč, da je resnično partizanski, so mi pojasnili krutost urhovskih domobrancev. Prebivalci vasi v dobrunjski in poljski občini in sploh vsi, ki so imeli opravka z domobranci na Sv. Urhu,

v Bizoviku in v Polju, so se spraševali, kako je mogoče, da mlad človek tako strahotno podivja. Njihovo življenje v lažnem Štajerskem bataljonu daje odgovor na ta vprašanja.

Poleg podatkov o dogodkih v vaseh dobrunjske občine med NOV sem morala zbrati še podatke s poljske strani, ki mi ni bila toliko znana kot dobrunjska. Tako so postajali moji zapiski vse bolj obsežni in čedalje bolj stvarni, vendar me je dolgo vznemirjal občutek, da je ozadje tega, kar opisujem, premalo povezano z dogajanjem iz bližnje pa tudi oddaljenejši preteklosti. Da bi sebi in drugim pojasnila vzroke za dogodke na Sv. Urhu med NOV, sem začela prebirati spise, ki obravnavajo dobo pred prvo svetovno vojno tja do marčne revolucije 1848, nastanek političnih strank na Slovenskem in njihov pomen v političnem, družbenem in kulturnem življenju Slovencev, čas med obema vojnama, razvoj delavskega gibanja, nastanek in rast vevške papirnice in še zlasti spise, ki obravnavajo razmere, v kakršnih je živelo prebivalstvo dobrunjske in poljske občine.

Preučevanje teh spisov me je zavedlo tako daleč, da sem smatrala za potrebno osvetliti dogodke na Sv. Urhu malone z vsem, kar je bilo značilnega v pretekli in polpretekli dobi za celotno dogajanje med NOV. Končno sem spoznala, da bi tako obširna uvodna poglavja premalo zanimala bralca, ki želi čimprej in čimveč zvedeti o samem urhovskem morišču, ki je jedro te kronike. Zato sem se odločila, da bom v uvodni besedi povedala predvsem, kako je nastala in rasla zamisel kronike in kateri dogodki so mi dali spodbudo zanjo.

Zbiranje podatkov o zločinih na Sv. Urhu in v njegovi bližini je bilo težavno in zamudno delo. Morilci niso pustili za seboj nič drugega kot zarasle grobove v skritih gozdnih grapah. Čeprav je dejal šentlenarški župnik, da se ni maral vtikati v »vojaške« stvari, ni bilo v načinu ubijanja in zakopavanja žrtev nič vojaškega, razen če kdo meni, da so bila dejanja domobranskih gospodarjev, nemških nacistov, po številnih moriščih vojaška stvar. Urhovski domobranci so posnemali zgled svojih gospodarjev. Žrtve so pred smrtjo strahotno mučili in še mrtve iznakazili, kot sta pri izkopu ugotovili zdravniška komisija in komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev. Pobite rojake so brez krste in največkrat gole zmetali drugega vrh drugega v jame, izkopane sredi gozdov.

Spočetka se morilci niso menili za sledove, ki so ostajali za grobovi. Ker pa so se vojni dogodki tudi po kapitulaciji Italije razvijali čisto drugače, kot so oni pričakovali, so postajali pre-vidnejši. Za svoje zločine so izbirali čim bolj skrita in zarasla mesta in odstranjevali sledove za seboj. Še prav posebno pazljivi so bili tedaj, kadar so pripeljali v urhovske gozdove pripornike iz ljubljanskih zaporov.

Prve sledove za grobovi žrtev so mi pokazali šolski otroci, ki so v poletnih mesecih 1945 nabirali borovnice in druge gozdne sa-deže v urhovskih gozdovih. Na mnogih krajih je bila zemlja v ve-likosti groba vdrta za dobro ped, sredi vdrtine pa je samevala po-sušena smrečica. Vdrtine, za katere so otroci iz tamkajšnjih vasi dobro vedeli, da jih prejšnje čase ni bilo, smo zaznamovali s slo-venskimi zastavicami s peterokrako zvezdo in s šopki rož. Pone-kod so bile vdrtine načete v obliki večjih in manjših lukenj. Otro-ci so trdili, da so jih izkopale lisice.

Bližala se je jesen 1945. Ko je v urhovskih gozdovih dozorel kostanj, so se mladini pridružili tudi starejši ljudje in odkrivali vedno več sumljivih vdrtin v zemlji. Svojci so hoteli žrtve od-kopati in prepeljati na domače pokopališče. Župnik Verce jim je prigovarjal, naj pohite, da bodo njihovi zemski ostanki čimprej počivali v blagoslovljeni zemlji. Ugovarjala sem in prepričevala ljudi, da morajo trupla ostati tam, kjer so žrtve izkrevavele in po-slednjič mislile na dom in domovino.

Dala sem pobudo za ustanovitev pripravljalnega odbora za zgraditev grobnice in postavitev spomenika žrtvam na Sv. Urhu in nadaljevala z zbiranjem dokumentarnega gradiva za kroniko in za muzej, ki naj bi dobil prostor v cerkvi Sv. Urha. Zgradili smo grobnico in postavili spomenik — ki je bil eden izmed pr-vih spomenikov NOV pri nas — in uredila sem muzej. Zgradili smo cesto iz Dobrunj do grobnice s spomenikom in sprehajalno pot iz Ljubljane po grebenu Golovca in dobrunjskih hribov do Sv. Urha. Obnovili smo kletne prostore v mežnariji, kjer so mu-čili žrtve, in hlev, kamor so jih zapirali, kadar so bile kleti pre-polne. Postavili smo tudi hišo za oskrbnika spomeniških objek-tov. Spomenik smo odkrili in odprli muzej dne 22. julija 1955.

Preden pa se je to izvedlo, je bilo treba premagati mnogo težav. Najprej je bilo treba pričeti z odkopi žrtev. Prisostvovali naj bi jim predvsem svojci iz bivše Ljubljanske pokrajine, ki so sumili, da je njihov človek končal na Sv. Urhu.

Na odkope sem opozorila javnost v Slovenskem poročevalcu, začeli pa smo z njimi 29. oktobra 1945.

Svojci žrtev iz bližnje okolice so postali takrat že zelo nestrpní. Vsepopsođ so ljudje slavili zmago in snovali načrte za bodočnost, njihovi najbližji, ki so dali življenje za svobodo, pa naj še zdaj, ko je vojna vihra končana, leže zapuščeni v urhovskih gozdovih. Nekateri niso vzdržali do dne, ki je bil določen za začetek odkopov.

Dne 19. oktobra 1945 sem pri popoldanskem pouku pogledala skozi okno šolske stavbe in videla, kako hiti mimo voz, naložen s srebrno se lesketajočimi krstami. Svojci Franca in Antona Kocjančiča so pri Ljudski milici izposlovali dovoljenje za prekop obeh žrtev. Ker sem se bala, da bodo prihiteli še drugi in preprečili graditev skupnega grobišča, sem odšla za njimi na Sv. Urha in zagledala odprt grob na začetku grape, ki vodi proti znani lipi. Grob je pokazal najmlajši mežnarjev sin s Sv. Urha Dominik Selan. Kopači so že polagali kose iznakaženih trupel v pripravljeni krsti.

Deset dni kasneje, dne 29. oktobra 1945 je začela komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev skupaj s sodnimi izvedenci in z zdravniško komisijo, ki sta jo izmenoma vodila dr. Andrej Jenko in dr. Rihard Gregorčič, z odkopom žrtev. Odkopavala je skupina nemških vojnih ujetnikov. Nekaj dni so morali ujetnikom pomagati svojci morilcev. Med njimi sta bila oče Mihe Trkova in sestra Joška in Avgusta Jakoša. Toda med pomagači in svojci žrtev je rasla napetost in se sprevrgla v nastope, zaradi katerih je bilo treba svojece morilcev spraviti z griča.

V šestnajstih dneh so vzeli iz zemlje sedeminosemdeset iznakaženih trupel in jih položili v krste. Kopali pa so le na zaznamovanih mestih do lipe, na severnem pobočju proti Dobrunjam in na južnem pobočju urhovskih gozdov proti Molniku. Dne 15. novembra je komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev prenehala z odkopavanjem. Nihče pa ni iskal grobov naprej od lipe proti Orljemu in še v druge smeri. Svojci žrtev so potrti odhajali z griča, ko so uvideli, da ne morejo odkriti groba, v katerem leži truplo pogrešanega.

Izkopane žrtve so bile povečini neznane. Med njimi ni bilo niti tistih iz okoliških vasi, za katere so svojci vedeli in v več primerih tudi videli, da so jih domobrancí odgnali na Sv. Urha, od koder se niso več vrnili. Komisija za ugotavljanje zločinov je

privedla na Sv. Urha člana urhovske posadke Avgusta Cankarja iz Dobrunj in ga zaslišala tudi glede števila žrtev. Povedal je, da je bil več tednov na straži pri znani lipi in videl pajdaše, ki so vsak dan med 13. in 14. uro gnali do trideset zvezanih ljudi v smeri proti Orljemu. Vračali so se morilci vselej sami.

Spomladi 1946 — bilo je v nedeljo, dne 24. marca — sem odšla s tajnikom okrajnega odbora za ljubljansko okolico Francem Mojškercem in Jožetom Vrbincem iz Bizovika v gozdove proti Orljemu. V nekaj urah smo zaznamovali nad petdeset vdrtin, kakršne so bile tiste, iz katerih smo že dvignili žrtve. Ob poti proti Orljemu smo odkrili več grap, ki so bile nad meter visoko zasute z ostanki obleke in obutve, ki je bila najbrž delovna obleka žrtev in so jo morilci zavrgli.

S Francem Mojškercem sva še večkrat iskala sledove za grobovi in jih tudi našla. Mojškerc je iz izkušenj v partizanih poznal sledove za grobovi, zato jih je hitro izsledil in sproti zaznamoval. Toda po prvem odkopu žrtev ni bilo nikoli več časa in prilike za ponovno odkopavanje.

Na razpravi proti Leonu Rupniku in soobtoženim pred vojaškim sodiščem IV. armade v Ljubljani od 21. do 30. avgusta 1946 sem zvedela, da je šef politične policije v Ljubljani Lovro Hacin zahteval od svojih podrejenih, da »tajnih pripornikov« ne smejo voditi v nobenem seznamu. Ti priporniki so izginili navadno brez sledu. V nočnih urah so jih domobranci vozili v posebnem avtobusu do Ogrinove gostilne na Lavrici, od tam pa na Orlje in naprej v urhovske gozdove.

Iz teh in še iz drugih virov, ki so bili dostopni šele po osvoboditvi, sem spoznala, da skrivajo gozdovi v okolici Sv. Urha neznano, toda zelo veliko število žrtev. Šentlenarški župnik mi je po osvoboditvi dejal, da jih ne more biti dosti več kot stopetdeset. Toda on je štel le tiste žrtve, ki jih je spoznal pri spovedovanju v urhovski postojanki, za število internirancev, ki so se po kaptulaciji Italije več mesecev zapovrstjo vračali iz številnih taborišč in so jih urhovski in drugi domobranci prestregali že na ljubljanski postaji, in za tajne pripornike politične policije, ki so jih vozili iz policijskih zaporov in pobijali v tamkajšnjih gozdovih, pa ni mogel vedeti.

Marsikdo je še danes prepričan, da je njegov sorodnik končal v katerem izmed nemških uničevalnih taborišč, medtem ko trohne njegove kosti na Sv. Urhu ali kje v bližnjih gozdovih. Nekaj pri-

merov o tem, v kakšnih okoliščinah so izginjali tajni priporniki, je opisanih v tej kroniki. Morda bodo svojci žrtev spoznali iz njih, da je v enakih ali podobnih okoliščinah izginil tudi njihov človek.

Svojci žrtev, ki so med delom komisij prihajali na Sv. Urha, so mi dajali podatke o vsem, kar so vedeli o ljudeh, ki so izginili. Beležila sem si njihove naslove in se zglasila pri vsakem izmed njih, da sem lahko opisala podrobnosti. Zanimala sem se za žrtve, ki so jih člani komisij s sodelovanjem svojcev prepoznali, in za vse tiste, o katerih so mi pravili, da so jih aretirali domobranci in neznano kam odpeljali. Pri tem sem odkrivala nove in nove primere in zvedela za zločince iz drugih postojank, iz katerih so vodili aretirane partizanske sodelavce na Sv. Urha.

Zglasila sem se tudi na domovih pobeglih morilcev in prigo-varjala njihovim sorodnikom, naj povedo vsaj to, kar vedo o vzrokih za njihovo početje. Nisem pričakovala kdove kako vrednih podatkov, a spričo tega, da je zmagala NOV in da so odkriti zločini na Sv. Urhu, sem mislila, da bodo le kaj priznali in skušali zločince kako zagovarjati. Naletela pa sem na tako zakrknjene ljudi, da me je stresala groza ob vsem, kar so izjavljali. Nihče ni nič vedel, najmanj pa mežnarjeva družina na Sv. Urhu, ki je vse od blizu opazovala in tudi sodelovala pri dogajanju na urhovskem morišču. Poldrugo leto in dalje so iz dneva v dan čakali na prihod »Matjaževe vojske«, na pobegle domobrance, ki bodo skupaj z Angleži prikorakali nazaj, prevzeli oblast v svoje roke in pobili še vse tiste, ki jih pred pobegom niso več utegnili. Ko jim je po nekaj letih to upanje splahnelo, so ubrali drugo pot: postali so lojalni in delavni — nekateri tudi iskreno — a povedati niso hoteli nič. Kadar jih je človek postavil pred dokazana dejstva, so se čudili, kot da bi prvič slišali za morišče na Sv. Urhu.

Sv. Urh ni edini kraj v Sloveniji, kjer so okupatorjevi hlapci pobijali rojake, ki so se uprli nasilju in krivičnemu družbenemu redu, je pa edinstven glede tega, kdo je to pobijal in kakšne pripomočke je uporabljal. V urhovski cerkvi je vsak dan maševalo po več duhovnikov, poleg tega so opravljali vrsto drugih po-božnosti. K obhajilni mizi so pristopali najhujši morilci, ki se jim za umore rojakov ni bilo treba spovedovati, čeprav je škof dr. Gregorij Rožman pridigal tiste dni: »Umor je in ostane v nebo vpijoč greh!« V spovednici je poleg duhovnika sedel morilec, kakršen je bil Stane Kukovica, in si beležil izjave spovedancev. Za »večno zveličanje« žrtev so morilci uporabljali »čudežnik« križec in se pri

tem hvalili: »Kogar pobijemo mi, ta ni pogubljen!« Na poti v smrt so krike in prošnje žrtev dušili z glasovi cerkvenih zvonov.

Duhovni in politični voditelji urhovskih domobrancev so vedeli, kaj se dogaja na tem kraju, a niso ničesar ukrenili, da bi zločine preprečili, nasprotno, še spodbujali so morilce, naj pohite s pobijanjem, dokler je še tu okupator. Boj za oblast so jim prikazovali kot boj za vero in narod in dopustili, da so zabredli v zločine, ki jih ni moč ne razumeti ne pozabiti.

I

RAZVOJ DELAVSKEGA GIBANJA V POLJSKI IN DOBRUNJSKI OBČINI

V narodnoosvobodilnem boju in revoluciji je imel delavski razred vodilno vlogo. Tudi na obravnavanem območju, ki obsega predvsem kraje bivše poljske in dobrunjske občine, je delavstvo od vsega začetka sodelovalo v revolucionarnem boju za nacionalne in socialne pravice slovenskega naroda. V letih med obema svetovnimima vojnama je pod vodstvom Komunistične partije organiziralo legalne in nelegalne oblike združevanja in se v njih na kulturno-prosvetnem in političnem področju pripravljalo na odločilen spopad z nacionalnim in razrednim nasprotnikom.

Po številu prebivalstva je bila poljska občina znatno večja od dobrunjske, prebivalstvo dobrunjske občine pa je imelo več obdelovalne zemlje. Leta 1937 je imela poljska občina 6286 občanov z 2677 ha zemlje, dobrunjska pa je štela v istem času 4224 občanov s 5229 ha zemlje. Toda velikih posestnikov ni bilo ne v poljski ne v dobrunjski občini. Tako na primer je imelo v dobrunjski občini le 5 kmetov nad 20 ha zemlje, 37 kmetov je obdelovalo 10 do 20 ha površine, 42 posestnikov pa je imelo manj kot 10 ha zemlje.

Razvoj industrije je postopoma spreminjal prvotno sestavo prebivalstva. Nekateri vasi — med njimi Vevče in Polje v poljski občini ter Zadvor in Sostro v dobrunjski — so dobivale vse bolj značaj delavskih naselij. Po prvi svetovni vojni in v začetku okupacije se je število prebivalstva v obeh občinah povečalo, njegova sestava pa se je še zlasti v tem času znatno spremenila.

Poljski župnik Janez Kete, ki se je kot odgovorni član upravnih in nadzornih odborov raznih gospodarskih podjetij, med njimi Zadružne zveze in Zadružne gospodarske banke, dobro spoznal na gospodarstvo in na politične sile, ki so ga urejale, je

30. januarja 1944 priobčil v Slovincu zanimiv članek o položaju v poljski občini. V tem članku ugotavlja:

»Občina Dev. Mar. v Polju je ena največjih občin po številu prebivalstva v Ljubljanski pokrajini. Pred pričetkom vojne je štela 7600 prebivalcev, ki pripadajo kmečkemu, delavskemu in meščanskemu sloju. Večji del pripada delavskemu stanu, ki je v pretežni večini zaposlen v papirnici v Vevčah in pri raznih tvrdkah v Ljubljani. Drugi del delavstva je zaposlen pri železnici tako na premikalnem kolodvoru v Zalogu kot v Ljubljani. Zaradi bližine mesta dobiva občina značaj predmestja in iz tega sledi zelo živahno socialno gibanje prebivalstva. Poleg tega se je v svetovni vojni priselilo sem veliko število beguncev iz Trsta in Primorske in po razsulu bivše Jugoslavije tudi znatno število drugih ljudi. Kmečko ljudstvo prehaja vidno v manjšino, torej prav ta del prebivalstva, ki nosi ljubezen do rodne grude in kaže neko zdravo stanovitnost v svojem pojmovanju življenja, živeč po načelih svojih očetov. Drugi del, ki ga tvorijo priseljenci in proletarizirani kmečki sinovi, pa je, žal, še nestanovitni in nima globlje zamisli življenja, rad zapada demagogiji in je dovzeten za tujo lažno propagando.«¹

Industrijska podjetja, ki so zaposlovala tudi del prebivalstva poljske in dobrunjske občine in jih Kete imenuje »razne tvrdke«, so bila predvsem tovarna Saturnus, tovarna kleja, kemična tovarna, tovarna olja, Kolinska tovarna in tovarna trikotaže v Mostah. Nekaj delavstva iz teh krajev se je zaposlilo v tobačni tovarni, v strojnih tovarnah in livarnah, pri raznih gradbenih podjetjih in v drugih manjših podjetjih, med njimi v podjetjih na Fužinah, v Zgornji Hrušici in v bolnišnici za duševne bolezni na Studencu. Največ delavstva iz poljske in dobrunjske občine pa je zaposlovala papirnica v Vevčah. Ker je bilo to podjetje v preteklosti, še zlasti pa med NOV žarišče revolucionarnega gibanja, ki je raslo z družbenim in gospodarskim razvojem ožje in širše okolice, navajam o njem nekaj najbolj značilnih dogodkov iz pretekle in polpretekle dobe.

Nastanek papirne industrije sega na obravnavanem območju v osemdeseta leta šestnajstega stoletja, o čemer govore zapiski

¹ Janez Kete: Prej leglo komunizma — sedaj žarišče narodnega gibanja. Slovenec, 30. januarja 1944.

Ketejev članek, razne okrožnice in naredbe, Spominski dnevnik Joška Jakoša in druge dokumente nasprotnikov osvobodilnega gibanja navajam dobesedno brez pravepisnih in stilističnih popravkov.

o najstarejših papirnih podjetjih na Fužinah in v Vodmatu — starem ljubljanskem predmestju. Pogoji za razvoj papirne industrije so bili tod zelo ugodni. Ljubljana, ki razmejuje v svojem dolnjem toku obe občini, ima od Fužin do Vevč več močnih slapov in kakovost vode, ki je najbolj primerna za izdelovanje papirja, ker ne vsebuje železnih primesi.

Večino objektov sedanje vevške papirnice je zgradil eden prvih slovenskih industrialcev Fidelis Terpinc iz Kranja. Prve papirne izdelke je dala papirnica na trg leta 1843. Podjetje se je hitro razvijalo in v revolucijskem letu 1848 zaposlovalo že okoli 200 delavcev, med njimi 60 odstotkov žensk.

Papirnici ni primanjkovalo delovne sile. V bližini so leta 1857 dogradili južno železnico, ki je povezala kraje od Dunaja do Trsta. Železnica je pospeševala razvoj industrije in prometa, brez dela pa je ostala vrsta vlačilcev savskih ladij, cestnih prevoznikov, nakladačev in težakov. Ti so se pridružili kmečkim sinovom in hčeram, ki so imeli malo ali nič zemlje, in skupaj z njimi iskali zaposlitev v papirnici.

Delavci, povečini nepismeni — prva šola je bila zgrajena na tem območju leta 1865 — niso še dosti razmišljali o tem, ali ni 14 do 16-urni delovni čas brez nedeljskega počitka le prevelika zahteva in delo v »mehanični tvornici« preslabo plačano, zlasti delo, ki so ga opravljale ženske.

Razvoj industrije in rast kapitala sta ustvarjala novo družbeno silo — proletariat. Industrijska proizvodnja je dajala delavstvu le skromen kos kruha, lastniki podjetij pa so bogateli. Čeprav se je slovenski kapital le s težavo uveljavljal v boju z večjim in močnejšim nemškim kapitalom, je bil položaj lastnikov podjetij vse drugačen kot položaj delavstva, ki je v teh podjetjih delalo in ustvarjalo sredstva za vse večjo proizvodnjo.

Fidelis Terpinc ni imel močnih naslednikov, ki bi lahko nadaljevali boj z nemškim kapitalom, zato je leta 1869 prodal svoja papirna podjetja ob Ljubljani in Savi najmočnejšemu avstrijskemu tekmeču: družbi Leykam. Z zamenjavo domačega kapitala s tujim se položaj delavstva ni spremenil. Proletariat je spoznal, da je izkoriščanje delavstva med najbolj značilnimi lastnostmi kapitalizma, pa naj bo tuj ali domač. Zato je postajal boj delavstva za dosego boljšega gmotnega položaja čedalje močnejši in zavestnejši.

V Avstriji, ki so ji tedaj pripadale slovenske pokrajine, se je proletariat marca 1848 boril na barikadah za svoje pravice. Ko je

prispel glas o marčni revoluciji z Dunaja do nas, so se delavci iz Ljubljane in okolice pridružili revolucionarnim manifestacijam po mestu.

Marčno revolucijo so pozdravljali tudi kmetje, pričakujoč, da jim bo dala graščinsko zemljo brez odškodnine. Toda to se ni zgodilo ne tedaj ne kasneje, čeprav so se kmetje upirali in pri- toževali zaradi bremen, ki so jih čedalje huje težila.

Strah pred revolucijo je dolga desetletja hromil prizadeva- nja voditeljev slovenskega naroda. Pridobitve marčne revolucije, ki so jih najbolj razgledani posamezniki tiste dobe s pesnikom Francetom Prešernom in njegovim krogom na čelu zajeli v pro- gram Zedinjene Slovenije, so skušali doseči na miren, legalen način. Teh pridobitev pa na miren način ni bilo mogoče doseči. O tem nam govori zgodovina dolgih desetletij, ki so pretekla od marčne revolucije leta 1848 do revolucije v NOV leta 1941—1945.

Po zatrtju marčne revolucije je število delavstva močno na- raslo. Kmetje niso dobili zemlje brez odškodnine, plačila zanjo pa niso zmogli. Njihovi dolgovi so naraščali in preprečevali, da bi se kmetje gospodarsko razvijali. Zato so odhajali z zemlje in se selili v kraje, kjer je rasla industrija. Skupaj s propadlimi obrtniki in njihovimi pomočniki, ki sta jih uničevala spremenjeni produkcijski način in odmiranje cehovstva, so se tudi za naj- hujše zahteve zaposlovali v industriji.

Skrb za rešitev socialnega vprašanja delovnih množic je hkrati spremljala skrb za rešitev nacionalnega vprašanja sloven- skega naroda. Zaradi naraščanja pritiska na južnoslovanske na- rode, ki so Nemcem zapirali dohod na morje in prodiranje na vzhod, je rasla v množicah narodna zavest. Slovenci so začeli v ta namen po mestih in večjih krajih ustanavljati čitalnice. Čeprav so pomenile pretesno obliko za politično in kulturno vzgojo širših plasti delovnega ljudstva, zlasti kmečkih množic, so vzbujale v nemških in nemškutarskih krogih velik odpor. Prav tako so jih vznemirjali Sokol in podobna društva, ki so imela isti namen kot čitalnice. Pohiteli so z ustanavljanjem »kazin« in »turnve- reinov« in z njimi motili slovenske prireditve. Pri teh svojih ukrepih so Nemci že tedaj poudarjali, da so samo oni nosilci prave kulture.

Dobi čitalnic v sedmem desetletju preteklega stoletja je sle- dila doba taborov, ki so pritegnili tudi kmečke množice. Na njih je ljudstvo vztrajno zahtevalo izpolnitev programa Zedinjene Slovenije. Njegovi voditelji in celo nekateri organizatorji tabo-

rov so se zbal revolucionarnih zahtev ljudskih množic. Namesto da bi jih predlagali vladi, so začeli zavirati razvoj taborov, ki so privabljali vedno večje množice. Med najbolj uspelimi je bil tabor v Vižmarjih pri Ljubljani poleti 1869. Udeležilo se ga je nad 30.000 ljudi.

Teden dni kasneje so člani ljubljanskega turnvereina priredili demonstrativen izlet prek Janč na Vevče. Do Laz so se pripeljali z vlakom, od tod so šli z godbo in razvito nemško zastavo na čelu izzivalnega sprevoda peš proti Jančam. Po poti so prepevali nemške pesmi in na razne načine izzivali prebivalce naselij, mimo katerih so korakali. Na Vnajnarjih se je zbralo veliko kmetov in kmetic iz bližnjih hribovskih vasi. Iz Volavelj je prišlo nekaj oboroženih kmetov. Njim se je pridružilo nekaj delavcev iz ravninskih vasi. Iz Zadvora so bili Jaka Burinc, eden Remčevih in eden Primarjevih, Berčičev stari oče in še nekateri. V spopadu so razjarjene ženske iztrgale Nemcem njihovo zastavo in jo pomendrale v blato.

Nemci so bežali nazaj proti Ljubljani. Ustno izročilo pravi, da jih je na vevškem mostu Jaka Burinc nekaj pometal v Ljubljano. V vevški papirnici so dobili zavetje pri nemških in nemškutarskih uslužbencih. Ti so poslali v Ljubljano po pomoč. Pritihli sta četa orožnikov in stotnja vojakov in planili po ljudeh, ki niso hoteli mirno prenašati ponižujočega izzivanja tujcev. Več so jih ranili, vojaškega odpustnika Jakoba Rodeta pa do smrti pobili. Mrtvega so vrgli na voz in odpeljali v Ljubljano. Ob vozu so gnali več ujetih kmetov z Janč in iz okoliških vasi. Za vozom so po taktu turnvereinske godbe korakali izzivači in se objestno znašali nad kmeti. Nekateri so morali na Dunaj pred cesarsko sodišče, ki jih je obsodilo na večletni zapor, nekaj celo na 12 let ječe. Baje so se nekateri kmetje odpravili do cesarja — med njimi je bil kmet Lukovec — in prosili zanje. Prejeli so le obljube, ki se niso nikoli izpolnile.

Razvoj kapitalizma je uničeval tudi kmeta, ki je z industrijskimi proizvodi zgubil dohodke domače obrti, z železniškim prometom pa dohodke od prevoznništva. Zaradi zastalega načina obdelave zemlje je bolj malo izkupil za svoje pridelke. Prebivalstvo vasi se je razslojevalo na velike, srednje in male kmete in na kajžarje. Kajžarjem so se pridružili kmetje, ki so jih pognali na boben, a se niso izselili, in skupaj z njimi ustvarjali vaški proletariat. Veliki kmetje so imeli do revnejših slojev na vasi kapitalističen odnos. Z izkoriščanjem tuje delovne sile, s trgovino in

z raznimi podjetji so se gospodarsko uveljavili in se povečini vključili v liberalni politični tabor.

Izkoriščani kmetje so se odvracali od vaških mogotcev, ki so bogateli tudi na njihov račun. V svoji zaostalosti se je kmet oprijel duhovščine, ki ga je na videz branila pred izkoriščanjem, dejansko pa ga je potrebovala v boju proti »brezverskemu liberalizmu« in proti naraščanju delavskega gibanja. Bil je osrednja politična sila v konservativnem taboru in temelj slovenskega klerikalizma, ki ga je zastopala Katoliška narodna stranka, kasneje preimenovana v Slovensko ljudsko stranko.

Liberalni tabor je zastopala Narodna napredna stranka, ki je imela v glavnem iste interese kot klerikalna in se je bojevala proti istemu sovražniku — proti delavskemu gibanju, ki se je razvijalo pod vplivom socialnodemokratskih idej.

Tretja politična stranka na Slovenskem je bila Socialnodemokratska stranka. Za dosego maksimalnega cilja je postavila v svoj program zrušenje kapitalizma in zgraditev pravične brezrazredne družbe. Za to nalogo pa se je moral proletariat politično in kulturno pripraviti in se boriti za enako, splošno in tajno volilno pravico, za brezplačen in brezkonfesionalen pouk na vseh šolah, za ločitev cerkve od države in za rešitev gmotnega položaja delavstva.

Leta 1899 so delavci vevške papirnice ustanovili Socialnodemokratsko društvo papirniških delavcev. V to društvo se je vpisalo 85 delavcev. V programu je imelo boj za izboljšanje ekonomskih razmer, za večje politične pravice delavstva, za osemurni delavnik, zvišane mezde in splošno ter enako volilno pravico. Ker uprava papirnice ni hotela upoštevati ekonomskih zahtev delavstva, je društvo že po enem letu obstoja organiziralo enomesečno stavko (v arhivskih zapiskih vevške papirnice je ta stavka zabeležena z datumom: 18. 5. do 11. 6. 1900 — 25 dni).

Kakor po drugih krajih, kjer so skušali delavci s pomočjo stavk izbojevati svoje pravice, je tudi vodstvo vevške papirnice poklicalo vojaštvo, da bi zlomilo stavko. Zgodilo se je kot pred tremi desetletji, ko so prebivalci okoliških vasi branili svojo narodnost pred turnevereinskimi izzivači. Prihiteli sta žandarmerija in vojaška četa 27. graškega polka, da bi ustrahovali delavstvo. Vendar tudi vojaška sila ni strla stavkajočih delavcev. Dosegli so, da je moralo vodstvo papirnice zvišati delavske mezde. Pri pogajanjih z vodstvom vevške papirnice je Socialnodemokratskemu društvu papirniških delavcev v Vevčah krepko stalo ob

strani delavstvo papirnice Gratwein, ki je bilo malone v celoti vključeno v socialnodemokratsko delavsko organizacijo.

Leta 1900 je poljski kaplan Rihar ustanovil Katoliško delavsko društvo. Ideolog slovenskega krščanskega socializma dr. Janez Ev. Krek si je prizadeval, da bi delavce vevške papirnice združil v enotno krščansko socialistično organizacijo, kar pa se mu zaradi odpora socialnih demokratov ni posrečilo. Socialnodemokratsko gibanje vevških papirniških delavcev so podpirali zaloški železničarji, iz Ljubljane pa so stalno prihajali predstavniki socialnodemokratske stranke in nudili organiziranemu delavstvu vso pomoč.

Leta 1908 je skušalo Katoliško delavsko društvo urediti medni spor papirniških delavcev z vodstvom papirnice. Ker ni šlo drugače, je društvo organiziralo stavko (v arhivskih zapiskih vevške papirnice je ta stavka zabeležena z datumom: 10. 8. do 2. 10. 1908 — 54 dni). Tudi Katoliškemu delavskemu društvu se je s pomočjo gratweinskih delavcev posrečilo doseči delno zvišanje delavskih mezd.

Leta 1912 je vojna na Balkanu onemogočila transport papirja in papirnih izdelkov v balkanske dežele. Vodstvo vevške papirnice je hotelo znižati proizvodnjo. Delavstvu je predlagalo občutno znižanje plač, dobro vedoč, da tega ne bo sprejelo. Delavstvo je organiziralo stavko in se pri tem malone ugonobilo. Stavka je trajala dobre štiri mesece (v arhivskih zapiskih vevške papirnice je ta stavka zabeležena z datumom: 11. 10. 1912 do 17. 2. 1913 — 130 dni). Vodstvo papirnice, ki je imelo zvrhana skladišča papirja, je doseglo svoj namen: proizvodnja papirja je stala. Delavstvo pa se je gmotno čisto izčrpalo. Veliko jih je odšlo za zaslužkom v tujino, največ v Nemčijo, nekateri pa tudi v Ameriko in se niso več vrnili. Neuspela stavka, v kateri so bili delavci vevške papirnice prisiljeni, da so po več kot štirih mesecih sprejeli znatno znižane mezde, je bila zadnja pred prvo svetovno vojno.

Po izročitvi vevške papirnice v roke nemškemu kapitalu so se njeni obrati še hitreje razvijali. Družba Leykam-Josefsthal je zgradila več novih obratov in jih opremila z najmodernejšimi stroji. Z investicijami so rasle delnice lastnikov papirnih obratov in dosegle v letu 1900 vrednost osmih milijonov goldinarjev. Leta 1911 so lastniki vevške papirnice zgradili železniški most čez Ljubljano in naslednje leto speljali po njem industrijski tir od zaloške postaje do papirnice.

V boju za svoje ekonomske pravice se je delavstvo vse bolj seznanjalo z idejami znanstvenega socializma in spoznavalo, da za dosego ciljev, ki jih postavlja, ni dovolj le boj za izboljšanje ekonomskega položaja. Udeleževalo se je bojev za volilno reformo in pri tem krepilo svojo politično zavest. Pri zadnjih volitvah v poslansko zbornico pred prvo svetovno vojno je tudi socialnodemokratska stranka postavila v vseh okrajih svoje kandidate (tedaj je pisatelj Ivan Cankar kandidiral na listi socialnodemokratske stranke za litijsko-radeški-višnjegorski okraj).

V deželnem zboru so se menjavali poslanci klerikalnega in liberalnega tabora. Leta 1909 so klerikalci izpodrinili liberalce in do razpada avstro-ogrske monarhije odločali o političnem, gospodarskem in kulturnem življenju Slovencev. Zagrizene, a v bistvu nepomembne strankarske boje Slovencev so izkoriščali zunanji sovražniki. Germanski pritisk, ki ga je tedaj podžigala ideja o nemški Srednji Evropi, je dosegel višek, z juga pa so se pripravljali italijanski iredentisti, da sežejo po slovenskem ozemlju.

Prvo svetovno vojno smo Slovenci pričakali pod vodstvom treh političnih strank, formiranih v zadnjem desetletju preteklega stoletja. Do tega časa ni nobena izmed njih postavila revolucionarnega programa za rešitev perečega socialnega in nacionalnega vprašanja. Tudi socialna demokracija je zagovarjala obstoj Avstrije in precenjevala vlogo buržoazije pri reševanju nacionalnega vprašanja, s čimer je zmanjševala vlogo delavskih in kmečkih množic.

Pod vplivom delavskega gibanja v svetu in doma so nekatere revolucionarne mladinske skupine sprejele misel o popolnem zlomu Avstrije kot pogoj za osvoboditev jugoslovanskih narodov izpod pritiska nemškega imperializma. Pisatelj Ivan Cankar je nedolgo pred pričetkom prve svetovne vojne dejal v svojem predavanju, da bo slovenski narod zdržal pritisk nemškega imperializma le v tesni zvezi z enakopravnimi in enakovrednimi jugoslovanskimi narodi.

Slovenski politični voditelji pa so začeli šele po treh letih prve svetovne vojne razmišljati o zlomu Avstrije. Najbolj vneti branilci in zagovorniki avstro-ogrske monarhije so bili slovenska klerikalna stranka in njeni cerkveni krogi, povezani z Vatikanom. Avstrija je bila steber rimskokatoliške cerkve v Srednji Evropi. Z Jugoslavijo bi se ji nevarno približala srbska pravoslavna cerkev. Strah pred njo je rodil sovraštvo do Srbije in Srbov. Poznejši ban slovenske dravske banovine dr. Marko Natlačen je 27. julija

1914 priobčil v Slovencu pesem: »S kanoni vas pozdravimo, vi Srbi, dom hladen vam postavimo ob vrbi!« Zagrizeni klerikalci so jo skrajšali v izrek: »Srbe na vrbe!«

Klerikalna stranka je izdala še istega leta, kot je izšla v Slovencu Natlačenova hujskaška pesem, zaupno okrožnico, s katero je pozvala svoje zaupnike, naj pošiljajo strankinemu tajništvu poročila o ljudeh, ki delajo proti Avstriji in prebirajo liberalne in socialnodemokratske časopise. Tako je klerikalizem že v prvi svetovni vojni organiziral ovaduštvo, po vojni je z njim nadaljeval, v drugi svetovni vojni pa ga je stopnjeval do tako strahotnih dejanj, kot so bili umori na Sv. Urhu.

Vevško papirnico, kjer so se na obravnavanem terenu osredotočili prvi začetki delavskega gibanja, je že v letih pred prvo svetovno vojno zajela gospodarska kriza. Povzročil je ni le zmanjšani izvoz papirja v balkanske dežele, temveč je nanjo vplivala zlasti gospodarska kriza, ki je nastala v kapitalističnem svetu zaradi splošne nadprodukcije. Prva svetovna vojna pa je krizo zaostрила do take mere, da je proizvodnja papirja padla na raven iz leta 1870. Leta 1911 so slovenske papirnice izdelale 1218 vagonov papirja, leta 1917, pred koncem prve svetovne vojne, pa le še 174 vagonov. Vpoklicanih je bilo nad 66 odstotkov delavstva, prostore večše papirnice je zasedla vojska in jih spremenila v začasno bolnišnico. Po enem letu se je bolnišnica izselila, v izpraznjenih prostorih pa so uredili vojaške delavnice.¹

Ko so po prvi svetovni vojni utihnili topovi na bojiščih, so Slovenci pričakovali, da bo z zedinjenjem jugoslovanskih narodov rešeno tudi njihovo nacionalno vprašanje in izboljšani socialni položaj delovnega ljudstva. Toda zgodilo se ni ne prvo ne drugo. V Beogradu je prišla na državno krmilo srbska buržoazija, slovenska in hrvaška sta se ji morali podrediti. Zaradi hegemonističnih teženj vladajočih krogov je ostalo nacionalno vprašanje jugoslovanskih narodov nerešeno. Tudi socialni položaj delovnih ljudi se ni spremenil.

Dogodki zadnjih vojnih in prvih povojnih dni so imeli svoj odmev tudi na območju bivše poljske in dobrunjske občine. Med mobiliziranci so se posamezniki udeležili judenburškega upora, nekateri so dezertirali iz avstrijske armade in se pridružili tako imenovanemu zelenemu kadru. V strelskih jarkih je marsikdo prisluhnil vestem o pripravih na oktobrsko revolucijo in poiskal

¹ Jože Šorn: Razvoj papirnice Vevče, 1956, str. 38.

priložnost, da se je prebil na rusko stran, še preden so ga utegnili poslati na soško fronto, nato se je kot vojni ujetnik udeležil dogodkov po revoluciji. Vsi ti so spoznali, da v imperialističnih vojnah ne padajo žrtve za blagor človeštva in naroda, ki mu pripadajo, temveč za koristi sovražnikov delovnega ljudstva. Po vrnitvi iz prve svetovne vojne je veliko delavcev, kmetov in izobražencev širilo ideje oktobrske revolucije in tako prispevalo svoj delež k pripravam za boj s protiljudskimi režimi.

Aprila 1919 so se na prvem kongresu KPJ [(tedaj: Socialistična delavska partija Jugoslavije (komunistov))] združile revolucionarne skupine socialnodemokratske stranke iz vse države. Slovenskih socialistov ni bilo na tem kongresu, češ da nočejo cepiti svoje socialnodemokratske stranke.

Kako so se tedaj zadržali zaloški železničarji in delavci vevške papirnice, je prirediteljem razstave NOV v Polju leta 1954 opisal Dušan Kermavner, ki je imel od leta 1920 do 1928 stike z revolucionarnim delavskim gibanjem v krajih poljske občine: »Ob razkolu stare socialnodemokratske stranke so zaloški železničarji, ki so bili najaktivnejši del tamošnjega proletariata in so se odlikovali tudi v generalni stavki v mesecu aprilu leta 1920 in v demonstraciji na Zaloški cesti, bili na strani novoustanovljene Komunistične partije Jugoslavije, medtem ko so socialni demokrati v poletju 1920 zadržali pod svojim vplivom (preko sindikalne organizacije kemičnih delavcev) večino vevške organizacije.«¹

Iz navedenega poročila je razvidno, da so bili na obravnavanem območju najbolj aktivni zaloški železničarji. Že leta 1919 so brezplačno vozili delavce in kmete na prvomajsko zborovanje v Ljubljano. Veliko kmetov pa se je pripeljalo na okrašenih vozovih, s katerih so plapolale rdeče zastave.

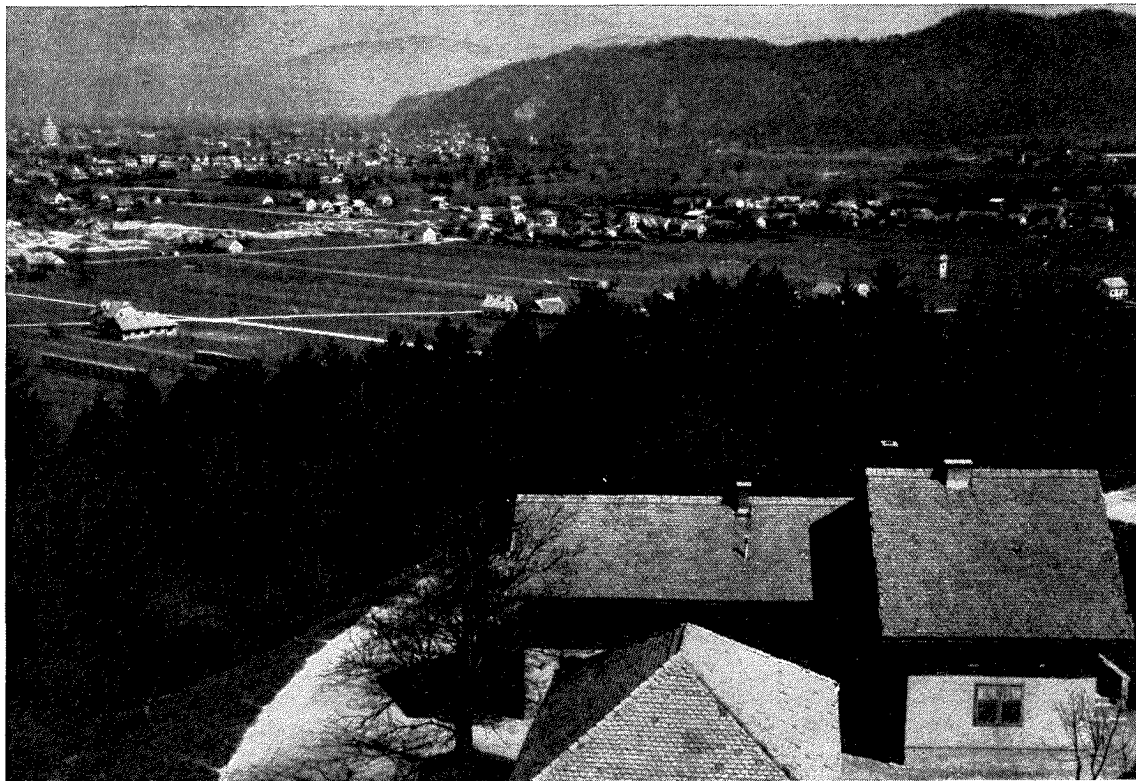
Aprila 1920 so se zaloški železničarji odzvali splošni stavki prometnih in transportnih delavcev Jugoslavije, ki je zajela okoli šestdeset tisoč železničarjev in prometnih delavcev iz vse države. Zahtevali so zvišanje izredno nizkih plač in skrajšanje delovnega časa. V njihovem upravičenem boju jih je podpiralo vse delovno ljudstvo in obsojalo odnos tedanjega ministra za promet, duhovnika dr. Antona Korošca, do železničarjev in prometnih delavcev.

Zaloškim železničarjem so se pridružili delavci iz podjetij in z njimi sodelovali pri demonstracijah in delavskih shodih. Oblast je zvedela za organizacijo demonstracij in poslala v Zalog voja-

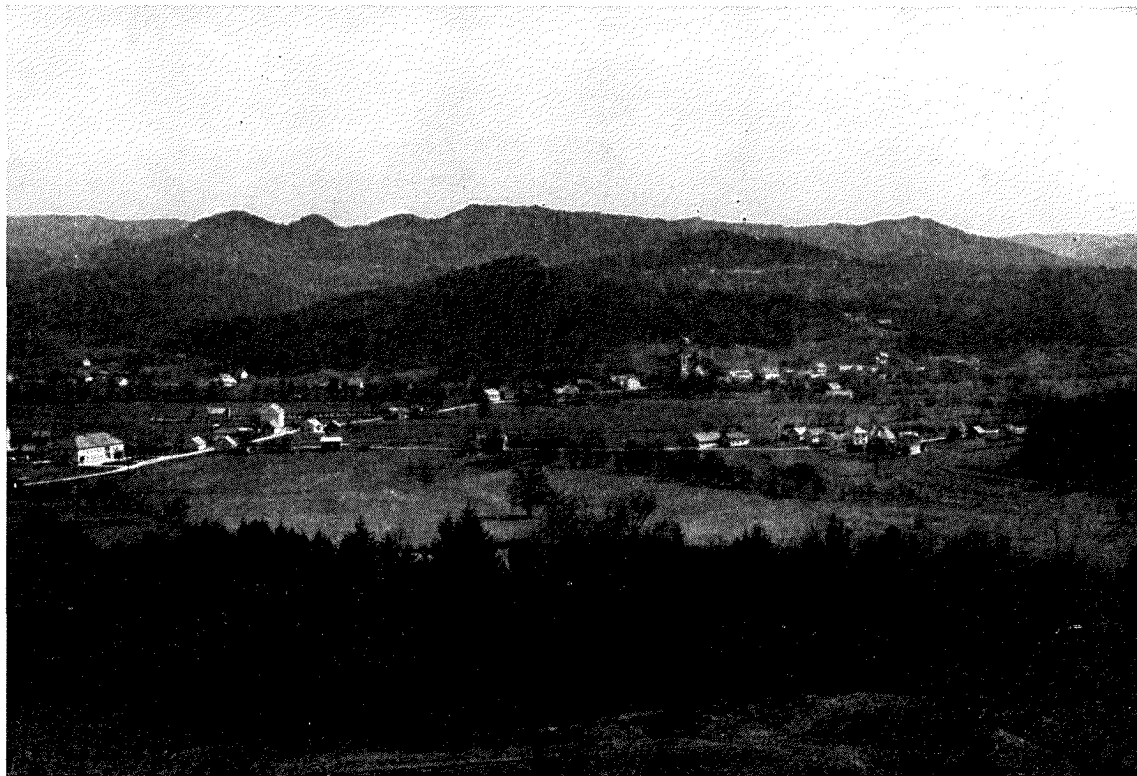
¹ Dušan Kermavner: Beležke o revolucionarnem gibanju v Zalogu, Polju itd.



Pogled iz stolpa urhovske cerkve proti severu: v ospredju je na desni Zadvor, za njim so Vevče s papirnico; na levi je v ozadju Polje, za njim gozd, imenovan Zajčja dobrava; za gozdom je Zadobrova do Save, ki pa je na sliki ni videti



Pogled proti severovzhodu: čisto spredaj je del spomeniških zgradb, na desni je Zadvor in del Sostrega, v ozadju Zalog in del Kašlja



Pogled proti vzhodu: prva stavba ob poti na levi je zadružni dom, druga večja stavba je ljudska šola — sedaj osemletka; okoli šentlenarške cerkve je Sostro, v ospredju na desni je ob poti v Podmolnik novo naselje, imenovano Žabja vas



Pogled proti severozahodu: v ospredju pod gozdom je del Dobrunj; ob Dobrunjah vodi pot proti Bizoviku, Hrušici in Štepanji vasi; prečna pot na desni vodi na Litijsko cesto, ta pa skozi Spodnjo in Zgornjo Hrušico in pod Golovcem na Poljansko cesto v Ljubljani; v ozadju industrijsko predmestje Ljubljane: Moste, Zelena jama in stari Vodmat

štvo. Železničarji so se z njim spoprijeli in dosegli, da je moralo oditi iz Zaloga.

Dne 24. aprila 1920 so imeli zaloški železničarji in delavci iz okoliških podjetij politično zborovanje v »Taškarjevem borštu«. Po zborovanju so v sprevedu odkorakali v Ljubljano. Na Zaloški cesti so spreved razgnali smrtonosni streli. Pod njimi je izkraval tudi delavec kemične tovarne Jakob Černe iz Spodnje Zadobrove, ranjena pa sta bila Anton Židan iz Spodnjega Kašlja in Franc Perdan iz Zaloga. Černetov grob je postal kraj, kjer so se ob praznikih delovnega ljudstva zbirali pripadniki revolucionarnega delavskega gibanja in v spominskih govorih proslavljali žrtve, ki so že padle in bodo še padale za pravično stvar.

Po krvavem dogodku na Zaloški cesti so železničarji naprej stavkali. Oblastniki so jih s silo mobilizirali in z vojaškim spremstvom odpravljali na delovna mesta. Vlake so spremljali orožniki in pazili zlasti na strojevodje in kurjače, da med vožnjo niso pobegnili. Zaloški železničarji so se skrivali pred orožniki. Najbojevitejši med njimi so se oborožili in zbežali v gozdove. Orožniki so jih nekaj časa lovili, vendar oboroženega spopada niso tvegali.

Na prvem shodu Socialistične delavske stranke (komunistov) za Slovenijo, ustanovljene v Ljubljani, dne 11. aprila 1920, ki je bil v Polju poleti 1920, je bila še večina delavstva pod vplivom socialnih demokratov. Pri volitvah v ustavodajno skupščino jeseni 1920 in na občinskih volitvah spomladi 1921 pa je bil odnos delavstva do KP že čisto drugačen. Pod vplivom zaloških železničarjev in posameznih revolucionarjev iz delavskih vrst je večina delavstva vevške papirnice in okoliških podjetij glasovala za kandidate KP.

V prvih povojnih letih srečamo med aktivnimi člani KP v krajih poljske občine Jakoba Skuka, Antona Dobroto, Ivana Dorbeža, Valentina Židana, Petra Čermelja, Aleksandra Smirnova, po rodu Rusa, ki se je priselil v Zalog in delal s člani KP. V dobrunjski občini je tedaj delovala prva skupina SKOJ, ki so jo sestavljali Tone Trtnik, Gabrijel Gašperšič in Srečko Smrekar.

Pod vodstvom članov KP se je prva organizirala zaloška mladina in mladina iz nekaterih drugih vasi poljske občine. V svojih beležkah s tega območja pravi Dušan Kermavner:

»Moji spomini se nadaljujejo v letih 1923—1924. Takrat je obstajala v Zalogu zelo aktivna skupina SKOJ, ki je organizirala podružnico delavske kulturne organizacije Vesna s centralo v Zagorju in po njenem razpustu pollegalno Zvezo delavske mla-

dine. V okviru Vesne so bile organizirane in so potem dalje obstajale pollegalno in ilegalno močne otroške skupine v Zalogu in okoliških krajih. Te skupine so gojile fizkulturo, petje proletarskih pesmi in se je v njih znaten del mladine usmerjal v revolucionarnem duhu.

Obstajale so te skupine še leta 1927, ko je ljubljanska organizacija SKOJ priredila skupaj z zaloško skupno ilegalno proslavo desete obletnice oktobrske revolucije. O tej proslavi se je ohranila fotografija pred gostilno v Zadobrovi ali v Sneberjah, kjer je bilo predavanje o ruski revoluciji in so se pele revolucionarne pesmi (Internacionala, Bratje le k soncu, svobodi, Varšavlanka itd.).«

KPJ ni mogla dalj časa uporabljati legalnih oblik boja s protiljudskimi režimi. Zaradi Obznane leta 1920 in zakona o zaščiti države leta 1921 je morala za daljšo dobo v ilegalo in ustvariti nove oblike dela z ljudskimi množicami. Leta 1923 je oblast odpravila mladinski list Proletarska mladina, naslednje leto pa je prepovedala Neodvisno delavsko stranko Jugoslavije in Zvezo delavske mladine Jugoslavije.

Revolucionarna delavska mladina je ob raznih priložnostih iz lastnega nagiba organizirala proteste proti nasilnim ukrepom oblasti. Leta 1924 so bili nekateri člani zaloške Vesne priče krvavim dogodkom v Trbovljah. Po vrnitvi v Zalog so odkorakali na prireditve čitalnice in pod vtisom dogodkov zahtevali, da jim godba zaigra Internacionalo.

Po pohodu Orjune nad trboveljske rudarje je oblast prepovedala tudi mladinsko delavsko društvo Vesna. V poljski občini so se njeni člani vključili v zaloško čitalnico. V nji so se udeleževali do leta 1927, ko so člani KP strli odpor liberalnih elementov in ustanovili delavsko društvo Svoboda. Proti koncu istega leta so člani KP iz vasi dobrunjske občine ustanovili podružnico Svobode s sedežem v Zadvoru.

Z nastopom Svobode je nastalo novo obdobje v vsem javnem življenju poljske in dobrunjske občine. V teh društvih ni bilo osredotočeno le kulturno-prosvetno delo, temveč so starejši komunisti posredovali mladini svoje izkušnje z najrazličnejših področij dela. Na sestankih, predavanjih in prireditvah so mlado generacijo pripravljali za bodoče naloge. Med najvažnejšimi nalogami, ki so jih imeli tedaj še maloštevilni, na svoja delovna mesta vezani člani partije, pa je bila organizacija novih partijskih celic v krajih, kjer so komunisti živeli in delovali. Dušan Ker-

mavner piše v svojih beležkah s tega območja: »Takrat nekako se je težišče legalnega dela preneslo v Svobodo in se je poživila njena delavnost v Zalogu, ustanovljena je bila podružnica v Dobrunjah — Jože Moškrič in drugi. Obenem se je razširila organizacija SKOJ in ustanovila nova partijska organizacija, ki je imela v tem kotu tri do štiri skupine.«

Kakšen pomen so imela delavska društva Svoboda in za njo Vzajemnost, je občutila predvsem duhovščina, ki si je dolga desetletja prizadevala, da bi bila vsa ljudskoprosvetna društva v njenih rokah. Poljski župnik Janez Kete je pisal o tem v že navedenem članku v podnaslovu Leglo komunizma:

»S svojim podtalnim razkrojevalnim delom si je pripravil komunizem toliko trdna tla, da je nato izrabil lahkomiselnost tedanjih oblasti in pod videzom legalnosti ustanovil svojo organizacijo ‚Svoboda‘ in kasneje ‚Vzajemnost‘, ki sta bili že čisto javni legli komunizma ter so tamkaj načrtno vzgajali mladino v revolucionarnem duhu...«

Na obravnavanem območju so bili člani partije v glavnem delavci-proletarci. Njihov vpliv je bilo čutiti v podjetjih, kjer so delali, in v krajih, kjer so živeli. V vevški papirnici je bil na čelu revolucionarnega gibanja Jože Mazovec. Njegovi najožji sodelavci so bili Franc Kocjančič, Jože Perčič, Viktor Vodnik in Jože Berčič.

Po prvi svetovni vojni je morala nemška delniška družba Leykam-Josefsthal prepustiti papirnico domačemu kapitalu, naloženemu v LKB (Ljubljanska kreditna banka, ustanovljena l. 1900 s pomočjo liberalne češke buržoazije). Delavci vevške papirnice so si med prvimi prizadevali za doseg kolektivne pogodbe. Tej zahtevi, ki je bila tedaj velika novost, sta nasprotovala generalni direktor papirnice Maks Seller, ki ga je njegovo prusko poreklo navdajalo še s prav posebnim nerazpoloženjem do slovenskih delavcev, in Zveza industrialcev za Slovenijo. Seller je v dogovoru z Zvezo industrialcev zavlačeval izdelavo kolektivne pogodbe in so jo morali delavci izsiliti s pomočjo stavke. Zaradi pogostnih kršitev že sprejetih obveznosti je delavstvo vevške papirnice v letih 1921 do 1928 s tremi enournimi stavkami razgibalo svoje vrste, 16. avgusta 1928 pa je začelo stavkati z zahtevo, da podjetje pospeši sprejem kolektivne pogodbe in odstrani osovraženega direktorja Maksa Sellerja (v arhivskih zapiskih vevške papirnice je ta stavka zabeležena z datumom: 16. avg. 1928 do 18. avg. 1928 — 3 dni). Orožniki so tedaj zastražili vse papirniške obrate, vendar se

je delavcem posrečilo, da so vdrli v direktorjevo pisarno in pritirali direktorja na tovarniško dvorišče. Nameščenci so protestirali in zagovarjali direktorja, vendar je uprava morala ugoditi odločnim zahtevam delavstva.

Župnik Kete je zasledoval tudi stavkovno gibanje delavstva. Zanimal se je v prvi vrsti za potek stavke in kdo jo je vodil, za število stavk in za točen datum pa ni vedel, kot je razvidno iz članka, kjer piše o tem v podnaslovu Začelo se je s stavkami:

»Leta 1929 (pravilno 1928, op. p.) so komunistični hujskači uprizorili v papirnici na Vevčah prvo stavko. Niso se sicer tedaj pokazali na vodilnih mestih komunistično usmerjeni delavci, pač pa so v borbo poslali predstavnike delavstva iz tedanje delavske organizacije JSZ. Komunisti sami so se dobro zavedali, da je njihova številčna moč prešibka in poprijeli so za orodje, ki je bilo dovolj trdno. Ne moremo sicer trditi, da v tedanji krizi borba za povišanje plač delavstvu ni bila upravičena, vendar stavka sama, ki je slonela na zlobnem manevru komunističnih hujskačev, je imela predvsem namen vcepljanja nezadovoljstva med delavstvom, kar se je skritim elementom v polni meri posrečilo. Po končani stavki smo lahko kmalu opazili, da se ustanavlja med delavstvom nova grupa, ki naj bi 'vodila' delavstvo — delavsko organizacijo, katere predstavniki so bili povsem vidni komunisti: Mazovec Jože (sedaj član plenuma OF), Kocjančič Franc (sedaj politkomisar nekega bataljona) in Perčič Jožef, sedaj konfiniran v Italiji kot komunist.

Po prvem uspehu med delavstvom so se podtalni komunistični rovarji vrinili v vsa društva, ki so tedaj v kraju obstajala.«

Po šestojanuarski diktaturi leta 1929 je bila začasno prekinjena tesna povezava komunistov poljske in dobrunjske občine in zrahljana zveza s partijsko organizacijo v Ljubljani. Tudi članstvo delavskih društev Svoboda je številčno padlo. Po letu 1930 pa se aktivnost partijskih delavcev že začne dvigati.

Leta 1932 je Ivan Maček formiral rajonski komite, ki je povezoval člane KP od Črnuč do Laz in iz vasi dobrunjske občine. Sestavljali so ga: Jože Mazovec, Polde Maček, Jože Perčič in Adolf Jakhel. Še isto leto je rajonski komite organiziral partijsko celico v Zalogu in vevški papirnici, leta 1933 za vasi Sneberje — Zadobrova, leta 1934 v Slapah. V tem času je obstajala partijska organizacija v Zadvoru. Povezovala je komuniste, ki so bili vezani v podjetjih: Jože Moškrič v bivši Jugoslovanski tiskarni,

Tone Trtnik v delavnicah strojnih tovarn in livarn, Franc Černe v tobačni tovarni.¹

Komunistična partija tedaj ni bila številčno močna. Po ugotovitvah Edvarda Kardelja je sredi leta 1933 štela v vsej Sloveniji največ dvesto članov, »toda za globoko ilegalno partijo, kakršna je bila naša, stvar ni bila v številu, marveč v dobri in trdni organizaciji.«²

V partiji se je tedaj začelo novo obdobje, ki ga je Josip Broz-Tito napovedal že pred nastopom šestojanuarske diktature. Komunisti, ki so v praksi preizkusili njegova navodila, so se ga oklenili z zaupanjem in željo, da postanejo njegovi napotki orientacija za celotno partijo.

Nezadovoljstvo množic je partija usmerjala v organiziran odpor proti režimu. Po šestojanuarski diktaturi so si njeni kadri prizadevali, da bi čim hitreje prebili obroč nelegalnosti in aktivizirali množice na vseh področjih družbenega življenja. Z večjim razumevanjem kot dotlej so se partijski kadri povezovali s podeželjem in pritegovali k delu kmečko mladino. Partija je zaostrila ideološki boj, razpravljala o pravilnem reševanju narodnega in kmečkega vprašanja in postavila princip, po katerem morajo postati komunisti vodilna sila v vsem družbenem dogajanju.

Kakor vselej so tudi v tem času klerikalni krogi takoj začutili nov polet KP in pohiteli s protiukrepi. Vendar so morali s Ketejem vred priznati, da nimajo dosti mož in fantov, ki bi bili pripravljeni v tako hudih časih, kot so jih tedaj doživljali delovni ljudje, nasprotovati tistim, ki so skušali dopovedati oblastnikom, da ne morejo živeti brez dela in zaslužka. Brezposelnost je naraščala, delavci so iskali zaposlitve, Kete, ki je odlično poskrbel za svoj družbeni delež, pa jih je v svoji onemogli jezi zaradi premajhnega števila ljudi, ki bi bili pripravljeni braniti njegov družbeni položaj in položaj vseh tistih, ki so živeli na račun delovnih ljudi, imenoval »komunistične delomrzneže«. V že citiranem članku je pisal:

»Proti gorečemu navalu komunizma se je že tedaj ob prvem vidnem nastopu komunističnih organizacij neustrašeno, z vso energijo in vztrajnostjo zoperstavilo le malo število zavednih,

¹ Polde Maček: KP in njena vloga v revolucionarnem delavskem gibanju pred drugo svetovno vojno in v NOB v bivši občini Polje. Rokopis 1964. — Marjan Moškrič: Revolucionarne ideje komunistov so se uresničevale v vsakodnevnom boju v Zadvoru, Sostrem, Dobrunjah in Bizoviku pred drugo svetovno vojno in v NOV. Rokopis, 1965.

² Edvard Kardelj: Po dvajsetih letih. Delo, 11. okt. 1959.

v pravem duhu vzgojenih mož in fantov. Tako se je z vsemi napori posrečilo vsaj malenkostno zadrževati popolno poplavo rdeče miselnosti preko našega kraja. Ta idejna borba proti komunizmu pri nas je trajala neprestano od leta 1933 in često je že v tej dobi prišlo do dejanskih napadov s strani komunističnih delomrznežev proti njihovim neustrašenim nasprotnikom. S strahom smo že tedaj opazovali, kako krvavo klanje je pred nami. Nismo živel v prevarah.«

Poleti 1934 je pokrajinsko vodstvo partije postavilo v Polju odbor za organizacijo zborovanj in demonstracij brezposelnih. V nekaj dneh je odbor pripravil troje večjih zborovanj. Poleg zborovanj so člani odbora sklicevali manjše sestanke po vaseh poljske in dobrunjske občine in ljudem pojasnjevali vzroke gospodarske krize. Geslo brezposelnih je bilo: »Ali delo ali podporo, da bo človek mogel živeti!«

Z zborovanj so sprevodi demonstrantov odhajali po vaseh. Ustavljali so se pred občinskimi poslopji in pošiljali županom deputacije. Ti so jih tolažili s praznimi obeti in se izgovarjali, da so podpore samo za študente. Obljubljali so jim skorajšnje delo na cestah in v gramoznih jamah, a s tako slabimi plačilnimi pogoji, da so jih brezposelni zavračali. Pred vevško papirnico so demonstranti vzklikali: »Dol z režimom!«

Na zborovanjih in pri demonstracijah brezposelnih so na obravnavnem območju prvikrat sodelovali krščanski socialisti, ki so se čedalje bolj odvrčali od politike klerikalne stranke. Tudi kmetje, zlasti mali, ki so jih prav tako kot delavce težile gospodarske razmere, so odobravali akcije brezposelnih in so sodelovali z njimi.

Najplodovitejše področje dela članov KP pa so bila vse do julija 1935 delavska društva Svoboda. Do tega časa so si komunisti v poljski in dobrunjski občini — pa tudi po drugih krajih — zagotovili vodstvo v društvih Svoboda in pridobili malone vse članstvo, zlasti mladino, ki so ji posvečali največjo pozornost. Sedmega julija 1935 je bil v Celju veličasten shod Svobod. Udeleženci, ki jih je vzgajal in vodil partijski kader, so na tem shodu zahtevali amnestijo vseh političnih jetnikov, odpravo zakona o zaščiti države in pravilno rešitev ustavnega vprašanja, svobodo tiska in zborovanj, priznanje Sovjetske zveze, boj s fašizmom, gradnjo javnih del za odpravo brezposelnosti s pravičnimi delavskimi mezdami, starostno zavarovanje delavstva in zavarovanje za primer

nesreče, agrarno reformo in še druga priznanja demokratičnih pravic.

Oblastniki so se prestrašili tako množične demonstracije in pohiteli z izdajo odloka o prepovedi delavskih društev Svoboda s takojšnjo zaplembo imovine (odlok je izdala kraljevska banska uprava za dravsko banovino pod št. II/2 No 361/57 v Ljubljani 13. julija 1935. Podpisal ga je ban dr. Marko Natlačen).

Delavstvo, ki je že poznalo metode protiljudske oblasti, je takoj ustrezno ukrepalo proti njim. S pravočasnim prepisom inventarja na posamezne člane društev je marsikje rešilo s težavami nabavljene godbene inštrumente, knjižnice in druge, za društveno življenje potrebne predmete. Blagajniške knjige in seznane članstva pa so društva od vsega začetka vodila v dveh izvodih: enega za oblast in enega zase. Organi oblasti niso nikoli našli kakšnih beležk o društvenem premoženju, ki ga tako ni bilo nikoli več kot nekaj stotakov, v seznamih članstva, ki so bili namenjeni za oblast, pa niso bili vpisani člani KP, ki so bili znani kot odločni revolucionarji.

Po prepovedi delavskih društev Svoboda je delavstvo nadaljevalo društveno življenje v Vzajemnosti. Na obravnavanem območju so domala vsi člani Svobode vstopili v društvo Vzajemnost in v njem nadaljevali s tradicijo razpuščenega društva. Člani KP so si v Vzajemnosti prav tako kot v bivši Svobodi ustvarili vodilni položaj in odločilno vplivali na vsa področja društvenega udejstvovanja. Predvsem pa so v njih vzgajali nove partijske kadre. V tem času so bili sprejeti v KP: Pepca Kardelj, Angela Dovč-Ocepek, Stane Bobnar, Ludvik Kukovica, Anton Kokalj, Alojzij Tavčar in še nekateri.

V svetu sta tedaj postala fašizem in nacizem že tako močna, da sta iz dneva v dan pomenila hujšo nevarnost. Še zlasti nevarna sta bila narodom Jugoslavije, katerih geopolitični in strateški položaj jim je že večkrat povzročil huda obdobja. Imperalistične težnje Nemčije je nacizem podprl še z rasno teorijo. Hitlerjev nauk je nemškemu narodu obetal oblast nad vsemi narodi sveta in mu za doseg tega cilja dovoljeval vsakršna sredstva.

Predstavnik velekapitala v beograjski vladi dr. Milan Stojadinović je po navodilih iz Rima in Berlina podrejal Jugoslavijo državam osi. Z uničenjem Male zveze in Balkanskega sporazuma jo je odrezal od demokratičnih dežel in prepustil fašističnim državam.

V protiljudskih režimih sta se na vladnih stolčkih menjavali JRZ in JNS. Prva je nadaljevala tradicijo klerikalne stranke, druga se je ravnala po metodah liberalcev. Kadar je bila katera od njiju na vladi, je hitela »razkrinkavati« drugo in premeščati državno uradništvo nasprotnega tabora, zlasti učiteljstvo, ki ni hotelo obračati plašča po vetru.

Člani KP so kljub naraščajočemu terorju izvajali navodila svojega vodstva. Pri občinskih volitvah 1936 se je v Polju že močno čutilo njihovo organizirano delo. V boju z nasprotniki so pravilno presodili njihovo moč in poiskali zaveznike med krščanskimi socialisti, v sokolskih vrstah, kjer so demokratično usmerjeni člani odklanjali fašizacijo društva, pritegnili so del kmetov in kmečke mladine in si pridobili naklonjenost večine demokratično razgledanih ljudi.

Nosilec liste Delavsko-kmečke zveze je bil kmet Franc Škerjanc iz Zaloga, kandidat KP. Propagandni material so tiskali v Zgornji Zadobrovi pri Poldetu Mačku. Pomagale so mu žena Roza Maček, sestra Pepca Maček-Kardelj in Angela Dovč-Ocepek. Somišljeniki Delavsko-kmečke zveze so trosili letake po vseh krajih občine.

Poljska duhovščina je s sodelovanjem Janeza Gruma, Jožeta Marna, Feliksa Pogačnika, Jožeta Zajca, Johana Ranta, Ernesta Hirscheppa, Martina Krannerja in Franca Steleta organizirala propagando za kandidata svojega tabora Ivana Kebra iz Polja. Ti ljudje, katerih imena srečamo nekaj let pozneje med imeni okupatorjevih ovaduhov, ustanoviteljev bele garde, slovenskih četnikov, domobrancev, med organizatorji morišča na Sv. Urhu in med morilci »črne roke«, so uprizorili pravcato gonjo proti somišljenikom Delavsko kmečke zveze. Toda kljub terorju in goljufijam JRZ so dobili predstavniki Delavsko-kmečke zveze le 82 glasov manj kot klerikalci, od tridesetih občinskih odbornikov pa le pet. To so bili: Franc Škerjanc, kmet, Jože Mazovec, delavec, Polde Maček, delavec, Tone Avšič, kmet, in Štefan Sever, kmet.

Po volitvah je nastalo v občini tako bojovito vzdušje, da je moral pred občinskimi sejami orožniški komandir Jože Sušnik s svojimi orožniki stražiti pred vrati dvorane, v kateri so sejali. Sprva so smeli občani prisostvovati sejam; ker pa so bile vse preveč burne, so občinstvu kmalu prepovedali dostop in tudi sejali so čedalje bolj poredko. Uvideli so, da je nastala v sejni dvorani nekakšna tribuna KP in da tudi navzočnost sreskega načelnika ali njegovega pomočnika ne more reševati klerikalcev.

Med izvoljenimi občinskimi odborniki je bil tudi poljski kaplan Lamovšek. Ta je na občinski seji vselej, kadar je v cerkvi zazvonilo, vstal in molil za verne duše v vicah. Jožetu Mazovcu je bilo tega končno dovolj. Protestiral je, češ da je molilnica v cerkvi in ne na občinski seji. Med NOV je taisti kaplan vedel za morišče na Sv. Urhu in za umore ob Savi in Ljubljani, poznal je morilce in žrtve, ki so padale za pravično stvar, a ni ničesar storil, da bi preprečil zločine.

Nevzdržno politično vzdušje so zaostrovale stalno se ponavljajoče gospodarske krize. Delavci vevške papirnice so že od marca 1931 delali le po tri do štiri dni v tednu. Po letu 1933 je gospodarski krizi sledila začasna konjunktura, a zatem se je kriza pojavila še v hujši meri. Podjetja so odpuščala delavstvo in zniževala mezde zaposlenim. Vodstvo papirnice je z intrigami odstranilo iz podjetja delavskega zaupnika in 1. septembra 1936 opovedalo kolektivno pogodbo, ki so jo delavci dobili po stavki leta 1928. Hkrati je uprava papirnice zahtevala 25-odstotno znižanje delavskih mezd.

Proti samovoljnemu ravnanju delodajalcev se je delavstvo skušalo zavarovati s pristopom v Splošno strokovno zvezo. Na pobudo sekretarja osnovne partijske organizacije v vevški papirnici Jožeta Mazovca so se vanjo vključevali tudi papirniški delavci in skušali z njeno pomočjo doseči višje mezde. Toda spoznali so, da je vse njihovo prizadevanje brezuspešno in da bo treba organizirati stavko. Pod vodstvom partijske organizacije so postavili stavkovni odbor in dne 14. dec. 1936 prekinili delo (v arhivskih zapiskih vevške papirnice je ta stavka zabeležena z datumom: 14. dec. 1936 do 8. marca 1937).

Vodstvo papirnice je predvidevalo stavko, zakaj v tistem času je zajel vso Slovenijo pravi val izredno množičnih in ponekod tudi zelo srditih stavkovnih gibanj, ki jih je tedaj organizirala KP. Zato je papirnica napolnila svoja skladišča v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. V dolgi stavkovni dobi so skušali lastniki papirnice z raznimi ukrepi zlomiti stavko, toda delavstvo je bilo disciplinirano kot še v nobeni stavki dotlej. Prebivalstvo je podpiralo stavkajoče delavstvo. Kmetje, trgovci in obrtniki so se zavedali, da je tudi njihov obstoj odvisen od plačilne moči delavcev. Poleg redne materialne pomoči so dajali delavstvu tudi moralno oporo, da je lahko vztrajalo v najhujših dneh in po treh mesecih privolilo le v 7-odstotno znižanje mezd.

Ustanovitev KP Slovenije spomladi 1937 je bila za Slovence zgodovinskega pomena. Zunanji in notranji politični dogodki so privedli slovenski narod v nevzdržen položaj. Minister dr. Anton Korošec in njegovi privrženci so se že l. 1935 izrekli za JRZ — Jugoslovansko radikalno zajednico — in se s tem odpovedali programu slovenske avtonomije. Tedaj se je že pomikalo h koncu deveto desetletje, odkar so ga začeli v marčni revoluciji 1848 izpovedovati in se zanj bojevati najbolj zavedni in razgledani Slovenci. Zaradi nenehnega popuščanja v odločilnih zgodovinskih preokretnih in zaradi paktiranja z reakcionarnimi političnimi silami je bil ta program vselej izigran in odmaknjen v negotovo prihodnost.

Razglas KPS je slovenski narod opozarjal na fašistično nevarnost, ki je huje ogrožala njegov obstoj kot katera koli druga nevarnost v njegovi preteklosti. Obrazložil je načrte fašistov in nacistov in zadržanje protiljudske vlade, ki jim je puščala proste roke, da so lahko sejali razdor in ropali ljudsko imovino jugoslovanskih narodov. Razglas je zahteval oslon na progresivne sile s Sovjetsko zvezo na čelu in naglašal davni cilj Slovencev: združeno svobodno Slovenijo z lastnim, demokratično izvoljenim parlamentom v zvezni državi. Razglas je določal naloge delavstva, ki je sestavljalo tretjino slovenskega naroda in pomenilo njegov najbolj zavedni, napredni in organizirani del. Zato je KPS poudarjala zgodovinsko odgovornost delavskega razreda in mu zapala nalogo, da združi vse narodove sile proti naklepom fašizma.

O vsebini razglasa niso razmišljali samo tisti, ki so bili naklonjeni komunistom, temveč tudi njihovi nasprotniki. Ker takemu, kakršen je bil, niso mogli oporekati, so ga pačili in podtikali komunistom vse, kar bi moglo slovensko ljudstvo odvrčati od njih. Lažni propagandi so podlegali predvsem preprosti ljudje, ki jih je klerikalizem načrtno puščal v zaostalosti.

Razglas KPS je klerikalno stranko opozarjal, da bi morala biti v protifašističnem osvobodilnem gibanju in ne v protiljudski in protislovenski JRZ in da pada nanjo odgovornost zaradi izpostavljanja slovenskega naroda uničenju. V boju za mir, je naglašal razglas, niso dovolj stavkovni boji delavstva ne glede na politične razločke in sporazum delavskih strokovnih organizacij, temveč je treba zajeti tudi vse slovenske katoliške množice. Med ljudskimi množicami ne sme biti pregrad in zaprek, ki bi ovirale združitev vsega svobodoljubnega naroda v boju proti skupnemu sovražniku, skupnemu zatiranju in skupnemu izkoriščanju.

Slovenski komunisti so pričakovali, da bodo najbolj zagrizeni klerikalci uporabili vsa sredstva in izkoristili zlasti versko prepričanje katoliških Slovencev v boju proti njim. Zato so v razglasu KPS še posebej poudarili: »Sleherni borec za svobodo slovenskega naroda, a v prvi vrsti vsak komunist spoštuje versko prepričanje svojega sobojevnika; kajti tisti, ki v tem trenutku, ko gre za obstanek slovenskega naroda, seje s tem vprašanjem razdor med slovenskim ljudstvom, izdaja interese slovenskega naroda.«

Toda privrženci reakcije niso upoštevali te izjave. V tistem času — spomladi 1937 — je papež Pij XI. razposlal po vsem katoliškem svetu znano okrožnico proti brezbožnemu komunizmu. Njeno vsebino je ustno in pismeno širila vsa katoliška duhovščina. Pridružili so se ji še laiki, organizirani v Katoliški akciji. V poljski fari so vodili Katoliško akcijo župnik Janez Kete in njegovi kaplani, v šentlenarški fari v dobrunjski občini pa je bil njen naj-ognjeviteljši oznanjevalec kaplan Filip Žakelj. Voditelji in člani Katoliške akcije so si po navodilih cerkvenega načelstva prizadevali, da so aktivno, splošno in organizirano sodelovali pri vseh akcijah javnega življenja.

Klerikalizem se je spotikal ob vse in obsojal vsakogar, ki ni delal z njim, ni pa obsojal fašizma in nacizma, njunih napadalnih in osvajalnih načrtov, ki so grozili uničiti tudi slovenski narod, ne rasne teorije nacističnih »nadjudi«, razdiralne pete kolone, koncentracijskih taborišč in drugih krvavih dejanj po vseh evropskih deželah, kar gotovo ni prispevalo k »pokristjanjevanju« javnega ali zasebnega življenja, kot so učili voditelji in člani Katoliške akcije. Boj slovenskega klerikalizma s Katoliško akcijo na čelu je tiste dni veljal le komunizmu in komunistom, pa naj so ti še tako poudarjali spoštovanje verskega prepričanja sobojevnikov.

V poljski občini so se tedaj shajali člani Vzajemnosti pod vodstvom partijskih delavcev v Slapah in Zalogu. Med njimi je bila najbolj delavna mladina, ki je redno prihajala na predavanja o perečih problemih tistih dni. Med predavatelji je bil tudi Edvard Kardelj, ki je več let živel v Polju, prihajali pa so še drugi, med njimi Tone Tomšič in Boris Zihelr. Organizacijo predavanj je vodil Adolf Jakhel, ki je v rajonskem komiteju odgovarjal za delo z mladino. To delo je bilo tako zanimivo in plodno, da je privlačevalo tudi mladino iz klerikalnih in sokolskih vrst, kar je spravljalo njihove voditelje v silno, a nemočno jezo. Orožniški ko-

mandir Jože Sušnik je pogosto vdiral na sestanke Vzajemnosti v Slapah, mladina pa je navadno zbežala, še preden je utegnil koga spoznati in zapisati. Mladince iz sokolskih vrst so drugega za drugim izključili iz Sokola, da ne bi »pogubno« vplivali na druge člane, ki pa so sčasoma tako vsi prešli na stran revolucionarne mladine.

Kako ogorčeni so bili zaradi tega voditelji klerikalnih prosvetnih društev in kako klavrn je bil njihov položaj, nam pove župnik Kete v nekaterih odstavkih svojega članka. V podnaslovu Penetracija med Sokoli je pisal:

»Enako razdiralno delo so komunistični pristaši vršili v sokolskem društvu tako, da moramo danes z žalostjo ugotoviti, da je tedanje društvo s starešinami vred z malo izjemo opreznežev vpreženo v morilno fronto komunizma. Vsem je dobro znano, da je učitelj Lubej iz Ljubljane, ki je bil zaradi komunizma izključen iz Sokola, imel pri tamkajšnjem Sokolu vso zaslombo in s pomočjo nekaterih članov v tukajšnjem društvu, ki so bili že tedaj popolnoma komunistično usmerjeni, slepo vodil vse članstvo v komunistični kolovoz in ga končno privedel med morilce slovenskega naroda. Znašli smo se pred žalostnim dejstvom, da od članov poljskega Sokola ni niti eden simpatizer, še manj pa aktivni delavec proti komunizmu.«

Po prikazu položaja, kakršen je bil v poljskem sokolskem društvu pred pričetkom osvobodilne vojne, je orisal še položaj v Katoliški prosveti:

»Razkrajanje društev s komunističnim strupom se ni omejilo niti pri katoliškem društvu ‚Prosveta‘, kjer je moralo priti do razčiščenja in je moralo preboleti razkol leta 1933 s tem, da je bilo iz društva brezkompromisno izključenih nad tri četrtine tedanjega članstva, nakar je prevzela vodstvo najmlajša generacija. Ta generacija stoji danes v najodločnejši borbi zoper komunizem.«

Po teh ugotovitvah je Kete prešel na konkretno naštevanje komunističnih organizatorjev v poljski občini in takole končal svoja opazanja: »Vsi ti so tvorili veliko oporo komunizmu v Ljubljani in očitno je bil pred vojno prav v naši občini sedež tedaj tako dobro zakrinkane KPS.«

Prav tak položaj kot na poljski je bil tudi na dobrunjski strani. Društvo Vzajemnost je razširilo svoj vpliv celo na Bizovik, kjer je bil klerikalni pritisk najmočnejši. Člani Vzajemnosti v Zadvoru so dajali Bizovičanom vso pomoč pri organizaciji tamburaškega zbora in dramske sekcije. Zaradi pomanjkanja primerne

dvorane v Bizoviku so člani bizoviške dramske sekcije gostovali v Zadvoru. Nasprotniki so nasprotovali ustanovitvi podružnice Vzajemnosti v Bizoviku in vpili, da ne marajo imeti novega Zadvora v svoji vasi. Vendar je mladina pod vplivom revolucionarnih idej nadaljevala svoje delo ne glede na ovire, ki jih je bilo treba premagovati. Na večernih prosvetnih prireditvah je nastopala s programom, ki ga je cenzura občutno črtala, vendar nastopajoči niso upoštevali cenzurnih omejitev.

V svoji hiši v Zadvoru je dal delavec v vevški papirnici Franc Kocjančič na razpolago kletne prostore za godbene in igralske vaje, za predavanja in razne zaupne sestanke. Orožniki iz Spodnje Hrušice so se često oglašali, da bi dohnali, kaj se dogaja v teh prostorih. Udeleženci sestankov so se vselej dogovorili, kako bodo ob vdoru orožnikov speljali pogovor v drugo smer. Zaupnim sestankom so večkrat prisostvovali vodilni člani partije, med njimi Edvard Kardelj in drugi.

Leta 1937 je rajonski komite postavil v Polju odbor za pomoč Španiji. Že v aprilu 1937 je odšla na pot prva skupina, ki pa zaradi izdaje ni dospela na cilj. Julija se je odpravilo več mladih ljudi iz obeh občin. Prek meje so se prebili le Stane Bobnar, Viktor Jeriha, Ciril Rome, Martin Gostinčar in Tone Cimerman, druge so na poti prijeli orožniki in so se morali vrniti.

Tudi za pomoč Španiji, ki so jo člani KP skušali dajati tovarišem v revolucionarnem boju, je vedel župnik Kete in jo navedel v svojem članku: »V času španske revolucije je odšlo iz tega društva (Vzajemnosti, op. p.) v pomoč rdečim sedem borcev.«

Julija 1937 je izšla v Zalogu prva številka Kmečke sloge kot nadaljevanje Ljudske pravice, prepovedane leta 1935. Izšle so lahko le tri številke. List je urejal in zanj odgovarjal Polde Maček. Prispevke so poslali številni partijski delavci, med njimi Tone Tomšič, Vida Tomšič, Maks Strmecki, Jože Marentič, Jože Slak in drugi. V Kmečki slogi se je oglasil tudi Jože Lacko iz Ptuja s prispevkom »Iz Rogoznice«.

Leta 1938 sta v poljski in dobrunjski občini kandidirala na listi Slovenske združene opozicije Franc Leskošek in Franc Škerjanc iz Zaloga. Nasprotniki delavsko-kmečkega gibanja, ki ga je vodila KP, so se na te volitve pripravili s prijemi, kakršne lahko uporablja le protiljudska oblast. Volitve so bile javne. Državnim uslužbencem in še posebej železničarjem so že vnaprej grozili s premestitvijo, če bodo volili komuniste. Predstavnikom opozicijske liste in njihovim somišljenikom so vzeli pravico govora.

Franc Leskošek in Franc Škerjanc sta se fotografirala z zavezanimi usti. Fotografijo so razmnožili, da je lahko krožila med volivci kot posebne vrste simbol svobode in demokracije.

Volivce iz oddaljenejših krajev so klerikalci vozili s kamioni na volišče in jih po poti gostili z žganjem. Šentlenarški kaplan Filip Žakelj je po »zmagi«, ki so jo privrženci protiljudskega režima dosegli s terorjem in z grožnjami ter javnimi volitvami, da so lahko za vsakogar vedeli, koga je volil, zbral pred sostrško šolo manifestante in jim slovesno govoril. Bržkone se je že tedaj zavedal, da je velik del volivcev volil proti svojemu prepričanju. Če pa ga je zaslepil verski fanatizem, mu ni bilo treba dolgo čakati, da je spoznal, za koga se je odločilo ljudstvo. Čas NOV je bil že zelo blizu. A še preden je nastopil, so vladajoči krogi še povečali teror. KPJ je hitela s pripravami, da je bližajoči se dogodki ne bi presenetili.

Po priključitvi Avstrije tretjemu rajhu je CK KPJ izdal jugoslovanskim narodom razglas, v katerem je označil Stojadinovića za Hitlerjevega in Mussolinijevega agenta, napovedal zaslužnjenje Češke in balkanskih dežel in kot končni cilj nacizma in reakcionarnih političnih sil napad na Sovjetsko zvezo. Sekretar CK KPJ Josip Broz-Tito je v razglasu poudaril bratski sporazum jugoslovanskih narodov in vnovič poudaril njihovo usodno povezanost. Še posebej je naglašal, da morajo zaradi nevarnosti, ki jim grozi, odpasti vse pregrade med njimi, pa naj bodo nacionalnega, političnega ali verskega značaja.

Navodilom CK KPJ je sledila povečana aktivnost komunistov. Vodilni partijski kadri so organizirali poglobljen študij in seznanjali članstvo z nalogami v zvezi s fašizmom in položajem v svetu in v domovini. Članstvo je prispevalo po svojih močeh, da so bile priprave za bodoče naloge čim bolj izvedene. V Zadvoru je član KP Lovro Omahen pripravil v hiši, ki jo je tedaj dogradil, poseben prostor za knjižnico, ki v vlažni Kocjančičevi kleti ni imela primernih prostorov. Na novem kraju so se člani KP počutili bolj varne pred orožniki, ki so oprezovali največ okoli Kocjančičeve hiše, in so lažje razpravljali o perečih problemih. V naslednjih dveh letih — 1940 in 1941 — so bile v tem prostoru tudi okrožne partijske konference.

Po odstranitvi profašistične Stojadinovićeve vlade je prevzel njene posle Dragiša Cvetković in nadaljeval zunanjo politiko svojega prednika. Pred notranjimi nemiri se je skušal zavarovati po nacističnih vzorih in začel ustanavljati koncentracijska tabo-

rišča. Orožnikom in poklicnim ovaduhom so se pridružili še »aktivni apostoli« Katoliške akcije in obveščali policijo, koga je treba prijeti.

Ko so 6. februarja 1940 zvedeli komunisti v poljski občini, da so policisti aretirali Pepco Maček-Kardelj in Angelo Dovč-Ocepek in da ju nameravajo prepeljati v taborišče v Bileci, so organizirali demonstracije na poti iz Ljubljane v Zalog in na zaloški postaji. Iz strahu pred demonstracijami si policija ni upala že v Ljubljani strpati v vagone političnih pripornikov iz Ljubljane in zasavskega bazena. Zato jih je pripeljala v Zalog, kjer se ni nadejala tolikšnega odpora. Toda policija se je uštel, v Zalogu so jo sprejeli ogorčeni demonstranti.

Predstavniki oblasti so po informacijah Janez Gruma in Jožeta Marna, ki sta delala v Katoliški akciji, takoj nastopili proti demonstrantom in jih nad osemdeset obsodili na zapor ali denarno kazen. Toda s terorjem niso nikogar odvrnili od dela, ki ga je KP organizirala v boju s protiljudskimi režimi.

Na dobrunjski strani je moral Jože Moškrič zaradi ovadustva jeseni 1940 za tri mesece v zapore ljubljanske policije, Jože Gašperšič pa za eno leto v Glavnjačo. V Ivanjico so odgnali Franca Kumšeta, Valentina Marinka, Jožeta Kačarja in Jožeta Anžurja s poljske strani, z dobrunjske pa Franca Kocjančiča in Rudolfa Šimenca. Ko sta se Kocjančič in Šimenc vrnila iz taborišča, so jima sodelavci priredili v Zadvoru pri Glastovcu slovesen sprejem, ki je postal prava manifestacija za stvar delovnega ljudstva.

Leta 1940 so se člani delavskih društev Vzajemnost pripravljali na skupščino. Glavni odbor Vzajemnosti, ki je bil v rokah socialnih demokratov, pa ni hotel tvegati, da bi vodstvo prevzeli komunisti. Vedeli so, da imajo ti v društvih prevladujoč vpliv in da bi jih članstvo gotovo izvolilo tudi v glavni odbor. Zato so skupščino kljub številnim protestom njenih članov prepovedali.

V tem času so člani KP lahko izvedli svoja posvetovanja in konference le na ilegalen način. Junija 1940 je bila v hribih nad Zalogom vseslovenska konferenca SKOJ, ki se je udeležilo 35 delegatov iz raznih krajev. Na konferenci so bili navzoči tudi Tone Tomšič, Boris Kraigher, Mira Svetina in drugi. Razpravljali so o fašizmu in nacizmu, o vojni nevarnosti in o delu z mladino v sokolskih društvih ter društvih kmečkih fantov in deklet in z mladino iz vrst krščanskih socialistov.

Istega leta je bila pri Jožetu Mazovcu v Spodnjem Kašlju vseslovenska konferenca LP (Ljudske pomoči). Zanj so člani

SKOJ pobirali prispevke na vseh političnih, kulturno-prosvetnih in športnih prireditvah na obravnavanem območju.

V krajih poljske občine pa tudi ponekod na dobrunjski strani so pri tovariših, ki so imeli lastne hiše in možnost, da so v njih uredili skrivališče, našli zatočišče člani KP, ki jih je preganjala policija. Med njimi so bili Tone Tomšič, Miha Marinko, Franc Leskošek in drugi. Tudi nekateri člani tujih KP so našli toč varno zavetje. Edvard Kardelj je daljši čas živel v ilegali na poljski strani, nekaj mesecev pa je bil tudi v Zadvoru pri Gabrijelu Gašperšiču. Pri Poldetu Mačku, Jožetu Mazovcu in Francu Kumsetu so se sestajali člani Pokrajinskega komiteja KP in kasneje člani CK KPS. Pri Antonu Kokalju v Zadobrovi je bila baza za kurirje CK KPJ.¹

Ko so se začeli usodni dogodki čedalje hitreje približevati, je partija s pomočjo tiska pospešila obveščanje množic. Legalna in nelegalna glasila, brošure, razglasi, komunikeji, resolucije in številni letaki so krožili med ljudstvom, ga učili in vzgajali ter opozarjali na bližajočo se nevarnost. Ljudstvo se je zavedalo pomembnosti tiska, zato ga je kljub hudim gmotnim razmeram vzdrževalo z lastnimi sredstvi in mnogimi žrtvami.

Spomladi 1940 je CK KPS organiziral tiskarno v Tacnu, kjer so tiskali Delo, razne letake in brošure. Skrb za tiskarno in tisk so prevzeli člani CK in prihajali osebno nadzorovat delo. Člani partije so po skritih zasavskih poteh in stezah prenašali literaturo v Zalog, kjer je bilo pri čevljarju Ivanu Ložarju centralno skladišče. Odtod so pošiljali partijski tisk v vse okraje Slovenije. Ko je začela okoli tiskarne v Tacnu oprezovati policija, jo je bilo treba premestiti.

V pozni jeseni 1940 je neke temne noči posestnik Franc Maček iz Spodnje Zadobrove št. 34 vozil na svojem kmečkem vozu kaj nenavaden tovor iz Tacna pod Šmarno goro v Sadinjo vas v dobrunjski občini. Na vozu je imel skrbno prikrit razstavljen tiskarski stroj in druge tiskarske priprave, ki niso smele priti nepo- klicanim v roke.

V Sadinji vasi št. 27 je Tone Dežman, delavec v kemični to- varni v Ljubljani, pripravil na podstrešju svoje hiše, ki jo je tedaj zidal, primeren prostor za tiskarno. Prostore je pregledal član CK KPS Franc Leskošek, Ivan Skvarča,² tedaj ključavničarski vajenec,

¹ Glej opombo št. 1 na strani 45.

² Narodni heroj Ivan Skvarča, s partizanskim imenom Modras, je padel kot komandant Kozjanskega bataljona 20. decembra 1943 na Bizeljskem v borbi za Šentpeter.

je sestavil in izpopolnil tiskarski stroj, delo je vodil Milan Apih. V tej tiskarni sta delala tudi Mira Ružič in Dušan Kraigher.

Tiskarna v Sadinji vasi je prevzela tudi tiskanje Proletera, ki zaradi izdaje ni več mogel izhajati v Zagrebu. Dotiskane izvođe sta Mirko Zlatnar in Slava Klavora prenesla v Zalog, od tam sta jih z vlakom prepeljala v Zagreb. Za primer preiskave sta časopise v kovčkih prekrila s sadjem. Poleg domače partijske literature je tiskarna v Sadinji vasi tiskala tudi razglas KP Italije. Člani KPS in SKOJ so ga po skritih prehodih spravili preko meje.

V vaseh poljske in dobrunjske občine je bilo tudi več ciklostilnih tehnik in skladišč za literaturo in tiskarski material. Ciklostilna tehnika v Hrastju je tiskala razglase, nanašajoče se na vojno nevarnost, pri Poldetu Mačku v Zadobrovi so imeli poleg ciklostila še skladišče za material, v stanovanju Tončke Kukovica so razmnoževali letake in propagandni material. Več ciklostilnih tehnik je bilo v Zalogu, važne javke in skladišča so bila v Sneberjah pri Kumšetu, v Slapah pri Jamšku, ki je imel tudi zelo iznajdljiv kamuflažni voz za prevažanje literature, v Zadvoru pri Stanetu Kebru in še drugje.

Na obravnavanem območju pa ni krožila le tista literatura, ki so jo tiskali doma, temveč je prihajala še iz drugih krajev naše domovine. Tako so bili komunisti in po njih vsi zanesljivi ljudje pravočasno obveščeni o vsem, kar je pripravil sovražnik, in hkrati tudi poučeni, kako je treba ukrepati.

Januarja 1941 je KPJ izdala komunike, v katerem je pozivala na boj proti vladi. Z gesli: oslon na Sovjetsko zvezo, za demokratizacijo države in za sestavo nove ljudske vlade je partija še poslednjič opozorila profašistični režim, kaj zahteva ljudstvo od svojega vodstva. Toda bilo je že prepozno. Petokolonska vlada ni hotela več pretrgati vezi z državami osi. S podpisom trojnega pakta je pred vsem svetom priznala sodelovanje z njimi, pred svojimi narodi pa se je do kraja razgalila in tako potrdila resničnost dejstev, na katere je KPJ že dolgo opozarjala. Ogroženi narodi Jugoslavije so dvignili bojni klic: raje vojno kot fašistično suženjstvo!

V tem zgodovinsko tako pomembnem in usodnem času jugoslovanski narodi niso ostali brez vodstva. Končno je nastopil čas, ko je nesebično in vztrajno delo partijskih kadrov, požlahtnjeno s smrtjo, krvjo in trpljenjem številnih žrtev nasilja, izoblikovalo mogočno silo, pripravljeno in zmožno, da povede ljudstvo v boj z nadmočnim sovražnikom. Na to veliko nalogo se je KPJ dolgo

pripravljala in njeni kadri so jekleneli v boju za pravično stvar. Izkušnje in žrtve iz bližnje in daljne preteklosti so prispevale svoj zakoniti delež. Iz njih so se partijski delavci učili in vzgajali in se seznanjali z zgodovinskimi izkušnjami jugoslovanskih narodov, ki so za svojo svobodo prelili že ogromno krvi in iz trupel padlih gradili zid, za katerim so drugi evropski narodi lahko v miru živeli in ustvarjali.

V tej kroniki, ki skuša predvsem ugotoviti zločine bele garde in slovenskih domobrancev na Sv. Urhu in v okolici, ni mogoče opisati vsega, kar je bilo na območju nekdanje poljske in dobrunjske občine značilno za boj revolucionarnih sil s silami mračnjastva in reakcije. Kdorkoli pa bo podrobneje preučeval politično življenje obeh občin med obema vojnama, bo lahko spoznal njegovo izredno razgibanost in se seznanil z vrsto občanov, ki so zavestno prispevali svoj delež v boju z notranjimi sovražniki delovnega ljudstva in s fašističnimi zavojevalci. Njihovo družbeno politično delo je imelo močan vpliv na razvoj dogodkov v letih narodno-osvobodilne vojne in ni le naključje, da je bil odhod v partizane iz obravnavanih občin tako množičen kot malokje v Sloveniji in boj reakcije z revolucionarnimi silami tako nasilen, da se ni zaustavil niti pred najstrahotnejšimi zločini.

II

OKUPACIJA IN ZAČETEK UPORA V VASEH POLJSKE IN DOBRUNJSKE OBČINE

Dne 6. aprila 1941 so nemški nacisti brez vojne napovedi napadli Jugoslavijo. Leta in leta so sejali razdor, vohunili, podkupovali protiljudske elemente in organizirali peto kolono. Zato so imeli lahko delo: v desetih dneh so opravili s staro jugoslovansko armado, ki je prav zaradi delovanja fašističnih in petokolonskih elementov sama razpadla.

Tiste usodne dni so člani KPS in SKOJ, ki so v poljski in dobrunjski občini od leta 1934 do 1940 podvojili svoje vrste, zvesto izpolnjevali partijska navodila. Odzvali so se pozivu KPS kot prostovoljci in poleg partijcev, ki so bili redno mobilizirani v vojsko, odšli v boj proti fašističnim zavojevalcem. Člani partije so na mnogih krajih sami organizirali obrambo in najdalj vzdržali na najbolj izpostavljenih mestih; vendar niso mogli preprečiti razsula.

Po uradni kapitulaciji armade, 17. aprila 1941, je okupator zahteval izročitev orožja. To pa se ni zgodilo v takšni meri, kot je mislil začasni zmagovalec, čeprav so ga pri tem podpirali slovenski meščanski politiki, ki so videli edini izhod iz nastalega položaja le v popolni kapitulaciji. V Sloveniji je ban dr. Marko Natlačen s posebnim razglasom pozval ljudstvo, naj odda orožje in strelivo v občinska skladišča in obvesti okupatorja, da ga prevzame. Toda v akcijo so stopili člani KPS in prehiteli okupatorja. Poskrbeli so, da so prišle velike količine orožja in streliva še pravočasno v prave roke.

Na poljski strani so člani KPS in SKOJ odvažali orožje iz vojaškega skladišča v Zajčji dobravi in ga spravljali na varno. Člani Katoliške akcije, med njimi Martin Kranner, Stane Kukovi-

ca, Ernest Hirschegger, so obveščali župnika Janeza Keteja o vsem, kar so opazili. Župnik si je njihova obvestila zabeležil. Kasneje je v svojem članku v podnaslovu Kopičenje orožja nehotе priznal, kako požrtvovalno so komunisti zbirali orožje za boj proti okupatorju:

»Razsulo Jugoslavije je naperilo prvo puščico. Veliko municijsko skladišče v Dev. Mar. v Polju je na veliki petek 1941 gorelo. Ni še bila nevarnost pred eksplozijami granat pri kraju, ko so komunisti že plenili, kar se je še rešiti iz tega skladišča dalo: veliko zalogo streliva, ogromne količine ročnih bomb in sličnega. Polni vozovi, organizirano pod skrbnim nadzorstvom komunistov — domačinov, so se prevažali v bližnje gozdove in se je tako kopičila zaloga. Nismo se vdali prevari: „Da ne bo prišlo v roke italijanski vojski“. Čutili smo predobro bližajočo se nevarnost.«¹

Orožje so zbirali tudi nasprotniki komunizma, a ne z namenom, da ga bodo uporabili proti okupatorju, temveč proti rojaku — komunistom in njihovim sodelavcem. Kete je v istem članku v podnaslovu Prvi borci takole pisal o tem:

»Verni nasprotniki komunizma niso držali rok križem. Malodušje in strah jih ni preplašilo. Bili so priča vseh dejanj, kar jih je prisililo, da so se skrivaj sami oborožili, kajpak vse to v trdni zavesti, da je za obstoj naroda to potrebno ...²

Župnik Kete je poslal v Ljubljano Martina Krannerja in Ernesta Hirscheggerja, da sta članom Narodnega sveta, ki ga je ban dr. Marko Natlačen ustanovil na dan napada na Jugoslavijo in združil v njem zastopnike vseh meščanskih strank, poročala o zbiranju orožja na območju poljske občine. Seveda se je poročilo našalo le na orožje, ki so ga zbirali komunisti sami ali pa so ga pod njihovim vodstvom zbirali njim naklonjeni občani, zlasti mladinci.

Narodni svet je s predsednikom Natlačenom poskrbel, da je bila o akciji obveščena policija. Ko je 12. aprila 1941 prispelo v Polje okoli 200 italijanskih vojakov z oklopnimi avtomobili, so bili med njimi tudi slovenski policisti s seznamom osumljenih občanov. Vojaška kolona se je ustavila pred hišo, kjer so stanovali štirje bratje Sigulinovi: Toni, Ferdo, Rudi in Marjan. Vsi štirje so zbirali orožje. Na srečo sta bila doma le prva dva. Takoj so ju odgnali v Zajčjo dobrovo ter ju skušali z grožnjami in udarci prisiliti, da bi povedala, kje sta dobila bombe. Ker nista nič priznala,

¹ Janez Kete: Prej leglo komunizma — sedaj žarišče narodnega gibanja. Slovenec, 30. 1. 1944.

² Prav tam.

so ju odpeljali v Ljubljano in za teden dni zaprli v izpraznjeno šentpetrsko vojašnico.

Prav tako kot na poljski strani so zbirali orožje in strelivo v dobrunjski občini. Nalog za zbiranje orožja so imeli orožniki, a orožja niso kaj prida dobili, ker so jih prehiteli člani KPS in SKOJ. Kolikor pa so ga zbrali, so ga odpeljali v gasilski dom in v dom onemoglih v Sostrem in v Glastovčevo dvorano v Zadvoru. Pa tudi tega so jim z zvijačo in drznostjo odnesli mladinci in skojevci in ga poskrili na varna mesta. Celo v mrtvašnici na novem sostrškem pokopališču so dvignili deske v stropu in z orožjem zatrpali odprtine. Med najagilnejšimi člani SKOJ so bili Avgust Trtnik, Franc Galič in Jelo Gašperšič.

Veliko orožja so delavci zbrali v vevški papirnici in ga shranili na krajih, za katere so vedeli le najbolj zanesljivi posamezniki. Za orožje so odgovarjali za to določeni člani partije s poljske in z dobrunjske strani. Čuvali so ga kot največjo dragocenost, zavedajoč se, da je prišel čas, ko je treba vsa prizadevanja osredotočiti na eno samo: priboriti izgubljeno svobodo in ustvariti lepše življenje delovnemu ljudstvu.

Z okupacijo je prenehalo vse društveno življenje. V Zadvoru so se prvo nedeljo po okupatorjevem prihodu v kraje poljske in dobrunjske občine poslednjič zbrali godbeniki Vzajemnosti. Franc Kocjančič je na stežaj odprl okna v svoji kleti. Pred godbenike je stopil vodja delavske godbe Tone Trtnik in po kratkem nagovoru dirigiral Internacionalo. Izzvenela je za dolgo — mnogim občanom, med njimi tudi nekaterim godbenikom in njihovemu dirigentu, ki so dali življenje za svobodo, pa tudi v zadnje slovo.

Medtem ko so člani partije in SKOJ z večino delovnega ljudstva, ki jim je zaupalo, zbirali orožje in se pripravljali, da začno, če bo treba, tudi oborožen boj s fašističnim zavojevalcem, so privrženci reakcije prestrašeni širili malodušje in kapitulantsko miselnost. Tarnali so, da je okupacija neogibna in da je nesmiselno bojevati se s premočnim, do zob oboroženim okupatorjem.

Večina klerikalno usmerjenih občanov je hvalila boga, da so kraje poljske in dobrunjske občine zasedli Italijani, ki niso posebno dobri vojaki, so pa pobožni in papeža imajo, ki bo že gledal na verno slovenski narod. Vse drugače so sodili o Nemcih, o katerih so že vedeli, da preganjajo celo duhovnike in redovnike.

Vsi reakcionarji pa niso bili istega mišljenja. Ko so dobrunjsko občino že zasedli Italijani, so nekateri, za Hitlerja navdušeni kratkovidneži, obiskovali Nemce, ki so se utrdili na določeni

meji v sostrških in kašeljških hribih. Nosili so jim razne priboljške k njihovi ne preveč izdatni vojaški hrani, in jih prosili, naj pridejo in zasedejo vsaj nekaj krajev v dobrunjski občini. Niso odnehali prej, dokler jih niso pregovorili, da so prišli in zasedli šolsko stavbo v Zadvoru. Zaradi intervencij italijanskih vojaških oblasti pa so se morali že po nekaj dneh umakniti. Na šolskem vrtu so izruvali velikanski drog, s katerega je grozeče vihrala nacistična zastava s kljukastim križem, in vse skupaj odnesli nazaj na že določeno mejo. Razočarani oboževalci Hitlerjevega rajha so stali pred šolo in hrulili učiteljice, češ da so Nemci odšli zaradi njihove neprijaznosti.

O uporu ljudskih množic ob podpisu trojnega pakta 27. marca 1941 in o nagli kapitulaciji bivše jugoslovanske vojske so privrženci reakcionarnih strank in skupin bolj malo razpravljali. Še veliko manj pa so mislili na možnost upora proti okupatorju. Že sama beseda upor jim je vzbujala neprijeten občutek, in to še zlasti tistim, ki so imeli kaj več pod palcem. Izguba svobode in domovine jim ni pomenila toliko kot izguba oblasti in premoženja ter možnosti, da bi mogli svoje bogastvo v miru uživati.

Večina slovenskega ljudstva pa je bila drugih misli in prvičkrat v svoji zgodovini, prepolni ponižanj in nekoristno prelite krvi, jih je lahko izrazila z dejanji, ki so vsebovala poroštvo zmage. Pod vodstvom KPS so se 27. aprila 1941 združili revolucionarni elementi vseh političnih strank in skupin v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Osvobodilna fronta — ti dve besedi, izgovorjeni kot dva kratka glasova OF ali napisani kot dve skromni črki, sta do konca osvobodilne vojne spodbujali slovenski narod in mu kazali pot v boljše življenje.

V prvi polovici maja 1941 se je zglasila v Zadvoru na dobrunjski strani pri voditelju krščanskih socialistov Štefanu Pavšiču, ki je tesno sodeloval s člani KPS, neznana tovarišica iz Ljubljane. Ko se je prepričala, da je prišla k pravemu, mu je izročila obvestilo, naj za naslednji večer skliče zaupen sestanek in o tem obvesti določene ljudi. Prišli so iz obeh občin, med njimi Jože Moškrič, Edvard Rešek in Henrik Sotler. Iz Ljubljane sta prišla na sestanek Boris Kidrič in Tone Fajfar.

Boris Kidrič je tovarišem obrazložil položaj v svetu in v domovini, jim prikazal pomen ustanovitve OF in orisal njeno organizacijsko strukturo. Sledila je ustanovitev skupnega rajonskega odbora OF za obe občini in razdelitev nalog posameznim članom.

Po ustanovitvi rajonskega odbora OF Polje—Dobrunje maja 1941 je bil še isti mesec ustanovljen prvi terenski odbor OF v vevški papirnici. Sestavljali so ga: Viktor Vodnik, Jože Perčič, Anton Kokalj, Henrik Sotler, Jože Berčič, Edvard Rešek, Nace Ferfila, Justina Trtnik, Štefan Pavčič in Tone Hočevnar. Kot najvažnejše naloge je odbor propagiral še bolj smotrno zbiranje orožja v papirnici, pobiranje prispevkov za OF in njeno širjenje v krajih, kjer so člani odbora in drugi privrženci OF iz papirnice živeli in delali. Člani odbora so se sestajali v prostorih obratnih zaupnikov. Kadar je vstopil kdo izmed nepoklicanih, so pogovor takoj preusmerili na strokovno področje.

Vevška papirnica je postala središče osvobodilnega gibanja za obe občini. Člani rajonskega odbora OF in odbora v papirnici so bili povečini najstarejši člani KP, ki so se znašli v še tako nevarnem položaju. Svoj vpliv so širili izven podjetja in zbirali okoli sebe nove, agilne ljudi. Okupator je slutil ali pa je zvedel od ovaduhov, da je papirnica kraj, kjer je odpor najmočnejši, vendar kljub številnim preiskavam dolgo ni mogel izslediti glavnih organizatorjev OF.

Na dan napada na Sovjetsko zvezo dne 22. junija 1941 je padla v Sneberjah v poljski občini prva žrtev okupatorjevega nasilja: 20-letni pleskarski pomočnik Slavko Novak. Dogodek je opisala njegova sodelavka Nada Černe iz Polja.

»Dne 22. junija 1941 je Nemčija napadla Sovjetsko zvezo. Prav ta dan smo imeli aktivisti OF sestanek za Savo.

Po sestanku smo se razšli na vse strani na delo, ki nam je bilo zaupano. Nekatere je noč zatekla že izven doma. Na klancu v Sneberjah se je zbrala gruča aktivistov, ki so živo razpravljali o vojni, o nalogah itd. Med razgovorom se je pripeljal s kolesom Slavko Novak. Ker je njegov dom onkraj ceste, kjer smo stali, se nam je pridružil.

Italijanska posadka v Sneberjah je poslala proti večeru patrolje na vse strani. Na vrenje med ljudstvom jih je še posebej opozorila izzivalna gesta treh Ljubljčanov, ki so se popoldne pripeljali na kolesih mimo postojanke in vzklikali proti državam osi. Mi smo se ravno pogovarjali o ljudskih sodiščih, ko se nam je približala italijanska patrolja, ne da bi jo prej opazili. V noč je zadonel oster vojaški glas: »Ferma!» Takoj smo pomislili, da pridemo lahko v pest razjarjenim in preplašenim italijanskim vojakom. Ni še prenehal odmev vojaškega patroljnega povelja, že je po italijanskem običaju počil strel, za njim pa še več drugih. Vsi

smo skočili v zaslon in se izmuznili Italijanom, le Slavku se ni posrečilo. En strel ga je smrtno zadel in zgrudil se je prav pred domačo hišo ...»

Okupator se je bal še mrtvega, neoboroženega mladeniča, o katerem je vedel le to, da je o mraku zgodovinskega dne, ko so nacistični osvajalci napadli Sovjetsko zvezo, stal na cesti v domači vasi in se pogovarjal s prijatelji. Starši niso smeli mrtvega sina prenesti v domačo hišo, da bi ga položili na mrtvaški oder. Okupatorjevi vojaki so ga vrgli v bližnjo Anžičevo pralnico, zaklenili vrata in postavili stražo.

Vest o okupatorjevem nasilju se je naglo razvedela po okoliških vaseh. V ljudeh ni vzbujala tega, kar je pričakoval okupator. Namesto strahu je rasel upor. Pogreb Slavka Novaka je postal manifestacija proti okupatorju. Udeležili so se ga vsi člani partije. Med njimi so bili tudi partijski funkcionarji, ki so že nekaj časa živeli v ilegali. Okupator je zastražil vsa križišča, skozi katera se je vil pogrebni sprevod proti poljskemu pokopališču, pokopališče in postajo v Polju.

Nekaj dni po nacističnem napadu na Sovjetsko zvezo so se sestali v molniškem gozdu nad Zadvorom Viktor Vodnik, Jože Moškrič, Jože Perčič, Edvard Rešek, Henrik Sotler, Štefan Pavšič, Tone Hočevnar, Jernej Gašperšič, Lojze Trtnik in Jože Omanen. Razpravljali so o položaju, ki je nastal po napadu na Sovjetsko zvezo, in o pospešeni organizaciji OF na območju obeh občin.¹

Zaradi preobsežnega terena in čedalje večjih in odgovornih nalog so sklenili, da bodo organizirali za vsako občino svoj rajonski odbor OF. V sporazumu z okrožnim komitejem za ljubljansko okolico so se zadnje dni junija ali prve dni julija 1941 sestali Polde Maček, Janez Pangeršič, Janez Hribar, Karel Mržek, Bogomir Peršič in formirali rajonski odbor OF Polje, ki se do konca maja 1942 ni bistveno spremenil.

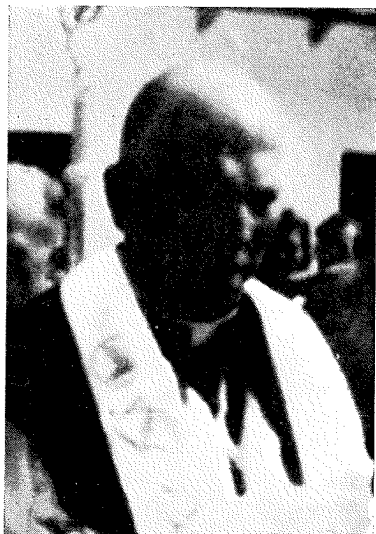
Sledilo je ustanavljanje terenskih ali vaških odborov OF. Junija, julija in avgusta 1941 so na območju poljske občine formirali naslednje vaške odbore OF: po dva v Zalogu, Polju, Vevčah in na Studencu, po enega v Zgornjem Kašlju, Spodnjem Kašlju, Zadobrovi, Sneberjah in v Slapah, v Šmartnem pa je terenski odbor OF obsegal tudi vasi Hrastje, Obrije in Podgrad. V terenskih odborih OF je delalo stodeset članov in članic.²

¹ Iz rokopisa Štefana Pavšiča: Vstaja pod Urhom.

² Polde Maček: KP in njena vloga v revolucionarnem delavskem gibanju pred drugo svetovno vojno in v NOB v bivši poljski občini. Rokopis, 1964.



Nekaj dni pred 3. majem 1941, ko je bilo slovensko okupirano ozemlje uradno priključeno Italiji, je škof dr. Gregorij Rožman obiskal visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino Emilia Graziolija in mu v imenu duhovščine na zasedenem ozemlju zagotovil popolno sodelovanje cerkvenih oblasti s fašistično Italijo.



Poljski župnik
Janez Kete



Šentlenarški kaplan
Filip Žakelj



Molnik za zadvorškimi gozdovi, kjer je bila 13. julija 1941 ustanovljena Molniška četa — v ozadju na levi je Pogled

Za organizacijo OF so odgovarjali člani KPS in prevzemali v odborih najodgovornejše naloge. Njihovo delo je potekalo vzporedno z delom v osnovnih organizacijah KPS in prav tako v nadrejenih partijskih forumih. Tako je bil Franc Černe sekretar rajonskega komiteja KPS za Dobrunje, hkrati pa je delal v rajonskem odboru OF. Sekretarji osnovnih organizacij KPS so bili obenem najodgovornejši delavci v terenskih odborih OF. V tem času je bil sekretar osnovne organizacije KPS v Štepanji vasi Jože Vidergar, v Hrušici Vinko Mojškerc, na Fužinah Franc Vidergar, v Bizoviku Franc Mojškerc, v Dobrunjah Ivan Bricelj, v Zadvoru Pavle Strojinc, v Podmolniku Anton Porenta, v Sostrem Viktor Vodnik.¹

Po sestanku v molniškem gozdu so med prvimi organizirali terenski odbor OF v Zadvoru. Sestali so se Tone Hočevnar, Stane Keber, Jernej Gašperšič in še nekateri. Zatem je sledilo ustanavljanje terenskih odborov OF po drugih vaseh dobrunjske občine.

Partija je čuvala svoje kadre, saj je bilo vse delo odvisno od njih. Sovražniki delovnega ljudstva in osvobodilnega gibanja pa so stalno vohunili za njimi in jih skušali onemogočiti. Zato je partija opozarjala zlasti starejše komuniste, naj delajo kot ilegalci, nekompromitirani tovariši in tovarišice pa naj bodo čimbolj previdni pri svojem delu. Po napadu na Sovjetsko zvezo so komunisti še poglobili svoje delo. Partija je vnovič opozorila članstvo, da zbira sovražnik po svojih ovaduhih podatke o najbolj aktivnih delavcih OF.

Kakor povsod je okupator tudi na obravnavanem območju navezal stike z reakcionarnimi elementi. V Polju so italijanski karabinjerji takoj po svojem prihodu odšli na orožniško postajo, kjer jim je bivši jugoslovanski orožniški narednik Jože Sušnik izročil spiske prebivalstva s pripombami o politični opredelitvi posameznikov. Podrobnejše podatke so jim priskrbeli najbolj zagriženi privrženci klerikalizma s člani Katoliške akcije in klerom na čelu. Tako je okupator kmalu spoznal položaj in začel z aretacijami. V zapore je vlačil revolucionarne delavce bivših delavskih društev in člane partije, ki se niso utegnili pravočasno umakniti s svojih domov.

Da bi se zaradi prostovoljstva v bivši jugoslovanski armadi odtegnili aretaciji, je odšlo v začetku julija 1941 z območja poljske občine prvih dvanajst fantov v kašeljske hribe. Skupina

¹ Franc Černe: Spomini. Rokopis.

je bila oborožena z dvema lahkima strojnicama, s puškami, z revolverji in ročnimi bombami. Vodil jo je Franc Mazovec — Risto. Prek rajonskega komiteja KPS je bila povezana s poveljstvom slovenskih narodnoosvobodilnih čet v Ljubljani. Obiskal jo je tudi takratni organizacijski sekretar CK KPS Tone Tomšič.

Tudi na dobrunjski strani je našel okupator zaveznike med privrženci klerikalizma. Ti so mu v prvi polovici julija 1941 sestavili listo aktivnih družbenih delavcev, članov partije, ki so nadaljevali delo v organizaciji OF. Dan pred aretacijo, dne 12. julija 1941, so aktivisti OF zvedeli za izdajalsko listo in za okupatorjev namen. V zadnjem hipu so večino ljudi, ki so jih Italijani hoteli aretirati, obvestili o nevarnosti.

Naslednji dan, v nedeljo 13. julija 1941, je odšlo z območja dobrunjske občine petnajst borcev, oboroženih s tremi lahkimi strojnicami, puškami, z revolverji in ročnimi bombami v Molnik v bližini Sv. Urha. Tudi ta skupina je bila povezana s poveljstvom SNOČ v Ljubljani, ki ji je takoj začelo pošiljati nove borce, predvsem iz Most v Ljubljani. Molniški četi je poveljeval Jernej Gašperšič, politični komisar pa je bil Slavko Židanek.¹

Ker je bila Molniška četa na obravnavanem območju ena izmed prvih v Ljubljanski pokrajini in so se vanjo prehodno vključevali borci iz raznih krajev Slovenije, navajam iz zapiskov Ivana Ferleža, člana prve oborožene zaloške skupine, še nekaj podatkov o njenem razvoju in delovanju.

Dne 22. julija 1941 je Molniško četo obiskal predstavnik poveljstva SNOČ iz Ljubljane in slovesno zapissegel 24 borcev. Pet dni kasneje, 27. julija, se je večji del Zaloške čete s kašelskega hriba priključil Molniški četi, ki je konec julija štela že 40 oboroženih borcev, do sredine avgusta pa že okoli 50.

Po enem tednu je zaloška skupina odšla nazaj na svoje področje v okolici Zaloga. Del te skupine se je kasneje zadrževal v kašelskem hribu, drugi del pa na desnem bregu Save med šentjakobskim mostom in izlivom Ljubljanice v Savo.

Dne 15. avgusta 1941 je Ljubo Šercer prevzel vodstvo nad dvajsetimi borci Molniške čete in še isti večer krenil z njimi prek dolenske železniške proge na sektor Mokreca in Krima. Skupina je imela nalogo, da zbere borce, večinoma Ljubljancane, ki so bili že tam, in organizira novo partizansko četo.

¹ Iz rokopisa Ivana Ferleža: Prve partizanske enote v okolici Zaloga in Zavora in njihova aktivnost v letu 1941.

Po odhodu zaloške in mokrške skupine z Molnika je Molniška četa ostala na svojem področju in štela spet okoli 20 borcev, večinoma domačinov iz Zadvora, Sostrega in okolice.

Dne 16. julija 1941 je doživela zaloška partizanska skupina prvi spopad z okupatorjem. Zvedela je, da bo okupator preiskal kašeljški hrib, zato je sklenila, da se premesti prek tedanje nemško-italijanske meje v predel pod Vnajnarji in tu zbere orožje in strelivo, ki so ga tamkajšnji kmetje poskrili ob razpadu stare jugoslovanske vojske. Mejo vrh kašeljškega hriba je skupina nemoteno prešla; ko pa se je proti poldnevu spustila v dolino pod vasjo Besnica in se je del borcev že vzpenjal v nasprotno pobočje Murjevke, se je na stezi ob potoku nenadoma pojavil nemški vojak in jih začel ustavljati. Na njegove klice je zaščitnica skupine odgovorila z nekaj streli iz pušk in Nemca ustrelila. Bil je to Johann Teffele, obmejni stražar iz posadke pri Pečarju. Nemci ga v svojih dokumentih omenjajo kot prvo žrtev, ki je padla v Sloveniji. Še isti dan so preiskovali tamkajšnje gozdove, a skupina partizanov se jim je tako spretno izmikala, da je niso dobili. Po nekaj dneh se je vrnila na italijansko okupirano ozemlje in se vnovič, v nekoliko manjšem številu — osem borcev je odpadlo — vključila v Molniško četo.

Drugi spopad je 26. julija 1941 izvedla Molniška četa. Napasti je hotela italijansko oskrbovalno patruljo, ki je iz Šmarja vsak dan oskrbovala posadko v Podlipoglavu. Na nesrečo je bilo tega dne v patrulji okoli 40 italijanskih vojakov, zaseda pa je bila zaradi nepazljivosti predčasno odkrita. Zaščitnica, ki je partizanom varovala smer proti Podlipoglavu, je huje ranila italijanskega podoficirja.

Dne 30. julija 1941 so tri čete italijanske vojske in okoli 200 fašistov — vsega okoli tisoč sovražnih vojakov — obkolili in preiskali gozdove med Zalogom, Sostrim, Podlipoglavom, Panško reko in nemško-italijansko mejo. Nemška policija je zaprla dolino Besnice od Podgrada do Skakavnika in na svoji strani preiskala gozdove do meje. Zaloška skupina, ki ji je bila ta »očiščevalna akcija« namenjena, pa je bila tedaj že vrh Molnika v Molniški četi. Italijani Molnika niso zajeli v svoj obkoljevalni obroč.

Dne 17. avgusta 1941 so Italijani z več kot 3.500 vojaki obkolili in preiskali gozdove med Panško reko, Lipoglavom, Šmarjem, Škofljico, Orljem, Sadinjo vasjo in Podlipoglavom, a tudi v tej akciji italijanske kolone niso odkrile Molniške čete.

Avgusta 1941 je bil sporazumno z okrožnim odborom OF za ljubljansko okolico formiran rajonski odbor za občino Dobrunje. V njem so bili: Franc Černe, Viktor Vodnik, Franc Bricelj, Jože Omahen, Tone Hočevan, Lojze Trtnik in Štefan Pavšič, ki je bil sekretar odbora. Kasneje je bil vključen v rajonski odbor še Miha Jančar, trgovec iz Zadvara, zastopnik sokolske skupine.

Skupni sestanki rajonskih odborov Polje in Dobrunje so bili v vevški papirnici. Na njih so sklepali o najvažnejših nalogah za vse območje.

Z ustanovitvijo Molniške čete je postala skrb zanjo ena prvih nalog. Prevzeli so jo terenski odbori OF, ki so naravnost tekmovali med seboj, kdo bo največ prispeval. Oskrbovali so jo z orožjem, s strelivom, z obleko, obutvijo in živežem. Tudi za ranjene in bolne partizane je bilo treba poskrbeti. To skrb pa je prevzela sanitarna skupina pri rajonskem odboru OF v Polju.

Sanitarno skupino so vodili dr. Andrej Jenko, dr. Rihard Gregorčič, oba v Polju, dr. Janez Kanoni v bolnišnici za duševno bolne na Studencu in magister farmacije Igor Kraut. Ti so skrbeli za ranjene in bolne borce, organizirali kraje, kjer so jih zdravili in prevažali, prirejali sanitetne tečaje in skrbeli za dostavo sanitetnega materiala, zdravil in instrumentov.

Posebno aktivna je bila bolnišnica za duševno bolne na Studencu. Že leta 1941 je imela svoj odbor OF. Nad 70 odstotkov uslužbencev je bolj ali manj sodelovalo v osvobodilnem gibanju. Posebno požrtvovalni so bili šef zdravnik dr. Janez Kanoni, bolničar Janez Hribar, sekretar odbora OF Janez Ponikvar, dr. Velebita Pleničar — Tuma in še nekateri.

S čolnom Janeza Rojška iz Slap so vozili po Ljubljani in njenem rokavu pod vasjo Slape do južne strani studentskega obzidja ranjene in bolne partizane. Pri odtočni odprtini so dvignili železno rešetko in pod zidom prepeljali čoln na drugo stran v zavetje gostega grmičja. Od tod so nosili ranjence v za to določene prostore, če je bilo treba, pa tudi naravnost na operacijsko mizo. Hujše operacije so opravljali kirurgi iz Ljubljane, manj nevarne pa dr. Kanoni in dr. Pleničarjeva. Pred prenosom v bolniške sobe so vsakogar poučili, kako se mora vesti med duševno bolnimi ali pa je moral tudi sam simulirati živčno bolezen.

Če je moral ozdravljeni partizan nujno v Ljubljano, so mu pred blokom natakili prisilni jopič in ga poučili, kako naj se vede pred fašisti. Včasih mu je dal zdravnik vpričo njih »pomirjevalno«
injekcijo, nato so ga lahko mirno peljali naprej.

Bolnišnica na Studencu je organizirala na svoji pristavi na Razorih nad Podlipoglavom partizansko okrevališče, kjer so se od jeseni 1941 zdravili laže ranjeni in bolni partizani. Po letu 1941 se je delo v bolnišnici na Studencu še razširilo in poglobilo.

Poleti 1941 so začeli Nemci pošiljati Transporte Slovencev v izgnanstvo. Z Gorenjskega so prihajali vlaki z izseljenci do Šentvida nad Ljubljano, od tod so se pomikali ob robu Ljubljanske pokrajine do Zaloga in hiteli naprej po zasavski dolini. Nacisti so pognali Slovence z lastne zemlje, opustošili njihove domove, iz naropanega blaga pa osnovali »sklad za utrjevanje nemštva« na slovenskih tleh.

Poljski občani iz vasi ob novi meji, zasekani v osrčje slovenske zemlje, so z občutki silne tesnobe opazovali dolge vlake izgnanih rojakov. Na dobrunjski strani so s Sv. Urha gledali, kako drse spodaj ob Savi železne kače čez Ljubljansko polje in izginjajo za kašeljškimi hribi. Ljudje so trumoma hiteli na zaloško postajo in nosili izgnancem okrepčila. Večkrat so prihiteli zaman. Oboroženi nacisti niso pustili nikogar blizu. Žejni otroci in starci so iztegali roke proti vrčem hladnega mleka in glasno jokali. Solze so tekle po licih tistim, ki so morali zapustiti svoje domove, in njim, ki so jim skušali vsaj nekoliko olajšati težko pot.

»Vrnili se bomo!« so klicali izgnanci, ko se je vlak premaknil. Na stotine parov oči se je hrepeneče oziralo proti Kamniškim planinam, spominjajoč se gorenjskih vrhov.

»Na svidenje!« so jim odzdravljali poljski in dobrunjski občani, nato pa zaskrbljeni odhajali na svoje domove. Po poti so razmišljali, ali bodo tudi italijanski fašisti uporabili enaka sredstva kot nemški.

Uspešna obramba pred okupatorji je bila za obstoj slovenskega naroda življenjsko nujna.

Rajonski in terenski odbori OF so osnovali Varnostno zaščito. Delo Varnostne zaščite, preimenovane v Narodno zaščito — NZ — so še razširili. Člani NZ so spremljali prevoze in prenose blaga v gozdove, stražili so važne sestanke, sodelovali pri mobilizaciji novih borcev. Prek krajev na obravnavanem območju je odhajalo na osvobojeno ozemlje na Dolenjsko poleg borcev iz vasi obeh občin tudi veliko Ljubljancev. NZ jih je spremljala na dogovorjena mesta in mnoge izmed njih tudi oborožila.

Zaradi povečanih akcij je bilo treba NZ oborožiti, vojaško izuriti in povezati v čete in bataljone. Iz vseh vasi so se oglašali tovariši in tovarišice, ki so bili pripravljeni sodelovati v oboro-

ženih akcijah. Osvobodilna fronta je organizirala čete NZ pri vseh terenskih odborih OF. Tudi vevška papirnica in bolnišnica na Studencu sta imeli svoji četi NZ. V kratkem času je bilo na dobrunjski strani organizirano 12 čet, ki so se kasneje združile v bataljon z okoli 500 člani. Vsaka četa je imela komandirja in komisarja ter njuna namestnika. Bataljon je imel komandanta in komisarja, ki sta skupaj s svojimi namestniki sestavljala štab bataljona. Komandant bataljona dobrunjske NZ je bil Franc Černe, komisar pa Štefan Pavšič. Na poljski strani sta bila v Zalogu in Spodnjem Kašlju formirana dva bataljona NZ in en bataljon za Polje.

Po končani organizaciji čet in bataljonov NZ je poveljstvo SNOČ razposlalo besedilo prisege. Ob prisotnosti članov rajonskega odbora OF in članov štaba bataljona NZ so člane slovesno zaprísegli. V gozdovih in skritih krajih so se zbirali iz posameznih vasi in z zanosom izgovarjali besedilo prisege. Za opisovanje te izredne slovesnosti ne zadostuje nekaj stavkov, napisati bi bilo treba obširno poglavje. Celo starčki, ki so komaj hodili v breg, so sopeč govorili, da bodo doma v vasi pomagali partizanom, če že ne morejo k njim v gozdove. Le malo je bilo izjem, pred katerimi so morali člani NZ skrivati svoje delo za narodovo svobodo.

Tudi delavci vevške papirnice so prisegli. Tu sta vodila prisego članov NZ Štefan Pavšič in Viktor Vodnik. Zaprísegala sta v manjših skupinah v elektrodelnici, v lesnih prostorih in v oddelkih dnevne izmene. Delavci so prišli pol ure prej, da so lahko še pred pričetkom dela prisegli. Pri strojih pa so delavci lahko prisegli tudi med delom. Izkoristili so temne kote, da so lahko nemoteno poslušali kratko obrazložitev, nato pa izrekli besedilo prisege.¹

Rajonski odbori OF so organizirali tudi delo z mladino, ki je imela v NOB pomemben delež. Zbirala je orožje, razpečavala literaturo, lepila letake in gesla, izvajala napisne in potresovalne akcije, izobešala zastave in sodelovala pri pripravah za proslave narodnih praznikov. Največ zaslug pa si je mladina pridobila v kurirski službi.

Odbori OF so organizirali tudi delo z ženami in mladinkami. Te so na svojih domovih skrbele za ranjene in bolne partizane, pripravljale živež in sanitetni material za partizanske enote. Izkazale so se tudi kot odlične kurirke in obveščevalke. Z odhodom

¹ Iz rokopisa Štefana Pavšiča: Vstaja pod Urhom.

mož in fantov v partizane so prevzemale njihovo delo na terenu in se usposobile za najodgovornejše naloge.

Kurirji so imeli tudi povsod v domači okolici vedno več dela. Dne 17. septembra 1941 je prešel nemško mejo med Javorom in Ravnim brdom Kamniški bataljon in se do 4. oktobra zadrževal v partizanskem taborišču na Molniku. Ranjene borce je oddal v bolnišnico na Studencu, prek kurirjev pa je dobil zvezo s poveljstvom SNOČ v Ljubljani. Na Molniku so si borci Kamniškega bataljona izpopolnili opremo in skupaj z borci Molniške čete izvedli nekaj akcij v bližnji okolici.

Konec septembra so razdrli železniško progo med Podgradom in Gradovljami, dne 4. oktobra pa so nad Šmarjem napadli italijansko karabinjersko patruljo. Padel je italijanski karabinjer, za jet pa je bil slovenski orožnik v okupatorjevi službi.

Po odhodu Kamniškega bataljona je ostalo v Molniški četi le še okoli dvajset borcev — domačinov, a ne za dolgo. Taborišče so premestili v gozd pod Razore, kjer so ostali do prvih dni novembra 1941. Konec oktobra in prve dni novembra so že začeli prihajati novi borci iz Ljubljane. Največja skupina je prišla z Ježice. V Molniško četo so se vključili tudi borci iz notranjskih partizanskih enot, ki so se zdravili na Studencu in na Razorih. Taborišče pod Razori je postalo premajhno in sredi novembra se je četa pomaknila pod Pogled nad Podlipoglavom. Proti koncu novembra je četo obiskal Franc Rozman-Stane, prve dni decembra je prišel Dušan Kveder-Tomaž. Stane je dal četi navodila za odhod na Dolenjsko, Tomaž pa je 10. decembra 1941, ko so borci izpopolnili zalogo municije, odšel z njimi na pot. Vodila jih je čez Polževo in prek Lučarjevega kala v taborišče Stiške čete pod Srebotnicami. V naslednjih dneh je bila Molniška četa reorganizirana na vode in 15. decembra vključena v sestavo tega dne formiranega II. štajerskega bataljona kot njegova tretja četa.¹

Dejavnost OF ni ostala prikrita okupatorju, vendar ni mogel izvajati večjih represalij, dokler niso izdajalci odkrito vstopili v njegove vrste. S prvimi izdajalci, ki so skušali onemogočiti in odstraniti najagilnejše delavce OF, je Varnostna obveščevalna služba (VOS) s pomočjo borcev v okoliških gozdovih kmalu obračunala. Najprej so odstranili komandirja orožniške postaje v Polju

¹ Iz rokopisa Ivana Ferleža: Prve partizanske enote v okolici Zaloga in Zadvora in njihova aktivnost v letu 1941.

Jožeta Sušnika in vodilnega uslužbenca v vevški papirnici, gestapovskega agenta Jerneja Ciodyja.

Okupator je ščitil svoje pomagače in skušal izslediti likvidatorje. Aretiral je več delavcev vevške papirnice, vendar zaradi enotnosti vsega delavstva ni mogel izvajati hujših posledic. Tovarniška uslužbenca Jakob Kukovica in Jože Hirschegger, ki sta imela sinove med najbolj aktivnimi člani Katoliške akcije, sta vodila fašiste od enega delovnega mesta do drugega, a tudi njuno sodelovanje in prišepetavanje okupatorju ni rodilo zaželenega uspeha. Večino prijetih delavcev je moral okupator po zaslišanju izpustiti. Nekatere izmed njih je po nekaj dneh vnovič aretiral in odgnal v zapore ljubljanskega sodišča. Tu so skušali s pomočjo izdajalcev, ovađuških prič in najetih izzivačev izvleči iz njih podatke o organizaciji OF v papirnici in po vaseh obeh občin. Vendar tudi ti poskusi niso kaj prida koristili okupatorju in njegovim pomagačem.

Med delavci vevške papirnice, ki jih je okupator vnovič aretiral in prepeljal v zapore ljubljanskega sodišča, je bil tudi Anton Birk iz Sostrega. Prijeli ga niso zaradi likvidacije agenta Ciodyja, temveč zato, ker je njegov dom prav blizu gozda in so prvi partizani lahko neopaženo prihajali k njemu.

V Birkovo celico na sodišču je večkrat prišel izprijeni študent sedmega razreda realne gimnazije Gabrijel Capuder, sin direktorja realne gimnazije v Vegovi ulici, propagatorja Katoliške akcije dr. Karla Capudra. Gabrijel Capuder je delal po navodilih klerofašističnega duhovnika Franca Glavača, urednika klerikalnega dnevnika Slovenec. Okupator in njegovi sodelavci so pričakovali, da bodo s pomočjo ovađuhov marsikaj izvedeli od pripornikov. Capuder je imel kot navidezni pripornik dostop v vse celice na sodišču.

Ko se je Anton Birk vrnil februarja 1942 domov v Sostro, je povedal, da je imel že pri prvem srečanju z Gabrijelom Capudrom zelo slab občutek. Njegovo početje je opazoval z navidezno brezbriznostjo in dognal, da se je Capuder po več dni zadrževal v posameznih celicah, spretno igral vnetega somišljenika OF in spraševal pripornike, kdo so in od kod, kje so delali in zakaj so jih zaprli. Ugotovil je, da so priporniki, ki so mu zaupali, da so jih ujeli kot partizane, kmalu izginili. Tudi njega je spraševal o delu za OF in o vzrokih, ki so ga privedli v zapor. Birk se je zavaroval s popolno nevednostjo in mu zatrjeval, da sploh ne ve, zakaj so ga zaprli. Govoril mu je o številni družini, ki jo mora pre-

življati, in da se za politiko sploh ne zanima. Takšno zadržanje do izzivaškega ovaduha je tedaj spravilo Birka iz zapora, jeseni 1942 pa mu je ob ponovnem srečanju z Gabrijelom Capudrom v belogardistični postojanki v Bizoviku rešilo življenje.

Aktivisti OF so ovaduhom in fašističnim propagandistom pošljali opomine in jih pozivali, naj opuste svoje izdajalsko početje. Kadar niso zalegla niti najstrožja opozorila, je bilo treba izdajalca odstraniti. V Sostrem št. 50 sta stanovala brata Anton in Osvald Porenta in vztrajno širila propagando za Hitlerjev tretji rajh. Ob nacističnem napadu na našo deželo sta se domislila, da je bila njuna mati nemškega rodu in da jima zato pripada v družbenem življenju vse drugačen delež kot ljudem manjvredne slovanske »rase«. Za dosego tega cilja sta bila pripravljena izdati vsakogar, ki bi kakor koli oviral okupatorjevo zmago. Drugega za drugim je zadnje dni novembra doletela kazen. Razen najožjih sorodnikov ni bilo nikogar, ki bi žaloval za izdajalcema.

Pri likvidaciji gestapovskega agenta Jerneja Ciodyja so nekateri omenjali Lojzeta Trtnika. Toda nihče ni vedel, kateri Lojze Trtnik naj bi to bil. V Zadvoru sta bila dva s tem imenom in primkom, v Sostrem št. 65 je bil tretji. Slednji ni bil v nobeni zvezi s Ciodyjevo likvidacijo. Bil je invalid z bolno nogo in se je udeleževal največ v kulturno-prosvetnih organizacijah. Dobro je igral harmoniko in se zanimal za petje in glasbo. Očeta je zgubil v prvi svetovni vojni in je rasel le ob materini skrbi. Ob razsulu Jugoslavije je po svojih močeh pomagal zbirati orožje in municijo. Zakopal je pisalni stroj in ga kasneje odnesel partizanom. Na terenu je širil letake OF in se družil s prijatelji, ki so sodelovali pri organizaciji OF. O likvidaciji izdajalcev je vedel le to, kar so mu drugi povedali.

Dne 29. novembra 1941 so prišli proti večeru fašisti na njegov dom in ga prijeli. Njegova mati jih je rotila, naj ga pustijo pri miru, ker je nedolžen, toda vse prošnje so bile zaman. Preiskali so vsak prostor v hiši, ne da bi našli kaj sumljivega. Obupani materi so zagrozili z orožjem in ji za vselej odpeljali edinega sina. Odgnali so ga v nekdanji prosvetni dom v Sostro in nato še isto noč na orožniško postajo v Polje. Naslednje popoldne so ga odpeljali v ljubljanske zapore.

Dne 1. decembra 1941 so aktivisti OF iz Polja obvestili Trtnikovo mater, naj pohiti v ljubljansko splošno bolnišnico, če še hoče videti sina živega. S težavo se je prebila mimo okupatorjevih straž do bolniške sobe, v kateri je ležal sin v globoki neza-

vesti, privezan z jermeni na posteljo. Obraz je imel zabuhel in modrikast od podplutb, da ga je komaj spoznala. Vse materino prizadevanje, da bi sina obudila k zavesti, je bilo brezuspešno. Umrl je, ne da bi spregovoril besedico ali vsaj odprl oči in se ozrl v mater.

Kako strahotno so ga mučili, je povedal »bolnik« na sosednji postelji, Vinko Snoj iz Stožic št. 27 pri Ježici, ki so ga mučili skupaj z njim, pa je zaradi svoje mladosti — imel je 18 let — in izredne žilavosti ostal živ. Pred dvema letoma je bil končal meščansko šolo, nato pa pomagal očetu na kmetiji. Kot nadarjen harmonikaš je že pred vojno nastopal na prireditvah Vzajemnosti, katere član je bil njegov tri leta starejši brat Ivan.

Leta 1941 se je Vinko Snoj kot mladinec vključil v delo OF. Z navdušenjem in vdanostjo je opravljal sprejete naloge, dokler se ni pojavil izdajalec in zaustavil njegovo delo. Ko se je 2. oktobra 1941 peljal s kolesom iz Gameljna, kjer sta z očetom naložila voz otave, so očetu dovolili, da je zapeljal voz skozi blok na Ježici, nanj pa je z roko pokazal financar Jože Pengal in zaklical okupatorjevim vojakom: »Ta je Vinko Snoj!« Hitro je zaskal kolo, da bi zbežal, toda dva streli v nogo sta mu beg preprečila. Odpeljali so ga v ljubljanske zapore.

Najprej so ga zasliševali v prostorih klasične gimnazije. Slekli so ga do golega in pretepali z bikovko, da bi povedal, od kod dobiva Slovenskega poročevalca in s kom sodeluje. Snoj je vztrajno molčal. Nezvestnega so prepeljali na sodišče in vrgli v samico. Po desetih dneh so nadaljevali z zasliševanjem in mučenjem.

Med zasliševanjem so Snoja soočili z bratoma Mirkom in Marjanom Novakom iz iste vasi. Izdajalca sta bila že pred vojno znana kot tatova koles, zajcev in kokoši, po okupaciji pa sta se takoj udinjala okupatorju. Na sodišču sta se prav tako kot Gabrijel Capuder prosto sprehajala po jetniških celicah, prisluškovala pogovorom pripornikov, jih izzivala in ovajala okupatorju. Snoju sta vpričo zasliševalcev vrgla v obraz, kdo je in kakšno delo je opravljal na terenu. Skoz okence na hodniku sta sledila zasliševanju in se naslajala ob mukah, ki jih je prestajal. Z železno grebljico za žerjavico so tolkli po njem in ga z glavo butali ob steno, dokler ga ni globoka omedlevica vsaj za nekaj časa rešila nadaljnjih muk.

Dne 30. novembra 1941 so Vinka Snoja skupaj s 27-letnim Lojzetom Trtnikom in še nekaterimi političnimi priporniki potisnili v zaprt avtomobil in jih prepeljali v vilo na bivši Blei-

weisovi cesti, ki so jo zasedli Italijani. Vozili so jih križem po mestu, da bi aktivistom OF zabrisali sled za njimi.

Naslednje jutro — bilo je okoli treh — so fašisti začeli z zasliševanjem in mučenjem. Med prvimi so prignali v klet Lojzeta Trtnika. Za njim je bil na vrsti Vinko Snoj. Že pred kletnimi vrati je zaslišal strahotne glasove mučenega človeka. Ko so se vrata mučilnice odprla in so prinesli iz kleti golega, nečloveško pretepenega človeka, je zaradi nenavadnih glasov, s kakršnimi se je žrtev upirala mučiteljem, spoznal, da je mučeni poblaznel. To misel so mu s svojimi pripombami potrdili tudi mučitelji sami. Med njimi je bil neki Tržačan, ki je znal slovensko in čigar sadizem je moral takoj za Trtnikom občutiti tudi Snoj.

Fašisti so ga pahnili v klet in z jermeni privezali na klop. Z vrečkami vročega peska so bili po njem, da je večkrat obležal v nezavesti. Polivali so ga z ledeno mrzlo vodo in ga obujali, da so lahko nadaljevali z zasliševanjem. Ker ni ničesar priznal, so še huje podivjali. Odvezali so ga s klopi, vrgli na kamnita tla in z okovanimi škornji skakali po njem. Po udarcu z železno palico po glavi se ni več zavedel. Morali so ga prepeljati v bolnišnico.

Pred vrati mučilnice pa je že stala nova žrtev, 31-letni trgovski pomočnik Jože Smrekar. Aretirali so ga 28. novembra 1941 v Wolfovi ulici št. 8 in ga odpeljali naravnost v mučilniške prostore v vilo na Bleiweisovi cesti.

Ko se je zasukalo jutro 1. decembra 1941, so fašisti privlekli nezvestnega Vinka Snoja za noge iz kleti. Jože Smrekar je prepaden strmел v golo, okrvavljeno žrtev. Fašisti so zavpili nad njim: »Tudi ti boš kmalu tak, če ne boš govoril!«

V bolniški sobi sta Trtnik in Snoj ležala drug poleg drugega. Snojeva sosedka, dr. Proškova, je obvestila mater nezvestnega Vinka Snoja, naj pride k sinu v bolnišnico. V bolniški sobi sta se srečali materi obeh strahotno mučenih žrtev. Lojze Trtnik je kmalu izdihnil, Vinko Snoj pa je še kazal znake življenja. Mati mu je siloma poizkušala odpreti oči, da bi jo pogledal in morda tudi prepoznal, toda sinove oči so ostale dolgo mrtve. Šele po več tednih se je zavedel. Tedaj so mu povedali, da njegovega sotrpi na Lojzeta Trtnika ni več.

Okupatorjevo divjanje ni preplašilo naših ljudi, nasprotno, še v večji meri so podpirali borce v gozdovih in v čedalje večjem številu odhajali mednje. OF je postajala množična in okupatorjeva

oblast je bila kljub pomoči izdajalcev prešibka, da bi zatrla vse ljudsko narodnoosvobodilno gibanje.

To spoznanje je tako silno vznemirjalo klerikalne politike in duhovščino, da so razmišljali le o tem, kako bi verni slovenski narod odvrnili od pristopa k OF. V ta namen so oznanili pobožnost prvih petkov, ki se je začela z devetdnevnic 26. novembra 1941, opravljanje pobožnosti prvih petkov pa je trajalo od 5. decembra 1941 do 4. septembra 1942. Pravi namen teh »spravnih pobožnosti«, kot jih je duhovščina imenovala, pa ni bil v navideznem »zadoščevanju za grehe ljudstva«, kot so licemersko oznanjali, temveč v izrabljanju verskih čustev preprostih vernikov, ki so jih skušali zastrašiti pred »brezbožno, komunistično OF«.

Iz poročila šentlenarškega župnika Franca Verceta škofijskemu ordinariatu o opravljanju pobožnosti prvih petkov izvemo, kako močan je bil v dobrunjski občini pristop prebivalstva v OF.

»Sostro s svojo hribovito okolico je bilo pribežališče partizanov. Sem so se zatekali komunisti iz Most, Dev. Mar. v Polju (od tu jih je bilo okrog 300) in deloma iz Ljubljane. Vsi ti so med našimi farani agitirali za partizane in organizirali krajevne skupine, kar so tudi do vse potankosti izpeljali. Organizirani so bili še celo šolski otroci. V dekleški Marijini družbi je polovico članic z njimi simpatiziralo, mnoge pa so očitno nosile rdeče rute za vratom kot znak partizanstva. Celo stare tretjerednice so agitirale za partizane in jim donašale živež in obleko. Zmešnjava je bila popolna.

Da so se dali premotiti celo dobri ljudje, je bilo v glavnem delo krščanske delavske mladine in JSZ, ki je imela svoje gnezdo v papirnici Vevče. Duhovščina v Sostrem, posebno kaplan Filip Žakelj, se je borila proti njim od leta 1935, vendar uspeha ni bilo, ker so imeli delavci potuho pri nekaterih duhovnikih v Ljubljani. Poleg tega pa se je kazala KDM krščansko in je tako tudi dobre ljudi premotila.

Stanje v župniji je bilo obupno, ko smo pričeli pobožnost devetih prvih petkov. Nad vse moje pričakovanje so se pa ljudje oprijeli te pobožnosti. Od 2300 prebivalcev se je udeležilo pobožnosti 800 do 900 ljudi, med temi kakih 250 mož in odrasčenih fantov. Tovarniški delavci — moški — so se pa le malo udeležili te pobožnosti...¹

¹ Poročilo župnika Verceta je bilo po osvoboditvi v arhivu uredništva »Slovenca«, kasneje tudi na razstavi komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev.

V navedenem poročilu je vevška papirnica označena kot »гнездо« vsega, kar se je dogajalo v njeni okolici. Čeprav ta oznaka ni mišljena dobrohotno, je kljub temu točna, saj je bila papirnica že pred vojno, med NOV pa še veliko bolj žarišče revolucionarnih akcij. Ena izmed njih je bila edinstvena proslava v spomin največjega slovenskega pesnika Franceta Prešerna. IO OF je 8. februar, dan Prešernove smrti, razglasil za kulturni praznik vseh Slovencev.

Pred 8. februarjem 1942 se je sestel v Zavogljem rajonski odbor OF in povabil na sejo tudi zastopnika mladine. Glavna točka dnevnega reda je bila proslava Prešernovega dne, ki so ga sklenili čimbolj slovesno proslaviti. Seji rajonskega odbora so sledile seje terenskih odborov, na katerih so si razdelili delo. Letake za proslavo so dobili iz Ljubljane, papirnica pa je pripravila ogromne količine belih, modrih in rdečih lističev. Mladina je imela nalogo, da te lističe raztrosi po okoliških cestah in okoli italijanskih postojank, raznosi letake in izdela napise po hišah, plotovih in po drevju.

Leta 1942 je bil 8. februar na nedeljo. Aktivisti OF so hoteli kar največ ljudi opozoriti, da praznujemo Slovenci kljub izrednim razmeram svoj kulturni praznik. Večer za večerom so nosili mladinci iz vevške papirnice v okoliške vasi ogromno belomodro-rdečih lističev — barve slovenske zastave, ki jo je okupator prepovedal izobešati — in jih skrbno shranili.

Teren je bil razdeljen po vaseh, vse priprave so vodili mladinci. Nekaj dni pred 8. februarjem je zapadel visok sneg in prekril pokrajino s slovesno odejo. Že v petek zvečer — 6. februarja 1942 — so mladinci začeli potresovalno akcijo. Vse ulice in steze po vaseh v okolici Sv. Urha so naravnost zasuli z barvami slovenske zastave, po hišah pa so prek fašističnih znakov in gesel lepili znake in gesla OF.

Naslednji dan, v soboto, so živo pisani papirčki ves dan razveseljevali osvobodilnemu gibanju vdane domačine, okupatorja pa opozarjali, da je to pozdrav upornega naroda svojemu nesmrtnemu glasniku. Komaj je zimsko sonce predrlo meglo, je zableščal visoki, zamrznjeni sneg v živih barvah. Po vseh potih je bilo natresenih toliko listkov, da je kljub izredno visokemu snegu šumelo pod nogami, kot bi hodil po suhem listju. Posebno živo so se odbijale od snega rdeče peterokrake zvezde.

S snegom pomešani lističi so se oprijemali čevljev. Šolski otroci so jih že k dopoldanskemu pouku toliko nanесли na stopnišče, hodnike in v razrede, da se je slika s ceste prenesla v šolsko stavbo. Ko so se lističi posušili, so jih šolarji zbrali in po poti domov vnovič potresali. Pri popoldanskem pouku so akcijo ponovili.

Fašisti so zvedeli, kako je v šoli. Pridrli so za otroki — popoldne so bili v šoli mlajši šolarčki, učenci prvega in drugega razreda — in jih divje hrulili. Pred njihovimi očmi so morali pomesti stopnišče, hodnike in šolske sobe. Otroci so nanесли polne koše lističev in jih žalostno ogledovali. S preplašenimi pogledi so zrli fašiste, ko so jim ukazali, da morajo odnesti papirje v peč. Toda le malo teh pisanih listkov je zgorelo. Šolske peči smo kurili s hodnikov. Otroci so morali z napolnjenimi koši ven iz razreda in, še preden so odprli vrata peči, so si vse žepe napolnili z listki. Le tiste, ki so ostali na dnu, so potisnili v peč. Domov grede so jih spet raztresali in vriskali od veselja. Pri kepanju so letele po zraku vsevprek slovenske zastavice in odnašale žive barve daleč na njive.

Fašisti niso imeli težav samo s šolarji. Ker je bila sedmega februarja sobota, je bilo od ranega jutra do noči veliko ljudi po cestah. Delavci so hiteli v tovarne, kmetje z živežem na saneh v mesto, večji šolarji pa v Ljubljano v srednje šole. Gospodinje so imele opravka okoli hiše in gospodarskih poslopij. Ker so bili pisani papirčki raztreseni vsepovsod, so jih nanесли v hišo. Tudi nad njimi so se znašali fašisti in zahtevali, da povedo, kdo je potresal lističe. Toda bilo je vse zaman. Kamor koli so se ozrli, povsod so se zlivale belo-modro-rdeče barve, kjer koli so hodili, so se tudi njihovih škornjev oprijemali simboli slovenske zastave. Delavci vevške papirnice so porabili nekaj stotov papirja za prvo proslavo Prešernovega kulturnega praznika!

Na hišah so fašiste bodli v oči nesmrtni Prešernovi stihi, napisani z velikimi, daleč vidnimi črkami. Celo na njihovi postojanki pod Sv. Urhom je bil izbrisan napis: »Viva il Duce!«, na njegovem mestu pa je bilo napisano: »Slava Prešernu — Živela OF!« Prek liktorskih sekir je bil zarisan slovenski Triglav — simbol OF. Z nalašč za to pripravljenimi modeli so ga mladinci spretno risali po zidovih. V šoli in po hišah so fašisti pregledovali otrokom roke, da bi ugotovili, če se še komu poznajo sledovi barve na njih. Premetavali so lonce po kuhinjah, da bi v njih našli ostanke barv.

Šele pozno popoldne so se fašisti domislili učinkovitega ukrepa. Šli so do župana in mu ukazali, da nemudoma zorjejo ceste. Širok plug je izrival pisane lističe s sredine ceste na robove. Pogled za plugom pa je bil še vse lepši. Ob obeh robovih so dobivale ceste živo pisano mejo, kot bi iznenada zacvetel sneg.

Tisti dan so morali prebivalci dobrunjske in poljske občine preslišati mnogo psov in žalitev od podivjanih fašistov. Otroci so imeli od razmočenih listkov vse premrle prste, vendar že dolgo niso bili tako srečni kot takrat. Krivcev niso našli, vseh pa tudi fašisti niso mogli obdolžiti in kaznovati. Ljudje so občutili, kolikšna je moč enotne akcije.

Ko so proti večeru pisani listki potemneli in je njihove žive barve zabrisala noč, je delavec vevške papirnice Franc Selan, po domače Devčarjev iz Dobrunj, ki je že na seji terenskega odbora OF dejal tovarišem, da pripravlja presenečenje, skrivaj zapustil svojo hišico na severozahodnem obronku Sv. Urha. Za hišo je imel skrite smuči, visok drog in slovensko zastavo s peterokrako zvezdo. Neslišno si je pripel smuči in se po skritih poteh odpravil proti Sv. Urhu. Še kot otrok je rad hodil na ta grič in užival razgled na Ljubljansko polje vse tja do zasneženih vrhov Kamniških planin. Nič ni slutil, da bodo okupator in njegovi hlapci še to leto izpremenili prijazni griček v morišče in da bo ravno on tisti, ki ga bo med prvimi omočil s svojo krvjo. Previdno se je vzpenjal in pazil, da so smuči tiho drsele. Sledove za smučmi je s košato smrekovo vejo sproti brisal. Ustavil se je pod visoko smrekovo prav nad fašistično postojanko. Snel je smuči, se sezul in začel plezati. Težak drog ga je močno oviral, a je le srečno priplezal do vrha. Izza suknjiča je izvel zastavo, jo privezal na drog, drog pa pritrdil k vrhu debla. Zimski veter je navel zastavo, da je zaplapolala v pozdrav trpeči slovenski zemlji in njenemu glasniku.

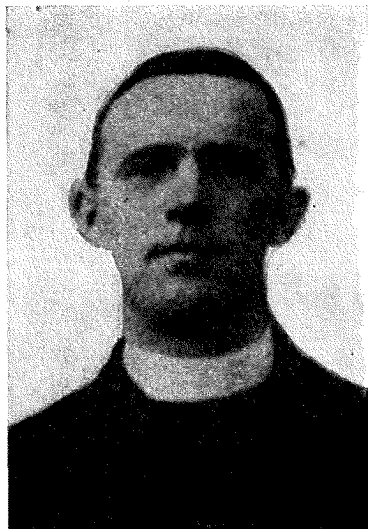
Naslednje jutro, v nedeljo dne 8. februarja 1942, je šel urhovski mežnar Jože Selan dan zvonit. Še preden je prvič potegnil za vrv, da bi zamajal zvon v lini visokega stolpa, je zagledal na vrhu smreke plapolajočo slovensko zastavo. Ustrašil se je in ves zaskrbljen premišljal, kaj bodo ukrenili fašisti v postojanki pod Sv. Urhom. Vsak dan je poslušal govorice o tem, kako divja okupator po slovenski zemlji, zlasti še po severozahodnem delu Slovenije, ki jo je zasedel Nemec. Ljudje pa kljub temu ne mirujejo! Le kaj je treba vsega tega: partizanov, slovenskih zastav, prispevkov za OF?! Premalo nas je, da bi se upirali tako mogočni vojski, kot je okupatorjeva! Počakati je še treba, pravijo gospod župnik.

Ko je mežnar odzvonil dan, je odšel v mežnarijo in zbudil številno družino. Imel je šest sinov in tri hčere. Drugi sin Polde se je spodaj v vasi, pri bogati trgovki, materini sestri, izučil za peka. Hiša s parno pekarno, poleg velike hiše s trgovino, je bila daleč naokrog najlepša in dolgo časa popolnoma prazna. Če je kdo povprašal za stanovanje v njej, ga je trgovka osorno zavrnila. Škoda lepe stavbe, denarja pa tako ni potrebovala. Fašisti je niso vprašali za dovoljenje. Zasedli so hišo in jo izpremenili v postojanko, nove, bele stene pa popisali s svojimi gesli.

Pogled na slovensko zastavo s peterokrako zvezdo je spravil fašiste v strašen bes. Niso se še pomirili zaradi potresovalne in napisne akcije prejšnjega dne in že so se morali znova razburjati. Nanaglooma se je zbralo okoli petdeset oboroženih fašistov in odkorakalo proti farni cerkvi, oddaljeni kakih 500 metrov vzhodno od Sv. Urha. Zastržili so vse izhode in čakali, da je minila prva nedeljska maša. Ko so se ljudje vsuli iz cerkve, so fašisti začeli loviti fante in mlajše može.

Medtem ko so fašisti kot obsedeni skakali okoli cerkve, je pripeljal po cesti tik cerkve kmečki voz iz Podlipoglava. Na njem je aktivistka OF Angela Habič peljala v Ljubljano partizana, ki sta mu ozebli obe nogi. Silno se je prestrašila, ko je zagledala, kaj počno fašisti. Če ukažejo še njenemu sopotniku, da mora stopiti z voza, bodo takoj spoznali, da je partizan. Prijeli ga bodo in najbrž na mestu ustrelili. K sreči pa so imeli fašisti dovolj opravka s tistimi, ki so jih polovili. Po kratkem izpraševanju — kaj so vpraševali, je Angela od strahu pozabila — so jo pustili naprej. Pognala je konja v dir in srečno pripeljala partizana do dogovorjene hiše na Poljanski cesti, kjer je neznan možki že čakal nanj in ga sprejel v oskrbo.

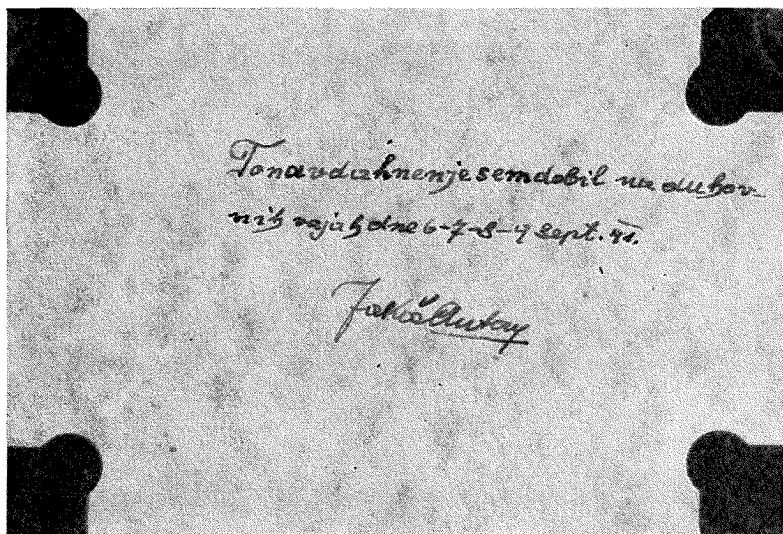
Fašisti so polovili okoli dvajset fantov in mlajših mož in jih gnali na Sv. Urha. V nedeljskih oblekah so morali gaziti visoki sneg do smreke, na kateri je visela partizanska zastava. Fašisti so jim ukazali, da morajo smreko požagati. Ko je drevo padalo, se je zastava zapletla med veje sosednjih dreves in se raztrgala. K razcefrani zastavi je planil do onemoglosti pobesnel fašist in divje teptal po njej, dokler je ni zatolkel v sneg. Možje in fantje so strme opazovali to divjanje in si mislili svoje: če le srečno pridemo od tod, nas fašisti več ne dobe v roke. Le eden je mislil drugače: mežnarjev Polde s Sv. Urha. Tudi on je bil med tistimi, ki so žagali smreko in videl, kako je fašist teptal slovensko zastavo. Z drugimi vred je moral vleči požagano deblo v fa-



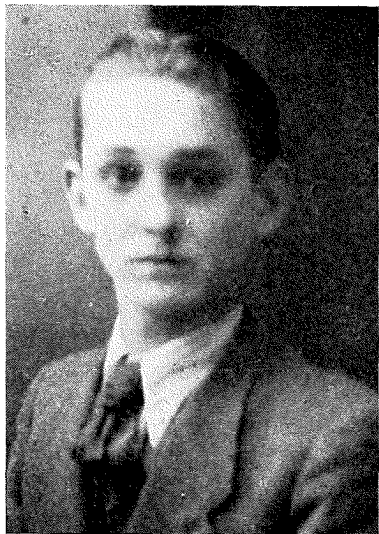
Šentlenarški župnik
Franc Verce



Šentlenarški kaplan
Mirko Gande



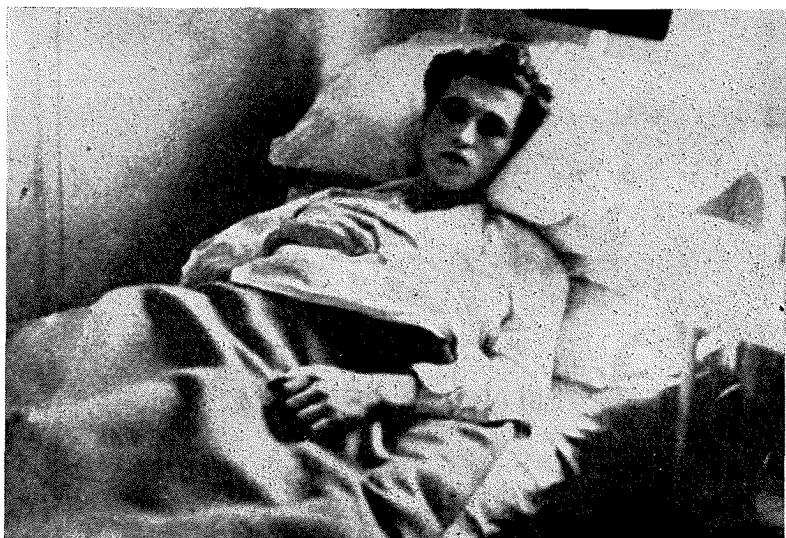
Iz beležnice morilca Antona Jakoša iz Bizovika



Slavko Novak, pleskar,
rojen 7. 5. 1921 — ubit 22. 6. 1941



Lojze Trtnik,
rojen 25. 3. 1914 — ubit 1. 12. 1941



Vinko Snoj v bolnišnici; rojen 15. 7. 1923 — mučen 29. 11. 1941

šistično postojanko. Poslušal je, kako so možje in fantje spotoma peli: »Prišla bo pomlad« in besede krojili tako, da so fašistom napovedovale klavrni konec. Vsi fantje in možje, ki so morali 8. februarja 1942 na ukaz fašistov požagati na Sv. Urhu smreko s slovensko zastavo, so odšli v partizane. Le mežnarjev Polde je šel drugo pot.

Med tistimi, ki so bili ogorčeni zaradi partizanske zastave na Sv. Urhu, sta bila tudi cerkveni ključar Jakob Jesih in njegov sin Jože, po domače Lenartova iz Dobrunj. Jože Jesih je bil že od novembra 1941 v ljubljanskem križevniškem samostanu na političnem tečaju za vzgojo belogardističnega kadra v boju proti komunistom. Priporočil ga je sostrški kaplan Filip Žakelj, čeprav je vedel, da je januarja 1939 vlomil v klet svojega sovaščana Avgusta Černaka in ga telesno laže poškodoval. Tožba proti tedaj še mladoletnemu Jožetu Jesihu se je zavlekla do novembra 1941. Potrdilo jo je vrhovno sodišče v Ljubljani — spis Kzp 537/41-42 — in obsodilo Jožeta Jesiha na »odpust na preizkušnjo za dobo enega leta«.

Obsodbe niso mogle preprečiti izpovedbe kaplana Filipa Žaklja in nekaterih najbolj aktivnih članov KA, s katerimi je toženec sodeloval. Pričali so v njegovo korist, čeprav je Jože Jesih že več mesecev nosil na sestanke ukradena jabolka, gostil z njimi prijatelje in se zvito nasmihal, ko so ga spraševali, kje jih dobiva. Njegovemu veroučitelju in političnemu voditelju Filipu Žaklju je bilo znano, da je Jože Jesih že v šoli slabo razločeval med svojo in tujo lastnino, a je na sodišču le govoril zanj in ga poslal v politični tečaj.

O sinovem zadržanju je moral oče vsak mesec poročati sodišču. Izjavljal je, da je sin v Ljubljani na »kmetijskem« tečaju v Križankah, ki bo trajal do konca marca 1942, da je marljiv in ubogljiv. Po končanem tečaju da bo ostal doma, dokler se ne bo odločil za primeren poklic.

Jože Jesih se je že po nekaj mesecih odločil za »primeren« poklic, ki je njemu in očetu omogočil, da se je za izgubljeno pravdo krvavo maščeval.

Zadnje dni februarja 1942 je italijanski okupator obdal Ljubljano z žičnimi ovirami in s številnimi bunkerji. Steptal je polja in posekal drevje, da je lahko postavil ovire in zaprl vse dohode v mesto. Na prehodih v mesto in iz mesta so se po cele ure gnetli ljudje in kleli strahopetne nasilneže. Posebno prizadete

so bile znane bizoviške perice, ki jim je blok zaprl dohod v mesto. Vsak ponedeljek so v zgodnjih jutranjih urah odpeljale v mesto polne vozove opranega perila. Za vsako stranko so imele perilo povezano v posebno culo. Na bloku pa so morale vsako posebej razvezati. Ko so se proti večeru vračale z vozmi, nato-vorjenimi s culami umazanega perila, se je vsa stvar ponovila. Na bloku so fašisti pregledali vsak kos perila posebej. Vmes je bilo umazano perilo, ki ga perice niso hotele pokazati, a faši-sti so hoteli videti vse. Perice je namesto njih oblivala rdečica. Ogorčene so vpile: »V teh cunjah ni partizanov! Tja jih poj-dite iskat!« Tresoč se od jeze so kazale na Molnik in Pogled.

Mesec dni po uspeli proslavi prvega Prešernovega dne — v nedeljo, dne 8. marca 1942 — so fašisti že ob štirih zjutraj pri-drveli v dobrunjsko občino. Bilo je še temno, ko so se ustavili na cestnem križišču pred občinskim poslopjem v Dobrunjah. Po ce-stah in njivah so razmestili kamione, moštvo in težko orožje. Tudi na drugih križiščih so postavili oboroženo vojaštvo, največ pa ga je stalo pred občinsko stavbo.

Prvi so zagledali fašiste mladinci in odhiteli obveščat ljudi po vaseh. Kogar so fašisti presenetili zunaj doma, pa naj je bil blizu ali daleč od doma, na polju ali na cesti, so ga prijeli in od-gnali v dvorano prosvetnega doma poleg šentlenarške cerkve. Tam je zamaskiran domačin, preoblečen v okupatorjevo uni-formo, kazal »sumljive« ljudi. Kogar je izdajalec zaznamoval, je moral v internacijo.

Med prvimi je fašiste opazil 19-letni vodovodni inštalater Franc Galič iz Dobrunj št. 1, eden najaktivnejših mladincev in organizatorjev uspele Prešernove proslave. Brž ko jih je ugledal, je sklenil, da bo zbežal. Pri vrtnih vratih je stekel iz hiše in po bližnjicah hitel proti Šentpavlu. Italijani so ga zgle-dali in začeli streljati za njim. Vendar jim je srečno ušel. V Šentpavlu je obvestil znance, naj sporoče domačim, da ni ranjen.

Fašisti so bili prepričani, da je bil pri Galičevih skrit parti-zan. Zaradi tega so aretirali očeta Franca Galiča in mlajšega sina Cirila in ju z drugimi vred odgnali v internacijo. Starejši sin Franc pa je še istega dne padel v zasedo. Fašisti so se bližali do-brunjskim vsem tudi z južne strani, od Rudnika in Šmarja čez Pleše in Molnik. Ko je Galič mislil, da je že izven nevarnosti, jim je padel v roke. Prignali so ga v Sostro in ustrelili v Dimnikovem hribu v bližini farne cerkve. Ni dopustil, da bi mu zavezali oči.

Morilce je zavrnil z vzklikom: »Smrt fašizmu — svobodo narodu!« Omahnil je v sneg, ki je rdeče zacvetel, kot pred mesecem dni, ko je po njem trosil listke z barvami slovenske zastave.

Enako usodo sta tisti dan doživela še dva neznana tovariša. Fašisti so ju prijeli v Podlipoglavu in na mestu ustrelili. Mrtva so vrgli na kamion med postreljene prašiče, podavljene kokoši in vreče naropanega blaga. Ko je kamion pripeljal v Sostro, se je ustavil pod Dimnikovim hribom, da so vrgli nanj še Galičevo truplo. Vaški otroci so pritekli k materi ubitega mladince in ji povedali, kaj se je zgodilo z njenim sinom. Odhitela je do hriba in prosila fašiste, naj ji izroče vsaj sinovo truplo. Niso je uslišali. Prosila je še, naj ji puste, da vsaj vidi mrtvega sina. A tudi tega ji niso dovolili. Le kri je lahko gledala, ki je kapljala s kamiona. Po nekaj dneh je Galičev delodajalec, kleparski mojster Lovro Pičman izposloval pri okupatorju, da je mati smela sina pokopati med talci na ljubljanskem pokopališču. Tedaj je lahko videla, da mu je osem strelav predrla telo, čelo pa so mu zdrobili s puškinimi kopiti. Lovro Pičman je svojemu vzornemu delavcu, ki so ga fašisti ubili kot »rebella«, plačal dostojen pogreb.

Fašisti so pridrli v Podlipoglav in v tamkajšnja hribovska naselja, ker so jih nasprotniki osvobodilnega gibanja obvestili, da je na Pogledu večje število partizanov. V hudi zimi 1941/42 so borci II. štajerskega bataljona prezimili na Pogledu nad Podlipoglavom in se pod vodstvom komandanta Staneta-Franca Rozmana in komisarja Tomaža-Dušana Kvedra pripravljali na večje spopade z okupatorjem.

V taborišču II. štajerskega bataljona sta vladala red in disciplina. Borci so se stalno urili in se vojaško in politično pripravljali na bodoče naloge. Tik pod vrhom Pogleda so imeli razpostavljene šotore. Ponoči so prihajale v Podlipoglav in v druge bližnje vasi patrulje, ogrnjene v bele zaščitne halje, po živež in najnujnejši material.

Dne 30. januarja 1942 so borci II. štajerskega bataljona slovesno prisegli. Po prisegi so organizirali partizanski miting in povabili na proslavo ljudi iz doline. Znani partizanski borec Marok je s svojim pevskim zborom zapel več partizanskih in narodnih pesmi.¹ Ljudje so z navdušenjem spremljali program in

¹ Narodni heroj Lojze Kolman, s partizanskim imenom Marok, je padel 7. oktobra 1944 v Koprivniku na Kočevskem.

se kot prerojeni vrnili na svoje domove. Sklenili so, da bodo še več žrtvovali za partizanske borce.

Okupator dolgo ni vedel, da prezimuje na Pogledu II. štajerski bataljon. Ko so 8. marca fašisti prvič pridrveli v Podlipoglav, se niso povzpeli na Pogled. Le po samotnih kmetijah njegovega pobočja so požigali hleve in gospodarska poslopja, da bi tako preprečili oskrbovanje partizanov. Možje in fantje so se še pravočasno umaknili, ženske in otroci so si sami obupno prizadevali, da bi odprli goreče hleve in svinjake in rešili mukajočo in dušečo se živino. Toda okupator je preprečil reševanje in neizprosno uničeval ljudsko imovino.

Napad na Pogled je okupator pripravil 23. marca 1942. Z ogromno premočjo je z vseh strani napadel II. štajerski bataljon. Vendar mu napad ni uspel. Imel je šest mrtvih in šest ranjenih. Padli so tudi štirje partizanski borci. Med njimi je bil Polde Mazovec iz Spodnjega Kašlja v poljski občini, trije borci so bili iz Ljubljane.

Po boju na Pogledu se je II. štajerski bataljon 24. marca premaknil čez Molnik in mimo Šmarja globlje na Dolenjsko. Naslednje jutro je okoli 3000 Italijanov vnovič navalilo na Pogled. Obstreljevali so ga s topovi in z minometi, nato pa v jurišu »zavzeli«. Toda bojevali so se le s sencami in prividi. Partizani so bili že daleč od Pogleda. Še dolgo so se spominjali mrzlih zimskih mesecev, ki so jih prebili v zasneženih pogleških gozdovih, in se pripravljali za vodstvo prenekaterih kasnejših partizanskih enot. Med borci II. štajerskega bataljona je bilo veliko mož in fantov iz vasi poljske in dobrunjske občine. Njegovo tretjo četo, imenovano Pogleško, so sestavljali skoraj izključno borci iz okolice Sv. Urha.

Italijani so se maščevali za poraz na Pogledu. Dne 24. in 25. marca 1942 so vnovič pridrli v Podlipoglav. Vaščani so onemeli od strahu, ko so začeli valiti s kamionov sode nafte in bencina, maskiran izdajalec pa jim je kazal domove, ki naj bi jih požgali. Do noči je zgorelo enajst domačij z vsemi gospodarskimi poslopji. Vaščani so reševali živino in razno premično imetje in bežali v sosednje vasi.

Jože Vidic, 36-letni kmet iz Sostrega št. 30, je proti večeru 24. marca odšel v Sadinjo vas pri Podlipoglavu. Ustavil se je v gostilni vdove Amalije Habič in obupan kmetom pomagal pri vezovati begajočo živino v gostilniške hleve. Vso noč je prese-

del s pogorelci in se pogovarjal o zločinih, ki so jih storili fašisti in domači izdajalci.

V zgodnjih jutranjih urah 25. marca so se fašisti pripeljali iz Podlipoglava, kjer so prebili noč, in pred Habičevo gostilno poskakali s kamionov. Prijeli so vse pribežnike in hišno gospodinjo in jih strpali na kamione k aretirancem iz Podlipoglava in sosednjih vasi. Odpeljali so jih na ograjeni vrt sostrške šole, kamor so tisto dopoldne nagnali še vaščane iz drugih vasi v dobrunjski občini. Ženske in otroke so ločili od mož in fantov in jih nagnetli na drug konec vrta. Ljudje so jokali in kleli, ne vedoč, kaj jih čaka. Z grozo v očeh so se ozirali proti Podlipoglavu, od koder se je še vedno dvigal proti nebu gost črn dim, in čakali, kdaj bo švignil plamen še iz drugih vasi.

Nekaj pred deseto uro so prišli fašisti po Jožeta Vidica in ga odgnali v Dimnikov hrib. Ustrelili so ga na kraju, kjer je pred dobrimi štirinajstimi dnevi izkrmavel mladinec Franc Galič. Do šestnajste ure je truplo ležalo na koncu farovške njive. Sorodniki ubitega so prosili fašiste, da bi ga smeli pokopati, toda vse prošnje so bile zaman. Okupator je bil pijan zmage nad neoboroženim ljudstvom. Da bi ga še huje ustrahoval, je odbral 25 ljudi, jih stlačil na kamione in odpeljal v ljubljanske zapore. Od tod so romali v številna italijanska taborišča.

Na kamionih so, kot vselej, tudi po bojih na Pogledu in po požigu v Podlipoglavu ležala med naropanim blagom trupla padlih partizanov in pobitih žrtev. Dva dni po »zmagi« fašistov v Podlipoglavu, dne 27. marca 1942, je Pavla Kastrin, stanujoča v Ljubljani, Krimska ul. 19, videla na Žalah štirinajst trupel. Dve izmed žrtev sta bili ustreljeni malo prej, preden je Kastrinova prišla na Žale. Od njunih trupel je še kapljala kri. Ustrelili so ju v Gramozni jami v bližini pokopališča. Z izgovorom, da išče med mrtvimi svojega sorodnika, je pregovorila stražarja, da ji je dovolil pregledati trupla. Med mrličji je takoj prepoznala svojega znanca Poldeta Mazovca, ki je padel na Pogledu. Tudi truplo Jožeta Vidica je bilo med štirinajstimi mrličji. Kastrinova je šla za krstami do grobišča talcev. Videla je, da je bilo v grobu, kamor so zagrebli Mazovca, že dvoje trupel, položenih v zasilne krste. Vrh Mazovčeve krste so položili še četrto.

Dne 16. marca 1942 je general Mario Robotti izdal okrožnico, v kateri je zahteval množičen odgon upornega prebivalstva v internacijo. Vsakogar, ki bi ga iz neupravičenih razlogov dobili

izven kraja njegovega stalnega bivališča, pa morajo na mestu ustreliti. Ta navodila je italijanska vojska točno izvrševala. Da bi do kraja zatrl upor zaslužnjenegega naroda, je okupator uporabljal še druga sredstva in načine. Nagrajeval je izdajalce, ki so mu ovajali aktiviste OF in poročali o njihovem delu.

Zaradi izdaje je 7. aprila 1942 padel v okupatorjeve roke 26-letni pleskarski pomočnik Maks Galetič iz Bizovika št. 14. Ko se je tistega dne vrnil iz Ljubljane, kjer je delal pri pleskarskem mojstru Francu Reberniku v Komenskega ulici, mu kosilo ni teknilo.

»Nekam čudno sem sit,« je dejal materi in odložil žlico.

Kmalu nato je prišla v hišo sosedova deklica. Prijel jo je in potisnil k materi, rekoč:

»Pojdi k moji mami, da ne bo tako sama.«

Mati je bila vdova in samo njega je imela. Sinovih besed ni mogla razumeti. Tako ji ni še nikoli govoril. Bil je vesel, veder in dovtipen fant. Tedaj pa se je z žalostnimi očmi ozrl vanjo, ji stisnil roko in odšel iz hiše. Napotil se je proti Fužinam. Ko je prišel čez fužinski most, je opazil pred nekdanjim Terpinčevim gradom skupino italijanskih vojakov, sredi med njimi pa znano vlačugo in izdajalko Milo Habič iz Sostrega. Ko ga je ta zagledala, je zavpila: »Primate ga! Poročevalce ima!« Na povelje oficirja so ga vojaki prijeli in preiskali. Pri njem so našli nekaj izvodov Slovenskega poročevalca. Eden izmed vojakov je znal slovensko. Med preiskavo mu je prišepnil, naj beži nazaj čez most, v smeri proti domu. Galetič je bežal, kot mu je velel vojak. Oficir je ukazal streljati za beguncem. Vojaki so streljali v zrak, krogla iz oficirjeve puške pa ga je smrtno zadela.

Ob sedemnajsti uri, dobro uro po sinovem odhodu, je mati že vedela za njegovo smrt. V vrstah Galetičevih sodelavcev je nastala občutna vrzel. Tudi njegovega delodajalca Franca Rebernika je hudo prizadela izguba poštenega in vestnega delavca. Njegovemu spominu se je oddolžil s tem, da je pomagal materi, ki je s sinom vse izgubila.

Izdajalka se je okoristila z nagrado, dobljeno za prelito kri svojega rojaka. Toda kmalu je morala za vselej opustiti svoj ogabni posel. Ljudstvo ni dopustilo, da bi mu človeški izvržki redčili vrste poštenih borcev za svobodo. Z odobravanjem je sprejelo vest, da jo je doletela kazen, kakršno je že prejelo nekaj izdajalcev na terenu poljske in dobrunjske občine.

Zaradi umorov aktivistov je bilo marsikdaj hudo celo nekatere okupatorjevim vojakom, in to ne samo tistim s slovenskega ozemlja, zasedenega po fašistih že po prvi svetovni vojni. Tudi h Galetijevi materi so prišli in ji govorili, da njen sin ni padel zaradi njih. »Vaši so ga izdali!« so ji zatrjevali.

Okupator ni mogel preboleti poraza na Pogledu. Na nedeljo, dne 3. maja 1942, je ponovno prignal ogromno vojaštva v dobrunjsko občino. Tudi na Pogledu, Žagarskem vrhu, Molniku in Orljem jih je bilo vse živo. Daleč naokrog so bila uničena polja. Zeleno ozimino so steptali v zemljo in vozili po njivah kakor po cestah. Vojaki so lovili moške po hišah, cestah in hostah. Daleč v gozdove si niso upali, a so le ujeli nekaj moških, ki so jih imeli za partizane. Posebno sumljiva sta se jim zdela 23-letni krojač Florjan Žagar iz Most v Ljubljani, Bernekerjeva ulica št. 25, in 20-letni vodovodni inštalater Božo Tomažič iz Novih Jarš št. 43. Pred nekaj dnevi sta se še z nekaterimi tovariši odpravila v partizane. S poljske strani sta jih odpeljala čez Ljublanico v Sostro k Primarjevim, po domače Kržetovim, aktivista OF Andrej Lovše in Štefan Alič iz Zgornjega Kašlja. Na Primarjevem kozolcu so novodošli partizani prenočili in čakali nadaljnje zveze. V nedeljo, dne 3. maja, jih je nekdo izdal. Italijani so prihiteli in obkolili kozolec. Partizanov niso več dobili, pač pa njihovo opremo, ki so jo partizani v naglici pustili na kozolcu. Z vzkliki zmagoslavja so okupatorjevi vojaki znosili na kup vse, kar se jim je zdelo količkaj sumljivo, nato pa kozolec zažgali.

Kje in kako so Italijani ujeli Žagarja in Tomažiča, ni mogoče točno dognati. Ljudje so ju videli že blizu Podlipoglava. Vse moške, ki so jih tisti dan prijeli po domovih ali zunaj njih, so odgnali na zbirna mesta, Žagarja in Tomažiča pa so kot posebno nevarna zaprli v prvem nadstropju sostrške šole v sobo za učila. K njima so poslali župnika Franca Verceta. Florjan Žagar, rojen 4. maja 1918, bi naslednji dan izpolnil 24 let. Bridko se je razjokal ob misli, da bo ubit na svoj rojstni dan. Župnika je prosil, naj ga reši. Toda rešitve ni bilo. Ob sedemnajsti uri so ga skupaj s Tomažičem ustrelili v Dimnikovem hribu.

Italijani so svoje zločine kaj radi fotografirali. Tudi prizor, ko ženo Žagarja in Tomažiča streljat v Dimnikov hrib, so posneli. Na prvi sliki je kamion, na katerega so po uboju vrgli obe žrtvi. Na njem je že ležalo truplo mladega, neznanega kurirja, ki so ga ujeli v Podlipoglavu in na mestu ustrelili. Pred kamionom

sta Žagar in Tomažič na poti v smrt. Na drugi sliki se, obkolljena od morilcev, bližata robu Dimnikovega hriba. Sliki ne kažeta le okupatorjeve okrutnosti, temveč tudi silen strah pred našimi borci. Mladeniča, ki dotlej še nista oddala strela na zasluževalce svojega naroda, ženo zvezana v močno oboroženem spremstvu, kot bi gnali pred seboj kdo ve kako silnega nasprotnika. Videti je, da se jim silno mudi opraviti svoj krvavi posel. Z dolgimi koraki hite na parobek gozda, kjer bodo že čez nekaj trenutkov vnovič prelili kri nedolžnih žrtev.

Postreljene žrtve je okupator odpeljal na ljubljansko pokopališče. Žagarjevi in Tomažičevi svojci so že naslednji dan zvedeli, kako žalostno se je končala njuna pot v partizane. Po dolgotrajnem prizadevanju jim je uspelo, da so ju lahko dostojno pokopali. Pol ure pred njunim pogrebom je grobar zagrebel truplo neznanega kurirja.

Tako je začel okupator s pomočjo tedaj še tajno organiziranih izdajalskih skupin pobijati uporne ljudi in požigati njihove domove tudi na terenu poljske in dobrunjske občine. Pridrvel je zdaj v to, zdaj v drugo vas, pobil izdane ljudi, nekatere pa odgnal v internacijo. Izropal in požgal je partizanske domove in domove ljudi, ki so sodelovali s partizani, nato se je strahopetno umaknil z nevarnega področja. Vsak okupatorjev ustrahovalni ukrep pa je rodil še večji odpor. Leto 1942 je postalo tudi za nekdanjo poljsko in dobrunjsko občino leto obče ljudske vstaje. To leto so se povečini vsi za boj sposobni moški odločili za odhod v partizane, pozneje so odhajali le še doraščajoči mladinci.



Franc Galič, vodovodni instalater,
rojen 16. 2. 1923 — ubit 8. 3. 1942



Jože Vidic, kmetovalec,
rojen 15. 2. 1906 — ubit 25. 3. 1942



Florjan Žagar, krojač,
rojen 4. 5. 1918 — ubit 3. 5. 1942



Božo Tomažič, vodovodni instalater,
rojen 2. 11. 1924 — ubit 3. 5. 1942



Italijanski vojaki ženejo Žagarja in Tomažiča streljat pod Dimnikov hrib v Sostrem



S hitrimi koraki se morilci bližajo svojemu cilju



Spominska plošča na mestu, kjer so streljali Galiča, Vidica, Žagarja in Tomažiča

III

PRVI SLOVENSKI ČETNIKI NA SV. URHU — MORILSKA ŠOLA V LAŽNEM ŠTAJERSKEM BATALJONU

Nasprotniki osvobodilnega gibanja niso bili zadovoljni z »zmagami« italijanske vojske v bojih s partizanskimi enotami. Pričakovali so, da bo hitro strla oborožen upor, ki ga je organizirala »komunistična« OF. Ker se to ni zgodilo in je upor rasel in se širil, so skušali klerofašistični voditelji z bivšim banom dr. Markom Natlačenom na čelu pregovoriti visokega komisarja Ljubljanske pokrajine Emilia Graziolija, da bi sprejel njihovo pomoč in dovolil obnovitev slovenske policije in orožništva. Grazioli pa je bil tja do poletja 1942 prepričan, da bodo Italijani že sami opravili s partizani, zato je odklanjal njihove vsiljive ponudbe.

Vendar slovenski klerofašistični voditelji niso opustili misli na lastne oborožene formacije. Ob okupaciji naše dežele so že razmišljali o končnem izidu vojne. Če zmagajo države osi, bo treba imeti dobre odnose z okupatorji, če pa se zgodi nasprotno in zmagajo zavezniki, jim bo treba dokazati, da so tudi oni mislili na boj proti fašističnim osvajalcem. Iz navedenih razlogov, predvsem pa zaradi tega, da bodo lahko sodelovali v bojih proti partizanom, so konec maja 1941 obnovili Slovensko legijo, ki jo je Natlačen ustanovil tik pred prihodom okupatorja. Vanjo so naskrivaj vključevali člane Katoliške akcije in voditelje raznih klerikalnih društev. Po vaseh je legija organizirala trojke, ki so zbirale nove člane in jih seznanjale z njenimi cilji.

Tudi na obravnavanem območju so člani Katoliške akcije stopili v Slovensko legijo in širili propagando zanjo. Dva izmed najbolj sposobnih je vodstvo legije poslalo v šestmesečni tečaj za pripravo vodilnega kadra tajno se snujoče bele garde. Tečaj je

organiziralo vodstvo Katoliške akcije v ljubljanskem križevniškem samostanu od 25. novembra 1941 do 31. marca 1942. Med tečajniki — trinajst po številu — sta bila Joško Jakoš in Jože Jesih iz Dobrunj pod Sv. Urhom. Pri sklepni svečanosti so udeleženci tečaja obljubili škofu dr. Gregoriju Rožmanu, da bodo zvesto sodelovali v boju proti OF in partizanom. Po končani slovesnosti so se tečajniki razšli. Po prihodu na svoja mesta so takoj začeli v praksi izvajati nauke voditeljev KA in Slovenske legije, ki so jih pridobili v tečaju.

Filip Žakelj, bivši kaplan v šentlenarški fari v dobrunjski občini, je skrbno nadzoroval učenje in napredek svojih nekdanjih učencev Jakoša in Jesiha. Čeprav je bil tedaj že dobro leto stolni vikar v Ljubljani in vnet sodelavec organizatorjev ovaduštva za ljudi, ki so podpirali OF in partizane, je še vedno vzdrževal zvezo z aktivnimi apostoli Katoliške akcije, ki jih je sam vzgojil in pripravil za boj proti »brezbožnemu komunizmu«. Veliko jih v šentlenarški fari ravno ni imel, pa saj je Katoliška akcija učila, da ni važno število, temveč kakovost »apostolov«. In ti, ki jih je vzgojil Žakelj, so bili prav tako zagrizeni nasprotniki osvobodilnega gibanja kot on sam in lahko se je zanesel, da bodo slepo sledili njegovim naukom in točno izpolnjevali njegova navodila. Največ je pričakoval od Joška Jakoša, ki se je po končanem tečaju v Križankah takoj povezal z voditelji Slovenske legije v Ljubljani.

Jakoševa hiša v Dobrunjah št. 5 stoji ob prvem ovinku poti, ki pelje iz Dobrunj na Sv. Urha. Po nekdanjih utrdbah proti Turkom, ki so pred več stoletji stale na tem kraju, ji po domače pravijo na Tarnavi. Pri hiši je bilo nekaj malega zemlje, njen gospodar Franc Jakoš pa se je ukvarjal tudi s čevljarstvom. Toda dosti bolj kot zemlja in obrt ga je privlačevala politika. Kot privrženec reakcionarne JRZ je bil leta 1936 izvoljen na njeni listi za občinskega odbornika. To je bil njegov edini uspeh na političnem področju. Več popularnosti je želel kot plačani ovaduh svoje stranke. Člani revolucionarnega delavskega gibanja so morali na svojih sestankih vselej paziti, da kje v bližini ne oprezuje in prisluškuje. Jože Moškrič, delavski pesnik in aktivni član delavskega gibanja v dobrunjski občini in v bivši Jugoslovanski tiskarni v Ljubljani, kjer je delal kot grafični delavec, je malone po vsakem sestanku pravil svoji ženi Pepci, kako so ga že pred sestankom ali pa med njim odkrili v kakšnem temnem kotu v bližini hiše, kjer so se sestali. Vohunil je tudi na drugi strani Ljublja-

nice po vaseh poljske občine, kjer ga ljudje niso toliko poznali, a se je kdaj pa kdaj le našel človek, ki ga je prepoznal.

Tone Maček iz Spodnje Zadobrove je povedal, da so 19. marca 1938 štirje »detektivi« in en orožnik obkolili njihovo hišo. Iskali so njegovega brata Ivana Mačka-Matijo, ki se je tedaj skrival pri svojem bratrancu Poldetu Mačku. Tone je opazoval ljudi, ki so zastražili hišo, a ni nikogar izmed njih spoznal. Tedaj je stopil iz sosedove hiše Ivan Robida, po domače Baronov, doma iz Be-snice, ki je med »detektivi« takoj spoznal čevljarja Franca Ja-koša s Tarnave pod Sv. Urhom. Smejal se mu je in ga vprašal, od kdaj je pri detektivih. Na njegov smeh so prišli še drugi va-ščani in se glasno čudili, ko so zagledali Tarnavca iz Dobrunj pri detektivskih poslih.

Tako je bil Joško Jakoš že od zgodnje mladosti v »dobrih rokah«. Pomagali so mu še očetova brata in sestra ter njihovi doraščajoči otroci, ki so živeli v sosednjem Bizoviku. Z njimi in enako mislečimi vaščani je Joško Jakoš navezal tesne stike. Po prihodu iz tečaja v Križankah je spomladi 1942 prevzel vodstvo propagande proti OF in partizanom v vaseh dobrunjske občine. Dnevno je odhajal v Ljubljano in se zlasti veliko zadrževal pri advokatu Milošu Staretu. Ta je kot vodilni politik SLS urejal Svobodno Slovenijo, glasilo Slovenske legije. Stare ga je oskrbo-val s propagandnim gradivom združene reakcije, ki so ga tiskali in ciklostirali po raznih klerikalnih ustanovah, pisarnah in pod-jetjih: v glavni pisarni Katoliške akcije v škofiji, pri lazaristih, na stanovanju duhovnika dr. Lamberta Ehrlicha, voditelja klero-fašističnih stražarjev, v Zadružni zvezi, v Vzajemni zavarovalnici, v Slomškovem domu in še drugod. Za potrebe na domačem po-dročju je Joško Jakoš dobil razmnoževalni stroj, ki ga je izročil 18-letnemu učiteljsčniku Janezu Pavčiču, poverjeniku za širjenje propagande v Bizoviku.

Tudi po drugih vaseh je Joško Jakoš postavil poverjenike za propagando in se z njimi redno sestajal. Za svoje najožje sode-lavce je imel poleg očeta, bratov in bratrancev soudeleženca te-čaja v Križankah Jožeta Jesiha, sina cerkvenega ključarja, Janeza Pavčiča, mežnarjevega sina iz Bizovika, Poldeta Selana, mežnar-jevega sina s Sv. Urha, Milka Cankarja, telovadnega učitelja iz Dobrunj, in še nekaj najbolj zanesljivih somišljenikov. Povezal se je tudi z organizatorji Slovenske legije v Polju in se udeleževal skupnih sestankov.

Spomladi 1942 je Joško Jakoš prejel od vodstva Slovenske legije strogo zaupen poziv, da pripravi v urhovskih gozdovih »logor« za prvi četniški odred v Sloveniji.

Slovenski klerikalni in liberalni politiki so že nekaj časa zasledovali prizadevanja Karla Novaka, majorja bivše jugoslovanske vojske, ki je kot zastopnik generala Draže Mihailovića za Slovenijo skušal organizirati odrede »redne jugoslovanske vojske«. Po ustanovitvi vojaškega poveljstva redne jugoslovanske četniške vojske v Sloveniji je stopila v njene vrste tudi Slovenska legija.

Joško Jakoš je vodilne člane Slovenske legije v dobrunjski občini obvestil o nalogi, ki jo je prejel, in jim pojasnil, da bodo prišli v urhovske gozdove Mihailovićevi četniški oficirji in jih izurili za boj proti partizanom. Po opravljenih vojaških vajah bodo odšli v Gorjance na Dolenjsko, kjer se bodo združili s številno četniško vojsko. Po združitvi bodo vdrli na osvobojeno ozemlje in začeli uničevati partizansko vojsko.

Razboriti in sfanatizirani klerikalni mladci so z navdušenjem sprejeli izdajalski načrt, podoben tistemu, ki ga je Mihailović s svojimi četniškimi odredi v Srbiji že dalj časa izvajal. Takoj so bili pripravljeni opustiti dotedanji naziv članov Slovenske legije in se preimenovali v slovenske četnike. Nestrpno so čakali na prihod Mihailovićevega oficirjev.

Najbolj vznemirjen in neučakan je bil Joško Jakoš. Takoj je začel s pripravami za sprejem četnikov in še zlasti oficirjev, ki bi morali biti v nekaj dneh zbrani na Sv. Urhu. Od samega navdušenja je začel pisati spominski dnevnik, ki so ga že dobro leto kasneje dobili v roke partizani. Glavno poveljstvo NOV in POS je v brošurah Dokumenti o plavogardističnem narodnem izdajstvu in Dokumenti o belogardistični-mihailovićeovski izdaji natisnilo poleg obremenilnega gradiva izdajalcev tudi izvleček iz Jakoševega dnevnika.

Ohranjeni izvleček nam pojasni marsikatero zanimivo podrobnost o brezplodnem prizadevanju prvih slovenskih četnikov, da bi na Sv. Urhu s pomočjo bivših jugoslovanskih oficirjev, ki so stopili v Mihailovićevo četniško vojsko, organizirali večjo četniško enoto. Zbrali so le maloštevilno četo in pobegnili pred partizani iz urhovskih gozdov, preden so se »izvežbali« za boj proti partizanom, boječ se prezgodnjega razkrinkanja in uničenja.

Dobrivoj Vasiljević, eden izmed treh Mihailovićevega oficirjev, ki so maja 1942 vodili vojaške vaje slovenskih četnikov na Sv. Urhu, je novembra 1942 — po partizanski zmagi nad Itali-

jani in belogardisti v postojanki na Suhorju v Beli krajini — pri zaslišanju pojasnil sporazum slovenskih klerikalcev z majorjem Karlom Novakom ob vstopu Slovenske legije v redno jugoslovansko četniško vojsko: »Spočetka so se klerikalci in major Karel Novak sporazumeli za skupno delo in borbo proti OF. Draža Mihailović je po svojih oficirjih skrbel za komandni kader, mobilizacijo moštva pa so v glavnem izvedli klerikalci, ki imajo drugačne cilje kot Mihailović...«¹

Toda za zdaj so imeli skupne cilje, ki jih je Vasiljević takole obrazložil: »Smoter našega dela v Sloveniji: vojaško obvladati masiv Gorjancev, katerih okolica je gosto naseljena in bogata. Tu v Gorjancih smo si hoteli zgraditi trdno oporišče, od koder bi kasneje prenesli svoje delo v najugodnejši smeri. Tako bi širili svoj vpliv in postopoma obvladali ozemlje. Kolikor je meni znano, naj bi se naš štab omejil samo na Slovenijo, ker je major Novak imenovan za komandanta vse Slovenije. Na Gorjancih smo hoteli urediti aerodrome, da bi dobili pomoč od Angležev.«²

Spričo tako velikopoteznih načrtov je bilo razumljivo, da je bil Joško Jakoš ves iz sebe. Pričakoval je samega komandanta vseh četnikov Slovenije in z njim nič koliko moštva. Toda kolikor večje je bilo pričakovanje, toliko hujše je bilo razočaranje. Že iz prvih vrstic Jakoševga spominskega dnevnika lahko spoznamo, kako sta mu plahnela pogum in navdušenje.

»V nedeljo (10. maja 1942, op.p.) sem bil obveščen, da pridejo v naš okraj četniki, ki gredo pripraviti stalen logor... Šel sem jih že dopoldne čakati v Dev. M. v Polju, ker bi morali priti z vlakom. Toda prišli so šele ob šestih, pa tudi tedaj en sam. Peljal sem ga domov, ga predstavil kot svojega profesorja in ga takoj povabil, naj prisede in se vživi v družbo, kjer so bili moj stric in teta (Anton Jakoš z ženo Heleno, po domače Židanova iz Bizovika št. 5, op.p.). Ta je bil sam komandant vseh četnikov v Sloveniji, potem ko je umrl Emer (v resnici je bil poročnik Milan Kranjc, ki ga Jakoš očitno še ni poznal, op.p.). Tako je ostal ta pri nas, mi smo ga hranili in midva sva se dobro razumela.«

Joško Jakoš je bil, kot je videti iz njegovih beležk, bolj slabo poučen o nekaterih političnih »osebnostih« iz klerofašističnih in četniških krogov tistega časa. Inž. Franc Emmer (ne Emer, kot piše Jakoš) iz Kranja je takoj, v začetku okupacije vodil skupino

¹ Dokumenti o belogardistični-mihailovičevski izdaji, I., str. 8.

² Prav tam str. 7.

fašistično usmerjenih mladih ljudi, zbiral zanjo orožje in jo vadil za boj proti OF in partizanom. Z njim je tesno sodeloval urednik Slovenca kaplan Franc Glavač. Emmer je skrbel za vojaške in finančne, Glavač pa za politične in propagandne zadeve. Denar sta dobivala od klerikalnih finančnikov in politikov z bivšim banom Natlačenom na čelu. Oba sta bila že leta 1941 italijanska zaupnika in zaupnika gestapa.

Dne 4. decembra 1941 je VOS OF obračunala z Emmerjem. Po njegovi odstranitvi se je Glavač zavzemal za ustanovitev slovenskih četnikov izven »redne jugoslovanske četniške vojske«, ki bi jih vodil on sam. S tem se nekateri oficirji bivše jugoslovanske vojske niso strinjali in so se odvrnili od Glavača. Med njimi je bil tudi Milan Kranjc, ki ni bil nikak »komandant vseh četnikov v Sloveniji, potem ko je umrl Emer«, kot je napisal Joško Jakoš v svojem spominskem dnevniku, pač pa poročnik bivše jugoslovanske vojske, ki se je še z nekaterimi mihailovičevsko usmerjenimi oficirji pridružil majorju Karlu Novaku.¹

Po zmotnih pripombah o Milanu Kranjcu je Jakoš nadaljeval svoje beležke: »Prišla je še večkrat kurirka. Tudi jaz sem šel enkrat po njegovem naročilu v Ljubljano. Prišel je nato še neki Srb kapetan in Tomažič—Cigo', ki pa sta stanovala v Bizoviku (pri njegovem, že omenjenem stricu in teti pri Židanovih, op.p.). Ko smo dobili orožje iz Dev. M. v Polju, pa so šli vsi k nam v logor, ki sem ga jaz poiskal. Počasi so začeli prihajati še ostali, vendar pa smo opazili, da partizani nekaj vohajo.«

Joško Jakoš je zelo previdno beležil svoje vtise in doživetja. Dosti je izpuščal, pa tudi precej zmot in napak, namernih ali nenamernih, vsebuje njegov dnevnik. Ni zapisal, da sta bila to stric in teta, očetov brat Anton Jakoš in njegova žena Helena, pri katerih sta se v dobro zakamufliranem bunkerju skrivala Dobrivoj Vasiljevič in Drago Tomažič, z vzdevkom Cigo. Ni opisal težav, ki so jih imeli četniki z iskanjem moštva za svoj »odred«, ne tega, kdo jim je priskrbel orožje in kako so že po dobrem tednu vojaških vaj na Sv. Urhu partizani prijeli pet njihovih ljudi, drugi pa so pobrali orožje in pobegnili.

Za težave, o katerih Jakoš ni hotel pisati, izvemo iz drugih virov. Kapetan Vasiljevič je že po dveh dneh bivanja v Bizoviku pisal svojemu komandantu majorju Novaku v frančiškanski samostan v Ljubljano:

¹ Iz listin v Kočevskem procesu: zaslišanje inž. Borisa Laha 19. sept. 1943.

»V Bizoviku in Dobrunjah ni niti ene osebe, ki bi hotela iti z nami, oziroma, ki bi želela iti z nami. Do tega časa nimamo nobenega orožja...«¹

V istem poročilu je Vasiljevič obvestil svojega komandanta tudi o tem, da je v Ljubljani poročnik Milan Kranjc skupaj s poročnikoma Dragom Tomažičem in Marjanom Sternišo in da so vsi trije brez orožja, brez katerega nočejo oziroma ne morejo iz Ljubljane. Kot najzanesljivejšega izmed ljudi, ki jih je spoznal med bivanjem v Bizoviku, je imenoval profesorja in rezervnega podporočnika Janeza Gruma s poljske strani.

V istem času kot Vasiljevič si je tudi Milan Kranjc na svojo roko — in ne da bi vedela drug za drugega — ogledoval okolico Sv. Urha in poročal istemu komandantu:

»Se bo dalo, kar se okoliša tiče. Sedaj so nam potrebne dve stvari: Pritisnite na SLS in njihovega zaupnika prof. Gruma (Pogačnik ni pravi, samo pred svetom predstavlja zaupnika²) zaradi orožja. Njim orožje ni potrebno, imajo pa sigurno tri puškomitraljeze in okoli dvajset karabink... Pomagajo naj predvsem čez Ljubljano, tudi jaz se bom pobrigal. Ponavljam, brez orožja ne moremo nikamor. Lozinke imam.«

V poročilu Novaku naroča Kranjc tudi za Marjana Lavriča, študenta iz Ljubljane: »Naj pride te dni. Najbolje bi bilo, če bi vršil službo kurirja od Vaše strani... Z vsako partijo naj gredo Grum ali pa Lavrič, da se bodo odpeljali na pravo mesto, ker jaz vseh ne poznam. Z vsakim vlakom lahko prideta dva, lahko pa še več. Najboljši vlak je ob devetnajsti uri zvečer.«³

Dne 14. maja 1942 je Kranjc ponovno pisal Novaku, ki si je nadel ilegalno ime Kogovšek: »Dragi Kogovšek! Orožje bom imel v petek (15. maja, op.p.) zvečer v rokah. Težko je zaradi prevoza čez Ljubljano. Pošljite mi več ljudi čim prej, ker nam suhe hrane primanjkuje. Tudi denarno sem pri koncu... Dajte sredstva. Oprezno naj grupirajo vse ob enem mestu, bom poslal voz, da se bo lahko ono, kar se da prenesti, naložilo na voz... Danes ob dvanajsti uri opoldne so trije oboroženi partizani od našega vodilnega zahtevali orožje. Rekli so, da spet pridejo. Tomažič je spokojen, Vasiljevič skorajda plašen... Pohitite z ljudmi.«⁴

Za klerofašistične četnike na Sv. Urhu se je položaj nekoliko izboljšal, ko sta Dobrivoj Vasiljevič in Drago Tomažič, ki sta

¹ Iz pisma v arhivu VOS.

² Feliks Pogačnik, podžupan v Polju.

³ Prepis pisma v arhivu VOS.

⁴ Prav tam.

se skrivala pri Židanovih v Bizoviku, navezala stike z Milanom Kranjcem in Joškom Jakošem v Dobrunjah. Po Kranjčevi zamilsi so s pomočjo poljskega podžupana Feliksa Pogačnika rešili problem, kako prepeljati orožje iz Polja na Sv. Urha. Pogačnik si je nabavil čisto novo lajto za prevažanje gnojnice, zložil vanjo orožje in ga 15. maja proti večeru pripeljal do Jakoševih na Tarnavo. Vso pot so ga znanci spraševali, kaj prevaža v tako čedni lajti in od kdaj ima njive na dobrunjski strani. Podžupan se je v zadregi muzal in molčal. Naslednje dopoldne je eden izmed petih Jakoševih sinov odpeljal prazno lajto nazaj na poljsko stran, orožje pa je ostalo na Sv. Urhu.

Aktivisti OF so kmalu izvedeli, kakšne vrste »gnojnice« je Pogačnik pripeljal do Jakoševih. Nasprotniki, zlasti Jakoševi ljudje, pa so vztrajno zanikavali, da bi kaj vedeli o orožju. V šolski zbornici sem vprašala sostrškega kaplana Mirka Gandeta, kaj ve o orožju in komu je namenjeno, a me je osorno zavrnil, češ naj nikar še jaz ne nasedam tako neosnovanim govoricam.

Informacije Milana Kranjca glede orožja, ki so ga nasprotniki OF skrivali v Polju, so bile točne. Poljski župnik Janez Kete je pisal o tem v članku Prej leglo komunizma — sedaj žarišče narodnega gibanja, ki ga je Slovenec priobčil 30. 1. 1944 in je na več mestih naveden že v prejšnjih poglavjih. V podnaslovu Kopičenje orožja, kjer priznava, da so zbirali orožje tudi »verni nasprotniki komunizma... v trdni zavesti, da je za obstoj naroda to potrebno«, je pisal:

»Nastala je potreba meseca maja 1942, ko so nastopili prvi protikomunistični borci. Neoboroženi so tu dobili potrebno opremo in orožje, da so lahko nastopili pravo osvobodilno pot. V teh fantih ni bilo egoizma in niso čutili potrebe zgolj po samoobrambi, marveč so imeli pred očmi ves narod. Vse orožje do zadnje puške so vrnili narodu in vesela zavest, dasi sami brez obrambe, jih je prevzela: „Naše puške služijo namenu — zaščititi narod!“ Komunistična obveščevalna služba je zasledila njihovo — za OF usodepolno delo. Vsi, ki so bili pri tej nujni pomoči udeleženi, so bili s strani komunistov obsojeni na smrt...«

»Prava osvobodilna pot« je vodila peščico »vernih nasprotnikov komunizma« v urhovske gozdove, kjer so se začeli 10. maja 1942 zbirati prvi slovenski četniki. Poljski podžupan Feliks Pogačnik jim je v gnojnični lajti pripeljal orožje, Mihailovičevi četniki pa so jih urili za zahrbtni boj proti rojakom — partizanom.



Joško Jakoš-Tarnavčev izpod
Sv. Urha — organizator četniškega
»logorja« v urhovskih gozdovih



Milan Kranjc, aktivni poročnik biv-
še jugoslovanske vojske, med vojno
četniški oficir Draže Mihailovića



Anton Šinkar, vojaški kurat v lažnem Štajerskem bataljonu je bil takih
misli, da bo treba po vojni celibat odpraviti



Anton Šinkar je zamenjal duhovniško uniformo za četniško in se tudi oborožil za boj proti partizanom

Člani NZ, ki jim pravi Kete »komunistična obveščevalna služba«, so po prihodu četnikov hitro spoznali, da ti ljudje ne morejo imeti nič skupnega s partizani. O njihovem zadrževanju v urhovskih gozdovih so obvestili partizane II. grupe odredov, ki so se tiste dni zadrževali na Polici in se pripravljali na prehod na Štajersko.

Obveščevalec II. grupe odredov Albin Grajzer je poznal kraje in ljudi v okolici Sv. Urha, zlasti v poljski občini, kjer se je že pred vojno učil mizarstva in aktivno sodeloval v revolucionarnem delavskem gibanju. Nekaj dni pred 17. majem 1942 je odšel s patroljo s Police v bližino Sv. Urha in se sestal s člani NZ. Poizvedoval je za sumljivimi tujci, ki so se zbirali v urhovskih gozdovih, in odšel z dvema oboroženima tovarišema tudi sam do njih. Od njihovega »vodilnega« je zahteval orožje in jim dejal, »da spet pridejo«, kot je Milan Kranjc pisal 14. maja majorju Karlu Novaku v Ljubljano.

Dne 17. maja 1942 je Albin Grajzer s člani patrolje že zgodaj popoldne polovil osem četnikov in njihovih sodelavcev, jih zaprl in zastražil do prihoda komandanta drugega bataljona II. grupe odredov Franca Mazovca, s partizanskim imenom Risto, domačina iz Spodnjega Kašlja v poljski občini. Risto je prišel s Police z dvema četama bataljona — okoli sedemdeset mož — v nedeljo, dne 17. maja, ko je že legel mrak na pokrajino. Z enim vo-dom je postavil zasedo med Dobrunjami in Bizovikom, nato pa je izvedel pri Jakoševih na Tarnavi hišno preiskavo.

Bataljonski komandant Risto in njegovi partizani niso dobili ne četnikov ne njihovega orožja. Ti so, preplašeni zaradi popoldanskega posega v njihove vrste, pobrali orožje po zemljan-kah in o prvem mraku pobegnili. Le osem ujetnikov je čakalo svoje usode. Risto si jih je ogledal. Dve mlajši ženski in Blaža Snoja, za katerega je vedel, da je zgolj pobožnjakar, je takoj iz-pustil, pet ujetnikov pa je moralo s partizani na Polico. To so bili: 54-letni čevljar Franc Jakoš s Tarnave, njegov drugorojenec Franc, star 20 let, po poklicu pleskar, njegov nečak Franc Jakoš iz Bi-zovika št. 12, star 21 let, tudi pleskar, Milko Cankar iz Dobrunj št. 100, star 21 let, študent in telovadni učitelj, in 18-letni Janez Pavčič, mežnarjev sin iz Bizovika, dijak učiteljskega.¹

Prijeti četniki in njihovi sodelavci niso bili jedro skupine, ki se je zbirala v urhovskih gozdovih. Partizanom so prišli v roke bolj po naključju kot po načrtnem in dobro pripravljenem pose-

¹ Po pripovedovanju Franca Mazovca-Rista.

gu. Vsi pa so bili dobro poučeni o ciljih, ki so jih zasledovali njihovi voditelji, vedeli so za točno število skupine, ki so ji pripadali ali so zanjo delali, in za orožje, ki so ga dobili iz Polja. Pri zasliševanju pa so vztrajno tajili, da bi kar koli vedeli, ali pa so dajali netočne in pomanjkljive podatke.

Iz zapisnika II. grupe odredov o zaslišanju belogardističnih četnikov iz Dobrunj in Bizovika, sestavljenega na položaju 19. maja 1942, je razvidno, da je največ povedal Milko (ne Maks, kot je pomotoma v zapisniku, op.p.) Cankar iz Dobrunj. Priznal je, da ga je Joško Jakoš že pred enim letom pridobil za Slovensko legijo in ga kmalu po sprejemu zaprisegel. Glavni organizator je bil Joško Jakoš, drugi on sam, na tretje mesto je postavil Poldeta Selana — Mežnarčkovega s Sv. Urha. O Jošku Jakošu je povedal še to, da se je stalno vozil v Ljubljano po propagandni material in se veliko zadrževal pri advokatu Milošu Staretu. Naštel je poverjenike za propagando v posameznih vaseh in imena nekaterih ožjih sodelavcev. O orožju ni hotel dosti vedeti. Znano mu je bilo le to, da so dobili v sodu za prevažanje gnojnice pet pušk in 1200 nabojev. Kdo je prevažal orožje in municijo in od kod, ni povedal. Videl pa je, da je bil sod še naslednje jutro po prevozu orožja na Jakoševem dvorišču. Zase je priznal, da ima puško in 800 nabojev, a se ni mogel domisliti, kam je orožje zakopal. O Jošku Jakošu je dejal, da ima puško, o drugih je molčal. O organizaciji četniškega »odreda« je izpovedal:

»Pred enim mesecem je Slovenska legija spremenila svoje ime v 'četnike' in takoj pristopila k organiziranju vojaških formacij. V svrhu organiziranja teh formacij v ljubljanski okolici in še posebej taborišča v hribih nad Dobrunjami je prišel večkrat iz Ljubljane neki aktivni poročnik, srednje postave, blond, počesan nazaj, širokih ličnih kosti, star ca. 28 let, doma z Viča (zaslišanec je imel v mislih Milana Kranjca, op.p.). Taborišče je po njegovih izjavah že organiziral. Drugi organizator je bil neki podporočnik v rezervi, Mariborčan, bivši sokolski starosta v Mariboru, črnih las, srednje postave in podolgovatega obraza. Star je bil ca. 30 let (zaslišanec je opisoval Draga Tomažiča, op.p.).

Dne 15. ali 16. t.m. sta prišla oba iz Ljubljane (v resnici sta prišla nekaj dni prej, op.p.) v civilni obleki in brez orožja in odšla takoj naprej v Cerkveni hrib tik nad Sv. Urhom, kjer so organizirali taborišče še za ostale 'četnike'. Z njima je prišel tudi neki Srb, aktivni kapetan, veleposestnik iz Banata, srednje postave, star ca 40 let, ki je dobil od Mihailovića poziv in se

mu po njegovih izjavah takoj odzval (Milko Cankar je opisal Dobrivoja Vasiljevića, op. p.).

V taborišču se je nabralo okrog dvajset ljudi, večinoma mladih fantov... Hrano jim nosijo: Franc Jakoš iz Dobrunj dvakrat, jaz sam pa enkrat nekaj riža. Organizator prehrane je bil Joško Jakoš, ki je tudi agilno agitiral med fanti, da se takoj pridružijo četniškemu oddelku, ki se je organiziral nad Dobrunjami. Tudi hrana se je kuhala v Jakoševi hiši, Dobrunje št. 5.

Ceto vodi neki poročnik iz Ljubljane (Milan Kranjc, op. p.), ki je izjavil, da bo kmalu povišan v kapetana. Po njegovih izjavah ima četa nalogo organizirati Dolenjsko okrog Novega mesta, Smihela in Mirne peči, kjer so ugodni pogoji za nabavo hrane, mobilizirati prebivalstvo in organizirati zbiralno taborišče v Gorjancih nad Novim mestom. Tu bi nadaljevali z zbiranjem hrane za zimo, dočim bi orožje dobivali večinoma s Hrvaške. Akcij ne nameravajo podvzemati. Če bi se srečali z Italijani, bi se pač morali udariti. Toda takih srečanj se bodo izogibali in strogo pazili, da ne bodo Italijanov z ničimer 'izzivali'. Če bi se pa srečali s partizani, bi se z njimi udarili, ker v hribih za dve vojski ni prostora. V nedeljo zvečer (17. maja 1942, op. p.) so se začeli preko Molnika in ostalih dolenjskih hribov pomikati proti Gorjancem...¹

Vsi podatki Milka Cankarja niso bili popolnoma točni, vendar se v glavnem ujemajo s tedanjimi in kasnejšimi izpovedmi ujetih belogardistov in njihovih četniških voditeljev.

Franc Jakoš mlajši iz Dobrunj št. 5 je naštel kot glavne organizatorje belih četnikov v vzhodni ljubljanski okolici svojega brata Joška, Poldeta Selana, Jožeta Jesiha ter Franca Gruma in Martina Krannerja s poljske strani. Slednja dva sta nekaj dni pred prihodom četnikov na Sv. Urha pogosto prihajala k njegovemu bratu. Ti trije so po njegovem mnenju organizirali tudi prevoz orožja do njihove hiše. Podrobnosti ni hotel povedati. Izgovarjal se je, da mu niso vsega zaupali.

Franc Jakoš starejši ni hotel potrditi niti sinovih izpovedi, kaj šele izpovedi drugih. Partizani iz dobrunjske in poljske občine, ki so bili priče pri zaslišanju, so ga dobro poznali. Spomnili so ga ovaduškega delovanja v stari Jugoslaviji in mu našteli nekaj najbolj znanih primerov. Stari Jakoš je vse utajil in se delal nevednega. Ni hotel priznati, da se je v njegovi hiši zbiral propa-

¹ II. grupa odredov partizanskih čet. Štab grupe. Priloga k 11/1. Zapisnik o zaslišanju belogardistov iz Dobrunj in Bizovika. Položaj, dne 19. maja 1942.

gandni material, čeprav so ga partizani ogromno našli, ko so izvedli hišno preiskavo. Niti tega ni hotel priznati, da so člani njegove družine zbirali živež za četnike, kuhali zanje in jim odnašali hrano v urhovske gozdove.

Franc Jakoš iz Bizovika, nečak čevljarja Jakoša iz Dobrunj, je povedal nekaj imen njihovih simpatizerjev. Med njimi so tudi imena nekaterih četnikov, ki so 17. maja pobegnili na Dolenjsko: Ivan Korošec iz Bizovika ter Alojzij Dežman in Albin Breskvar iz Spodnje Hrušice. Poleg teh je imenoval še Koroščevega brata Nikolaja, Ivana Brajerja in Franca Hribarja iz Bizovika, Breskvarjevega brata in Franca Pogačarja iz Spodnje Hrušice ter Fležarjevega iz Zadvora.

Ujetim četnikom in njihovim privržencem so partizani našteali imena žrtev, ki so padle zaradi njihovega izdajalskega delovanja. Franc Jakoš iz Bizovika je priznal, da je ob ustrelitvi Maksa Galetija dejal: »Ena stena naših nasprotnikov je že padla, druga pa še bo!«

Janez Pavčič, sin bizoviškega mežnarja, je priznal, da je razmnoževal letake, za katere mu je Joško Jakoš prinašal besedilo, in da je ovadil okupatorju svojega sovaščana Franca Vrbinca, ki je moral zaradi te ovadbe v internacijo.

Ujeti belogardisti so priznali samo tisto, kar so jim partizani neovrgljivo dokazali. Potrdili so prejem orožja iz Polja, kdo ga je pripeljal in koliko, pa ni hotel nobeden vedeti. Razen starega Jakoša so vsi priznali vodilno vlogo njegovega sina Joška, večkrat so imenovali še Poldeta Selana, Jožeta Jesiha, Franca Gruma in Martina Krannerja; o vseh drugih so molčali.

Preostali člani Kranjčeve skupine so se silno prestrašili, ko so izvedeli, da so partizani prijeli nekaj njihovih pajdašev. Še tisto popoldne so izkopali skrito orožje in se pripravili na odhod. Pot jim je kazal Joško Jakoš. V svoj spominski dnevnik je zapisal:

»Odhod iz Bizovika je bil zvečer in smo šli kar ob Dobrunjah ob cesti. Odkopali smo pri nas obe puški. Peljal sem jih na Orlje, nato k Lampetu v Rudnik, kjer sem 30 m od kasarne prečkal progo in šel čez Barje proti Vnanjim goricam. Bil je že popolnoma dan, ko sem prišel do prvega gozda silno truden. Tam sem ostal nekaj dni, nato pa premestil logor proti Staremu gradu.«

Joško Jakoš ni, kot rečeno, točno zapisoval dogodkov in dejstev. Samo dve puški, pravi, so odkopali, o drugem orožju ne zapiše nič. Tudi števila četnikov, ki so pobegnili, ne omenja nikjer in opisuje bolj lastno kot skupno pot četnikov po Dolenjski.

Točno število belogardističnih četnikov, ki so 17. maja 1942 pobegnili s Sv. Urha, je kapetan Dobrivoj Vasiljevič navedel v »proglasu«, ki ga je poleti istega leta naslovil na »vse prebivalce v Beli krajini«. V njem je opisal začetek četniškega organiziranja v Sloveniji:

»Morali smo prebiti led in 10. maja sem šel na teren (v urhovske gozdove, op. p.), kjer sem že našel mlajšega tovariša. Enajstega maja je prišel še tretji tovariš in tako smo pod najtežjimi pogoji začeli ustvarjati Legijo smrti (v resnici so si nadeli četniki to »lepo zveneče« ime nekaj mesecev pozneje, op. p.). Napovedali smo boj komunizmu. Težko je bilo naše delo, sveto je bilo za vse Slovence. Po strašnih mukah in naporih smo uspeli, da smo v osmih dneh (od vštete nedelje 10. maja do vštete nedelje 17. maja 1942, op. p.) organizirali skupino sedemnajstih mož. S to malo skupino smo krenili preko divne slovenske zemlje v nadi, da skoraj pomnožimo naše vrste.«

V tej mali skupini četnikov, ki so jih partizani 17. maja 1942 pregnali s Sv. Urha, so bili nekateri kasnejši komandanti in člani domobranske morilske čete na tem griču: Lojze Dežman — Žorga in Albin Breskvar, po domače Grgurjev iz Spodnje Hrušice, Polde Selan s Sv. Urha, Ivan Korošec iz Bizovika, Ivan Cankar iz Zadvora, Franc Grum iz Slap ter Gabrijel Capuder in Marjan Lavrič iz Ljubljane. Imenovanih osem četnikov in še pet njihovih pajdašev, ki so prišli na Sv. Urha iz drugih krajev Ljubljanske pokrajine, so »preko divne slovenske zemlje« vodili Joško Jakoš, Milan Kranjc, Dobrivoj Vasiljevič in Drago Tomažič.

Po pobegu prve četniške skupine s Sv. Urha so tamkajšnje gozdove prečkali člani IO OF in GŠ POS, ki so odhajali na osvobodeno ozemlje. Dne 23. maja 1942 so se na Polici sešli z II. grupo odredov, ki se je vračala iz bojev pri Jančah. Borci II. grupe odredov so skušali izbojevati prehod čez Savo in se prebiti na Štajersko. Čeprav so prizadevali Nemcem hude izgube, se jim prehod ni posrečil. Po vrnitvi na Polico so člane IO OF in GŠ POS obvestili o četnikih na Sv. Urhu in jih seznanili z izsledki njihovega zaslišanja.

Dne 26. maja 1942 je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet izdalo naslednje opozorilo: »Glavno poveljstvo sloven-

skih partizanskih čet je dobilo zanesljive podatke, da nekateri mihailovičevsko-belogardistični elementi vodijo pogajanja z Italijani s ciljem, da bi z italijansko pomočjo in italijanskim orožjem organizirali in oborožili svoje bande. Njihov namen je, te tolpe vtihotapiti v osvobojeno slovensko področje, ki je pod demokratično oblastjo Osvobodilne fronte, pasti v hrbet partizanskim četam in zanetiti bratomorno vojno v korist okupatorjem. Glede na vse te izdajalske priprave ter v interesu ohranitve enotnosti slovenskega naroda in velikih pridobitev dosedanega osvobodilnega boja slovenskega ljudstva, ki je privedel do osvoboditve polovice področja tako imenovane Ljubljanske pokrajine, glavno poveljstvo v poostreni obliki in poslednjič opominja:

1. da bo ustreljen vsakdo, ki bo vršil priprave za formiranje kakršnih koli oboroženih trup izven partizanskih, oziroma podrejenih Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet;

2. da bo ustreljen vsakdo, ki bi s kakršnim koli dejanjem pripravljal bratomorno vojno in s tem pomagal okupatorjem...¹

Zaradi svoje maloštevilnosti in pa zaradi strahu, ki so ga četniki prestali ob izgubi petih pajdašev, so se dogovorili, da se bodo ob morebitnem srečanju s partizani tudi sami izdajali za partizanske borce. To njihovo zamisel je pri zaslišanju novembra 1942 potrdil tudi ujeti kapetan Dobrivoj Vasiljevič. Izpovedal je:

»V začetku svojega organiziranja smo se oblekli v partizanske obleke in sprejeli vse formalnosti slovenskih partizanov. To zvijačo nasproti partizanom sta skovala Milan Kranjc in Cigo...« (Drago Tomažič, op. p.).² O prvem srečanju s partizani je Joško Jakoš zabeležil le nekaj kratkih pripomb v svoj dnevnik: »Iz prvega logorja sem šel enkrat v patrolo po municijo in se prvikrat srečal s partizani, si jih točno ogledal in so nam dali še piti in jesti.«³

Vso dolgo pot od Sv. Urha do Gorjancev je četnike spremljalo upanje, da bodo pomnožili svoje vrste. Toda čim bliže so prihajali k cilju, toliko bolj je plahnelo upanje v pomoč. Le v Dobropolju jim je kaplan Ivan Lavrih pripeljal v »logor« pri Čušperku blizu Starega gradu tri belogardiste: kmečkega sina Ludvika Hrenca iz Podgorice, bajtarskega sina Ivana Galeta iz Male vasi in študenta Franca Kadunca iz Zdenske vasi.

¹ Slovenski poročevalec št. 22, dne 2. junija 1942.

² Dokumenti o belogardistični-mihailovičevski izdaji, I. str. 9.

³ Dokumenti o plavogardističnem narodnem izdajstvu, III. str. 27.

Verski in politični fanatik kaplan Lavrih je voditeljem četniške skupine s Sv. Urha povedal, da pripravljajo v Suhi krajini mobilizacijo v »slovenske oddelke redne jugoslovanske vojske« in so za 25. maj že razposlali pozive po vaseh. Zaupal jim je tudi, da snuje komandant 1. bataljona Dolenjskega odreda Janez Marn — Črtomir Mrak, upor v partizanskih vrstah.

Belogardistični četniki iz okolice Sv. Urha so Janeza Marna poznali še iz predvojnih let. Doma je bil iz vasi Hudeje pri Trebnjem, v Ljubljani je študiral pravo in se zaradi političnih in svojih osebnih poslov pogosto oglašal v vaseh dobrunjske občine. Ko so zvedeli za njegovo namero, so nestrpnost čakali na prihod »upornih« partizanov v njihove vrste. Toda upor se je izjalovil in tudi mobilizacija v Suhi krajini ni uspela.

Janez Marn ni dolgo ostal pri partizanih. Ko je spoznal, da mu vodstvo NOV in ljudstvo več ne zaupata, je pobegnil pod zaščito okupatorja in odkrito sodeloval z njim do konca vojne.

Pred odhodom iz »logorja« na robu dobrepoljske ravnine je Kranjčeve četnike še hudo vznemirila vest, poslana izpod Gorjancev, da tudi v tamkajšnjih gozdovih ni nikakršnih četniških skupin. Vsi poizkusi, da bi s pomočjo duhovščine zvalili belogardiste v Gorjance in ustanovili »slovenske oddelke redne jugoslovanske vojske«, so drug za drugim propadli. Prestrašeni in malodušni so voditelji belogardističnih četnikov, ki so pobegnili s Sv. Urha, poslušali novice o svojih pajdaših, s katerimi so delili kaj podobno usodo. Toda preostalo jim ni nič drugega, kot nadaljevati začeto pot.

Proti koncu maja 1942 so četniki s Sv. Urha dospeli do Žužemberka. Preoblečeni v partizane so se ustavili na hribu Cvibelj in zakurili ogenj. Od daleč jih je opazoval mlad, komaj šestnajstleten fant iz okolice Žužemberka. Ker bi rad od blizu spoznal partizane, se jim je počasi približal. Četniki so ga poklicali k sebi in mu izročili pismo za žužemberškega kaplana Janeza Jenka, sina ljubljanskega posestnika in pekovskega mojstra Avgusta Jenka. Po poti je fant, ki je bil navdušen za partizane, premišljal, kakšno zvezo bi mogli imeti partizani z župniščem. Namesto kaplanu je odnesel pismo na drugi breg Krke, kjer so se zadrževali partizani. Ti so takoj odhiteli na Cvibelj, da bi polovili lažne partizane, a jih niso več dobili. Le ogenj s tlečo žerjavico so našli tam, kjer so taborili.¹

¹ Dogodek je opisal Viktor Pucelj, po vojni upravnik novomeških zaporov. Bil je med partizani na Cvibljju, ki so skušali prijeti lažne partizane. Imena prinašalca pisma se več ne spominja, ve pa, da je ostal pri njih.

Milan Kranjc je napisal drugo pismo za kaplana Jenka in poslal z njim Gabrijela Capudra v župnišče. A tudi to pot lažni partizani niso imeli sreče. Capudra so prijeli Italijani iz tamkajšnje postojanke, ki še niso imeli navodil divizijskega poveljstva iz Novega mesta glede belogardističnih sodelavcev. Zaprli so ga za nekaj tednov in izpustili šele tedaj, ko so prejeli poročilo, da je član bele garde, ki sodeluje z Italijani.

Kranjc in njegovi četniki so morali brez Capudra nadaljevati pot proti Gorjancem. Pred prihodom na cilj so še marsikaj neprijetnega doživeli. Zaradi ponesrečene zveze z žužemberškim župniščem so se morali tudi drugim župniščem bližati z veliko previdnostjo. Šmihelski kaplan Nande Babnik je jeseni 1942 napisal v spomenici, namenjeni Italijanom, da je Kranjčev odred »ves sestradan prišel pod Gorjance«.¹

Joško Jakoš je o tej poti napisal le kratko beležko: »Med potjo smo se stalno kretali med partizani in Italijani, ki so se tepli ...«

Ob razpadu gorjanskih četniških skupin so Italijani, še pred prihodom Kranjčeve skupine pod Gorjance, polovili nekaj posameznih četnikov in jih zaprli. Novomeški gimnazijski veroučitelj in belogardistični funkcionar iz tabora klerofašističnega kaplana Franca Glavača, Karel Wolbang je odšel k poveljniku divizije Isonzo in mu pojasnil namene in cilje slovenskih četnikov. Italijani in belogardisti so ugotovili, da jih položaj, kakršen je bil, sili k sodelovanju. Poveljnik divizije Isonzo in poveljstvo karabinjerjev iste divizije sta takoj sporočila poveljstvu XI. armadnega zbora v Ljubljano:

»Na pobudo klerikalne stranke, tako se zdi, se snuje 'bela garda' (guardia bianca), ki ima nalogo, da iz katoliških elementov organizira akcijske čete za vojskovanje proti komunistom.

Ta organizacija bi lahko dosegla lep razvoj, če bi jo podpirale in vzdrževale naše oblasti.

Najboljše uspehe bi dosegli, če bi skupine 'bele garde' delovale v sodelovanju in pod vodstvom naših oddelkov.«²

Karabinjerji XI. armadnega zbora v Ljubljani so z veseljem podprli predlog poveljstva divizije Isonzo. Dne 7. junija 1942 so poslali v Rim in na Sušak naslednje poročilo:

»Položaj, kot se je razvil v teh nekaj zadnjih tednih, povzroča skrb, ne samo zaradi svojega bodočega razvoja, ampak pred-

¹ Original je v Babnikovem arhivu.

² Pehotna divizija Isonzo, poveljstvo kralj. karabinjerjev, NI/14, 4. jun. 1942.

vsem zavoljo ugleda naših oboroženih sil, ki so morale doslej prenašati iniciativo nekaj stotin upornikov in pri tem so utrpеле nemajhne izgube.

Vse represalije, ki jih je doslej izvršila vojaška oblast, niso mogle brzdati uporniške delavnosti, ki se vsak dan bolj uveljavlja s sabotажami, ubijanjem Slovencev, osumljenih simpatij do Italijanov, in zasedami proti vojakom...¹

Kranjčevi četniki so iz strahu pred partizani menjavali znake svoje uniforme in razmišljali le o tem, kaj bi še ukrenili, da bi živi prišli na določen cilj. Da bi partizanom in njim naklonjenim ljudem lahko pojasnjevali, kdo so in od kod in kam so namenjeni, so si nadelali lažno partizansko ime — Štajerski bataljon.

Belogardisti iz okolice Sv. Urha so vedeli, da je na Pogledu preimenoval Drugi štajerski bataljon, ki se je vključil v II. grupo odredov in se udeležil bojev na Jančah za prehod na Štajersko. Vedeli so tudi, da jim poizkus ni uspel in se bodo morali vnovič pripraviti. Spretno izbrano ime je četnikom dobro služilo, saj so jih prav zaradi te laži nekaj časa ščitili celo partizani, prebivalci Novega mesta in podgorjanskih vasi pa so jih podpirali z najrazličnejšim materialom, misleč, da so pravi partizani, ki se odpravljajo na težko in nevarno pot.

Kranjčevi četniki so se utaborili pod Gorjanci, Joško Jakoš je zapisal v svoj dnevnik: »Utaborili smo se šele pri Sv. Joštu. Od tu dalje smo se kretali kot partizani. Pri Joštu smo naredili rekvizicijo in dobili mnogo hrane...«

Vendar se lažni partizani niso zadovoljevali le z rekvizicijami živeža ali s predmeti, ki so potrebni za vojskovanje. V svoj »logor« so vlačili dragocene slike, preproge in naslanjače. Z njimi si je komandant Milan Kranjc opremil svoj šotor, da je bil bolj podoben šotoru nekdanjih turških paš ali srednjeveških vitezov kot pa šotoru »partizanskega« komandanta.

Največ dragocenosti so lažni partizani naropali v gradu Pogance v bližini Novega mesta, nad cesto, ki pelje v Gorjance. Mlinar Jože Novak, ki je od marca 1942 vodil grajski mlin ob Težki vodi tik pod graščino, je povedal, da so prišli partizani, za katere tedaj še ni vedel, da pripadajo lažnemu Štajerskemu bataljonu, prvič 21. junija 1942 in odnesli iz gradu vse, kar se

¹ Kralj. karabinjerji pri XI. armadnem zboru, NI/13, 7. jun. 1942, petnajst-dnevno poročilo.

jim je zdelo kaj vredno. Proti koncu junija so izropali še tisto, kar so prvič pustili, in graščino zažgali. Pred požigom so mlinarja obvestili o svojem namenu in mu zagotovili, da mlina ne bodo požgali. Mlinar je z vso družino delal za partizane. Ni jim oporekal, ker je bil prepričan, da so pravi partizani. Vendar se je čudil njihovemu početju. Dotlej še ni srečal partizanskih borcev s tako pohlepniimi roparskimi nagnjenji in tako divjaškim odnosom do prebivalstva. Šele iz dogodkov, ki so sledili, je mlinar spoznal, kdo so partizani iz Šentjošta.¹

Med najbolj spretnimi plenilci sta bila Joško Jakoš izpod Sv. Urha in Polde Selan, sin urhovskega mežnarja. Ropala sta največ dragocenosti, čeprav jih nista mogla uporabiti niti kaj prida vnovčiti. Toda mislila sta na povojni čas in pohlepna, kot sta bila, sta dragocenosti zakopala. V Jakoševem spominskem dnevniku je zanimiva beležka o »raciji« na Pogancih in o »zakladu«, ki sta ga s Poldetom zakopala v gozdu pri Šentjoštu:

»Pri zadnji raciji na Pogancih smo odprli tudi uto, ki je sedaj v gozdu pri Sv. Joštu. Dobili smo tudi precej dragocenega porcelana in srebrnine, od katere smo jo nekaj prodali med trojko, nekaj pa sva jo s Poldetom zakopala v gozdu pri Sv. Joštu. Tako, če bomo ostali živi, nam ne bo treba en dan beračiti.«

Zaradi vedenja lažnih partizanov do okoliškega prebivalstva, ki je bilo tako različno od vedenja pravih borcev, so se začele širiti čudne govorice o njih. V svojih »Spominih na partizanska leta pod Gorjanci« piše Lojze Kastelic iz Podgrada:

»V zgodnjem poletnem času 1942 je bilo tudi vohunov dovolj. V tem času se je namreč formiral izdajalski, tako imenovani Štajerski bataljon, ki je taboril v šentjoški hosti pri Stopičah pod Gorjanci. Pripadniki tega bataljona so začeli čedalje bolj pogosto zahajati v vasi in se izdajati za partizane... Vaščani so bili previdni in niso nasedali tem ljudem. Govorili so le najpotrebnejše. Čudno se jim je zdelo, da ti izmišljeni partizani niso hoteli nositi partizanskih čepic na glavi, ampak za pasom. Še bolj čudno pa se jim je zdelo to, da prihajajo ti partizani iz bližine Novega mesta in Stopič in da so v kravatah in zlikanih hlačah. Skratka, povsem so se razločevali od pravih partizanov. Njihove hvale glede partizanskih bojov niso bile v skladu s tem, kar so povedali partizani. Zaradi tega ni bilo težko ugotoviti, da pripadniki Štajerskega bataljona ne morejo biti pravi partizani. Še zla-

¹ Po pripovedovanju Jožeta Novaka in žene Marije, roj. Mišič.

sti pa so bili vaščani zaskrbljeni, ker so prihajali ti vohljači v dopoldanskem času in so se vedli docela brezskrbno, medtem ko so prihajali drugi partizani najraje ponoči.«

Pred razkrinkanjem lažnega Štajerskega bataljona se je zgodilo, da so Kranjčevi četniki ponudili partizanom pomoč v boju z Italijani. Toda to je bila le zvijača, da so jim lahko padli v hrbet, in pa poizkus, da bi se polastili partizanskega orožja. Tak primer opisuje tudi Lojze Kastelic v svojih spominih:

»V prvem spopadu tega bataljona s partizanskimi enotami pri Gaberju oziroma Brusnicah pa se je začelo vaščanom še bolj jasni in njihov sum se je še bolj okrepil. Postajali so še bolj previdni proti njim. Ko so jih vprašali, zakaj so se partizanske enote spopadle med seboj, so jim razlagali, da je kaj takega možno ne le med manjšimi enotami, temveč celo med večjimi armadami. Drugi spopad na istem kraju pa je uganko popolnoma razjasnil...«

Zgodilo se je tudi, da so lažni partizani s pomočjo ovaduhov zvedeli za partizansko taborišče in ga skušali napasti. O tem je Jakoš napisal nekaj beležk v svoj spominski dnevnik:

»13. 7. smo zvedeli, kje imajo partizani logor in smo jih hoteli napasti. Šli smo v treh skupinah, a zvedeli smo, da so se preselili. Na položaju smo ostali s Cigotom, drugi dan pa se vrnili v logor...«

Člani lažnega Štajerskega bataljona pa niso iskali samo priložnosti, da bi partizanske borce pobijali med bojem z okupatorjem in napadli njihovo taborišče, temveč so pobijali tudi tiste, ki so prišli k njim v usodni zmoti, da so pravi partizani. Kdor se ni odločil zanje, je moral za vselej izginiti. Tudi nekaj takih beležk je v Jakoševem dnevniku. Med najbolj značilnimi je naslednja, ki prikazuje, kje so se kasnejši morilci na Sv. Urhu izšolali za svoj krvniški posel:

»Pa so prišli k nam štirje od Narodne zaščite, da bi ostali pri nas. Zvečer pa, ravno ko sem jaz zamenjal stražo, se je začelo grozno kričanje. Takrat so namreč vse pobili. Eden je bil takoj mrtev, eden pa samo ranjen in je grozno kričal. Pa tudi njega so kmalu pobili. Med tem časom so fantje peli, da se ni slišalo kričanje in streljanje.«

Poleg izvlečka iz spominskega dnevnika Joška Jakoša je ohranjen še »naravnost pošasten dnevnik članice tega Štajerskega bataljona Roze Uhan-Silve, ki je na primer pod 15. junij zapisala: »Igramo krasno krinko štajerskega bataljona. Vse nam

verjamejo. Vse nas pozdravlja s pozdravom naših sovražnikov. S kakšnim gnusom in jezo sem si dala na glavo partizansko kapo... Njihovi (partizanski) komandanti hodijo skupno z našimi na seje... Danes sem bila priča prvemu umoru. Me je zelo pretreslo in kar strah me je. Ubili so enega partizanskega komandanta, ki je le težko umrl. Niso ga smeli ustreliti, ampak zaklati... Danes smo zopet dva...' Za 3. julij je zapisala: 'Danes je prvi petek. Gorazd (bataljonov kurat kaplan Šinkar) je spovedoval preteklo noč in zjutraj je prišel gospod kaplan iz Stopič in nam podelil sveto obhajilo... Pod vrhovi Gorjancev, globoko v skalnih gozdovih pride Bog k nam...' Ali zapis za 16. julij: 'V mraku so nas napadli (partizani). Jaz sem vsak hip pričakovala smrti... Doma me je zelo pretreslo, če sem slišala od umora, sedaj pa hladnokrvno gledam. Kdor je proti nam, gre rakom žvižgat... Streljamo malo, bolj pobijamo. Škoda nabojev za partizanske buče. Pred napadom nam tovariš Gorazd podeli odvezo. Svetinjske imamo vsi... Koder hodimo po hostah, puščamo za sabo grobove.«¹

To strahotno početje je priznal tudi četniški kapetan Dobrivoj Vasiljevič pri zaslišanju pred partizanskim sodiščem na Suhorju 26. novembra 1942. V svoji izjavi je med drugim dejal:

»Dokler smo v Sloveniji, oziroma v ljubljanski pokrajini, delali nelegalno, so posamezne naše skupine lovile partizane, od katerih smo nekatere pobili, nekatere pa uvrstili v naše čete. To smo delali samo tedaj, če so jetniki pristali na naše namere, na naše delo in vse ostalo. Od teh ljudi smo jih nekaj tudi prisilno mobilizirali v naše čete, druge pa smo izročili Italijanom za koncentracijska taborišča...«²

Proti koncu junija so odšli h gorjanskim četnikom še nekateri člani Slovenske legije iz vasi v okolici Sv. Urha, med njimi Jože Jesih iz Dobrunj, ki je obiskoval politični tečaj v križevniškem samostanu v Ljubljani, po odhodu sedemnajstih četnikov s Sv. Urha pa je odšel za nekaj tednov v italijanska koncentracijska taborišča kot konfident. Iz Bizovika sta odšla Anton Jakoš in Niko Korošec. Pridružil se jima je Andrej Mehle iz Zelenelene jame v Ljubljani. Joško Jakoš je pajdaše seznanil z življenjem in metodami bojevanja lažnih partizanov, vojaški kurat, bivši mirnopoški kaplan Anton Šinkar pa jih je vključil v svojo

¹ Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB, II. knjiga 1961, str. 350—351.

² Dokumenti o belogardistični-mihailovičevski izdaji, I., str. 9—10.

pevski zbor, ki je nastopal takrat, ko je bilo treba dušiti krike mučenih in za življenje bojujočih se žrtev. Petje je vojaški kurat spremljal s kitaro, ki so jo prinesla v gorjansko taborišče novomeška dekleta, misleč, da bodo z njo razvedrile prave partizanske borce.

Poleg imenovanih belogardistov, ki so ostali v lažnem Štajerskem bataljonu in v kasneje osnovani Legiji smrti, so pogosto prihajali k četnikom v Gorjance obiskovalci iz domačih vasi in odnašali domov njihov »bojni«¹ plen. Po vaseh dobrunjske občine je bilo tiste dni slišati kaj čudne govorice o domačinih iz belogardističnih hiš, ki so odšli v Gorjance med partizane. Kaj določenega si tedaj ni mogel nihče misliti, ker še ni bilo nikomur nič znanega o lažnem Štajerskem bataljonu.

Lažnih partizanov niso mogle nekaj tednov spoznati niti tiste partizanske enote, ki so se zadrževale v njihovi bližini. Šele po preteku enega meseca se je okrog šentjoških 'partizanov' nabralo toliko nenavadnih govoric, podprtih z dokazi o izginotju partizanskih terencev in partizanskih patrulj,¹ da so jih začeli sumiti voditelji partizanskih enot, posamezni borci in civilisti, ki so prišli z njimi v stik in so imeli srečo, da so ostali živi.

Eden prvih je začel sumiti komisar belokranjskega odreda Ivo Galič-Jovo, ki je o svojem obisku v lažnem Štajerskem bataljonu povedal:

»Pot v taborišče mi je zaprla z naperjenimi puškami podvojena straža. Taborišče je očitno bilo v pripravljenosti. Najbolj čudno se mi je pa zdelo, da nas partizanov ne pusti straža naprej, saj ni bilo med partizani nikoli znano takšno ravnanje. Zahteval sem komandanta. Prikazal se je majhen, suhljat človek z na strel pripravljeno pištolo v roki. Opazil sem, da mu roke drhtijo in da je močno vznemirjen. Spremljala sta ga dva vojaka s puškama v rokah in pripravljena vsak hip streljati... Nisem si mogel pojasniti, kaj pomeni ta strah in to nezaupanje 'Štajercev' pred nami partizani.

Vznemirjenemu človeku sem zavoljo takšnega sprejema ugovarjal, češ da smo vendar partizani in da sem prišel na obisk, da se dogovorimo za skupne akcije. Ko je videl, da mu ne preti nikakršna nevarnost, se je nazadnje pomiril in pištolo spravil. Vendar nas tudi sedaj še niso pustili v taborišče, ampak mi je

¹ Slovenec, 24. decembra 1943. iz članka: Obisk pri ranjenih kočevskih junakih.

ta človek obljubil, da bo sam obiskal moj bataljon, kjer se bomo o vsem pogovorili...

Prišlo mi je na misel, da ti ljudje pri Šentjoštu sploh niso partizani. Zato sem brez odlašanja napisal poročilo svojemu cdrednemu poveljstvu... S poveljstva Belokranjskega odreda so odgovorili, da štajerskega bataljona ne poznajo in da naj ga razorožimo.¹

Lažni partizani so skušali prikazati prebivalstvu, da so proti okupatorju, a to je bila le njihova taktika in krinka. Njihov namen je bil uničiti partizanstvo in oslabiti množični vpliv OF. Toda dosegli niso ne enega ne drugega. Partizani in njim naklonjeno ljudstvo so jih razkrinkali in sredi julija 1942 so morali bežati iz gorjanskih gozdov. Za seboj so pustili le grobove, kot je v svoj dnevnik zapisala belogardistka Roza Uhan.

Partizani so zasledovali izdajalsko formacijo gorjanskih četnikov, ki so zbežali čez Krko in nadaljevali svoje zločinsko početje. Ker pa se je prav tedaj — dne 16. julija 1942 — začela italijanska ofenziva, je morala glavnina partizanskih enot v boj z okupatorjem. Le četa okoli sto mož je zasledovala bežeče četnike. O tem, kje vse so se potikali na begu pred partizani, je Joško Jakoš napisal nekaj vrstic v svoj dnevnik:

»V nedeljo, 19. 7., je ves dan deževalo, mi smo bili na maršu in smo se ustavili na Jezeru, kjer smo zavzeli položaj in so nas naši ljudje lepo sprejeli in postregli. Jaz sem šel v sosednjo vas in aretiriral vaškega zaščitnika in dva iz Rodin...«

Navedena beležka dokazuje, kako zelo se je Jakoš izogibal točnemu opisovanju zločinov, ki jih je zagrešil sam ali skupaj s pajdaši. Kako je bilo v nedeljo dne 19. 7., je povedal partizanski obveščevalec za trebanjsko podokrožje Pavle Miklič iz Lukovka pri Trebnjem:

»Tisto nedeljo sem nesel po naročilu Janeza Marna — Črtomira pošto v njegovo rojstno vas Hudeje. Nazaj grede sem od daleč zagledal okoli sto mož, raje več kot manj, ki sem jih smatral za partizane. Nad vasjo Lukovek sem se srečal z njimi in s strahom opazil, da je med njimi več takih, ki so bili proti partizanom. Toda bilo je že prepozno, da bi se umaknil. Prijeli so me in odpeljali v vas Jezero. Med potjo so v Ratajčevi gostilni aretirali še Franca Pateta iz Rodin. S telefonsko žico so nama zvezali roke na hrbtu. Pri Kumru na Jezeru so me vrgli

¹ Ivo Pirkovič: Belogardizem, str. 106—107. Rokopis.

v gnojni koš, kjer sem ležal do jutra. Na dvorišču sem videl še pet ali šest drugih ujetnikov.

Drugo jutro so nas odgnali proti Češnjevku. Po poti so se večkrat ustavili in iskali še druge partizanske ljudi. Spominjam se, da so poizvedovali za Lojzetom Hudalesom, njegovimi sestrami Nado in Drago in za njihovo svakinjo Danico Hudales, a jih niso dobili. Ogledoval sem ujetnike in spoznal med njimi borce iz partizanske enote Žana Moreta.

Na vzpetini ob gozdu smo se ustavili. Nekakšni 'sodniki' so se razvrstili v tri skupine in nas začeli zasliševati. Bil sem prvi na vrsti. Po zaslišanju so me odgnali še naprej po vzpetini in me postavili vstran od drugih, čisto pri gozdu. Zvezan sem stal na mestu in gledal, kako zaslišujejo druge in jih zvrščajo poleg mene. Med njimi je bil tudi Franc Pate. Iznenada me je prešinila misel, da nas mislijo postreliti. V hipu sem skočil in se vrgel po strmini. Nekaj časa sem se prekopicaval, končno pa srečno ušel. Ko sem ves zbegan taval naokoli in se razgledoval, sem srečal Naceta Kamnarja, domačina iz Rodin, ki mi je razvezal roke.

Nedaleč od kraja, kjer so nas lažni partizani zasliševali, so ljudje našli ubitega Franca Pateta in druge ujetnike.«

Joško Jakoš je tiste dni napisal še nekaj beležk v svoj dnevnik, vendar so vse bolj ali manj nepopolne in netočne. Omenil je tudi razpoznavne znake partizanov. Četniki so jih posnemali in begali ljudi, da niso vedeli, kateri so pravi partizani in kateri niso.

Po štirinajstih dneh beganja, ropanja in pobijanja rojakov po vaseh tedanjega novomeškega okrožja so se belogardistični četniki usmerili nazaj proti Gorjancem. Za seboj so imeli že kar dolgo pot. Zadnje dni so se podili okoli Mirne in Šentruperta, nato pa hiteli mimo Mokronoga in po Lakenski dolini mimo Šmarjete v Kronovo. Tu se jim je posrečilo priti nazaj na desni breg Krke. Utrdili so se v gozdičku pri Sv. Ani blizu Novega mesta in blizu italijanskih bunkerjev, da so se zavarovali pred partizani. S seboj so imeli nekaj ranjencev, ki bi jih radi spravili v novomeško bolnišnico. Vojaški kurat gorjanskih četnikov Anton Šinkar — Gorazd, tedaj že preimenovan v Radovana, je odšel k Italijanom po dovoljenje za prevoz, ki ga je takoj dobil. O tem je Jakoš napisal v dnevnik:

»Je šel Radovan zopet v Novo mesto k Italijanom radi prevoza ranjencev in je dosegel, da jih lahko prepeljemo v bolnico.«¹

Po tej beležki je Jakoš še zapisal, da je dobil »čin«: »27. zvečer se je Cigo skregal z vodom in je rekel, da ne mara biti več vodnik. Milan je oddal vod meni, sem ga sprejel in dobil čin.«²

Čez dva dni je Joško Jakoš prvikrat zapisal v svoj dnevnik, da so jim dali Italijani orožje:

»29. julija je Radovan dosegel, da so nam Italijani obljubili dati orožje, mi smo jim morali dati spisek fantov. Bil sem na rekviziciji na Strugah, dobili smo nekaj krav, par volov in druge drobnarije.

Od Italijanov smo dobili 30 pušk in 2 mitraljeza, šotore in municijo. Napravili smo dobre strelske jarke in je partizanski vdor v logor nemogoč...«³

A zato, da so belogardistični četniki dobili orožje in municijo, šotore in bolniške postelje za ranjence, so morali na dan s svojimi imeni. Tega pa najbrž niso radi storili. Oddali so zelo nepopoln seznam s 140 imeni, ki ga je strogo zaupno hranilo poveljstvo karabinjerjev pri poveljstvu divizije Isonzo.⁴

V seznamu je več imen izpuščenih, nekateri, zlasti vodilni četniki so vpisani pod izmišljenimi imeni. Iz dobrunjske in poljske občine je v seznamu le pet belogardistov navedenih s pravimi podatki: Joško Jakoš in Polde Selan iz Dobrunj, Niko Korošec iz Bizovika, Lojze Dežman iz Spodnje Hrušice in Franc Grum iz Slap.

V seznamu tudi nista bila vpisana Gabrijel Capuder in Marjan Lavrič iz Ljubljane, ki sta se kot privrženca klerofašista Franca Glavača pred odhodom v Gorjance udeležila četniških vojaških vaj na Sv. Urhu. Medtem ko so se njuni pajdaši utrjevali pri Sv. Ani, sta bila že na poti proti Ljubljani. Dne 30. julija 1942 sta prispela na Sv. Urha, od koder sta 17. maja skupaj s prvimi slovenskimi četniki zbežala pred partizani.

¹ Dokumenti o plavogardističnem narodnem izdajstvu, III., str. 29.

² Prav tam.

³ Prav tam.

⁴ Divizija Isonzo, poveljstvo kraljevih karabinjerjev, N 2/268.



Cerkveni ključar
Jakob Jesih-Lenart iz Dobrunj



Ivan Habič —
»bizoviški vrag«



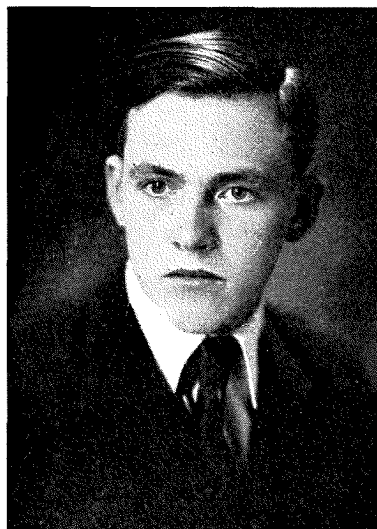
Profesor Janez Grum — duhovni vodja bele garde in domobranstva
v poljski občini pa tudi izven nje



Maks Galet, pleskar,
rojen 9. 4. 1916 — ubit 7. 4. 1942



Jože Snoj, vodovodni instalater,
rojen 12. 3. 1910 — ubit 13. 6. 1942



Avgust Trtnik, delavec,
rojen 5. 9. 1921 — ubit 16. 6. 1942



Avgust Alič, zidar,
rojen 1. 12. 1921 — ubit 23. 8. 1942

IV

BELOGARDISTI IN MIHAILOVIČEVCI POSKUŠAJO Z OKUPATORJEVO POMOČJO UNIČITI OF IN PARTIZANE

Spomladi in poleti 1942 se je dejavnost nasprotnikov osvobodilnega gibanja v Sloveniji silno stopnjevala. Še zlasti so bili aktivni klerikalci, ki so s pomočjo duhovščine pripravljali po dolenjskih in notranjskih vaseh oborožene belogardistične skupine za boj proti partizanom. Vzporedno s pripravami na oborožen boj se je širila vohunska mreža, ki so jo člani Slovenske legije, organizirani v protikomunističnih krožkih, ponekod že do podrobnosti izpeljali. S sodelovanjem Katoliške akcije so sestavljali seznane vodilnih komunistov, organizatorjev OF za posamezne kraje, in jih opremljali s pripombami, kakšne funkcije imajo in s kakšno vnemo jih opravljajo. Tako kot posameznike so ocenjevali tudi vse prebivalce vasi in jih označevali po skupinah, ki so bile bolj ali manj navdušene za OF in partizane.

Obveščevalna vohunska mreža nasprotnikov OF je agilno delovala tudi v krajih bivše poljske in dobrunjske občine. Na dobrunjski strani jo je do odhoda v Gorjance vodil Joško Jakoš z vaškimi zaupniki, na poljski strani pa je bil med najbolj delavnimi obveščevalci in organizatorji protikomunističnih krožkov Martin Kranner.

Zaradi ovaduškega delovanja Slovenske legije in Katoliške akcije je moral spomladi in poleti 1942 marsikdo izmed vodilnih delavcev OF in organizatorjev pomoči partizanskim enotam, čigar delo je bilo na obravnavanem območju nujno potrebno, v partizane, sicer se je izpostavljal nevarnosti, da bo moral v zapor ali v taborišče.

Spomladi in v začetku poletja 1942 je odšlo prostovoljno v partizane nad 500 mož in fantov iz krajev bivše poljske in dobrunjske občine, kar je imelo za to območje, ki je vzdrževalo stalno

zvezo s partizanskimi enotami in nadziralo prehode v partizane, hude posledice. Zaradi sovražne dejavnosti nasprotnikov OF in partizanstva se je položaj tako zaostрил, da je rajonski odbor OF Polje poslal 2. avgusta 1942 glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet vlogo za ustanovitev Poljskega bataljona za obrambo prehodov iz Ljubljane. Iz tega dokumenta lahko spoznamo več pomembnih dejstev iz tistega časa. V njem je navedeno število mož in fantov, ki so v tem obdobju odšli v partizane, orisan je položaj, kakršen je nastal po njihovem odhodu, in zabeležena je vrnitev dveh izdajalcev — ki sta se maja 1942 med prvimi slovenskimi četniki urila na Sv. Urhu — v kraje Dobrunjske in poljske občine.

»Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet

Položaj je postal potem, ko je odšlo v partizane iz raj. D. M. v Polju in Dobrunje nad 500 fantov in mož, zaradi česar so belogardisti zlasti v vohunski službi razvili skrajno delavnost, tako pereč, da je o njem moral raj. odbor OF posebej razpravljati, pri čemer je prišlo do sklepa, da v interesu neoviranega prometa med štabom in Ljubljano, ki se tako uspešno vrši že ves čas osvobodilnega boja čez Slape, Kašelj in Ljubljano, nujno zaprosi gornji naslov, da ustanovi iz 2. čete II. bataljona leteče grupe (komandir Štefan) samostojno enoto (bataljon) z nalogo operirati samo na tem, za ves blagovni in osebni promet s partizansko vojsko tako važnem sektorju.

Iz rajona D. M. v Polju in Dobrunje je odšlo do malega vse, kar je bilo za boj sposobnega v partizane. Ostali so le še starejši letniki slabega zdravja doma, toda za kako obrambo ali drugo nujno akcijo jih ni mogoče pridobiti, ker ne razpolagamo niti z eno puško, niti z enim strelom, vse do zadnjega je bilo oddano naši vojski. Spričo takega stanja je naše člane zaobjela močna negotovost, poplah in strah, zlasti, ker morajo številni moški v nočeh k prevzemu in oddaji partizanskih rekrutov, pri transportih ranjencev, živil in drugega materiala na straže brez vsakega orožja, čemur se zdaj po nekaj opasnih situacijah odločno branijo.

O tem kočljivem stanju so tukajšnji belogardisti dobro poučeni, zato so svojo delavnost in vohunsko službo drzno poosttrili. Spoznali so vso važnost Slap, Kašlja, kašelskega mostu in Ljubljane za partizansko vojsko, zato ta teren zdaj stalno nadzirajo, kar je treba nemudoma preprečiti.

30. 7. sta dva spretna vohuna v partizanskih krogih in orožju pretentala dobrunjsko zaščito, zvedela vse podrobnosti o red-

nem prometu preko Ljubljane v Slape in naprej ter za promet čez kašeljski most.

...kjer sta v neki beli hiši zvedela še več. Naši Slapčani so zdaj nesporno ugotovili, da gre za premetena bela špijona, kar sta sama v neki beli hiši potrdila. Z važnim izvohanim materialom sta takoj spet krenila v Ljubljano. Upravičeno se bojimo, da nam bodo v kratkem z vojaško zasedbo Slap, Ljubljane in Kašlja onemogočili vse prometne kanale s partizansko vojsko. Pravkar tudi izvemo, da je karabinjerska postaja v Vevčah predlagala italijanski vojaški oblasti, da požge takoj vasi Dobrunje, Hrušico in Zadvor.

Ti in še več razlogov je, ki silijo raj. odbor, da predloži gornjemu naslovu to prošnjo za takojšnjo ustanovitev Poljskega bataljona, ki naj ima nalogo počistiti teren nevarnih belih, skrbeti za varnost prometa preko Ljubljane, v ostalem pa operirati samo na tem sektorju, da bo stalno v zvezi s tuk. in dobrunjskim odborom OF in pa da bo Ljubljana tudi od vzhoda in jugovzhoda stalno obdana od naše vojske, vedno pripravljena za pohod v Ljubljano od te strani.

Vljudno prosimo, da vzame glavno poveljstvo to vseskozi utemeljeno in vsega uvaževanja vredno prošnjo takoj v pretres in da jo zlasti v interesu dragocenih prometnih kanalov z našo vojsko ugodno reši.

D. M. v Polju, 2. avgusta 1942.

Okr. voj. ref.

Polit. kom.

Raj. int.

Žan

Miha

Helena¹

S partizanskimi imeni podpisani predlagatelji vloge so okrožni vojaški referent Ivan Rojšek, politični komisar Alojz Novak in rajonska intendantka Meri Trtnik.

Število mož in fantov iz poljske občine, ki so odšli v partizane do kapitulacije Italije, je zabeležil tudi poljski župnik Janez Kete in jih navedel v že citiranem članku v Slovincu 30. januarja 1944 v podnaslovu Žalostne številke:

»Občina je štela pred nastopom komunizma (beri: NOV, op.p.) 7600 prebivalcev, od katerih smemo šteti moške, razen otrok in starčkov — torej za borbo sposobnih — circa 700. Od početka komunizma do razsula Italije je odšlo med komuniste (be-

¹ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, VI. del, 3. knjiga, Ljubljana 1965, dokument št. 92, str. 234—236.

ri: partizane, op.p.) 348 moških in 14 žensk. Lahko trdimo, da je bilo od teh že prej 75 organiziranih komunistov.«

Zaradi prikritega sodelovanja bele garde z okupatorjem, ki je poleti 1942, med italijansko ofenzivo že postalo odkrito in so formacije bele in plave garde sodelovale v nji kot sestavni del italijanske vojske, je postajalo delo aktivistov OF čedalje težje.

K zaostritvi razmer so prispevali svoj delež ovaduhi in obveščevalci raznih klerofašističnih skupin, med katerimi sta bila na obravnavanem območju med prvimi privrženca klerofašističnega duhovnika Franca Glavača, ki sta prišla 30. julija v partizanski preobleki vohunit v nekatere vasi poljske in dobrunjske občine.

Preden izvemo kaj več o tem, kako sta »spretna vohuna« Gabrijel Capuder in Marjan Lavrič »pretentala« člane dobrunjske in bizoviške NZ, ju je treba nekoliko поблиže spoznati.

Sedmošolca Gabrijela Capudra, sina direktorja realne gimnazije v Vegovi ulici v Ljubljani, dr. Karla Capudra, smo v tej kroniki že srečali. Prvič proti koncu leta 1941 kot izzivalca na ljubljanskem sodišču, kjer je pripornike spraševal o njihovem delu za OF in partizane, in drugič maja 1942, ko se je kot slovenski četnik pojavil z Marjanom Lavričem na Sv. Urhu in po osmih dneh vojaških vaj pobegnil s četniki na Dolenjsko.

V hišo Capudrovega očeta je prihajal klerofašistični duhovnik Franc Glavač, urednik Slovenca, in pridobil za svoje politične nazore Gabrijela in njegovega starejšega brata Danila. Pridružil se jima je tudi Danilov sošolec Marjan Lavrič. Danilo Capuder in Marjan Lavrič sta končala klasično gimnazijo in se vpisala na univerzo, Capuder na medicinsko, Lavrič na pravno fakulteto. Zaradi udejstvovanja na »političnem« področju ni študiral nobeden od njiju.

Gimnazijec Gabrijel Capuder je bil vsa leta slab učenec. Že kot nižješolce je kazal tako očitna nagnjenja do nenavadnih pustolovščin, da ga je oče prešolal na svoj zavod, da bi ga imel lažje stalno pred očmi. Še dosti slabši je postal med okupacijo. Pod vplivom duhovnika Glavača je čisto podivjal. Z Marjanom Lavričem sta imela toliko skupnih nagnenj, da sta kmalu postala neolčljiva »politična« sodelavca.

Izmed sošolcev je Gabrijela Capudra najbolje poznal Karel Cotman, ki je tudi izhajal iz klerikalne družine in bil v gimnazijskih letih pod vplivom globoko vernega očeta, pozneje pa je začel

bolj samostojno presojati življenje svoje okolice. O sebi in o Gabrijelu Capudru je inž. Karel Cotman po vojni povedal:

»Pbliže sem se seznanil z njim že tedaj, ko sem s starši stanoval v bližini Jožefove cerkve v Ljubljani. Po preselitvi sva se zaradi bližine stanovanj — Capudrovi so stanovali v šolski stavbi v Vegovi ulici — še bolj zblížala. Po šoli sem se večkrat sestal z njim v njihovem stanovanju in mu pomagal pri učenju.

Naš razred je po socialni sestavi in politični opredelitvi staršev obstajal iz okoli petnajst tako imenovanih 'marjaniščnikov', kar je pomenilo, da so bili iz klerikalnih družin, nekaj sošolcev je bilo iz 'višje' ljubljanske družbe, prvi med njimi Miha Megler, ki je po osvoboditvi pobegnil v Italijo, doštudiral v Milanu medicino in se odselil v ZDA, nekaj fantov je bilo sokolašev, vsi ostali, ki smo sestavljali večji del razreda, smo bili iz delavskih družin in iz družin nižjih nameščencev.

Moj oče je bil pismonoša in hišnik. Slabo smo živeli in stalno sem se čutil zapostavljenega, zato mi je dobro dela družba direktorjevega sina, ki se je tudi prišteval med 'višje'. Iz tega je tudi marsikaj koristnega sledilo, med drugim brezplačne šolske knjige. Dobro situirani sinovi ljubljanskih bogatašev so nam 'nižjim' včasih prepustili kak kos belega kruha, seveda za protiuslugo, če ne drugačno, smo jim morali nositi aktovke na šolskih izletih.

Po okupaciji so kmalu nastala v razredu trenja in medsebojna obračunavanja v zvezi s tolmačenjem političnih dogodkov in politične pripadnosti pa tudi zaradi socialnih razlik in krivic, ki smo jih doživljali.

Pri Gabrijelu Capudru sem opazil, da živi nekakšno dvojno življenje, oziroma, da se njegove besede ne ujemajo z dejanji. Na zunanji se je, vsaj kdaj pa kdaj, prizadeval, da bi kazal videz katoličana in je sestavljal kar čedne govorčke v katoliškem duhu, hkrati pa se je hvalil z najbolj nemoralnimi dejanji. Letal je za dekleti in mi pravil, da je imel že v predvojnih letih z njimi intimne odnose.

Za učenje je bil še dokaj sposoben, a ni nikoli nič znal, ker se ni maral učiti. Imel je odpirače od vseh šolskih kabinetov in od konferenčne sobe. Ponoči je prepisoval priprave profesorjev in dobival iz njih snov za šolske naloge. Če je ni dobil, je oddal popolnoma napak napisano nalogo. Kasneje je iztrgal list iz zvezka in vstavil novega. Spominjam se, da je oddal profesorju Gregorinu samo nekaj vrstic napačno spisane nemške naloge in mi dejal, da bo že pozneje uredil tako, da bo prav. Za to nalogo je dobil

odlično oceno, sošolci, ki smo vedeli, kako jo je dobil, smo se smejali. Takšni eksperimenti mu niso delali težav, saj je imel od stanovanja do kabinetov le nekaj korakov.

Kaplana Franca Glavača, pod čigar vplivom je bil Gabrijel Capuder, sem spoznal za velikega lopova in ničvredneža. Zaradi njega je začel pouk v taki meri zanemarjati, da smo ga v šolskem letu 1941/42, ko smo obiskovali VII. gimnazijski razred, le malo-kdaj videli. Vpisane zamude je črtal iz razrednice in jih po svoje urejeval, kot mi je sam pravil. Kadar je prišel za kak dan ali dva k pouku, je bil tako zdelan, da ni bil nikomur več podoben. Že tako je bil slaboten, bledikast in močno pegast, kar ga je silno motilo, ker bi bil rad lep. Mazal se je z vsemogočimi mazili, ki so mu razjedala kožo, da je bilo še slabše. Pravil mi je, koliko žensk je imel ponoči in da je zato tako slab in zdelan. Tudi o tem mi je govoril, da ima večje zaloge mamil, ki jih dobiva iz Trsta. Na to, da jih je tudi užival, takrat nisem niti pomislil. Šele kasneje sem spoznal, da je bil tudi zaradi tega tako izčrpan. Tudi meni in drugim sošolcem jih je ponujal v uživanje in prodajo, če hočemo kaj zaslužiti. Denarja je imel zmeraj dovolj, a ni hotel povedati, od kod ga dobiva.

Meseca maja 1942 je Gabrijel Capuder izginil iz Ljubljane. K pouku ni prišel niti enkrat. Šele proti koncu junija se je vrnil za dan ali dva. Oborožen je bil s pištolo. Z njo se je rad razkazoval sošolcem, meni pa je pravil o tako grozovitih umorih, da mu nisem mogel verjeti vsega. O tem, da je bil s četniki na Sv. Urhu in da je odšel z njimi v Gorjance, mi tedaj ni nič povedal.

Dne 28. junija 1942 so me Italijani aretirali in z množico drugih Ljubljancev odpeljali v belgijsko vojašnico. Tu so s sodelovanjem domačih izdajalcev, preoblečenih v italijanske vojaške uniforme, določili, koga bodo odpeljali v internacijo in koga izpustili. Zelo sem bil presenečen, ko so tudi mene določili za odgon v taborišče. Mislim, da je imel Gabrijel Capuder svoj delež pri tem. Imel me je za oprezneža, ki se noče odločiti ne na desno ne na levo. Z menoj pa je bilo tako: z levičarji nisem prišel nikoli v stik, slišal sem le divjo gonjo proti njim. V liberalni ali klerikalni tabor pa se nisem hotel vključiti, ker sem že od svojih otroških let slišal pa tudi videl toliko odbijajočega v njihovih, vrhnjih plasteh, da se mi je vse uprlo.

V stanovanju, kjer sem živel do šeste šole, sem opazil, da hišno gospodinjno pogosto obiskujejo duhovni gospodje, med njimi tudi najvišji predstavnik klerikalne stranke in večkratni mi-

nister v bivši Jugoslaviji, dr. Anton Korošec. Zgodilo se je, da sem v igri z domačo hčerko, s katero sva se podila po jedilnici njihovega stanovanja, pogledal skozi ključavnico v spalno sobo in videl, kako se eden izmed njih spravlja v posteljo njene matere.

Anton Korošec je prihajal tudi podnevi, največkrat pa po 21. uri. Potrkal je na okno našega kletnega stanovanja, da sem mu šel odklenit hišna vrata. Vsakokrat mi je dal 50 dinarjev, kar je meni, ki sem že takrat kupoval razne tehnične pripomočke za svoje amaterske poizkuse, veliko pomenilo. Oče mi tako ni mogel nič prispevati od svojega skromnega zaslužka.

Po nočnem obisku je dr. Korošec že navsezgodaj odhajal mahovat v bližnje Marijanišče.

Med 'visokimi' civilnimi obiskovalci hišne gospodinje se spominjam zlasti zadnjega bana dr. Marka Natlačena in policijskega šefa dr. Lovra Hacina. Znano mi je bilo, da jezuitski pater dr. Lederhas ni hotel obhajati gospodinje, ki je vsako jutro po opravljenih nočnih obiskih odhajala k maši in obhajilu v bližnjo Jožefovo cerkev. Ko je že klečala pred obhajilno mizo, je šel duhovnik mimo nje. O tem so ljudje v sosesčini tedaj dosti govorili.

V šolskem letu 1941/42 smo zaradi preselitve na bežigrasko gimnazijo zamudili precej pouka. Šolsko leto so zato končali šele 31. julija 1942. Kaj se je dogajalo v razredu zadnji mesec, mi ni znano, ker sem bil že v taborišču.»

Še živeči sošolci Gabrijela Capudra so izjavo inž. Karla Cotmana potrdili in dodali še svoje pripombe. Inž. Mitja Derganc je povedal, da je Gabrijel tudi njemu ponujal dva kilograma opija v prodajo. Ob njegovi aretaciji in aretaciji sošolca Štefana Eržena mu je dejal: »Vem, da sta rdeča, a zdaj naj bo, kakor je. Če se srečamo na terenu, se bomo pa streljali!« Spominja se, da je v policijski preobleki preiskoval stanovanja »sumljivih« ljudi in jih strahoval s pištolo v roki. Pri tem je marsikaj izginilo v njegove žepe. Posebno rad je posegal po pravi kavi. Te je pobral ljudem, kolikor je je videl.

Ker so tudi Mitjo Derganca in Štefana Eržena 28. junija 1942 odpeljali v internacijo, ne vesta, kaj je Gabrijel Capuder počel zadnji mesec šolskega leta 1941/42, ko so skupaj obiskovali VII. razred realne gimnazije.

Kako so profesorji ocenjevali znanje in vedenje Gabrijela Capudra, je povedal njegov dolgoletni razrednik Ivan Štalec, profesor matematike:

»V letih 1939 do 1943 sem bil od pete gimnazije dalje razrednik v a oddelku, ki ga je obiskoval tudi direktorjev sin Gabrijel Capuder. Na naš zavod je prišel po očetovi želji iz klasične gimnazije, da bi ga lažje nadzoroval. Gabrijel Capuder bi se bil lahko učil, a se ni hotel. Njegov oče mi je že v šesti šoli, ko sem se pritožil zaradi njega, dejal, da je izgubil sleherno kontrolo nad njim. Pri mojem predmetu, pri matematiki, je bil najslabši. Dobil je skrajno slabe ocene. Ko se je začela vojna, je postal še slabši. Pouk je popolnoma zanemaril in stalno izostajal. V sedmem razredu je prihajal v šolo — kolikor pač je — oborožen s pištolo. Bil je med najšibkejšimi v razredu, a največji širokoustnež, ki mu ni nihče verjel tega, kar je pravil. Ker je v sedmi razred tako malo prihajal, se čudim, da ima v vpisnici (uradna knjiga, ki jo učni zavodi stalno hranijo v arhivu) vpisanih tako malo zamud. Če bi bilo tako, kot piše (za prvo polletje 121, za drugo 102 učni uri), bi moral biti redno izprašan. Toda jaz ga nisem izprašal in tudi drugi profesorji ga do moje aretacije 28. junija 1942 niso redovali. Tudi v vpisnici ni vpisan nihče, ki bi ga v moji odsotnosti izprašal namesto mene. Spominjam pa se, da je prinašal v šolo opravičila za številne izostanke od pouka, potrjena od okupacijskih vojaških forumov.«

Profesor slovenščine Uroš Kraigher je povedal, da je imel Gabrijel Capuder že poleti 1941 gestapovsko izkaznico. Aktivisti OF so jo našli v njegovem žepu, ko so mu pri kopanju na Ljubljani skrivaj pregledali obleko. Znano mu je bilo, da je bil Gabrijel Capuder tisti, ki je navodilo OF, naj ne lepijo po zidovih srpa in kladiva, temveč znak OF s Triglavom, nalašč kršil in lepil to, kar je bilo zabranjeno oziroma za tisti čas nezaželeno. Še pred preselitvijo prve državne gimnazije v bežigraske je v radirko vrezal srp in kladivo, jo pomakal v črnilo in poslikal stene od njihovega stanovanja do svojega razreda. Med poukom je svojega profesorja predrzno izzival in ugovarjal njegovim izvajanjem.

Capudrov pajdaš Marjan Lavrič je bil sin bivšega šolskega upravitelja na prulski šoli v Ljubljani, Pavla Lavriča. Tudi on je bil zaradi svojega političnega »udejstvovanja«² že v gimnazijskih klopih deležen raznih privilegijev. V prvem vojnem šolskem letu 1940/41 je obiskoval osmi razred klasične gimnazije v Ljubljani. V drugem polletju je pogosto izostajal od pouka. Udeleževal se je sestankov Franca Glavača in skupaj z Gabrijelom Capudrom izvajal njegova navodila. Po njegovem naročilu sta maja 1942 skupaj odšla na Sv. Urha in naprej proti Gorjancem.

Po razkrinkanju lažnega Štajerskega bataljona sta tudi Capuder in Lavrič nekaj časa bežala pred partizani, a sta se bržkone naveličala naporne poti in se odpravila nazaj proti Ljubljani. To pot sta od svojega odhoda s Sv. Urha 17. maja 1942 že večkrat premerila, opravila v Ljubljani, kar se jima je zdelo potrebno, in se vrnila v četniško formacijo. Tokrat pa sta odšla z namenom, da se ne bosta več vrnila. Po poti sta menjavala znake svoje uniforme. Po župniščih in belogardističnih domovih sta se izdajala za belogardista ali četnika, po partizanskih hišah pa sta kot lažna partizana uživala gostoljubje ljudi, ki so jima verjeli, da se bojujeta proti okupatorju. Ustavljala sta se tudi pri partizanskih enotah in spretno izrabljala zaupljivost borcev. V Gorjanjih in na begu pred partizani sta toliko izvedela o njih in njihovih ciljih, da sta si lahko izmišljala vsemogoče vesti, ki bi utegnile biti resnične. Izurjenima v lažeh in prevarah je šel izdajalski posel zlahka izpod rok. Usluge, ki sta jih na poti prejemale, sta plačevala z novimi zločini in gotovo ni bil umor, ki sta ga zagrešila v bližini Radohove vasi, edini na njuni poti v Ljubljano.

Pri Radohovi vasi sta Capuder in Lavrič ubila partizanskega kurirja, ki je bil namenjen na Orlje pri Ljubljani. Odvzela sta mu pošto in jo v njegovem imenu odnesla komandirju 2. čete Zahodnodolenjskega odreda Antonu Vrbincu iz Bizovika, s partizanskim imenom Nebošme. Na Orljem so partizani »kurirja« z veseljem sprejeli in pogostili. Z Orljega sta izdajalca odšla na Sv. Urha.

Bilo je 30. julija 1942, ko sta se v poznih popoldanskih urah »dva spretna vohuna v partizanskih krojih in orožju« ustavila pred pokopališkim zidom, ki je obdajal urhovsko cerkev, in skrbno pregledovala okolico. Pota in steze, cerkev in mežnarijo pa tudi precej domačij spodaj v vasi Dobrunje sta poznala že od pomladi, ko sta se tod okoli s četniki Milana Kranjca urila za boj proti partizanom. Lahko bi šla v mežnarijo na vzhodno stran cerkve, v dom svojega pajdaša Poldeta Selana. Toda morala sta biti previdna. V bližini mežnarije je stala lesena hišica Menartove družine. Maks Menart, sin Menartove vdove, je odšel že spomladi v partizane, njegove tri sestre pa so vzdrževale zvezo z bratom in drugimi partizani. Capuder in Lavrič nista poznala podrobnosti njihovega dela, toliko pa sta le vedela, da bi ne bilo prav, ko bi ju katera izmed njih videla pri mežnarjevih. Po bližnjicah sta se spustila po hribu navzdol v Dobrunje in obstala za gospodarskimi poslopji malega posestnika in krojača Franca Vrečarja, po do-

mače Lovrenčka. Gospodar in gospodinja sta nedaleč od doma okopavala peso, doma pa sta bila starejša otroka Franci in Mimi.

Ko je Capuder od daleč zagledal, da gre Mimi čez dvorišče, jo je poklical in ji pomignil, naj pride bliže. Z veseljem se jima je približala, misleč, da sta partizana. Capuder jo je vprašal o tem in onem in jo takoj, ko je izvedel, da je njen oče krojač, zaprosil, da bi mu pri hiši očistili in zlikali hlače. Bil je zelo zgovoren. Na dolgo in široko ji je pojasnjeval, kako ga moti neurejena obleka, ker je vaje, da hodi lepo opravljen po svetu. Vrečarjeva mu prošnje ni odbila, čeprav se ji je zdela zelo nenavadna. Ni še imela opraviti s partizanom, ki bi mu bile zlikane hlače prva skrb. Med pogovorom je »partizanoma« povedala, da je doma tudi njen brat Franci, ki je terenec in je o stvareh, po katerih sta spraševala, bolje poučen kot ona. Capuder ji je izročil svoje »partizanske« hlače in ji naročil, naj takoj pošlje brata k njima, Lavrič pa je prosil za toplo večerjo.

Medtem ko je Mimi čistila in likala Capudrove hlače, se je njen brat Franci pogovarjal z lažnima partizanoma. Ker sta govorila kot izkušena partizana, ki dobro poznata razmere na Dolenjskem in še posebej v Gorjancih in v okolici Novega mesta, jima je marsikaj zaupal. Vendar ni imel veliko časa za pogovor. Moral je na delo in se mu je že mudilo. S partizanoma se je dogovoril, da bo obvestil člane NZ o njunem prihodu in določil uro, kdaj se bodo sestali in se o vsem pogovorili.

Vrečarjeva Mimi je kmalu uredila Capudrovo obleko. Od večerje, pripravljene za družino, je vzela precejšen del in jo prinesla lačnima »partizanoma« v kozolec. Hitro sta jo pospravila, nato se je Capuder tako zahvalil, da je Mimi nemalo osupnil:

»Se bom že potegnil zate!« je dejal in odrinil od sebe prazno skledo. Zadovoljno se je ogledoval v lepo zlikanih hlačah, nato pa sta odšla z Lavričem na kraj, ki ga je določil Franci Vrečar.

Prvi je prišel na dogovorjeno mesto Franc Bricelj, za njim sta prišla še Ivan Bricelj in Albert Jakopin, vsi trije iz Bizovika, četrtri je bil Anton Kocjančič iz Dobrunj. Lažna partizana sta toliko govorila o partizanski vojski, o njenih bojih z Italijani in belogardisti in poznala sta toliko zanimivih podrobnosti o življenju partizanov, da ni nihče podvomil o njunem partizanstvu. Povedala sta, da morata še isti večer likvidirati Andreja Lovšeta v Bizoviku št. 111, ki je bil poročen s sestro Franca Jakoša iz Dobrunj, njegovega sina Filipa in cerkvenega ključarja Jakoba Jesiha — Lenarta v Dobrunjah. Nato morata z važnimi obvestili nemudoma

naprej v Ljubljano. Želela sta vedeti za varen prehod skozi žico. Zaščitniki so jima povedali, da dobro poznajo kanale prek umobolnice na Studencu in še druge, in jima obljubili varno spremstvo.

Pred mrakom se Capuder in Lavrič nista hotela napotiti v vas. Nekaj časa sta čakala na dogovorjenem mestu, nato sta se pomaknila bliže k Bizoviku in čakala, da se znoči. Z njima je ostal Franc Bricelj, drugi so odšli po svojih opravkih. Med čakanjem se jim je približal Slavko Pavčič iz Bizovika št.3, ki je v bližini nabiral drva. Ko ga je Capuder zagledal, je takoj zgrabil za pištolo. Franc Bricelj ga je zadržal, da ni sprožil. Pojasnil mu je, da je Pavčič »naš« človek. »A tako,« je dejal Capuder in povsili pištolo. Izenada se je ves izpremenil in jezen poklical Pavčiča k sebi. Zapletel se je z njim v pogovor in mu zaupal, kakšna naloga ga čaka v Bizoviku in v Dobrunjah in da mora še to noč v Ljubljano. Pavčič mu je dejal, da ga po likvidaciji označenih oseb tudi on lahko varno popelje čez blok. Med pogovorom so zagledali v gozdu Ivano Žitnik iz Bizovika, ki ni bila naklonjena partizanom. Njen brat Franc Žitnik je nekaj časa delal za OF in pobiral prispevke zanj. Ker pa jih je pogosto zapil, so ga sodelavci večkrat strogo prijeli. Kmalu je prestopil k belim in začel izdajati somišljenike OF. Ko je Capuder opazil Ivano Žitnik, se je v njem znova prebudila krvoželjnost. Zgrabil je pištolo in zasikal: »To kurbo bom pa kar ustrelil!« Bricelj in Pavčič sta se bala, da bi ženska kaj izdala, zato je Bricelj dejal, da bi ne bilo nikake škode, če jo ustreli, ker je »bela«. Tedaj je Capuder pri priči umaknil pištolo in malomarno dejal: »Eh, pa naj gre! Kaj pa nam ta kurba more!«

Ko je ženska izginila, so se pomaknili še bliže k Bizoviku, da so imeli vas pred očmi. Lažna partizana sta začela tožiti, da sta zaradi težkega partizanskega življenja prehlajena in bolna. In čeprav sta se pri Vrečarjevih pošteno najedla, sta lagala, da že dolgo nista jedla in sta zelo lačna. Pavčič ni imel daleč do doma. Hitro je stekel po borovničevci in naročil ženi, naj speče nekaj jajc. Ko sta pojedla in popila, kar jima je prinesel, sta postala boljše volje. Capuder je skočil pokonci in zavpil:

»Zdaj pa na delo! Še nočoj morajo biti trije mrtvi!« Po teh besedah je odhitel v vas, Lavrič in oba aktivista OF pa za njim. Po poti sta se jim pridružila še Franc Leben in sekretar osnovne partijske organizacije Frenk Mojškerc. Pred Lovšetovo hišo so se ustavili. Nikomur izmed navzočih ni prišlo na misel, od kod poznata partizana Lovšetovo hišo. Capuder in Lavrič sta vstopila in

napovedala domačemu sinu Filipu aretacijo. Njegovega očeta ni bilo doma.

Filip Lovše, ki je lažna partizana dobro poznal že od pomladi, ko sta »vežbala« na Sv. Urhu in se tudi pri njih pogosto oglašala, se je muzal in se takoj odpravil z njima. Odšli so na rob vasi proti Dobrunjam. Capuder, ki mu je žganje stopilo v glavo, je kričal, da gredo še po Jakoba Jesiha v Dobrunje. Tedaj je prihitel za njima izdajalec Franc Žitnik in ves prestrašen spraševal, kdo je aretiral Filipa Lovšeta. Capuder se je ustavil in začel vpiti:

»Nič hudega ne bo, če jih nekaj pobijemo! Koliko smo jih že in koliko jih še bomo! Kaj za to, če jih nekaj pobijemo tudi v Bizoviku in Dobrunjah. Kaj pa je nama pobijati?! Midva sva jih že preveč pobila, da bi nama to kaj pomenilo. Boste že videli, kako bo Filip padel!«

Med kričanjem je zločinec nemirno ogledoval gručo ljudi, ki so se pričeli zbirati, da bi videli, kaj se dogaja, kot bi med njimi iskal nekoga, ki ga bo spregledal in končal burko. Toda ljudje so videli partizana v družbi bizoviških aktivistov OF in si niso znali pojasniti položaja. Začuden so opazovali Lovšeta, ki je ob Capudrovih besedah, da bodo videli, kako bo padel, komaj zadrževal smeh. Capudrovo grožnjo je slišal tudi podžupan Franc Ložar, ki je prav tedaj pristopil h gruči, dozdevni likvidator pa je hitro pristavil:

»No, pa ne tukaj! Ga bomo rajši skupaj z Lenartom v Dobrunjah!« Nato je začel naštevati imena belogardistov, ki jih je treba še pobiti. Spomnil se je prvih petih četniških sodelavcev, ki so jih 17. maja zajeli partizani na Sv. Urhu, in zavpil:

»Pobili smo že vse Jakoše, Pavčiče in Cankarje! Kolikor jih še nismo, jih pa še bomo!«

Sredi vpitja se je vzravnal in pozdravil s partizanskim pozdravom: »Smrt fašizmu!« Stisnjeno pest je prislonil k čelu in začel buljiti v navzoče. »Tako se pozdravlja po partizansko!« je kričal. »In kako se odzdravlja?! Kaj ne poznate partizanskega pozdrava?!« Ne vedoč, kaj bi, so navzoči dvignili pest in odgovorili: »Svobodo narodu!«

Capuder, Lavrič in Lovše so se po tej nenavadni burki odpravili proti Dobrunjam k cerkvenemu ključarju Jakobu Jesihu. Za tretjo žrtev, za Andreja Lovšeta, Filipovega očeta, ki ga niso dobili doma, se niso več zmenili. Čeprav sta bila izdajalca oborožena, se jima je mudilo iz nevarnega okolja. Za varen prehod v Ljub-

ljano sta že izvedela, ne glede na to, da bi ju Italijani po sporazumu z belo gardo tako pustili skoz blok. Počakati je bilo treba le še na ugodno prilžnost.

Bizoviški aktivisti OF so še nekaj časa stali na robu vasi in z neprijetnimi občutki zrlji za odhajajočimi. Prevzemala sta jih nemir in negotovost. Vedenje Filipa Lovšeta in nenavaden nastop mladih partizanov jim nista šla v račun. Vzrok njihovega nemira je bil kaj kmalu pojasnjen. Še preden so očividci opisane dogodka zaspali, je potrkal na okna bizoviških aktivistov kurir partizanskega komandirja Nebošmeta, ki je pred nekaj urami sprejel na Orljem »kurirja« iz Dolenjske, z naročilom, naj lažna partizana takoj primejo. Nebošme je obvestil svoje ljudi o tem, kako sta izdajalca pobila v bližini Radohove vasi partizanskega kurirja in se polastila njegove pošte.¹

Nebošmetovega kurirja, ki je po Bizoviku hitel obveščat člane NZ o zločinu lažnih partizanov v Radohovi vasi, so opazili tudi belogardisti. Odhiteli so v Dobrunje in opozorili Capudra in Lavriča na nevarnost. Jakob Jesih je lažna partizana skril pod velik kup sena na podstrešju gospodarskega poslopja. Zgodaj zjutraj je nakosil detelje in jo zmetal na voz, kamor sta legla izdajalca. Odpeljal ju je na breg Ljubljance, kjer sta skrita v gostem grmovju počakala noči. V temi sta se prepeljala na levi breg Ljubljance in našla prvo zavetje pri poljskem župniku Janezu Keteju.

Bizoviški in dobrunjski zaščitniki so tri dni preiskovali Jesihovo domačijo. Šele tretje popoldne so odkrili napol prazna nahrbtnika, nekaj bomb in pištoli pobeglih belogardistov.²

Po prihodu v Ljubljano je kaplan Franc Glavač poslal Capudra in Lavriča v taborišče Ehrlichovih stražarjev v Kleče blizu Ježice pri Ljubljani. Tu so se belogardisti urili v orožju za boj proti partizanom in se pripravljali, da prevzamejo mesta komandantov v belogardističnih postojankah. Capudru in Lavriču tega ni bilo treba, saj sta imela za seboj dovolj dobro šolo v lažnem Štajerskem bataljonu. Glavač ju je poslal v Kleče zato, ker je hotel imeti povsod svoje ljudi, da so ga obveščali o dejavnosti najrazličnejših klerikalnih skupin, ki so se politično in »vojaško« pripravljale na boj proti partizanom.

¹ Po pripovedovanju Franca Mojškerc-Frenka, po osvoboditvi prvega tajnika okraja Ljubljana-okolica, umorjenega dne 28. aprila 1948 na njegovem domu v Bizoviku, in še živečega Slavka Pavčiča.

² Povedal Franc Mojškerc-Frenk, ki se je tudi sam udeležil zasledovanja.

V Klečah je bil tudi Capudrov starejši brat Danilo. K njim je prišel še Filip Lovše iz Bizovika, ki sta ga Capuder in Lavrič iskala, da bi ga skupaj z očetom »likvidirala«, kot sta mu grozila vpričo vaščanov. Ker se to ni zgodilo, mu je bilo najbrž nerodno pred njimi in se je za nekaj časa umaknil iz vasi.

Medtem ko sta se dva izmed prvih sedemnajstih četnikov, ki so maja 1942 pobegnili pred partizani iz urhovskih gozdov, po dobrih dveh mesecih vrnila na Sv. Urha in preoblečena v partizana z načrtnim izzivanjem zvedela od članov NZ važne podatke v korist belogardistično-okupatorske obveščevalne službe, nato pa odšla v belogardistično taborišče v Kleče, so italijanske vojaške oblasti sprejele odkrito vojaško pomoč bele in plave garde.

Capudrovi in Lavričevi pajdaši iz lažnega Štajerskega bataljona so se preimenovali v Legijo smrti in prešli z avgustom 1942 iz prikritega sodelovanja z okupatorjem v odkrito.

Joško Jakoš je 29. julija 1942 zapisal v svoj dnevnik, da je partizanski vdor v njihov »logor« pri Sv. Ani, ki so ga zgradili z okupatorjevo pomočjo, nemogoč. Partizani Tomšičeve brigade pa so že 14. avgusta to belogardistično taborišče napadli in pred ljudstvom razkrinkali okupatorjeve sodelavce. Za potek napada izveemo iz poročila brigade poveljstvu slovenskih partizanskih čet:

»Napad na belo gardo, po vseh vojaških pravilih utrjeno taborišče z rovi, strojničnimi gnezdi in posebnimi lijaki za bombaše, so tomšičevci izvršili v jutranjih urah že bolj organizirano. Docela so presenetili pri Sv. Ani utrjene sovražnike, ravno ko so vstajali. Belogardistom so bile prizadejane hude izgube, vendar so se morali naši po daljši borbi umakniti iz dveh razlogov: odpovedala je zaseda Krškega odreda na drugi strani Krke, kamor se je ravno v noči pred našim napadom prevrglo 40 belogardistov, ki so se utrdili na Mačkovcu v cerkvi. Napadeni beli gardi pa so prišli na pomoč tudi Italijani, ki so s hudim strojničnim ognjem iz Zabje vasi in z ognjem v hrbet iz Malega Slatnika ter Smolenje vasi pripomogli k temu, da smo imeli na naši strani 4 mrtve in 9 lažje ranjenih. Zaradi močnejšega obkoljevalnega ognja so se naši morali umakniti. Uspeh te akcije je bil izrednega pomena zaradi dviga morale pri naših borbah in še posebej zaradi tega, ker smo s tem bojem razkrinkali belo gardo, da je v bojni zvezi z Italijani, ki so jih branili. Dotlej je namreč bela garda trdila, da se bo borila proti Italijanom in proti partizanom.«¹

¹ Iz borb in življenja prvih štirih slovenskih brigad. Str. 37, 38.

Joška Jakoša je bitka pri Sv. Ani tako pretresla, da jo je nekoliko bolj obširno opisal: »14. 8. zgodaj zjutraj so nas napadli partizani, in sicer kapetanovo in Gorazdovo četo. Bilo je grozno streljanje. Jaz sem dobil povelje, da grem v strelce med Krko in logorjem. Še prej so mi povedali, da je kapetan ranjen. Jaz grem s prvim vodom v strelce in smo vsakih 10 m streljali. Prišli smo 30 m do gozda, ko se je oglasil partizanski mitraljez, naš pa je odpovedal. Žgalo je okrog nas, da je bilo čudo. Zemlja se je vzdigovala. Na moji desni je bil ranjen Jože, takoj nato na moji levi Pakar in nekaj sekund kasneje je bil Jože smrtno zadet. Jaz sem se z vodom umaknil na položaj. Ker pa ni ogenj ponehal, sem šel z dvema po Pakarja, ki je bil ranjen v roko in noge. Izvlekli smo jih pod najhujšim mitralješkim ognjem, nato pa še Lojzeta in Jožeta, ki je še lahko dihal. Vrnil se je naš mitraljez in žgal po sovražniku. Odnegli smo ranjence in mrtve, nismo pa še dalje držali črto. Bil sem strašno truden od borbe, in čudno se mi zdi, da sem sploh ostal med živimi. To je bila najhujša borba, kar smo jih imeli.«

Joško Jakoš ni zapisal v svoj dnevnik, da so jih Italijani rešili pred uničenjem, zabeležil pa je, koliko orožja so še isti dan prejeli od okupatorja: »... popoldne, ko je borba prenehala, smo dobili zopet od Italijanov 3 mitraljeze, 2 zbrojevki in 1 francosko, 3 zaboje italijanskih bomb.«

Po boju pri Sv. Ani so se belogardistični četniki odločili, da pojdejo nazaj k Šentjoštu. Jakoš je zapisal: »Potem smo zapustili logor in šli po dolgem času na Št. Jošta. Tu smo zopet izkopali rove. Dobili smo zvezo z Italijani v Stopičah, kamor smo potem večkrat šli in pili v gostilni. Vsak dan so redne patrole na vse strani, partizani pa se umikajo proti Kočevju.«

V tem času so bili v Šentjoštu še vsi kasnejši komandanti in podkomandanti morilske postojanke na Sv. Urhu, med njimi Lojze Dežman iz Spodnje Hrušice, Anton Jakoš, Ivan in Niko Korošec iz Bizovika, Polde Selan s Sv. Urha in drugi. Izpopolnjevali so se v mučenju in ubijanju rojakov partizanov, ki so jim padli v roke, in po vaseh lovili člane terenskih odborov OF in NZ.

Po »legalizaciji« lažnih partizanov in njihovem preimenovanju v Legijo smrti so partizanom naklonjeni ljudje spoznali njihovo izdajalstvo in prenehali obiskovati taborišče v Šentjoštu. Grobovom, ki so ostali v gozdovih okoli taborišča po prvem bivanju belogardističnih četnikov v Šentjoštu, so se kmalu pridružili še novi. Legisti — tako so ljudje na kratko nazivali člane Legije

smrti — so vdiral v vasi, uničevali imetje partizanskih ljudi in vlačili s seboj v taborišče tiste, za katere so zvedeli ali sumili, da delajo v osvobodilnem gibanju. Tam so jih zasliševali in pred smrtjo strahotno mučili.

Enega izmed številnih primerov, kako so svoje nasprotnike mučili in pobijali, je opisal prisilni mobiliziranec v Legijo smrti Jože Zamida iz Podturna, ki je prisostvoval nečloveškemu mučenju in umoru 27-letnega Hrena iz Malega Slatnika in njegovega 24-letnega svaka:

»Oba so v Šentjoštu ločili in ju odgnali vsakega na svoj konec vasi. Zasliševal je vsakega zase kapetan Vasiljevič-Istok in ju pretepal z žilavko. Ko ni spravil iz njiju nobene stvari, je ukazal, naj pride krvnik. Prikazal se je človek z rdečo kapo. Z grozo sem opazoval od daleč, kaj bo. Krvnik je zanetil ogenj. Potem je stopil k jetniku in mu dejal: 'Hajdi, gremo!' Odpeljal ga je k ognju. Za vrat mu je privezal vrv. Istok je človeku ukazal, naj govori, ta pa mu je odvrnil, da ne ve ničesar. Takrat so mu glavo potisnili v ogenj. Nesrečnež je kriknil, da so ga lahko slišali do Stopič, da bo povedal. Ko so ga potegnili iz plamenov, je rekel, da ne ve nič. Spet so ga vrgli v ogenj in spet je presunljivo zavpil, da bo povedal. Potegnili so ga iz plamenov, ko pa je bil zunaj, ni vedel ničesar. Še tretjič so ga vrgli na grmado in še tretjič je strašno zatulil, potem je umolknil. Iz ognja so potegnili nezvestnega. Zadrdrala je strojnica in storila svoje... Tudi z drugim ujetnikom so storili kakor s prvim... Takrat sta bila v taborišču pri Šentjoštu mirnopoški kaplan Šinkar in tudi topliški kaplan Jakob Mavec...«¹

Da je bilo dosti takih in podobnih primerov, dokazuje beležka v Jakoševem dnevniku, napisana prve dni po vrnitvi v Šentjošt: »Ujeli smo dva partizana iz D.M. v Polju, postrelili 4, ki so bili partizani iz Potovega vrha in 1 iz Hrušice.«

Dne 16. julija se je začela italijanska ofenziva, ki je v posameznih fazah trajala do 4. novembra 1942. V tej ofenzivi proti slovenskemu narodu so sodelovali tudi belogardisti kot sestavni del italijanske vojske. Med njimi so bili tudi belogardistični četniki iz okolice Šentjošta pod Gorjanci. Joško Jakoš je zapisal:

»28. 8. smo se začeli pripravljati na ofenzivo. Italijani so nam dali konzerve in kruh za pot. Tudi naša četa je šla, kar sem z veseljem sprejel...

¹ Ivo Pirkovič: Belogardizem. Rokopis, str. 157 do 160.

V nedeljo 29. 8. (nedelja je bila 30. 8. 1942, op. p.) sem šel prostovoljno v borbo za narod proti partizanom. Če bi se slučajno ne vrnil, prosim tistega, ki najde ta zvezek, da ga odda, če pa to ne bi bilo mogoče, pa sporoči, da sem padel za dom in vero.

Še isti dan smo šli na marš na Otočec, kjer so nas prepeljali čez Krko italijanski fašisti. Šli smo nato na Belo cerkev in dalje proti Šmarjeti, kjer smo imeli borbo in so na nas streljali partizani ...»

V tej prvi beležki o sodelovanju v italijanski ofenzivi je Joško Jakoš zelo na kratko opisal pot skozi Šmarjeto, mimo Lakenca po hribih v Mokronog in naprej v Šentrupert, po nekaj dneh na Drečji vrh, kjer so imeli »ljuto borbo« s partizani, odhod na vlak v Trebnje, prihod v Novo mesto in vrnitev v taborišče. Nato nadaljuje:

»Takoj drugi dan sta šli drugi dve četi v Št. Jernej. Ko pa so se vrnili, je šel kapetan z dvema četama zopet v ofenzivo, kamor sem šel tudi jaz. Bili smo zopet v Trebnjem, kamor smo se peljali v prvem razredu. Od tu smo šli v Mokronog in naprej marširali po lepi slovenski zemlji. Tedaj je bila namreč italijanska ofenziva ...«

Tega pohoda po »lepi slovenski zemlji« se je udeležil tudi profesor Janez Grum iz Spodnjega Kašlja v poljski občini in pomagal okupatorju pri določanju, koga izmed prijetih rojakov je treba poslati v internacijo in koga ustreliti. O doživetjih na pohodu je poslal kaplanu Nandetu Babniku v šmihelski samostan pri Novem mestu precej daljše in točnejše poročilo, kot so kratke beležke v Jakoševem dnevniku.

Pred odhodom na Dolenjsko si je Janez Grum že v prvi polovici avgusta 1942 prizadeval, da bi po zamisli in navodilih vodstva Slovenske legije ustanovil v poljski in dobrunjski občini belogardistične vaške straže. Povelje vodstva Slovenske legije se je glasilo:

»Člani Slovenske legije in ostali protipartizansko usmerjeni možje in fantje naj se nemudoma odpravijo s svojih domov v spodaj navedena skupna taborišča ...

3. — Ježica: vse občine in vsi kraji od Ježice do Šmartnega pri Litiji, ki leže ob Savi, zlasti D. M. v Polju in Dobrunje ...»¹

Ker pa Janezu Grumu in njegovim sodelavcem tedaj še ni uspelo, da bi organizirali vaške straže v občinah od Ježice do

¹ Iz dnevnika orožniškega kapetana Martina Gajskega dne 10. avgusta 1942. Prepis povelja Slovenske legije.

Šmartnega ob Savi, se je Grum odpeljal k svojim ljudem na Dolensko in se 9. septembra odpravil z njimi iz Šentjošta na postajo v Kandiji. Od tam so se z vlakom, ki je »imel celo en vagon I. razreda«, odpeljali proti Trebnjemu.

Iz poročila, ki ga je o udeležbi v italijanski ofenzivi poslal Janez Grum 30. septembra 1942 kaplanu Nandetu Babniku v Šmihel, povzemamo nekaj zanimivih in značilnih mest:

»V Trebnjem so nas obkolili Italijani, nam čestitali in nas spraševali vsemogoče — kje dobivamo hrano — smo plačani ali ne — koliko partizanov smo že ujeli — kaj delamo z njimi, itd...

Bilo nas je vseh 180 — 90 jih je pod Svarunovim vodstvom odšlo proti Mokronogu — 90 pa nas je pod komando g. kapetana Istoka ostalo v Mirni... (Zasliševanje sem na vsej poti vodil jaz po nalogu kapetana in Tončeka.) (Tonček je bil vojaški kurat Anton Šinkar, op.p.)...

V Mirni sem se ustavil pri g. župniku (Jakobu Širaju, ki je kasneje pobegnil iz strahu pred partizani k šentlenarškemu župniku Francu Vercetu v Sostro, op.p.) in dobil podatke še za ostale sumljive ljudi iz Mirne — ker pa nismo imeli časa za zasliševanje, smo spisek predali Italijanom, da te ljudi aretirajo. To so tudi dejansko izvedli, kar sem izvedel naslednje dni v Mokronogu...

Na Malem Cirkniku je naša patrola aretirala tri glavne partizanske zaščitnike in velike zaupnike partizanov: Trkovnik Rudolfa, Lukek Rafaela in še enega, čigar ime sem pozabil. Dva smo takoj predali Italijanom — eden pa je hodil (Trkovnik) z nami... Hodil je z nami vseskozi do Stopič, kjer ga je doletela smrt. Ostala dva so ustrelili Italijani — za smrt so se izrazili tudi naši...

V Mokronogu se je zateklo k g. župniku okoli 12 fantov, ki so bili po večini vsi pri partizanih, a so potem hoteli k nam. Vseh nismo sprejeli — to pač po podatkih, ki nam jih je dal g. župnik. V Mokronogu smo iz vse poti predali Italijanom za internacijo 15 ljudi in v magazin pa nekaj zaplenjenega blaga. Vse seveda s točnim spiskom in podatki — to sem delal vse sam. Iz Mokronoga nas je vodila pot na Veliko Strmco — kjer je nas ostalo 90 in na Malo Strmco — spet 90. Imeli smo nalogo, da zapremo linijo med tema vasema — proti tej liniji so namreč ital. trupe gnale partizane. Ujeli nismo nobenega...

V okoliških vaseh smo ujeli spet 9 mož in fantov ter smo našli partizanski arhiv (okoli 120 legitimacij in še precej drugih stvari)...

V vsej okolici Šmarjete so Italijani pobrali vse moške in jih potem odpeljali v Novo mesto. Nekaj jih je sedaj že pri nas na Dolžu in v Hrušici. Po 13 dneh smo se vračali skozi Novo mesto domov. Lil je dež in bili smo vsi blatni, kakor nalašč za parado. Skozi Novo mesto sem slišal nekaj 'žvižgov' na nas in opazko 'kar ste iskali, ste dobili'...

Pohod je bil končan. V Stopičah smo se razdelili. Nekaj jih je odšlo v št. Jernej — en bataljon pa je odrinil v Hrušico. Tam so po večini fantje, ki so bili na pohodu.

Zanimivosti s pohoda:

Dvakrat je nastala med fanti prava vstaja.

Prvič: zaradi neke pijače, ki so jo fantje izpili brez kapetanova dovoljenja. Dobili so kazen — vežbanje. Pa niso hoteli. In začeli so padati očitki na komando: 'Vsi italijanski oficirji govore, da smo plačani — mi pa denarja ne dobimo. Za ta denar naš štab pije in kroka' (Hanibal).

Drugič: Taki, ki so prišli od partizanov so sedaj v štabu in mečejo nas ven — jaz pa, ki sem od prvega dne poleg — sem preziran in pod copato (Črnigoj).

Tretjič: V pijanosti so se hoteli fantje streljati.

Četrtič: G. kapetan je dal tri fante za 2 uri privezati k drevesu za kazen. Ko so bili izpuščeni — so hoteli vse pobiti (v Zburah). Te privezane so videli tudi civilni ljudje.

Petič: Nekje se je v prisotnosti matere oskrunila hčerka (taki ljudje zaslužijo izključitev iz naših vrst — osebo bom povedal ustmeno ob priliki).

NB: Sploh je nekaterim prva stvar, ko se nekje utaborimo, ugoditev lastnim težnjam. Žalostno je to, da so to ravno vodilne osebe in da tega pred fanti niti ne skrivajo — ampak skoro kriče.

Šestič: Na poti so se vršila glasovanja o tem, kdo od aretirancev bo usmrčen in kdo poslan v Italijo in so pri tem imeli besedo fantje stari 18—19 let — brez vsake življenjske izkušnje.

Sedmič: Glede Tončka bi rad povedal to, da ga opomnite, da je zašel že predaleč in je postal preveč krvoločen. Zaveda naj se malo bolj svojega poklica in naj vsaj drugim duhovnikom ne jemlje ugleda. Njegova izjava: 'Po vojni bomo celibat odpravili — če ga ne bo papež — ga bomo pa sami' — pač ni na mestu. Njegova beseda pri fantih malo zaleže, ker ni nič družaben in stre-

mi preveč visoko — za slavo. (Upam, Nande, da me razumeš in mi ne zameriš, ker sem tako odkrit — sem namreč trden in veren kat. akademik in me taka stvar žali — vendar Te prosim, če boš Tončka kaj opomnil, pazi, da ne bo sumil, od kod vse to veš).

Osmič: Zdi se mi, da se tudi pri nas že pojavlja neko principielno sovraštvo do partizanov, ker je smrtna obsodba tako hitra, da bi tudi za nas lahko 'Slovenec' prinesel članek, da padajo žrtve brez pravice zagovora. Če pa je zagovor, mora odgovarjati vedno obtožbi — pa naj je ta resnična ali ne — in pri marsikom je sodba izrečena že pred zagovorom in je ta le formalnost. (Res je vojna — a mislim, da moramo biti pravičnejši.)

Devetič: Med vojaštvom in tudi v komandi je vedno več kvantanja in preklinjanja. O pijančevanju pa niti omenjati ni treba. To se opaža na pohodih in enako v logorju samem. In je potrebna za vse to — uvedba kazni...¹

Tako so belogardistični četniki na svojih pohodih nadaljevali z načinom bojevanja proti partizanom in aktivistom OF, za kakršnega so se izurili v gorjanskih gozdovih kot pripadniki lažnega Štajerskega bataljona in Legije smrti. Vendar jim zaradi takega načina bojevanja, pa četudi so imeli neprestano na jeziku boj za vero in narod, ni nikoli uspelo, da bi postali resnični borci za svoje »ideje«. Vsako srečanje s partizani jih je vedno znova poučilo, kako šibki so, in to ne samo po številu, temveč predvsem notranje, po svoji idejni in moralni vrednosti. Čeprav se tega niso zavedali v polni meri, blodeč v verskem fanatizmu in zlagani protikomunistični propagandi, le niso imeli pred seboj nič tako velikega in vrednega, v kar bi resnično verovali. Boj za vero je bila propagandna laž, o čemer so se lahko na vsak korak prepričali, in boj za narod v okupatorjevi službi, ko so družno pobijali najbolj poštene rojake, očitno protislovje praznemu izreku. Ker jih ni prevzemalo nič resnično velikega in notranje pomembnega, kar bi jih moglo dvigati in jim utrjevati vero v pravičen boj, niso nikoli dosegli med seboj pravega zlitja, ki bi jim dajalo moč, da bi postali močni kot celota in veliki kot posamezniki — kar so v tako veliki meri dosegli resnični borci za svobodo. Zaradi tega je že od vsega začetka rasla v njih okrutnost namesto borbenosti in zahrbtno pobijanje namesto odkritega boja.

Med italijansko ofenzivo od 16. julija do 4. novembra 1942, ko so belogardisti javno pomnožili okupatorjevo vojsko, se je iz-

¹ Original Grumovega pisma je v Babnikovem arhivu.

dajalstvo strahotno pomnožilo. Nasprotniki osvobodilnega gibanja so mislili, da je nastopil čas, ko bodo z okupatorjevo pomočjo lahko uničili partizane in vse tiste, ki so jih podpirali. Zaradi ovadškega delovanja izdajalcev so gorele številne slovenske vasi, zlasti tiste, ki so dale največ borcev za svobodo. V zapore in taborišča so morali ljudje, ki so organizirali OF in zbirali pomoč za partizanske borce. Izdajalci so se jih skušali znebiti, da bi uničili zvezo s partizani in onemogočili njihovo preskrbo z živežem in vsem potrebnim materialom. Zaradi izdaj so rasle vrste okupatorjevih pomagačev, med katerimi so bili tudi taki, ki niso zdržali naporov ofenzive in so, zbegani zaradi sovražne propagande, mislili, da je partizanstvo uničeno.

Med tistimi, ki so zaradi izdajalstva že zgodaj poleti 1942 zgubili življenje, je bil tudi 32-letni vodovodni inštalater Jože Snoj iz vasi Sneberje št. 51, poročen v Spodnji Zadobrovi št. 3. Kot partizan II. grupe odredov se je udeležil bojev z Nemci na Jančah. Po ženinem pripovedovanju je prišel hudo bolan za nekaj dni domov. Ko je za silo okrevail, se je odpravil nazaj v partizane.

Mladinki Vida Seško in Mimi Primožič sta si pri znanki Karlini Porenta sposodili otroški voziček in spravili vanj Snojevo partizansko opremo. Dne 13. junija se je Snoj še pred 17. uro odpravil z doma. Mladinki sta v precejšnji razdalji vozili za njim otroški voziček. Zaradi večje varnosti je Snoja spremljala Karlina Porenta. Vse bi se bilo dobro izteklo, da niso izdajalci že pri Kajžarju, v bližini Snojevega doma, opozorili nanj okupatorjevih vojakov. Ti so najprej zgrabili mladinki, preiskali voziček in našli v njem Snojevo opremo. Nato so odhiteli za Snojem in njegovo spremljevalko.

Snoj je bil že blizu gozdička, ko je opazil zasledovalce. Stekel je med redko zaraslo drevje in se oziral na vse strani, kam bi zbežal. Vedel je, da ga gozdiček ne bo dolgo varoval. Odločil se je in se pognal proti podjetju Vata v bližini. A še preden ga je dosegel, se je pri hiši v Zgornji Zadobrovi št. 33 zgrudil; zadela ga je okupatorjeva krogla.

Pobesneli okupatorjevi vojaki so pri priči aretirali tudi obe mladinki: še ne 15-letno Vido Seško in 19-letno Mimi Primožič. Strpali so ju na kamion, na katerega so vrgli tudi Snojevo truplo. Kamion je odpeljal v Ljubljano na Žale. Mladinki so postavili ob pokopališki zid, da bi ju ustrelili. V zadnjem hipu je pristopil mlad italijanski oficir in preprečil ustrelitev. Mladinki so prepekljali na vojaško sodišče in obsodili vsako na 24 let ječe. Po obsodbi

sta morali v Italijo, kjer sta prestajali muke po številnih zaporih.

Po kapitulaciji Italije sta se vrnila domov. Toda eno samo noč sta prespali v domači hiši. Že naslednjega dne so ju na cesti aretirali poljski domobranci in odpeljali v Ljubljano. Do 4. decembra 1943 sta bili zaprti v moščanski šoli, tega dne pa so ju z drugimi priporniki odpeljali v Dachau. V tem taborišču so pustili moške, ženske pa so odpeljali v Auschwitz, kjer je Vida Seško umrla dne 10. januarja 1945, Mimi Primožič pa 19. januarja 1945. Starši obeh mladink so le malo vedeli o njuni usodi. Župnik Kete je po več mesecev zadrževal njuno pošto. Ni maral, da bi ljudje zvedeli, koliko trpita zaradi domačih izdajalcev. Seškova in Primožičeva sta v pismih sporočali, kdo ju je izdal in aretiral, in opisovali trpljenje v taboriščih. Njuno mlado življenje in življenje partizana, ki sta mu skušali pomagati, so uničili domači izdajalci, ki so sodelovali z okupatorjem.

Posledice izdaj so postale marsikje zelo občutne. V poljski občini so od poletja do jeseni 1942 odkrili izdajalci malone vse bunkerje, v katerih so bile tehnike in skrivališča vodilnih aktivistov OF.

Po načrtih in navodilih CK KPS so v Šmartnem ob Savi zgradili dobro skrit bunker v hiši Antonije Kašper, po domače Soukove Tone. Hiša stoji tik pod cesto, ki pelje iz Hrastja na Ježico. Gradnjo bunkerja sta vodila Rudolf Ganzitti in Nande Kavčič. Bunker je bil namenjen za zatočišče aktivistom OF, ko pa je bil dograjen, je bil uporaben tudi za ciklostilno tehniko. Velik ni bil, le trije ljudje so se lahko gibali v njem. Vhod v bunker je bil iz jedilne shrambe. V tlaku je bilo treba odmakniti štiri kocke, nato se je človek, ki je delal v bunkerju, s posebnim dvigalom zapepeljal v prostor, ki je imel zasilni izhod speljan po rovu na sosednjo njivo.

Pred omreženjem Ljubljane z bodečo žico so kurirji prinašali matrice iz ljubljanske centralne tehnike, pozneje so jih tiskali v bunkerju. Tekst sta prinašali in tipkali matrice Milka Kovič in Tilka Maček.

Tiskano gradivo so kurirke odnašale po zasavskih vaseh in po vaseh dobrunjske in poljske občine. Propagandno gradivo, tiskano na roto stroju, so nosili prek Ježice do Tomačevega, kjer ga je prevzemala Urbančeva Mica in oddajala Jožetu Kašperju, sinu Antonije Kašper. Tudi nekateri šmartinski kmetje so prevažali tisk, za katerega je Jože Kašper zgradil posebno skladišče. Jožetu

sta pomagala strica Nace in Štefan Presetnik. Eden je imel bunker z radijsko oddajno postajo. Vodil jo je Mirko Zlatnar in skrbel, da so prihajala v Kašperjevo tehniko najnovejša poročila.

Najtežje je bilo razvažanje in razdeljevanje dotiskane literature. Tiskalo se je ponoči, razvažalo in razdeljevalo pa se je podnevi. Okupator in belogardisti so zasledovali raznašalce, da bi prek njih odkrili bunker. Dolgo časa niso vedeli zanj in najbrž bi nikoli ne izvedeli, da se ni našel izdajalec in povedal, da mora biti v hiši Antonije Kašper dobro zavarovan bunker. Natanko ni vedel zanj, le to je sumil, da bunker je. Kako so okupator in belogardisti bunker iskali, ne da bi ga kdaj našli, je povedal Jože Kašper:

»Rano v jutru, ko je še ležal mrak nad Šmartnim, so Italijani in belogardisti prihuljeno obkolili hišo. V bunkerju smo vso noč delali: tov. Franc Leskošek — Luka, tovarišici Milka Kovič in Tilka Maček in jaz. Le moja mati je bila zgoraj v hiši. Bila je že priletna, a za naše gibanje še vsa mladostna in vedno budna. Toliko časa je še imela, da nas je opozorila, ko je zagledala okupatorja in domačo izdajalsko bando, pobegniti pa ni več mogla. Pred zasilni izhod na Primčevi njivi se je postavil belogardist s strojnico. Kaj smo hoteli, pripravili smo se na borbo. Vsak izmed nas je zgrabil pištolo in pripravil nekaj bomb. Prisegli smo, da se živi ne vdamo. Borbo bi vodil tov. Luka. V tesnobni tišini je potekal čas. Čuli smo le ropot in govorjenje okupatorja in izdajalcev.

Okupator in belogardisti niso mogli najti bunkerja, zaradi tega so divjali nad materjo. Prignali so jo v shrambo in pretepali, da je padla. S svojim telesom je prekrila vhod v bunker. Ščitila in skrivala je naša življenja. Zaradi močnih udarcev je krvavela. Štiri kocke, ki so naznačevale vhod v bunker, so bile pred kratkim na novo zalite. Mati jih je zalila še enkrat s svojo krvjo in nam rešila življenje. Strašno sem trpel, ko sem poslušal živalsko divjanje nad svojo materjo. Že sem nameraval planiti k zasilnemu izhodu, da bi ji pomagal, pa me je tov. Luka bodril in me odvrnil od tako samomorilnega dejanja.

Nasilneži niso ničesar izvedeli. Hišo so močno razdejali. V kuhinji in izbi so razkopali ves pod, tudi v veži in svinjaku so dvignili tla. Razbili so vsa okna, toda bunkerja niso našli. Pozno dopoldne so 'nosilci rimske kulture' in belogardistični izdajalci zapustili hišo praznih rok. Grozili pa so, da se kaj kmalu vrnejo.

Delo se je v bunkerju še nekaj mesecev nemoteno nadaljevalo. Za domače belogardiste je postajal naš bunker vedno večja skrivnost. Sklenili so, da morajo poloviti kurirje, ki so prinašali

in odnašali material. Začeli so postavljati zasede povsod, kjer so pričakovali, da jih lahko presenetijo. Akcijo je vodil zagrizeni belogardist Miha Dimnik — Končar. Še prav posebno je pazil name, a me ni nikoli dobil. Podnevi sem delal v bunkerju pri Mirku Zlatnarju, ponoči pa sem se tihotapil v vas in delal z mladinci.

Seveda je razumljivo, da bunker ni mogel delati brez kurirjev. Konec julija 1942 se je belogardistu Dimniku le posrečilo izslediti kurirje in obveščevalca. Belogardisti so vdrlí v našo hišo prav tedaj, ko je imela mati pripravljenih 700 izvodov Slovenskega poročevalca za kurirko Micko z Ježice. Zadnji hip je opazila nevarnost. Začela je zažigati Poročevalce, a bilo je že prepozno in prepočasi so goreli. Belogardisti so videli, kaj počne, in jo začeli zasliševati. Izgovorila se je, da je Poročevalce prinesel neznan človek. Izdajalci so zopet preiskali vse prostore v hiši, a bunkerja tudi tokrat niso odkrili. Mater so cdgnali s seboj v Polje in jo na vse načine zasliševali. Izvedeli niso nič. Morala je v internacijo na Rab in v Gonars. Delo v bunkerju je tedaj prenehalo. Odšel sem za svojima bratoma v partizane.«¹

Vendar ni bilo v tem času delo za osvobodilno gibanje nikoli docela pretrgano ali da bi celo prenehalo. Brž ko so okupator in njegovi pomagači izsledili eno skupino aktivistov OF in onemogočili njeno delo, so ga njihovi tovariši in tovarišice prenesli v drugo vas in z delom nadaljevali. Prispevali so velike žrtve in opravljali izredno drzna dejanja, da so rešili ljudi in najvažnejši material iz nevarnosti. Odgovorni delavci OF so vztrajali na določenem mestu, dokler ni postalo bivanje in delovanje zanje življenjsko nevarno. Tedaj so odšli v partizane, na njihova mesta pa so stopali drugi, manj kompromitirani ljudje, zlasti mladina in ženske. Niti strašni dnevi, ki jih je doživljalo partizanstvo in z njim vse ljudstvo med italijansko ofenzivo, niso mogli uničiti terenskega dela. Okupatorjeve vojaške enote in še zlasti skupine fašistov so si prizadevale, da bi ga zatrle na najbolj divjaški način, vendar jim to ni uspelo.

Belogardisti so izkoristili sleherno priložnost, da so se maščevali nad ljudmi, ki so bili aktivni v boju proti okupatorju in domačim izdajalcem. Ko so julija 1942 našli pri padli partizanki potrdilo dr. Riharda Gregorčiča iz Polja, da je obiskovala sani-

¹ Jože Kašper živi z materjo v obnovljeni hiši pod bregom, kjer zavija cesta iz Hrastja v Smartno. Pogumni materi sta padla dva sinova v partizanih, le Jože ji je ostal. V hiši je del bunkerja še dobro ohranjen.

tetni tečaj, so ga takoj aretirali in odpeljali v ljubljanske zapore, kjer so ga strahotno mučili.

Na sobotni večer 22. avgusta 1942 so fašisti iz legije »črnih srajc« postavili zasedo na cestnem križišču v Sostrem. Na kraju, kjer se glavna cesta odcepi proti Pečarju in Besnici, so zasedli najbližjo hišo in namestili strojnico na balkonu. Stanovalcem so najstrože prepovedali oditi iz hiše. Ko se je stemnilo, so čakali, kdaj se bodo prikazali partizani in se sestali z zaščitniki. Toda fašisti niso bili dobro obveščeni. Tisti večer ni bilo nikogar na spregled. Ko se je bližala 23. ura, so zaslišali korake na cesti. Človek, ki se je bližal, ni prihajal iz gozdov, temveč iz nasprotni strani — iz vasi Zadvor. Bil je 20-letni zidarski pomočnik Avgust Alič iz Sostrega. Do noči je delal pri prezidavi Rekarjeve strojarne, po delu je odšel na mladinski sestanek. Po sestanku se je odpravil proti domu. Na cestnem križišču ga je nedaleč od doma prerešetala fašistična strojnica. Štiri ure je umiral z osemnajstimi strelami v telesu, vzdihoval je in ječal, da so ga slišali ljudje v vseh bližnjih hišah. Prosil je vode, a nihče ni smel blizu.

Središče dela za osvobodilno gibanje je bila vevška papirnica, čeprav je v tem času že dobršen del odgovornih delavcev OF odšel v partizane. O delu v papirnici je Štefan Pavšič napisal:

»Z Viktorjem Vodnikom sva na lesnem prostoru, največkrat pa za papirnim strojem delala načrte, pregledovala situacijo in organizirala nadaljnje delo. Delavci in delavke so, razen zagrizenih nasprotnikov, direktno ali indirektno delali za OF. Nabrali so dosti denarja in tudi drugih potrebščin. Od svojih plač so redno 14-dnevno in mesečno plačevali prispevke za OF. To je bilo še bolj uspešno ob razpisu posojila za OF, ko so se nabrale velike vsote denarja.

V delavnicah smo delali razne naprave in orodje za sabotaže in napade na vlake. Po kanalih, na podstrešju in pod podom je bila precejšnja količina orožja in municije, pripravljena za tovariške, ki so postopoma odhajali v partizane, pa tudi za dopolnjevanje oborožitve partizanskih enot na Pogledu. Papirnica Vevče je bila tudi skladišče izdelanih letakov, papirnatih zastav, raznih lističev in drugega. Posebno agilni so bili poleg Viktorja Vodnika še Jože Peršič, Justina Trtnik, Edvard Rešek, Nace Ferfila, Tone Hočevnar, Avgust Trtnik, Jože Berčič in Ivan Anžur.

V elektrocentrali je imela OF dva radijska sprejemnika. Vesti so zaupni nameščenci, posebno Justina Trtnik, razmnoževali

na pisalni stroj in razdeljevali v tovarni in izven nje. Za potrebe NOV so se izvršile rekvizicije papirja, klobučevine, gonilnih jermenov, vagonskega platna, posebno pa še sanitetnega materiala. V tem so bili posebni mojstri Ivan Anžur, Avgust Trtnik in drugi. Včasih je prišlo do spopadov s čuvaji, seveda le navidezno, ali pa so ti celo sami pomagali.

Razumljivo je, da so okupatorji in domači izdajalci kmalu spoznali, da je vevška papirnica središče delovanja OF, zato so postavili karabinjersko postojanko nad mostom, neposredno pred vhodom v tovarno, v jedilnici in v kolesarnici. Tu je bilo dosti mučnih scen, ko so morali delavci ob vходу v tovarno fašistično pozdravljati. Večina se je upirala, zato niso bili osamljeni primeri, ko so se morali nekateri tudi po petkrat vrniti in pozdravljati ali popravljati pozdrav, če so malomarno pozdravili. Često-krat so padali udarci, zmerjanja in poniževanja pa so bila na dnevnem redu. S tem so dosegli, da sta sovraštvo in prezir naraščala iz dneva v dan...¹

S pomočjo agilne NZ ljubljanskih in zaloških železničarjev je NZ iz vevške papirnice prepeljala v gozdove vagonске pošiljke orožja, prehrane, tiskarskega materiala, obleke, zdravil idr. Eno izmed teh važnih in težavnih akcij je Štefan Pavšič podrobno opisal. Iz nje povzemamo nekaj najbolj zanimivih navedkov:

»Dva dni pred prihodom blaga sem bil po kurirjih iz Ljubljane obveščen, da bodo vagon označili kot okužen, ki ga pomotoma pošiljajo, seveda praznega in ga bo treba naslednji dan poslati nazaj v Zalog... Naloga ni bila lahka. Papirnica leži na obeh bregovih Ljubljance in v oba dela se odcepita pred glavnim skladiščem industrijska tira. Morali smo paziti, da je prišel vagon v tisti del tovarne, ki leži na desnem bregu, ker v drugem naloge skoraj gotovo ne bi mogli izvesti. Pred razcepom industrijskega tira, ki prihaja iz Zaloga, stoji vagonska tehcnica, kjer so nekatere vagone tehtali in pošiljali v tisti del tovarne, kjer so bili potrebni. Tehtanje in registracijo vagonov je opravljal znani Majer, ki ni bil naklonjen OF... Njega smo morali prepričati, kam naj pošlje vagon, a že to je bilo sumljivo. Poleg tega je bilo kaj lahko ugotoviti, da vagon ni prazen, čeprav je bil zaprt in plombiran. Trtnik, Vidergar in Rešek so dobili nalogo, da spravijo vagon v tovarno... Majerju sem odločno povedal, da mora nalogo izvršiti in molčati, sicer ga bo zadela partizanska kazen. Te se je zbal,

¹ Štefan Pavšič: Vstaja pod Urhom. Rokopis.

ker je bilo že nekaj izdajalcev v obeh občinah obsojenih zaradi izdaje...

Druga, še težja naloga pa je bila, kako spraviti blago iz tovarne, saj je bila na vzhodni in južni strani obdana z visokim zidom, z bodečo žico na vrhu. Lažje izvedljivo je bilo na zahodni strani, kjer je bila le visoka ograja brez žice. Premišljevali smo, kako bomo spravili 10 ton blaga v 5 ur oddaljeni kraj Polico. Večji del prevoza smo morali izvršiti ponoči...

Vsak je imel svojo nalogo: treba je bilo organizirati skupino za premik vagona na določeno mesto, izkopati rov pod leseno ograjo, organizirati vozove za prevoz blaga, skrbeti glede italijanskih patrolj zunaj tovarne, organizirati obveščanje v tovarniškem prostoru, poslednji pa je moral organizirati zasede na vseh važnejših krajih, da bi v primeru odkritja z orožjem branili oziroma izvršili prevoz najvažnejšega materiala, ki je moral priti v partizanske enote, in sicer orožje in municija, predvsem pa cel tiskarski stroj, ki je bil razstavljen. Stroj je bil zelo važen za našo propagando. V vagonu je bila še obleka, hrana, kar je bilo drugorazredne važnosti. Zasede in oborožene patrolje so nameravale v primeru odkritja uničiti italijanske patrolje brez streljanja, orožje bi uporabile le v skrajnem primeru... Večja italijanska postojanka je bila oddaljena le dobrih 200 metrov...

Za to akcijo je bilo treba precej ljudi. Več kot polovica tistih, ki so bili določeni za prenos blaga iz vagona prek ograje na skrito mesto v Goršetovi gramozni jami, je delala v dopoldanski izmeni, nalogo pa so morali izvršiti ponoči. Po redni poti so le s težavo prišli v tovarno zaradi Italijanov in vratarjev, ki so morali žigosati kartone. Vratarji so bili zavedni tovariši, toda eventualna kontrola bi lahko odkrila prevaro... Zato so se nekateri skrivali v tovarni do večera, drugi so prišli ponoči čez ograjo. Med temi sem bil tudi jaz, ker sem moral kontrolirati organizacijo prevoza. Rov pod ograjo smo začeli kopati takoj v mraku, premaknili smo vagon na pripravno mesto in začeli s prekladanjem. Glavno delo so vodili Edvard Rešek, Franc Sotler, Ivan Anžur in Avgust Vidergar.

Okrog polnoči je javila obveščevalna pohod večje italijanske patrolje iz Vevč proti Dobrunjam ob ograji, kjer smo razkladali. Straže so bile pripravljene, rov pod ograjo oddaljen 50 metrov od ceste, po kateri je šla patrolja, prenos blaga v gramozno jamo pa je šel prek ceste. S skrivnimi znaki so bili vsi obveščeni o prihodu patrolje, vsak je skušal biti čimmanjši na svojem mestu.

Tiho in napeto smo pričakovali, kaj se bo zgodilo. Italijanska patrolja je prišla na kritično mesto. Videti je bilo, da so nekaj zaslutili. Ustavili so se, se ozirali proti tovarni in nekaj žlobudrali. Od rova do kraja nakladanja je bila trava sumljivo pohojena. Posebno so bili sumljivi madeži na cesti, ki so nastali zaradi manjše nezgode. Na vrhu drugega blaga je bilo več meter dolgih zabojev, izdelanih iz lesenih opažev. V njih so bila jajca. Pri potiskanju skozi rov se je nekaj jajc strlo, opaž pa je popustil. Vsebinska je pustila na travi vidne sledove. Na nesrečo se je eden od zabojev močneje poškodoval, jajca so se pri prehodu vsula na rob ceste ... Italijanska patrolja je bila oddaljena manj kot 100 metrov od naših. Nekdo izmed tovarišev je moral na kraj nesreče in pospraviti lupine. Hudomušneži so drugi dan pripovedovali, da je bil rumen kot kanarček ... Vse to je postalo Italijanom sicer sumljivo, toda to ne bi bili več Italijani, če bi se opogumili in izvršili natančen pregled. Tedaj bi gotovo vse odkrili ... Šli so počasi naprej in se še dolgo ozirali v našo smer ... Čez dobro uro je obveščevalna javila prihod nove patrolje, ki je zavila v smeri Zadvora. Po odhodu patrolj še ni bila odstranjena nevarnost pri prevozu, ker nismo smeli prevažati po cesti, temveč po poljskih poteh ali pa tudi kar prek njiv. Precejšnje muke so imeli vozniki, ker so morali jamčiti za molčečnost konj. To so napravili res mojstrsko tako, da so konjem zavili glave v vreče. Za to zaslužijo zadvorski kmetje pohvalo, ker se je večina izkazala zelo dobro tudi še v drugih akcijah. Vagon smo končno izpraznili in blago srečno odpeljali.«

Nasprotniki OF so vedeli, da odhaja iz papirnice veliko raznega materiala v partizane, in četudi niso imeli vidnih dokazov, so znane revolucionarne družbeno-politične delavce osumili, da so med organizatorji OF in pomoči partizanom v tovarni. O tem so obveščali okupatorja in sodelovali pri večjih in manjših preiskavah v papirnici. Marsikdo se je pravočasno umaknil, več pa jih je moralo v zapore in taborišča.

Pri blokadi vevške papirnice 6. junija 1942 je okupator odgnal v zapore in taborišča okoli 40 delavcev. Aretirali in zasliševali so jih ob prisotnosti domačih izdajalcev, preoblečenih v uniforme italijanskih vojakov. Med aretiranimi je bil tudi eden najbolj aktivnih mladincev Avgust Trtnik iz Zadvora. Ker je vedel, da ovađuhi zasledujejo njegovo delo, se je skušal odtegniti aretaciji in se skril v velik kup oblanja v oddelku za izdelavo lesovine. Toda eden izmed izdajalcev je odkril njegovo skrivališče in

ga pokazal okupatorjevim vojakom. Ti so ga z orožjem prisilili, da je zapustil skrivališče. Pri prevozu v Ljubljano je skočil s kamiona in stekel proti Ljubljanci. Italijanski vojaki so streljali za njim, a ga niso zadeli. Vrgel se je v vodo in kljub divjemu streljanju srečno dosegel nasprotni breg. Ko je stopil iz vode in hitel proti obrežnemu grmičju, so ga pokosile krogle mitraljezov.

Italijanske papirnice niso krile lastnih potreb po papirju in papirnih izdelkih, zato je skušal okupator oskrbeti vevško papirnico s surovinami, iz katerih bi lahko izdelala proizvode za kritje njegovih vojaških in političnih potreb na okupiranem ozemlju. Pa tudi v Italijo so pošiljali vagonске pošiljke papirnih izdelkov, za kar so dobivali v zameno papirne odpadke. Pri dobavi drugih surovin, zlasti celuloze, so bile silne težave. V gozdove se zaradi partizanov niso upali, pošiljke iz drugih držav pa so bile otežene zaradi pomanjkanja vagonov in drugih zaprek.

Odhod kvalificiranih delavcev v gozdove je oviral proizvodnjo. Izgubljeno delovno silo je skušal okupator nadomestiti z mladoletniki. Toda partizani so našli način, da so onemogočili proizvodnjo v korist okupatorja. Sredi divjanja v ofenzivi, imenovani roška, ko so okupatorjeve sile obkoljevale Kočevski Rog in so gorele številne vasi po Dolenjski in Notranjski, iz katerih so vlačili prebivalstvo v taborišča, člane odborov OF in NZ pa streljali, je v noči od 29. na 30. avgust 1942 zgorelo skladišče v vevški papirnici z 62 vagoni papirja.

Sabotažno akcijo je izvedel I. bataljon Tomšičeve brigade pod vodstvom komandanta Koste Dobravca—Staneta Bizjaka in komisarke Mice Šlander—Marinko s sodelovanjem čet NZ na terenu poljske občine in v sami papirnici. Naslednjo noč od 30. na 31. avgust so akcijo uspešno ponovili. Zgorel je dobro založen lesni prostor, obsegajoč okoli 2000 kvadratnih metrov.

Poljski župnik Janez Kete je v svojem članku v Slovincu dne 30. januarja 1944 pisal tudi o tem:

»Pritisk komunistov (beri: partizanov, op.p.) v naš kraj je hitro naraščal. Stanje je bilo nevzdržno. Hujše in hujše grožnje so prihajale s strani komunistov, ki so se zadrževali v neposredni bližini. V noči 29. na 30. avgusta 1942 so požgali papirno skladišče v Vevčah. Takoj naslednjo noč je bil podneten požar v papirnici na lesnem skladišču. Dne 31. avgusta so v svoji besnosti navalili badoljevci in napravili racijo po vsej občini Polje, na Ježici in Dobrunjah in odpeljali v internacijo nad 800 moških in to pove-

čini onih, ki niso bili s komunizmom nikdar v zvezi. Ugotovljeno je bilo kasneje, da so bili vsi komunistični terenski delavci vnaprej obveščeni o teh represalijah in so se pravočasno umaknili.»

V navedenih podatkih in ugotovitvah se je župnik Kete ponekod zmotil, ker nekaterih stvari ni poznal, nekaterih pa ni maral priznati. S »strani komunistov, ki so se zadrževali v neposredni bližini« niso prihajale nikakršne grožnje, kot piše župnik Kete, pač pa je v tistem času izdalo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet vsem partizanskim enotam zunaj obkolitvenega obročja povelje, naj v razbremenitev čet in skupin, obkoljenih na Rogu, takoj začno z akcijami v hrbet sovražniku.

Ena izmed teh akcij je bil poseg v okupatorjevo delo v vevški papirnici, kjer so morali delavci pod pritiskom povečevati proizvodnjo v korist tistih, ki so okupirali slovensko zemljo in uničevali narod, ki se je bojeval za svobodo.

Župnik Kete je vedel, da bodo sledile požigu papirnice represalije »badoljevcev, ki so 31. avgusta v svoji besnosti navalili in napravili racijo...«, toda v pridigi, ki jo je imel v nedeljo 30. avgusta v poljski cerkvi, ni svojih faranov opozoril, naj se umaknejo, temveč jih je rotil, naj ne beže od doma. Mislil je, da je bolje, če jih odžene okupator kamor koli ali pa tudi pobije, samo da ne bi odšli v gozdove k partizanom.

Dne 31. avgusta 1942 so že v zgodnjih jutranjih urah hitele večje vojaške enote na pomoč krajevnim enotam italijanske vojske v poljski in dobrunjski občini. Na osnovi »lasciapassare permanente« sem šla tudi tisto jutro čez blok pod Bizovikom, tik preden so »v svoji besnosti navalili badoljevci«. Stopala sem nekaj korakov pred njimi in jih skrivaj ogledovala. Videti niso bili niti besni pa tudi navalili niso v kraje na desnem bregu Ljubljance. Bili so prašni od glave do peta in komaj so še vlekli noge za seboj. Pridušeno so stokali, da pešačijo že vso noč in da ne morejo nikamor več. Pogled na pogorišča vevške papirnice, od koder se je še dvigal gost, dušec dim, jih je nekoliko vzdramil iz otopenosti. Dober kilometer od bloka so se vojaki razdelili v strelce. Potegnili so dolgo vrsto od desnega brega Ljubljance in prek polj do vrha dobrunjskih hribov.

Ko so se vojaki razvrščali v strelce, sem pospešila korak. Le toliko sem se ozrla, da bi videla, če ne hiti kdo izmed njih za mano. Nihče se ni zmenil zame, preveč opravka so imeli sami s seboj. Žito je bilo že požeto, mlada koruza jim je segala komaj do

kolen. Vanjo so položili orožje in opravili najprej svojo naravno človeško potrebo. Pogled na bližnje hribe in na kadeče se pogo-rišče vevške papirnice jih je prestrašil. Izkoristila sem priložnost in medtem, ko so se italijanski vojaki oddihovali v koruzi, odhite-la proti Zadvoru. Zanesljive družine sem obvestila o prihodu oku-patorjevega vojaštva.

Že nekaj mesecev so bile vasi dobrunjske občine nekakšno partizansko področje in skoraj ni bilo dneva, da se ne bi v eni ali drugi vasi pojavili partizani. Tudi tega dne jih je bilo nekaj v gostilni Marije Penko v Zadvoru. Komaj sem jih pregovorila, da so se še pravočasno umaknili.

Ko so ljudje zvedeli, da se bliža okupator, so hitro poskrili vse, kar ni smelo sovražniku pred oči. Ker ni nihče slutil, da bodo morali vsi moški, ki jih zalotijo po domovih, na cesti ali na njivi, v taborišče na Rab, se niso poskrili. Skupaj z družinami so čakali, kaj bo. Delo v papirnici je bilo tedaj ustavljeno pa tudi kmetje so odhiteli s polja domov.

Počasi so se vojaki bližali Zadvoru in iskali prostor za oddih po celonočnem maršu. Na dvorišču pri Bezjakovih sem opazovala nenavaden vrvež. Kakor kup nesreče se je sesedel italijanski oficir na najbližjo klop in začel glasno tožiti, kako morajo neprestano korakati in korakati, ne da bi vedeli kam in zakaj. Dobro sem ga razumela in tudi z zanimanjem poslušala, na videz pa sem bila brezbrizna za njegovo jadikovanje. Govoril je, da je profesor zgo-dovine in zemljepisa, ne pa vojak, da je utrujen na smrt in da bi šel rad domov. Kar naprej je ponavljal, da morajo »sempre camminare« (neprestano hoditi) in da nikamor več ne morejo. Sredi vzdihov in tožb je opazil kokljo, ki je vodila komaj izlegle piščance po dvorišču. Planil je s klopi in pohitel h koklji. Počenil je kraj nje in ulovil piščančka. Začel ga je božati in milovati. Okrog njega se je zbral cel kup vojakov. Vsi so lovili puhaste stvarce in se nedolžno zabavali z njimi. A ne dolgo! Profesor zgodovine in zemljepisa, preoblečen v vojaka, ki je zelo slabo po-znal našo zgodovino in naše kraje, je previdno položil piščanca na tla, se z vzdihom postavil pokonci in poklical gospodinjo. Osorno jo je vprašal, kje so »rebelli della montagna«. Gospodi-nja mu je dala znak, da ga ne razume. Začel je vpiti: »Parti-žani, partižani!« Nekaj časa je družina, zbrana okoli gospodinje, odkimavala, da nič ne ve, končno pa je nekdo le iztegnil roko v smeri proti Molniku in sosednjim hribom in dejal, da so partizani tam daleč v gozdovih.

Profesor v uniformi je dal vojakom kričeče povelje. Zgrabili so lopate in začeli na travniku pred hišo rezati travnate ruše. Iz njih so si postavili nekakšne zaščitne stene z linami, legli za njimi na trebuh in pomolili skozi line puške, usmerjene proti daljnim gozdovom. Med njimi in gozdovi je bila široka pokrajina s hišami, z gospodarskimi poslopji, njivami in s travniki. Lahko bi ležali celo večnost za svojimi zasloni iz travnatih ruš in streljali proti goram, a težko, da bi partizani sploh slišali njih streljanje.

Nekaj vojakov je izkoristilo priložnost, da so lahko počivali za zaklonišči. Drugi so se podili po vaseh, lovili moške in jih seganjali na določena mesta. V Zadvoru je bilo zbirališče na gostilniškem vrtu pri Glastovcu. Že v dopoldanskih urah so pobrali precej mož in fantov. Gneča na gostilniškem vrtu je bila čedalje večja. Žene, matere, sestre, otroci in drugi sorodniki so v nji težko našli svojega človeka. Vse križem so iskali in klicali drug drugega, slišati je bilo jok in kletvice.

Popoldne so italijanski vojaki privedli na gostilniški vrt tudi sostrška duhovna gospoda: župnika Franca Verceta in kaplana Mirka Gandeta. Ljudje so postajali vedno bolj zbegani, nihče ni vedel, kaj naj vse to pomeni. Eni so govorili, da jih love zaradi požiga vevške papirnice, drugi zopet, da zato, ker je tod partizansko ozemlje, tretji so menili, da se je sem pomaknila italijanska ofenziva, in še o marsičem so ugibali. Ženske in otroci so jokali in moledovali okoli stražarjev za svoje može, sinove in očete. Prinašali so jim obleko in obutev, ker so jih pobrali čisto nepriljubljene, in jim dajali živež za na pot.

Po vaseh, ki niso preblizu gozdov, so ves dan švigali avtomobili in prevažali višje oficirje. Večkrat so se ustavljali pred zbirališči in opazovali vrvež v njih in okoli njih, nato so se važno posvetovali. Na vprašanja svojcev, kaj nameravajo z možmi in s fanti, so molčali ali pa na kratko pojasnjevali, da jih bodo zaslišali in izpustili, če se bo izkazalo, da so nedolžni.

»Kakšni pa kot nedolžni?!« so vpile ženske.

»Vam je mar kdo kaj hotel? Doma ste jih dobili pri družinah! Brez orožja so bili!«

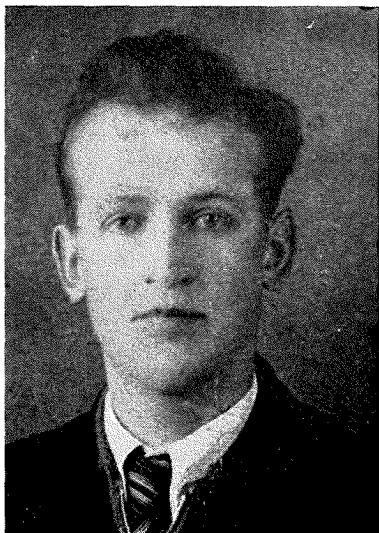
»Mojega ste dobili v hlevu, ko je krmil živino!«

»Kaj jim hočete? Domov jih pustite!«

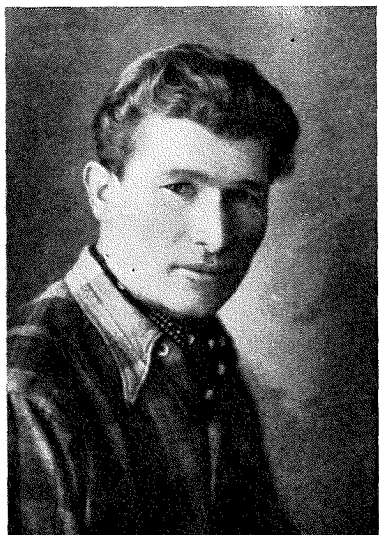
Okupator je bil gluha za vsa pojasnila. Imel je drugačna navodila. »Naj vam ni mar trpljenje ljudstva! Ne omejujte se pri pošiljanju v internacijo! Ni važno, če imate vtis, da so to neškodljive osebe!«



Antonija Kašper je imela v svoji
hiši dobro zavarovan bunker



Franc Marolt, delavec,
rojen 5. 4. 1907 — ubit 31. 8. 1942



Pavel Podboršek, mesar,
rojen 29. 12. 1906 — ubit 31. 8. 1942



Janez Jančar, delavec,
rojen 29. 11. 1908 — ubit 31. 8. 1942



Alojzij Kefer, oče, svečar in lektar,
rojen 18. 1. 1889 — ubit 2. 9. 1942



Alojzij Kefer, sin, pleskar,
rojen 8. 9. 1921 — ubit 2. 9. 1942



Eden izmed prvih pohodov bizoviških belogardistov na teren: na poti proti
Magdalenski gori

Že v popoldanskih urah so se po vaseh dobrunjske občine razširile govorice, da so Italijani ustrelili tri moške, dva izmed njih na Sv. Urhu, enega v Sostrem. Te govorice niso bile neosnovane. Ko je desno krilo strelcev, razpotegnjenih v urhovske gozdove, dospelo na vrh griča, so tam posedli in se tiho razgledovali na vse strani. Iz skritega bunkerja v gozdu nad Dobrunjami sta tedaj prišla petintridesetletni delavec vevške papirnice Franc Marolt in terenec Franci Vrečar, oba iz Dobrunj. Hotela sta ugotoviti, kakšen je položaj. Italijanski vojaki so ju opazili in zaklicali: »Ferma!« (Stoj!) Takoj sta pobegnila, Vrečar nazaj proti bunkerju, ki ga je srečno dosegel, Marolt v dolino proti znani lipi. Že na začetku bega ga je pokosil rafal iz strojnice.

Kmalu zatem se je znašel pred istimi puškami šestintridesetletni mesar Pavel Podboršek iz Ljubljane. Pred nekaj dnevi so ga partizani rešili iz transporta internirancev na Verdu. Dobil je zvezo z družino in se že nekajkrat sestal s sinčkom v Dobrunjah pod Sv. Urhom. Pot ga je vodila iz Podlipoglava skozi urhovske gozdove. Tudi v ponedeljek, 31. avgusta, bi se moral sestati z otrokom. Zamišljen je stopal od Menartove hiše naprej proti gozdu. Šele zadnji hip je opazil okupatorjeve vojake pred seboj. Za beg je bilo že prepozno. Na mestu so ga ustrelili in do golega izropali. Iz krušnjaka so pobrali živež in ga vpričo ubitega pojedli.

Tretja žrtev je bil štiriintridesetletni delavec pivovarne Union v Ljubljani Janez Jančar iz Sostrega. Že dopoldne so italijanski vojaki hodili okoli njegove hiše, da bi dobili kaj jajc. Jančar jih je nagnal. Kasno popoldne sta odšla z ženo kopat krompir na njivo pod Dimnikov hrib, kjer so Italijani že spomladi pobili štiri žrtve. Med delom so se jima približali vojaki in eden izmed njih je zavpil: »Avanti!« Jančar se je uprl. Nikamor ni hotel, ker je že poznal njihovo divjanje. Že dvakrat so ga aretirali, drugič pred dvema mesecema, ko so ga tako pretepli, da je obležal nezavesten. Od tedaj je bil živčen in občutljiv, toda neustrašen. Italijani so mu skušali dopovedati, da pojde v Zadvor le zaradi legitimiranja. Tedaj je potegnil iz žepa legitimacijo in jim dejal: »Tukaj je moja legitimacija, pa jo pogledjte!« Eden izmed vojakov je vtaknil legitimacijo v svoj žep. Jančar je zahteval, da mu jo vrne. Vojak ga je udaril okoli ušes. Tedaj se je Jančar bliskovito sklonil, pobral fiziološko prečko in udaril nasilneža po dolgem čez obraz, da je kar pomodrel. Druga dva je odrinil s tako silo, da sta se

zvrnila po tleh in iztegnila nogi visoko v zrak. Napadalcev pa je bilo veliko, po ženinem pripovedovanju se jih je nateplo skupaj več kot sto. Eden izmed njih je Jančarja udaril od zadaj s tako silo s puškinim kopitom po glavi, da mu je zdrobil lobanjo in so možgani pri priči izstopili. Vendar je imel še toliko moči, da je zgrabil tistega, ki ga je prvi udaril, ga krčevito stisnil za vrat in vrgel podse. Ostali so ga s težavo izvlekli, Jančarju pa so poslali še šest strellov v hrbet.

Na smrt prestrašena žena je hitela proti najbližji hiši, a se je ob jarku nezavestna zrušila. Ženske so prihitele k nji in jo skušale spraviti k zavesti. Medtem so Italijani izropali Jančarjev dom. Pobrli so vse, kar je bilo kaj vredno. Še mrtvecu so vzeli zapestno uro z roke in mu potegnili poročni prstan s prsta. Truplo so pustili kar na njivi, kjer je ležalo nezavarovano, da ga je obletaval mrčes. Ko si je Jančarjeva žena opomogla od prvega strahu, se je vrnila k mrtvemu možu in mu pokrila razbito glavo. Nihče drug se ni smel približati žrtvi. Sedemdesetletni sosod je poizkušal priti do ubitega, pa so takoj prihitei okupatorjevi vojak in ga nagnali.

Proti večeru so vse prijete moške naložili na kamione in odpeljali v Ljubljano, nato pa naprej v taborišča. Okupator ni lovil moških po vseh vaseh dobrunjske občine. V nekatere ni niti stopil, namenoma ali ne, ni vedel nihče. Vendar je tega dne polovil in odgnal v internacijo 146 mož in fantov. Že prve mesece je 16 izmed njih od lakote pomrlo.

Naslednji dan so se vrnili župnik, kaplan in nekaj klerikalnih veljakov, ki so jih pomešali med druge moške le zato, da bi prikriili svoje prave namene. Ko je Jančarjeva žena zvedela, da se je župnik vrnil, je takoj pohitela k njemu. Pregovorila ga je, da je šel z njo v Sostro v gostilno pri Kovaču, kjer so imeli italijanski oficirji nekaj štab in si s popivanjem krajšali čas. Na njegovo prošnjo so Jančarjevi dovolili, da lahko prenese možovo truplo v mrtvašnico na novo pokopališče, in ji zaigrali še grdo komedijo s tem, da so ji drug za drugim stisnili roko in izrazili sožalje za možem, ki so ga ubili.

Nesrečna žena pa se je znašla pred novo težavo: kje bo dobila moške, ki ji bodo položili možovo truplo v krsto in ga odnesli na pokopališče. Ker je okupator pobral vse moške po bližnjih vaseh, ki še niso odšli v partizane, je komaj pregovorila tri starčke, četrtega sploh ni mogla dobiti, da so ji prenesli ubitega moža na sostrško pokopališče.

Franca Marolta in Pavla Podborška, ki so ju ubili na Sv. Urhu, so domačini pokopali na starem, že napol opuščenem pokopališču poleg cerkve na griču.

Med aretiranci, ki so jih 31. avgusta 1942 Italijani polovili na poljski strani, so bili tudi udeleženci partizanskega mitinga, ki so ga tisti dan organizirali borci Zdravkovega in Jankovega bataljona II. grupe odredov v gozdovih med Češnjicami in Zagradiščem na dobrunjski strani. Ljudje so odšli na miting pod pretvezo, da gredo na pogreb Resjakove matere. Izdajalci so poskrbeli, da je okupator zvedel za pravi vzrok in na poti z mitinga polovil udeležence.

Glavni vir okupatorjevih obveščevalnih in ovaduških centrov so bili podatki, ki jih je o somišljenikih OF in o partizanih zbirala belogardistična obveščevalna služba. Poleg te je okupator uporabil za ovaduške posle vsemogoče izvrške človeške družbe, ki so za denar ovajali rojake. Bili pa so tudi taki, ki so izkoristili prevratni čas in si dali duška z obračunavanjem za kdove kakšna sovraštva, ki so segala še v predvojni čas. Dosti škode so prizadejali tudi nekdanji somišljeniki OF, ki so iz najrazličnejših vzrokov klonili in prestopili v belo gardo.

V Zgornji Hrušici št. 22 je stanoval 53-letni delavec Alojz Kefer s svojo ženo Marijo in tremi sinovi: 21-letnim Alojzem, 18-letnim Marjanom in 16-letnim Ladom. Oče je bil izučen za svečarja in lectarja. Ker pa v svojem poklicu ni dobil zaposlitve, je prijel za kramp in več let kopal pesek po gramoznih jamah. Med okupacijo je delal v Kregarjevi in Mavričevi jami ob Litij-ski cesti. Že prve dni je začel zbirati orožje in municijo. Pomagali so mu vsi trije sinovi. Zarjavelo orožje so čistili in popravljali, nato pa, zavitega v pooljene cunje, zakopavali na skrita mesta: oče v pesek v gramozni jami, sinovi pod sosedov pod in v gozdu za domačo hišo, kamor so prihajali ponj partizani.

Hiša, v kateri so Keferjevi stanovali, je bila last sosedov: Petra in Ančke Hočevnar, ki sta jo oddajala v najem. Keferjeva družina je stanovala v eni polovici podstrešja, v drugo je gospodar spravil seno. V pritličju sta stanovala v enem delu aktivista OF zidar Franc Srebot in njegova žena Jožefa, tovarniška delavka. V drugi polovici sta bila brata Vili in Viki Hajne, po poklicu voznika električne cestne železnice. Ta dva sta spočetka pomagala Keferjevim pri zbiranju, čiščenju in shranjeva-

nju orožja za partizane. Kmalu pa se je pijači vdani Vili Hajne sprl s Keferjevim očetom in mu v pijanosti večkrat grozil.

Osemnajstletni Marjan Kefer, marljiv in nadarjen osmošolec in zelo aktiven mladinski aktivist, je odšel 14. aprila 1942 v partizane, 26. maja 1942 je odšel za bratom tudi komaj šestnajstletni Lado, ki se je učil pleskarske obrti.¹ Doma je ostal le še najstarejši sin Lojze, po poklicu pleskarski pomočnik.

Med italijansko ofenzivo, ko je marsikdo mislil, da je konec osvobodilne borbe in priložnost za obračune, je Vili Hajne izpolnil svoje grožnje, kar so pokazali naslednji dogodki:

Dne 2. septembra 1942 se je kmalu po peti uri zjutraj ustavil pred hišo v Zg. Hrušici št. 22 italijanski vojaški kamion. Z njega so poskakali fašisti in vojaki in zdrveli na podstrešje v Keferjevo stanovanje. Očeta niso več dobili doma, bil je že na delu v gramozni jami, sin Lojze pa se je odpravljal z doma. Mati mu je pripravljala zajtrk, ko so s truščem vstopili okupatorjevi vojaki. Takoj so začeli preiskovati skromno stanovanje in kmalu našli nekaj Marjanovih knjig. Med njimi je bilo nekaj ruske beletrije in partizanska pesmarica, označena z znamenjem srpa in kladiva. Na vprašanje, čigave so knjige in od kod so jih dobili, je Keferjeva žena odvrnila, da so že dolgo pri hiši in ne ve, kje bi jih dobili. Pripomnila je, da jih lahko vržejo v ogenj, ker jih nihče ne uporablja. »Bi jih pa prej,« je zavpil tolmač in zahteval od gospodinje, da prinese vile. Z njimi so fašisti premetali seno na podstrešju misleč, da bodo našli orožje. Tega seveda niso dobili. Lojzeta so zvezali in odgnali na vrt, od Keferjeve žene pa so zahtevali, da pove, kje je mož. Vsa prestrašena je brez premisleka dejala, da je odšel na delo v gramozno jamo.

K zvezanemu Lojzetu Keferju je prišla Jožefa Srebot in ga vprašala, kaj nameravajo z njim. Skomizgnil je z rameni in molčal. Fašisti so mu ukazali, da mora z njimi do jame, kjer dela oče. Obupana mati je vpila, kaj hočejo sinu. Odvrnili so ji, da ga bodo skupaj z očetom takoj pripeljali nazaj. Potisnili so ga v avto in odpeljali, mati pa je klicala za njimi, naj ju čimprej pripeljejo, ker sta še oba brez zajtrka.

Marija Kefer je zaman čakala sina in moža. Okoli desete ure so prišli tudi ponjo fašisti in ji rekli, naj se hitro obleče, ker mora z njimi zaradi nekega pojasnila. Odpeljali so jo v šolo v Mostah in zaprli v šolsko kuhinjo, kjer so že čakale tri ženske. Dve sta

¹ Lado Kefer je padel že julija 1942 v Gorskem Kotaru, Marjan Kefer pa marca 1944 v bližini Ribnice na Dolenjskem.

bili delavki v tovarni Saturnus, kjer so tri dni kasneje fašisti ustrelili Vido Pregarc, tretja je prišla poizvedovat za svojo hčerko. Tudi sin Lojze je prišel v kuhinjo z dvema hlebčkoma kruha v rokah. Materi je povedal, da je bil že zaslišán, očeta pa še zaslišujejo. Dejal je, da so hoteli vedeti, kje sta brata Marjan in Lado. Izgovoril se je, da sta bila vzeta pri blokadi in da ne ve, kam so ju odpeljali. Na materino vprašanje, kaj bo z njim in očetom, je dejal, da pojdetá najbrž v internacijo. Toda visoki komisar Ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli je odločil drugače.

Okoli enajste ure so prišli fašisti ponovno v Zg. Hrušico in se ustavili pred Keferjevo hišo. Z njimi je bil tudi Vili Hajne, preoblečen v italijansko uniformo. Jožefa Srebot je videla, kako je vodil fašiste naravnost k sosedovemu Dimnikovemu podu. Tam so odmaknili skladovnico plohov in našli za njimi zaboj municije in puško, zavito v pooljene cunje. Oboje so vzeli in se odpeljali.

Ta čas, ko so fašisti z izdajalčevo pomočjo dobili orožje in municijo, sta se mati in sin razgovarjala v kuhinji moščanske šole. Po vrnitvi iz Hrušice so fašisti nadaljevali zasliševanje in to najbrž v prisotnosti izdajalca. H Keferjevi materi je prišel tedaj neki Italijan in ji dejal, da gre lahko domov. Na vprašanje, kaj bo z možem in sinom, ji je rekel, da pojdetá v Italijo. V veži pa so Keferjevo zaustavili in ji rekli, naj še počaka kakšne četrť ure. Dolgo je čakala. Šele popoldne je smela domov. Na Kodeljevem pa so jo prestregle znanke in jo odpeljale k njeni hčerki iz prvega zakona, poročeni Janežič.

Ženske niso pustile Keferjeve matere domov, ker so vedele, da ležita ustreljena na domačem vrtu pod hribom njen mož in sin. Okoli sedemnajste ure so ju pripeljali fašisti in zvezana postavili pod hrib za hišo. Jožefa Srebot in Ančka Hočevár sta na bližnji njivi pobirali krompir in videli, kako so ju gnali iz avtomobila na prostor, nekaj korakov vstrán od hiše, kjer sta stanovala. Nato so sklicali ljudi, kolikor so jih mogli dobiti po bližnjih hišah, in nagnali na kraj umora. Morali so gledati, kako so streljali zvezana sovaščana. Po končanem zločinu so fašisti vpili nad ljudmi, da bo sleherni, ki podpira partizane, končál na isti način, in pod smrtno kaznijo prepovedali žrtvi pokopati. Povedali so še to, da bi zažgali tudi hišo, če bi bila Keferjeva last.

Tri dni sta oče in sin ležala mrtva poleg doma, nihče se jima ni smel približati. Le pijani Vili Hajne se je enkrat priplazil do pobitih in ležeč poleg Lojzetovega trupla točil pijanske solze, go-

voreč: »Lojze, ti si nedolžen, tebe nisem mislil!« Jožefa Srebot je prišla zraven in ga poslušala.

Srebotova, Hočevarjeva in Keferjeva pastorka Janežičeva so se trudile, da so dobile dovoljenje za pokop obeh žrtev. Tretji dan, točno ob isti uri, kot sta bila ubita, so se fašisti vrnili in odpeljali trupli na Žale. Šele tedaj, ko so bili odstranjeni vsi sledovi umora, se je Keferjeva vrnila v zapuščeni dom.

Zvečer po pogrebu se je Viki Hajne drl nad Srebotovo in Hočevarjevo in jima očital govorce, češ da sta bila Keferjeva ubita zaradi Hajnejevih. Obe sta molčali in bili še trdneje prepričani o krivdi izdajalcev, zlasti Vilija Hajneja, ki je bil znan pijanec in nasilnež. Divjaško je pretepal svojo ženo, ki mu je večkrat očitala, da je kriv smrti Keferjevih. Nesrečna mati je junaško prenašala vse trpljenje. Bila jo je sama kost in koža, a nikomur ni tožila. Zanj je požrtvovalno skrbela hišna gospodinja Ančka Hočevarjeva.

Jožefa Srebot je kmalu izvedela podrobnosti o izdaji, zaradi katere sta izgubila življenje Keferjev oče in njegov sin. V trgovini Ob Ljubljani št. 31 je bila pri trgovki Justini Gartnar v službi trgovska pomočnica Mici Mramor. V trgovino je pogosto prihajal italijanski karabinjer slovenskega rodu. Večkrat je dejal, kakšna sramota je, da naši ljudje izdajajo svoje rojake. Kot primer je navedel človeka iz Zgornje Hrušice št. 22, ki je prišel že tretjič prijaviti v šolo v Moste Alojzija Kefra, da zbira in skriva orožje za partizane. Ko sta Kefer in njegov sin padla pod okupatorjevimi streli, je Mramorjeva povedala Srebotovi, kar ji je zaupal karabinjer. Srebotova je takoj vedela, koga je označil za izdajalca.

Karabinjerja je kmalu zatem zaprla italijanska vojaška oblast. Cenzurirala je pismo, v katerem je pisal Mici Mramor, da slovenska kri ne bo nikoli propadla. Trgovka Justina Gartnar je morala kasneje v nemško taborišče Dachau, kmalu za njo tudi Mici Mramor, ki je v taborišču umrla za tuberkulozo. Tako so druga za drugo izginjale priče izdajalstva. Jožefa Srebot, ki so ji morilci na Sv. Urhu zverinsko mučili in pobili moža, njo pa odgnali v internacijo, je po osvoboditvi dvakrat prijavila Vilija Hajneja, a ga ni nihče zaslišal. Od kapitulacije Italije dalje se njegova družina ni več upala prebivati v Zgornji Hrušici, ker so se njeni člani predobro zavedali, kaj so zagrešili.

Tako je nastalo 2. septembra 1942 na zahodnem robu dobrunjske občine novo krvavo znamenje okupatorjevega nasilja, pri ka-

terem so sodelovali domači izdajalci. Na vzhodnem robu je bila pod Dimnikovim gozdom že od pomladi zemlja oškropljena s krvjo junaških žrtev, prav tako na južnem robu v Podlipoglavu in tudi v njeni sredini na Sv. Urhu je že tekla kri. Vse to pa je bil še le začetek okupatorjevih zločinov v tem delu slovenske zemlje. Vsak pošten Slovenec bi pričakoval, da bodo ti zločini odvrnili od sodelovanja s fašistično drhaljo tudi tiste ljudi, ki do tedaj niso bili navdušeni za oborožen upor proti okupatorju. Vendar jih naraščanje terorja ni spametovalo, posebno ne tistih, ki so že stopili na pot izdajalstva.

Zaradi izdajalcev je postajalo tudi delo v raznih ilegalnih tehnikah vse težje. Dne 17. septembra 1942 je Mirko Zlatnar opozoril kurirko centralne tehnike, tovarišico Milko Kovič, da jo zadnjikrat pošilja s pošto v Dravljje, na Kamnogoriško cesto k Malvini Žigon, potem jo bodo premestili na drug teren. Pred odhodom iz Šmartna jo je še posvaril, naj se varuje belogardistov. O tej svoji zadnji poti na terenu poljske občine je Kovičeva povedala:

»Pošto sem Malvini v redu oddala, nazaj grede pa sem imela že drugo v nedrčku. Tedaj me je v Kamnogoriški ulici s krikom ustavila belogardistična patrulja. Bilo je na takem kraju, da nisem imela kam steči. Belogardisti so me postavili k plotu vogalne hiše in zastražili. Komandir je stražarjema ukazal: »Metek v cev!« Tedaj še nisem vedela, kaj to pomeni. Med straženjem sta belogardista legitimirala mimoidoče. Prosila sem ju, če lahko sedem. Dovolila sta mi in pripomnila, da vesta, da sem utrujena. Izkoristila sem priložnost, razkopala krtino in vanjo zakopala pošto. Mimoidoči so videli moje početje, a niso opozorili stražarjev. Iz tega sem sklepala, da so morali biti naši ljudje.

Po pregledu precejšnjega števila ljudi so me belogardisti odgnali v Kleče. Tam so imeli razpostavljene šotore kot kakšni izletniki. V enem izmed njih so me zasliševali. Najprej me je neki pobalin telesno preiskal na način, ki se mi je gnusil. Nato je pristopil Capuder — bil je mlajši od bratov, ki sta bila v Klečah — in me začel zasliševati. Pri preiskavi so našli v moji denarnici tramvajski listek, ki je imel na hrbtni strani zaznamovano hišo na Šmartinski cesti, v kateri smo dobivali papir za tiskarne. Odvažal ga je Franc Maček iz Spodnje Zadobrove št. 34. Ta listek je bil zanje kamen spotike. Dolgo in natančno so me izpraševali, kaj pomenijo narisani znaki. Vztrajala sem pri zagovoru, da

sem hotela domov v Kozarje in sem si zato zaznamovala vse prehode v mesto, med njimi tudi tega na Šmartinski cesti. Našli so tudi železniško legitimacijo, ki sem jo imela po očetu železničarju namesto osebne izkaznice, in mi jo vzeli. Tudi to so hoteli vedeti, kje nabavljamo prehrano. Odvrnila sem, da v železničarski zadrugi. Tedaj me je Capuder udaril okoli ušes in začel kričati, da so vsi železničarji člani OF.

Med zasliševanjem sem spoznala, da belogardisti ne vedo nič točnega o meni in le tipljejo s svojimi vprašanji, kje bi me mogli ujeti. Nekaterne njihove informacije pa so bile točne. Vedeli so, da sem bila pri dr. Gregorčiču v Polju, in trdili, da sem mu nesla pošto. Jaz pa sem se izgovorila s hudim zobobolom, ki me je prisilil, da sem si dala izdreti bolan zob. Ker sem si dala pred nekaj dnevi v resnici izdreti zob, so se lahko prepričali, da govorim resnico. Napeto sem premišljevala, kako bi svojo trditev, da sem hotela priti domov, še bolj podkrepila. Domislila sem se, da sem na poti proti domu srečala duhovnika Bartola in ga imenovala kot pričo. Tedaj so me začeli divje pretepati in vpiti nad menoj, da vohunim za njim, ker vem, da ga imajo naši na piki.

Moji odgovori niso zadovoljili belogardistov. Zvezali so mi roke na hrbtu in me potegnili na nekakšne vislice. Nezavestno so me vrgli v šotor, kjer me je ponoči obiskal duhovnik Peter Križaj, bled, suh človek z očali. Ta je ubiral drugačne strune in mi na »lep« način prigovarjal, naj se spovem svojih grehov. Ležec na trebuhu in z zvezanimi rokami sem tiho, kot bi bila še v nezavesti, poslušala hinavsko besedičenje in molčala.

Belogardisti so me zasliševali še ves naslednji dan. Ko so se le prepričali, da ne bodo od mene nič zvedeli, so me proti večeru drugega dne odpeljali v italijansko postojanko na Friškovcu, nedaleč od Polja, od tam pa v Vevče. Povsod sem govorila isto kot v Klečah. Nazadnje so me odvlekli še v srednjo tehnično šolo v Ljubljani, od koder so me po nekaj dneh izpustili domov. Doma sem zvedela, da so me iskali Italijani. Odšla sem z doma in začela iskati zvezo s partizani. Dne 15. oktobra 1942 sem odšla v Dolomitski odred.«

Tako so izdajalci »očistili« teren, da bi lahko z okupatorjevo pomočjo ustvarili ugodna tla za svoje oborožene formacije — belogardistične vaške straže tudi na območju poljske in dobrunjske občine.

USTANOVITEV BELOGARDISTIČNIH VAŠKIH STRAŽ V POLJU, BIZOVIKU IN DOBRUNJAH — PRVI UMORI NA SV. URHU

Poljski župnik Janez Kete je menil, da je čas po italijanski blokadi poljskih in dobrunjskih vasi, iz katerih so odgnali nad sedemsto ljudi v koncentracijska taborišča, najbolj primeren za ustanovitev belogardistične vaške straže. Toda motil se je, ko je mislil, da bodo njegovi farani, prestrašeni zaradi nasilja, sprejeli okupatorjevo orožje in ga uporabili proti rojakom. Svojo zmoto je priznal šele kasneje — 30. januarja 1944 — ko je pisal v Slovincu:

»Z največjo težavo se je zatem posrečilo zbrati 14 borcev in s temi se je vzpostavila meseca septembra 1942 vaška straža, ki beleži v vsakem oziru veliko delavnost in velike uspehe.

Ni plašila teh borcev primerjava števila do tedaj odšlih izprijencev naše občine, ki so dali svojo besnost v roke komunizmu. V ponosni zavesti, da darujejo, če treba, tudi svoje življenje za narod, so ti borci ustanovili nove postojanke v sosedni občini...«

Pri organizaciji belogardistične vaške straže sta Keteju pomagala Janez Grum, ki se je proti koncu septembra vrnil s krvavega pohoda po Dolenjski, in Martin Kranner. Tudi tadva sta mislila, da po strahotah, ki so jih ljudje doživljali v italijanski ofenzivi, ne bo težav pri ustanavljanju vaških straž. Toda motila sta se, kot se je motil njun župnik. Izkušnje, ki si jih je Janez Grum pridobil v divjaškem pohodu »po lepi slovenski zemlji«, niso dosti pomagale.

Požig vevške papirnice in druge partizanske akcije v ljubljanski okolici so na obravnavanem terenu silno preplašile belogardistom naklonjene ljudi. Še nedavno so verjeli govoricam, da so v ofenzivi pobili vse partizane, zdaj pa so se iznenada pojavili v bližini Ljubljane in vznemirili okupatorja in njegove pomagače. Med najbolj prestrašenimi in ogorčenimi so bili belo-

gardistični kmetje v Bizoviku, ki so jim partizani rekvirirali zaloge žita. Komaj so čakali, da se jim maščujejo. S pomočjo podžupana Franca Ložarja, ki je po smrti župana Ivana Trkova opravljal od 20. septembra 1942 tudi županske posle, in šentpeterskega župnika Alojzija Košmerlja so začeli sestavljati spiske »zanesljivih« Bizovičanov, da bi z njimi opozorili na nezanesljive.

Priprave za ustanovitev vaške straže v Bizoviku so bile prav take kot po dolenjskih in notranjskih vaseh, kjer je okupator s pomočjo belogardistov upepelil že nešteto domov in gospodarskih poslopij, večji del prebivalstva — kolikor ga ni pobil — pa odgnal v internacijo. In prav tako kot povsod drugod so bili tudi v Bizoviku duhovni gospodje in klerikalni veljaki tisti, ki so dali okupatorju vse potrebne podatke. O tem priča dokument o »zanesljivih« Bizovičanih.

Ohranjeni seznam vsebuje imena štiridesetih »zanesljivih« vaščanov iz Bizovika, napisanih v abecednem redu. Označeni sta tudi letnica rojstva in hišna številka. Pri tistih, ki so se odselili v Ljubljano, je pripisan začasni naslov. Spisek je najprej podpisal podžupan Franc Ložar s pristavkom: »Pred stoječi imeni so mi poznani in zanesljivi 20. 9. 1942. Fr. Ložar.«

Pod Ložarjevim podpisom je pristavek šentpeterskega župnika Alojzija Košmerlja: »Zanesljivost v spisu navedenih oseb potrjujem. 22. 9. 1942 Alojzij Košmerlj župnik.«

Seznam navaja le zanesljive ljudi, vsi drugi Bizovičani so bili po mnenju sestavljalcev nezanesljivi. Tak postopek se je zdel županu in župniku pametnejši, kot če bi navajali imena vaščanov, ki jih je bilo treba pobiti ali odgnati v internacijo.

Še pred usodno nedeljo 27. septembra 1942 je dobil seznam »zanesljivih« Bizovičanov kapetan italijanske obveščevalne službe Gino Tornari. Ta si je že dolgo prizadeval, da bi obdal Ljubljano s postojankami vaških stražarjev. Po pregledu seznama je zahteval od svojih podrejenih, da mu po uporabi listino vrnejo. Na seznamu je pod zadnjim imenom »zanesljivih« oseb potegnil rdečo črto in jo počez podaljšal do spodnjega desnega roba. Debelo začrtana puščica na koncu črte kaže na pripis v italijanščini: »Originale da restituire subito al cap. Tornari, 27. 9. 1942.« (Original takoj vrniti kap. Tornariju.)¹

Župnikova in županova odbira »zanesljivih« in nezanesljivih Bizovičanov je napovedovala, da se bo v Bizoviku v najkrajšem

¹ Original je v arhivu terenskega odbora OF v Bizoviku.

času nekaj zgodilo. V soboto dne 26. septembra 1942 je šel, kot običajno, ob 14. uri z dela domov Jože Vrbinc, brat Antona Vrbince — Nebošmeta iz Bizovika št. 63. Zaposlen je bil v podjetju Rojina v Slomškovi ulici, kjer dela še sedaj kot stavbni tehnik pri podjetju Stavbno mizarstvo — Ljubljana. Vso pot je v smeri iz Bizovika proti Ljubljani srečaval znane sovaščane iz belogardističnega tabora. Čeprav jih je dobro poznal, ga niso pozdravljali, temveč so se delali, kakor da ga ne vidijo.

Vrbincu se je čudno zdelo, da gredo v Ljubljano vaščani, ki niso bili v mestu zaposleni in do tedaj niso imeli dovoljenja za prehod skoz blok. Onstran bloka ga je ogovoril precej vinjen podžupan Franc Ložar, ki se je vračal iz mesta, in ga prijazno povabil, naj gre z njim po njegovi poljski bližnjici v Bizovik. Vrbinc se je začuden odzval Ložarjevemu povabilu. Poprej nista skoraj nikoli govorila, ker so bili Jože Vrbinc in vsi iz njegove družine sodelavci v osvobodilnem gibanju. Trije bratje so začeli z delom že leta 1941, starši in sestra pa so skrbeli za prve bolne in ranjene borce v bunkerju blizu njihovega doma. Pri njih so prenočevali in se nasitili mnogi, ki so bili na poti k partizanom. Zato si nekaj časa ni znal pojasniti Ložarjeve prijaznosti, a kmalu je odkril, od kod izhaja.

Ložar mu je na dolgo in široko govoril, da se o njem vsi zelo motijo, ker mislijo, da je proti partizanom. V resnici je zanje in odobrava osvobodilni boj. Ko je mislil, da ga je že dovolj prepričal o tem, ga je vprašal, kaj je s Francetom Žitnikom, bivšim sodelavcem OF, ki je prestopil k belim in so ga partizani zaradi izdajalstva likvidirali. Vrbinc mu ni dal nikakršnega pojasnila. Imel je čedalje bolj jasen občutek, da Ložar in tisti, ki jih je srečal na poti v Ljubljano, nekaj pletejo proti njim. Ni se motil.

Naslednji dan — bila je nedelja, 27. septembra 1942 — so bizoviški vaščani že v zgodnjih jutranjih urah opazili, da Italijani obkoljujejo vas. Zasedli so griče nad vasjo, vsa pota in steze, ki vodijo iz vasi, in pred vsako hišo postavili stražo. Med okupatorjevimi vojaki je bilo tudi nekaj domačinov, oblečenih v italijanske uniforme, in več ljubljanskih policistov v civilu. Vaščani so med njimi spoznali Viktorja Habiča, Ivana Zrimška in Blaža Vavpetiča.

Nekaj ljudi je bilo že zunaj na vaških ulicah, ko so opazili, kaj se dogaja. Nihče ni smel tja, kamor se je namenil, niti ni smel nazaj na svoj dom. Izvzeti niso bili niti otroci in starci. Vojaštvo je izganjalo ljudi iz hiš pod bližnje kozolce, kjer so dolgo

čakali nadaljnjih ukrepov. Nihče ni smel sesti ali govoriti s sovaščani. Ko so izpraznili malone vse hiše, so napodili ljudi na travnik konec vasi, od tam pa v bližnji sadovnjak.

Na spodnji konec sadovnjaka, k Mrkočevemu podu, so nato prignali 21-letnega vodovodnega inštalaterja Lada Mojškerc, ki je bil že na poti iz vasi, ko so ga zagledali domači izdajalci in prijeli. Za njim so prignali še 20-letnega zidarja Emila Hlebša, ki je bil že pri partizanih, a je še včasih prišel v Bizovik k sestri prenočit. V njeni hiši je bil zgrajen dobro skrit in težko pristopen bunker. Tisto jutro so belogardisti prijeli Emila, ko je bil že precej daleč od sestrinega doma.

Tretja žrtev je bil Jakob Mojškerc, 49-letni zidar, oče štirih otrok. Sinova Jaka in Franc-Frenk, tedaj že partizana, sta usodno noč spala doma in šele v zadnjem trenutku opazila nevarnost. Oče ju je pozval, naj se skrijeta v bunker v domači hiši, toda slutila sta nesrečo in se v hipu premislila. Skočila sta iz hiše in se skrila zunaj na bližnjem kozolcu pod kupom sena.

Starejšo hčerko Marijo Mojškerc je rešila prisebnost. Pograbila je kangli za mleko, natočila vanju pri vodnjaku vode in odhitela proti Dobrunjam. Stražarjema je rekla, da bo oddala mleko in se takoj vrnila. Verjela sta ji in jo pustila iz zastražene vasi. Nazaj se ni več vrnila. Mlajšo sestro Ano in njuno mater so takoj po njenem odhodu prijeli in odgnali vsako na drug konec vasi.

Skrivališče, v katerem je bil hišni gospodar, je pokazala okupatorju hči bizoviškega mežnarja Marija Pavčič, sestra učiteljiščenika Ivana Pavčiča, propagandista Slovenske legije, s katerim so 18. maja obračunali partizani, ko se je v četi Milana Kranjca pripravljal na odhod v Gorjance.

Četrta žrtev je bil 35-letni zidar Rudolf Loboda, peta 36-letni krojač Alojzij Janežič.

V dopoldanskem času so prignali v sadovnjak še nekaj vaščanov iz sosednjih Dobrunj, ki so hoteli k maši v Bizovik. Skupaj z Bizovičani so prestrašeni opazovali italijanske vojake, ki so plenili po hišah. Kaj takega še niso doživeli. Spomnili so se turških napadov na te kraje, o katerih so brali v kronikah in povestih.

Medtem ko je okupator plenil po vasi, sta se po vaških ulicah sprehajala podžupan Franc Ložar in vojaški kurat Janez Černilec, župnik v Naklem pri Kranju, ki je zbežal pred Nemci in se nastanil v Bizoviku št. 51. Videlo se jima je, da razpravljata

o zelo važnih rečeh, kaj sta govorila, pa vaščani niso mogli slišati. Sredi dopoldneva je prišel podžupan v sadovnjak. Razgovarjal se je s svojimi ljudmi in z italijanskimi oficirji. Njegova pojasnila so izpustili vse, ki so bili na seznamu zanesljivih. Ostali so se morali legitimirati. Toda to je bila le komedija, ker so že vnaprej določili, kdo bo ostal doma in kdo pojde v internacijo. Iz daljave se je že slišalo brnenje kamionov, ki so se bližali Bizoviku.

Preden pa so ljudi strpali na kamione, so se zaslišali iz zgornjega konca vasi prestresljivi kriki. Prihajali so z Brkarjevega poda, kamor so odvekli Jakoba Mojškerca in Emila Hlebša. Izdajalci so obvestili okupatorja in ljubljanske policiste, da ima prvi dva sinova pri partizanih in da je tudi Hlebš partizan. Vedeli so tudi za vse druge partizane iz Bizovika, a ker jih niso dobili doma, so hoteli Mojškerca in Hlebša prisiliti, da povesta njihova skrivališča. Oba sta vztrajno molčala, le kadar so bile bolečine prehude, sta si dajala duška s kriki, ki so vznemirjali vaščane. Pretepali in mučili so ju ljubljanski policisti, okoli poda pa so stražili italijanski vojaki in fašisti.

Mežnarjeva hči Marija Pavčič je prihajala k mučiteljem na pod in jih izpodbujala k še hujšemu mučenju, češ tadva vesta vse o bizoviških partizanih. Da bi spregovorila, so privlekli na pod še Mojškerčevo mlajšo hčerko Ano. Pretepali so jo vpricho očeta in ji grozili z velikim ostrim nožem. Z golo roko je zgrabila za rezilo in zavpila, naj jo kar ubijejo, povedala jim ne bo nič. Ko jo je oče zagledal, ji je ves izmučen dejal: »Glej, da ne zineš, pa če pojdeš še ti!« Eden izmed italijanskih vojakov, ki so stražili pod, Slovenec iz Primorja, zasedenega po fašistih, ni prenesel pogleda na mučena človeka. Odstranil se je in kasneje poiskal Mojškerčevo hčerko. Dejal ji je: »Za vse, kar se je danes zgodilo, se zahvalite svojim ljudem!«

Na drugem koncu vasi je italijanski fašist poizkušal prisiliti Mojškerčevo ženo, da bi povedala, kje sta sinova in kam je izginila starejša hčerka. Uporabil je vso svojo zgovornost in ji s pomočjo toimača dopovedoval, da bo le tako lahko rešila svoje in moževo življenje. »Ne vem!« je odgovarjala. »Zjutraj so bili še vsi doma. Kje so zdaj, ne morem vedeti, pa če me takoj ustrelite!« Kmalu je zaslišala strele in obšle so jo zle slutnje.

Po dveh urah strahotnega mučenja so Jakoba Mojškerca in Emila Hlebša napol živa odvekli pred hlev Antona Jakoša, po domače Židana, pri katerem sta se pred štirimi meseci skrivala

Mihailovičeva oficirja Dobrivoj Vasiljevič in Drago Tomažič, in ju ustrelili. Sinova Jaka in Frenk sta iz svojega skrivališča za hip ugledala izmučeno obličje očeta, ki je bil pripravljen na vse, da reši svoje otroke in njihove tovariše — partizane. Že med mučenjem je sinova ob slehernem očetovem kriku obhajala zona. Mlajši Frenk je mislil, da ne bo zdržal, starejši Jakob ga je miril. Frenku je postajalo slabo in nekajkrat je hotel skočiti iz skrivališča nad očetove mučitelje. Ko je zagledal puškine cevi naperjene na gole, okrvavljene očetove prsi, je omedlel. Nekoliko stran od Jakoševega hleva je stala vsa pretepena hčerka Ana. Tudi ona je videla, kako je oče padel pod okupatorjevimi strelji.

Okoli poldne so kamioni odpeljali štiriinštirideset bizoviških vaščanov v zapore in taborišča. Z njimi sta se odpeljala tudi Rudolf Loboda in Alojzij Janežič. Lada Mojškerca so potisnili v drug avtomobil in mu dali za spremstvo znana belogardista in ničvredneža Viktorja Habiča in Blaža Vavpetiča. Ta dva sta dosegla, da so okoli 14. ure vse tri aretirance pripeljali nazaj v Bizovik.

Pred Jakoševim hlevom sta še ležali trupli Jakoba Mojškerca in Emila Hlebša. Na isti kraj so prignali Lada Mojškerca — z Jakobom Mojškercem je bil v daljnem sorodstvu — Rudolfa Loboda in Alojzija Janežiča. Lado Mojškerca je stal zadnji pri zidu. Med pripravami za strel se je pognal v beg proti Dobrunjam. Streljali so za njim, a ga niso zadeli. Bežal je po znanih bližnjicah med hišami in vrtovi, da bi si skrajšal pot.

Na kraju vasi med Bizovikom in Dobrunjami je tekel čez Pavčičev vrt. Slavko Pavčič je kot mnogi drugi vaščani ves dan tičal v skrivališču. Vso noč je prebedel ob hudo bolnem otroku. Ker se mu stanje ni izboljšalo, je hotel v prvih jutranjih urah z njim k zdravniku. Tedaj je zagledal, da prihaja v vas italijansko vojaštvo. Brž je dal otroka ženi in ji naročil, naj skrbi zanj, sam pa se je skril nad zidano drvarnico med butare suhljadi. Skozi lino je opazoval, kaj se dogaja v hiši in po vasi. Sredi dopoldneva je slišal jok obupane žene in iz njenih tožb spoznal, da je otrok umrl. Kmalu zatem je videl priprave za otrokov mrtvaški oder, a je moral ostati v skrivališču, da ga niso prijeli Italijani in domači izdajalci.

V prvih popoldanskih urah ga je vznemirilo streljanje, ki se je približevalo njegovi hiši. Med strelji je zaslišal topot in zagledal skoz lino svojega sodelavca Lada Mojškerca, kako je kar po vrtovih bežal pred zasledovalci. Ko je videl, da se je nameril čez

njegov vrt, se je prestrašil. Imel je namreč zelo divjega psa volčjaka, ki je vsakogar popadel. Zelo se je začudil, ko je videl, da pes ni popadel Mojškerc, pognal pa se je v njegove zasledovalce in prvemu raztrgal obleko od rame do pasu. Italijanski oficir je s streli iz pištole prepodil psa, štiri strele je še sprožil za bežečim Mojškercem. Tudi vojaki, ki so ves dan stražili Pavčičev dom in mu pokradli 26 plemenskih zajcev, so streljali za njim, a nobena krogla ga ni zadela.

Ko je imel Mojškerc za seboj zadnje bizoviške hiše, bi se bil lahko pognal v hrib, a je dobro vedel, da v njem mrgoli fašistov. Zato je na vso moč tekel proti dobrunjskim hišam in se na smrt upehan skril pod Skominov pod. Pod je stal na štirih kamnitih podstavkih dobrega pol metra od tal. Zasledovalci niso imeli s seboj policijskih psov in Mojškerc gotovo ne bi izsledili, ker se je zaril v prah in smeti na sredino poda. Toda od nekod se je pojavil domač pes v človeški podobi in okupatorju pokazal njegovo skrivališče. Vojaštvo, med katerim je bilo veliko fašistov, je postavilo strojnice okoli poda in z njimi preresetalo nesrečneža.

Razmesarjeno truplo so morilci vrgli na dero za sušenje prosa in si jo zmagoslavno naložili na rame. Ker je dera kratka, so visele roke, noge in glava z nje in pri vsakem koraku podivjancev nihale v zraku. Nenavadni sprevod se je pomikal iz Dobrunj nazaj v Bizovik. Tam so vrgli truplo pred Jakošev hlev k drugim štirim žrtvam.

Še isto popoldne so žrtve zmetali križem na voz in jih odpeljali na bizoviško pokopališče sredi ravnega polja. Vozili so jih Bricljevi, po domače Mrkočevi, pokopali pa Andrej Nanut in njegov brat, po domače Drajkova, in Johan Anžič. Nihče ni smel žrtev spremit na pokopališče, niti najbližji sorodniki ne.

Dva dni po krvavi blokadi vasi je Gabrijel Capuder pripeljal prve belogardiste v Bizovik pod Sv. Urha. Prišli so z Ježice in se najprej nastanili zunaj vasi v Erbežnikovem skladišču. Capuder je težko čakal, da je postal komandant vaške straže, in bil je zadovoljen, da je prišel v bližino Sv. Urha, kjer je razmere dobro poznal. Od bloka pod Bizovikom je na čelu svojih pajdašev drvel kar čez njive, da je bil hitreje na cilju. Na glavi je imel črno baretko, okrašeno s svetlikajočim se tujim znamenjem. Oblečen je bil v svetel vetrni jopič, čez pleča pa mu je visela dolga puška francoskega izvora. Že po nekaj dneh se je s svojimi pajdaši preselil v gasilski dom in razglasil ustanovitev postojanke.

Z Gabrijelom Capudrom je bil nekaj časa njegov starejši brat Danilo, ki mu je pomagal preko prvih »težav«. Za svoje namestnike je postavil Marjana Lavriča, Ivana Habiča in Erika de Pavlisa iz Ljubljane. Med najbližjimi pomagači so bili četniški pajdaši iz lažnega Štajerskega bataljona, poznejši »legisti«, ki so se vračali iz Dolenjske. Med prvimi so prišli Anton Jakoš, Ivan in Niko Korošec iz Bizovika ter brata Andrej in Avgust Mehle iz Ljubljane.

Že po nekaj dneh bivanja v Bizoviku je Gabrijel Capuder obnovil stike s svojim starim znancem Jakobom Jesihom, cerkvenim ključarjem v Dobrunjah, in njegovim sinom Jožetom. Ta si je po obisku »kmetijskega« tečaja v Križankah pridobil veliko bogatih izkušenj. Nekaj mesecev je bil v italijanskih taboriščih, a ne kot interniranec, temveč kot ovaduh. Oče je prikrival ljudem sinovo »funkcijo« v taboriščih, mačeha pa je odkrito povedala, da njen pastorek ni bil interniran in da je odšel po vrnitvi iz Italije nekam na Dolenjsko. Kje je bil in s kom, ji ni bilo znano.

Ko je Jože Jesih zvedel za vaško stražo v Bizoviku, je prihitel domov in se pridružil Capudrovim pajdašem. Oče se je zelo razveselil sinovega prihoda. Vedel je, da je prišel čas, ko bo z njegovo pomočjo lahko obračunal s svojimi nasprotniki. Da mu bosta pri njegovih načrtih pomagala tudi Capuder in Lavrič, ki ju je nedavno rešil pred zasledovanjem aktivistov OF, ni dvomil.

Že prvi teden po ustanovitvi vaške straže v Bizoviku je stari Jesih privedel Capudru devet svojih somišljenikov iz Dobrunj. Capuder jih je slovesno sprejel in jim v dolgem govoru razložil pomen in cilje boja »za vero in narod«. Že pri sprejemu, še bolj pa naslednje dni so cerkveni ključar in njegovi ljudje spoznali, da so dobili »komandanta«, ki bo rad ustregel njihovim željam.

Še preden se je poglelo vznemirjenje zaradi krvavih dogodkov v sosednjem Bizoviku, sta se cerkveni ključar in Gabrijel Capuder dogovorila, da bosta tudi v Dobrunjah izvedla podobno »čistko« somišljenikov OF, kakršna je bila v Bizoviku. Capuder se je takoj lotil priprav. Iz izkušenj po dolenjskih vaseh je vedel, da ni dobro imeti okoli sebe prevelikega števila okupatorjevih vojakov, kadar plenijo po hišah ljudi, ki so osumljeni sodelovanja z OF in s partizani. Okupator je prepustil svojim pomagačem le ostanke plena, denar, zlatnino in vse vrednejše predmete pa je sam pobral. Proti temu se je hotel Capuder že vnaprej zavaroovati. Z okupatorjevo vojaško oblastjo se je dogovoril, da pošlje šele v torek, 6. oktobra 1942, v zgodnjih jutranjih urah nekaj vo-



Spominska plošča Keferjevima v Sp. Hrušici pri Ljubljani

Št.	Ime in priimek	Roj.l.	Bivelišče	Hiš.št.	Opombe
1.	Antič Anton	1915	Bizovik	št. 134	
2.	Antič Anton	1909	"	" 83	
3.	Antič Andrej	1903	"	" 82	
4.	Antič Ivan	1909	"	" 118	
5.	Bebnik Rudolf	1904	"	" 55	Začasno bivajoči Povšetove c. 74 Ljubljana
6.	Bebnik Mihelel	1906	"	" 29	
7.	Bebnik Ivan	1906	"	" 8	
8.	Bebnik Franc	1908	"	" 8	
9.	Bebnik Anton	1913	"	" 8	
10.	Bricelj Mihelel	1897	"	" 87	Ajovlje, all. b. 1114
11.	Brezover Ivan	1901	"	" 98	Uslužben v lekarni "Gušnik" Marijin trg. 5
12.	Bricelj Anton	1901	"	" 99	
13.	Bricelj Ivan	1924	"	" 4	
14.	Bricelj Franc	1903	"	" 89	
15.	Bricelj Janez	1910	"	" 17	<i>Lydia — Cecilie</i>
16.	Bricelj Andrej	1899	"	" 46	<i>Triglavski vrh</i>
17.	Grum Anton	1921	"	" 115	Začasno bivajoči Zeloška c. 74 Ljubljana
18.	Habič Jakob	1897	"	" 96	
19.	Habič Viktor	1907	"	" 117	
20.	Habič Ivan	1911	"	" 104	Bivajoči: <i>Triglavski vrh</i> Poljanske c. 12 Ljubljana
21.	Habič Vincenc	1914	"	" 104	
22.	Wager Franc	1893	"	" 18	
23.	Wager Jakob	1896	"	" 18	
24.	Wager Franc	1923	"	" 18	Začasno bivajoči Zeloška c. 74 Ljubljana
25.	Wakoš Anton	1922	"	" 12	Zeloška c. 74 Ljubljana
26.	Koleša Rajko	1910	"	" 70	
27.	Korošec Niko	1923	"	" 94	Zeloška c. 74 Ljubljana
28.	Lampič Franc	1910	"	" 74	
29.	Lovše Andrej	1899	"	" 111	
30.	Lovše Filip	1924	"	" 111	Fužine, št. 5
31.	Prepeluh Franc	1907	"	" 121	
32.	Prepeluh Alojzij	1915	"	" 96	Ug. Hrušica št. 6
33.	Ložar Franc	1896	"	" 20	<i>Supražnica</i>
34.	Škrjanc Franc	1920	"	" 38	
35.	Mäben Ivan	1906	"	" 2	
36.	Šturmaj Jernaž	1922	"	" 1	
37.	Šturmaj Ivan	1914	"	" 52	

38. Jakob Anton	1906	Bizovik št. 5
39. Šemraj Ivan	1893	" " 1
40. Škerjanc Metod	1925	" " 44

*Prez stojiči muzej so mi
pormeni in roneslivi 20/9. 42*

Škerjanc

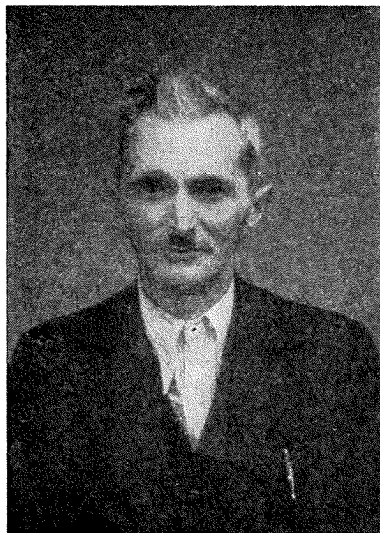
Škerjanc je eden največjih naših potopov.

22. 9. 42

Škerjanc
1942

*originali se
restituire public
al Cap. Turnar*

27/9/42



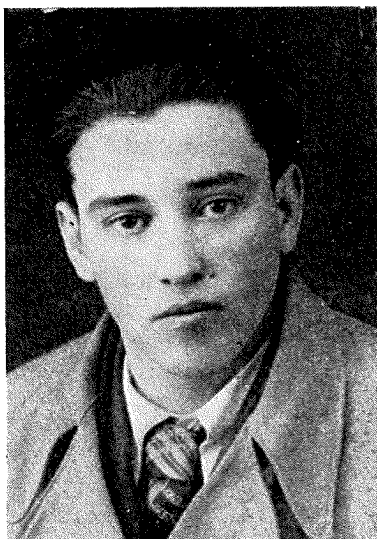
Jakob Mojšker, zidar,
rojen 3. 8. 1893 — ubit 27. 9. 1942



Rudolf Loboda, zidar,
rojen 6. 4. 1907 — ubit 27. 9. 1942



Emil Hlebš, zidar,
rojen 10. 8. 1922 — ubit 27. 9. 1942



Vladimir Mojšker, vod. instalater,
rojen 21. 1. 1921 — ubit 27. 9. 1942

jaštva in kamione za prevoz aretiranih vaščanov v Dobrunje. Nato je odšel na blok pod Bizovikom, kjer so fašisti nadzorovali prehod v mesto in iz njega. Te je naprosil, da bi prišli v ponedeljek zvečer in mu pomagali pri aretaciji sumljivih ljudi. Vedel je, da na bloku ni dosti fašistov in da vsi ne bodo mogli priti. Tako bo imel pri ropanju po hišah proste roke in bo lahko sam kar največ opravil. Upoštevati pa je moral tudi pohlep cerkvenega ključarja Jesiha in delež vaških stražarjev. Izbral je same mlade novince, ki jih je lahko obračal, kot je bilo njemu prav.

Preden je Capuder začel z »akcijo«, je z Jesihom in njegovimi najožjimi sodelavci sestavil listo zanesljivih, še posebej pa nezanesljivih Dobrunjčanov. Imena tistih, ki so jih domači belogardisti pod vodstvom Jakoba Jesiha sklenili ubiti, je Capuder rdeče podčrtal.

Gospodinja pri Tometu, vdova Jera Anžič je pravila, da so v Dobrunjah že nekaj večerov pred aretacijami in umori psi tako neznansko tulili, da so jih morali odvezati z verig. Zaradi dogodkov, ki so sledili, je mislila, da so živali slutile nevarnost. Če bi stopila iz hiše, bi hitro odkrila vzrok pasjega laježa. Capuder si je v spremstvu cerkvenega ključarja Jesiha in morda še katerega izmed pajdašev že nekaj večerov prej ogledal hiše partizanskih ljudi, ki jih je mislil izropati, gospodarje pa pobiti.

Tudi v ponedeljek zvečer, 5. oktobra 1942, so bili psi odvezani. Zaradi tega Anžičevi niso slišali, kdaj se je Capuder s svojimi pajdaši približal njihovi hiši. Anžičeva je pred nekaj meseci prestala hudo operacijo in je bila že v postelji. Bližala se je 22. ura, ko je stopil Capuder z napeto pištolo v eni in s seznamom v drugi roki. Oblečen je bil v italijansko uniformo in tudi govoril je spakedrano italijanščino. Sam sebe je prevajal v slovenščino in se smešil pred ljudmi, ki so takoj vedeli, da se pretvarja. Gospodinji in njenim trem že odraslim otrokom je ukazal, naj se oblečejo in takoj odidejo z njim. Zaradi burke z italijanščino niso vedeli, ali misli resno ali se šali. Ko je ukaz ponovil in se začel nevarno poigravati s pištolo, so videli, da gre zares. Začeli so prositi, naj vsaj mater, ki je še bolna, pusti v hiši. Capuder je tedaj spremenil svoj načrt, a ne zaradi bolne gospodinje, temveč zaradi svoje koristi. V Tometovo hišo je nagnal družine vaščanov, ki jih je z Jesihom in njegovimi najožjimi sodelavci sklenil pobiti ali odgnati v taborišča, sam pa je medtem nemoteno izropal njihove domove.

Pred odhodom iz Tometove hiše je Capuder ukazal dvema pajdašema iz Bizovika — 17-letnemu Alojzu Ferkolu, po domače Špelčmanovemu, in 18-letnemu Ivanu Pogačarju, po domače Šuštarjevemu — naj se ne ganeta iz hiše. Zunaj hiše so stražili fašisti in belogardisti.

Nekaj belogardistov je Capuder vzel s seboj in odhitel k hiši krojača Franca Vrečarja, kjer so mu pred poldrugim mesecem zlikali »partizanske« hlače in mu dali večerjo. V hiši so že vsi spali, ko je začel zbijati na okno. Zahteval je, da mora iz hiše najstarejši sin Franci Vrečar, s katerim je govoril po prihodu iz Dolenske. Ni ga bilo doma. Tisti dan je prišel iz zaporja in ostal v Ljubljani pri stricu, očetovem bratu, duhovniku. Tudi najstarejše hčerke Mimi, ki mu je zlikala hlače in ji je obljubil, da se bo zanj »potegnil«, ni bilo doma. Odšla je k teti v Zagradišče.

Ko je Capuder slišal, da Francita ni v hiši, je vdrl vanjo in zahteval, da mora vsa družina pri priči z njim. Niti toliko časa ji ni pustil, da bi se štirje nedorasli otroci obuli. Bosi so morali v mrzlo noč. Oče in mati sta se le za silo oblekla, s seboj nista utegnila vzeti ničesar. Capuder je zaklenil hišo in vtaknil ključ v svoj žep. Vrečarjeve, po domače Lovrenčkove, je nagnal do Tometove hiše in naročil stražarjem, naj dobro pazijo nanje. Potem je šel k Vrečarjevi sosedu Mariji Vidic, po domače Starševi.

Marija Vidic se je odpravljala počivat in je bila že razpravljena, ko je Capuder udaril po vratih. Ker se je oblekla, preden je odprla, je kričal nanjo: »Zakaj niste takoj odprli?! Kakšne tajnosti skrivate?« Ko je videl razpravljeno vso družino: Marijo Marolt, hčerko iz prvega zakona, zaročenko partizana Franca Mojškercica iz Bizovika, dva mlajša polbrata in neko znanko Marije Vidic, ki je po naključju spala pri nji, jim je nekoliko pomirjen ukazal, naj se hitro oblečejo. Nato je vprašal po gospodarju. Povedali so mu, da je šel z doma po opravkih in se še ni vrnil. To pojasnilo ga je ujezilo, da je začel preklinjati v italijanskem in slovenskem jeziku. Vse skupaj je nagnal k Tometu in odšel z nekaterimi spremljevalci k Avgustu Černaku, po domače Gabru.

Iz Černakove hiše, ki je blizu prejšnjih dveh, so morali gospodar, gospodinja in štirje otroci k Tometovim. Černak je takoj vedel, da sta zahtevala njegovo aretacijo cerkveni ključar Jakob Jesih in njegov sin Jože. Maščevala sta se za izgubljeno pravdo. Zaradi jabolk, ki jih je pozimi leta 1939 pokradel mladoletni Jože Jesih, je morala tri leta pozneje trpeti družina, ki je upravičeno dobila pravdo.

Pri Tometovih je postajalo čedalje bolj tesno. Prijete vaščane so nagnetli v sobico, kjer je ležala gospodinja. Otroci so poлегli po tleh in zaspali, odrasli so zamišljeni posedali po kotih. Nekateri so odšli v vežo ali kuhinjo, drugim jih niso pustili. Sredi noči se je enemu izmed stražarjev sprožila puška, s katero še ni znal ravnati. Otroci so planili iz spanja in začeli jokati. Starši so jih pomirjevali in se glasno zgražali nad takim početjem. Na stranišče, ki je bilo zunaj hiše, so smeli le pod stražo. Zunaj so videli med belogardisti Antona Jakoša, Petra Čarmana in Andreja Pleška iz Bizovika.

Ko je izpraznil domove okoli Tometove hiše, je zločinec odhitel na zahodni konec vasi, na Devce. Z nekaj fašisti in belogardisti je najprej vdrl v hišo Filipa Rusa, po domače Kankrta, delavca v vevški papirnici. Vso družino je vrgel iz postelj: moža, ženo, ki je pričakovala četrtega otroka, in tri otročičke. Žena je takoj pomislila, da bo moral mož v internacijo, zato je hotela zakuriti v štedilniku, da bi kaj toplega zaužil, preden ga odženejo. Belogardisti ji niso pustili. S posmehom so ji dejali: »Vaš mož bo že jutri dobil dovolj jesti!«

Filip Rus je bil utrujen od celodnevnega naporenega dela v tovarni. V veži je sedel na hišni prag, naslonil glavo na vrata in zaspal. Nekateri izmed fašistov so ga s pomilovanjem ogledovali, belogardisti pa so se s ciničnimi opazkami obregovali obenj. »Ta se bo kmalu do dobrega naspal!« so se norčevali, dobro vedoč, da je obsojen na smrt.

Poleg Rusovega doma je na Devcah še hiša delavca vevške papirnice Franca Selana, po domače Devčarja. Pred pol leta je nesel od tod na Sv. Urha slovensko zastavo s peterokrako zvezdo v počastitev Prešernovega dne in jo pritrdil na visoko smreko nad fašistično postojanko. Bil je globoko veren človek, a je kot toliko drugih zvesto podpiral osvobodilno gibanje. Pred dobrim letom mu je umrla žena in zapustila 6-letnega in enoletnega sinčka. Poročil se je drugič in dobil dobro ženo, ki je lepo skrbela zanj in za otroka. V nekaj dneh je tudi ona pričakovala porod. Capuder in njegovi pajdaši se niso menili za njeno stanje. Z možem in otrokoma je morala takoj iz postelje.

Devčarjeva žena je v naglici vrgla nase obnošeno haljo in si nataknila copate. Capuder je že med njenim oblačenjem hitel brskati po omarah. Iz izkušenj je vedel, kje hranijo ljudje zlatino in denar. Še preden so se fašisti znašli v tuji hiši, je on že pospravil svoj plen. V spodnjem delu predalnika je imela Devčar-

jeva pripravljeno perilo za otroka, ki ga je pričakovala. Fašist je mimogrede prvi odprl predal, pogledal Selanovo, nato perilo in predal molče zaprl. Capuder se je temu kolikor toliko človeškemu odnosu na ves glas zarežal, se potolkel po svojih polnih žepih in pogнал nosečo ženo čez domači prag.

Po temeljiti hišni »preiskavi« so Selanovo družino nagnali v sosednjo Rusovo hišo. V tesnih prostorih sta obe družini, obdani od fašistov in domačih izdajalcev, čakali svita in nadaljnjo usodo.

Capudra je vso noč spremljal cerkveni ključar Jakob Jesih in mu kazal hiše sovaščanov, ki sta jih nameravala pobiti, pa tudi domove tistih, ki sta jih določila za internacijo. Po izgonu stanovalcev sta si sporazumno razdelila ključke: nekatere je vtaknil Capuder v svoj žep, druge je shranil cerkveni ključar. Capuder je že ob vstopu v hišo presodil, kje bo vredno bolj natančno pregledati shrambe in omare, cerkvenega ključarja pa so zanimali predvsem predmeti gospodarske vrednosti: vodovodne naprave, pohištvo, konjski komati, pšenica, mast in podobno. Ker nista mogla vsega takoj odnesti, sta izkoriščala čas med aretacijami posameznih družin in se naskrivaj vračala po svoj plen.

Po aretaciji Rusove in Selanove družine na Devcah se je Jakob Jesih domislil še družine delavca Dominika Lambergarja na vzhodnem koncu vasi. Lambergar, po domače Rinež, je bil vdovec s tremi sinovi. Najstarejši Dominik je bil pri partizanih, drugi sin Pavle se je zdravil v ljubljanski bolnišnici. Pred nekaj dnevi so ga prijeli bizoviški vaški stražarji. Po poti jim je ušel, a so ga na begu ranili. Doma sta bila le oče in šestnajstletni Slavko.

V Lambergarjevo hišo je vdrlo pet do šest belogardistov s Capudrom na čelu. Slavko je spoznal samo Capudra, ki ga je že nekajkrat videl v Bizoviku. Capuder je očetu in sinu ukazal, da morata takoj z njim. Ko sta se za silo oblekla, ju niso takoj odgnali k Tometovim. Morala sta z njimi na glavno cesto k Rometovim.

Z vaše poti so belogardisti krenili kar po poljski bližnjici do Rometove hiše, ki stoji ob glavni cesti poleg bivše občinske stavbe. Capuder je aretiral 60-letnega gospodarja Franca Rometo, mojstra v vevški papirnici, in njegovo ženo. Nazaj grede so iskali še Janeza Briclja, po domače Hrastarjevega iz Bizovika, ki si je z ženo Nežko postavil hišo niže od Rometo ob isti cesti. Ker se je skrival v Ljubljani, ga niso dobili doma. Capuder je pristopil k Nežki Bricelj in ji pokazal slike njenih nečakinj Anice in Cilke Žabjek iz Dobrunj. Vprašal jo je, če ju pozna in če ve,

kakšno je njuno delo za OF in partizane. Nežka je molčala o njunem delu. Capuder ji ni povedal, da je že obe in njuno mater aretiral in odgnal k Tometovim.

Od Briclja se je Capuder vrnil po poljski poti v Dobrunje. Hodil je na čelu kolone, ki so jo sestavljali štirje aretiranci in oboroženi vaški stražarji. Tiho so stopali po travnati stezi. V nočni tišini so lahko slišali sleherni šum. Na pol poti proti Dobrunjam je Capuder ustavil kolono. Tedaj so aretiranci prisluhnili pokanju koruze na bližnji njivi. Capuder je trikrat zapovrstjo zavpil dogovorjeni klic: »Stoj!« Iz koruze je prilomastil Jakob Jesih-Lenart v škornjih in jahalnih hlačah. Čez pleča mu je vise la dolga francoska puška, kakršne so Italijani dajali svojim pomagačem. Stopil je k Capudru, nato se je kolona spet premaknila.

Ko je Slavko Lambergar zagledal Jesiha s puško na rami, se je prestrašil. Očetu je pošepetal, da bi zbežala, ker slutiti, da se vsa stvar ne bo dobro končala. Oče ga je miril in mu dejal: »Le kaj nam morejo ti smrkavci? Ti pojdeš zjutraj v šolo, jaz pa na delo.«

Do polnoči je bila Tometova hiša polna aretirancev. Prostor, v katerem je ležala bolna gospodinja, je postal kmalu pretesen za toliko ljudi. Nagnali so jih še v kuhinjo in vežo. Aretiranci so jezni ogledovali Capudra in njegove pomočnike, ki so ob vsaki novi aretaciji prihajali mednje. Spraševali so jih, kaj pomenijo nočni dogodki, toda pojasnila niso dobili. Capuder je s seznamom v roki večkrat poimensko klical ljudi in si delal beležke. Klical je tudi posameznike iz najbolj belogardističnih družin, čeprav jih ni bilo med aretiranci.

Ko se je začelo daniti, je Capuder poslal nekaj belogardistov po Rusa in Selana na Devce. Vedel je, da bo vsak čas prispelo italijansko vojaštvo. Člani Rusove in Selanove družine so zagnali strašen krik, ko so prišli po družinska očeta. Belogardisti so ju s silo odtrgali od žene in otrok. Selan je prosil pobaline, naj prezebajoči ženi vrnejo ključ od hiše, da se bo lahko vrnila domov. Ko so ga že pehali po bregu proti Dobrunjski cesti, je kričal: »Saj vendar vidite, kakšna je in da nič nima!« Njegov sosed Filip Rus se je še enkrat obrnil in zavpil ženi, ki je jokala in vpila kot iz uma: »Ne jokaj!«

Belogardisti se niso dali motiti pri svojem »človekoljubnem« poslu. Gnali so aretirana moža pred seboj, kot bi se jim kdove kako mudilo. Svojcem so hoteli zabrisati sled, zato so šli v smeri

proti Ljubljani. Spodaj na cesti pa so takoj zavili proti Dobrunjam. Kmalu sta se tudi Filip Rus in Franc Selan znašla med aretiranimi sovaščani v Tometovi hiši.

Tedaj je Capuder s seznamom v roki ugotovil, da je končal z aretacijami. Odbral je šest dobrunjskih gospodarjev, jim pobral osebne izkaznice in jih odgnal v sobico poleg »hiše«.

Nekaj pred šesto uro so se pripeljali iz Ljubljane italijanski oficirji. Capuder jih je odpeljal v »hišo«, ki je največji prostor v vsakem kmečkem domu, posadil za mizo in pogostil z ukradenim žganjem. Iz kamre je drugega za drugim klical prijete ljudi in jih vodil pred »sodni zbor«. Temu je tolmačil njihove prestopke, zaradi katerih so jih voditelji bele garde obsodili na smrt. Pred »sodniki« so se zvrstili: 48-letni delavec krojač Franc Vrečar, 40-letni delavec Avgust Černak, 40-letni delavec Filip Rus, 34-letni delavec Franc Selan, 47-letni delavec Dominik Lambergar in 60-letni delavec-mojster Franc R o m e.

Sodni zbor je za kratek čas zmotila hišna gospodinja Jera Anžič. Proti jutru se je oblekla, odšla v vežo in boječe potrkala na vrata velike sobe. Odprl ji je Capuder. Prosila ga je, če lahko vzame iz omare denar in zlatnino za primer, da bi morala z otroki v internacijo. Capuder jo je s pištolo in z divjimi kletvicami naglal iz sobe. Anžičeva bi tako ne našla ničesar. Capuder je še pred prihodom italijanskih oficirjev izpraznil omare in si prilastil vse, kar je bilo kaj vrednega v njih.

Med zasliševanjem šestih dobrunjskih vaščanov je prišel med šesto in sedmo uro v Tometovo hišo Jakob Jesih. Ko je šel skozi vežo, kjer so se gnetli sovaščani, si je v zadregi zavihal ovratnik suknjiča in stisnil glavo med ramena. Z urno kretnjo je odprl vrata, v kateri so bili »sodniki« z obsojenci, in jih v naglici le priprl za seboj. Marija Vidic in njena odrasla hčerka Marija Marolt, ki sta stali v bližini, sta skoz priprta vrata zagledali kaj nenavaden prizor. V kotu »hiše« je klečal pred sveto podobo njun sosed Avgust Černak in rotil cerkvenega ključarja, da je nedolžen. Lenart je stal poleg njega in ga zviška z mračnimi očmi ogledoval. Černak je glasno, da je bilo vsako besedo razločno slišati v vežo, dejal:

»Lenart, samo zaradi tebe bom šel!«

Iz tega strašnega, a sila značilnega prizora je videti, da so bili prijete že obveščeni o smrtni obsodbi. Svojci in sovaščani pa niso še nič vedeli ne o njihovi ne o svoji usodi. Najhujše, kar so pričakovali, je bil skupen odgon v zapor ali taborišče.

Cerkveni ključar se ni dolgo zadrževal v Tometovi hiši. Potrdil je obdolžitve obsojenih in kmalu po opisanem prizoru s Černakom izginil iz hiše.

Še pred sedmo se je pred Tometovo hišo vnovič ustavil osebni avtomobil. Iz njega je izstopil okoli 50-letni Italijan v civilni obleki in odšel k obsojenim. Po izjavi Tometovega sina Cirila Anžiča so ga jetniki kasneje večkrat videli v belgijski vojašnici v Ljubljani. Tudi ta se ni dolgo mudil. Ko je odšel iz Tometove hiše, je prevzel aretirane Dobrunjčane občutek, da je njihova usoda zapečatená.

Res je kmalu zatem zapel v veži mrtvaški zvonček. K obsojencem je stopil belogardistični vojaški kurat Janez Černilec. Preteklo nedeljo je v Bizoviku opustil važno priložnost: pred usmrčitvijo petih Bizovičanov jih ni spovedal in »spravil« z bogom. Pri tem opraviilu bi lahko izvedel kaj o njihovem delu za OF in partizane. Na to pomanjkljivost ga je najbrž spomnil Capuder, ki je imel glede tega bogate izkušnje iz lažnega Štajerskega bataljona.

Duhovnik Černilec je prišel v spremstvu bizoviškega mežnarja Jožeta Pavčiča, ki je vneto pozvanjal z mrtvaškim zvoncem, kar je pomenilo, da gredo k umirajočemu. Kdo naj bi bil na smrt »bolan«, so vaščani spoznali šele tedaj, ko je sprevod zavil proti Tometovi hiši.

S Černilcem in Pavčičem je bil tudi Ivan Habič, po domače Goščev iz Bizovika, ki je bil vaje ministriranja še iz otroških let. Po poklicu je bil tapetnik in je imel v Ljubljani na Poljanski cesti št. 17 svojo delavnico. Ko je zvedel za ustanovitev vaše straže v Bizoviku, je opustil tapetniško delo in se začel pripravljati na novi poklic. Marija Vrhovec, stanujoča v Ljubljani v isti hiši kot Habič, je njegovi ženi Jožefi, rojeni Svetek, vsa prestrašena zaupala, da je videla njenega moža v ljubljanski stolnici, kako je s pištolo za pasom pristopil k obhajilni mizi. »Ko sva pokleknila,« je dejala, »sem pod njegovim površnikom razločno videla pištolo.«

Toda Ivan Habič se ni zadovoljil le s pištolo. Ko je 6. oktobra 1942 spremljal Janeza Černilca in Jožeta Pavčiča v Tometovo hišo, si je oblekel meniško kuto in si jo prepasal z vojaškim pasom, kot je videl italijanske vojaške kurate. Za pas je zataknil pištolo z nenavadno dolgo cevjo in ukrivljenim ročajem, podobno turškemu handžarju.

Po poti se je trem nosilcem in spremljevalcem tako imenovanih poslednjih zakramentov pridružil še cerkveni ključar Jesih. Aretiranci so se prestrašili čudnega sprevoda, najbolj pa v meniha našemljenega Habiča in njegovega orožja. Marija Marolt, ki je odšla kasneje v partizane, je povedala, da je videla vseh vrst orožje, a pištole, kakršno je imel Habič tisto jutro, ni videla še nikoli. Ker si je pustil Ivan Habič rasti rdečo kozjo brado, je bil kar strašen na pogled. Ljudje so ga kmalu začeli nazivati »bizoviški vrag«.

Mrtvaški zvonček je s svojim tenkim kovinskim glasom označil aretirancem, kaj se pripravlja v Tometovi hiši. Žene in otroci na smrt obsojenih mož in očetov so zagnali jok in krik, da je njegov glas v trenutku zamrl. Zdaj so spoznali, zakaj so jih izločili iz njihove srede in odgnali v druge prostore. Kakor iz uma so se pognali proti »hiši«, kjer so bili zaprti, in klicali vsak svojega.

Duhovnik je dejal, da v takem hrupu ne more spovedovati. Stal je sredi sobe in ogledoval obsojence, ki so ga sovražno motrili. V zmešnjavi, ki je nastala, se je znašel edinole stari Jesih. Predlagal je, naj obsojence odvedejo v sosednjo Prepeluhovo hišo, kjer je bila poročena njegova hči iz prvega zakona. Hiša stoji ob vznožju Sv. Urha in je toliko oddaljena od Tometove, da hrup ne bi segel do nje.

Stražarji so s silo potisnili ljudi iz veže in odgnali obsojence iz hiše. Avgust Černak je v veži na ves glas zaklical: »Zdaj gremo!« Hitro je slekel suknjič, snel klobuk z glave, in ko je stopil iz hiše, vrgel oboje skozi okno. Spoznal je, da so vse prošnje in pojasnila zaman, in se pomiril. Ob misli na otroke se mu je zazdelo škoda suknjiča in klobuka. Vedel je, da teh reči ne bo več potreboval.

Krojač Franc Vrečar je prosil Jesiha, da bi se smel posloviti od žene in otrok, a ga je grobo zavrnil. Bil je tudi njemu gorak zaradi nedavno kupljene senožeti, čez katero mu je Vrečar zabranil prehod.

Obsojenih šest žrtev so pod močno stražo odgnali k Prepeluhu, svojci pa so morali ostati v Tometovi hiši. Nagnetli so se k oknom in se od daleč poslavljalji od njih.

Kako je potekala spoved in kakšne so bile še druge priprave na smrt, ni znano. Cerкveni ključar Jakob Jesih-Lenart in njegovi sodelavci ne povedo ničesar. Drug na drugega zvrčajo krivdo in taje udeležbo pri zločinih.

Svojci žrtev, ki so prve prelile kri na Sv. Urhu, niso slišali strellov, pod katerimi so izkrvavele. Še preden so odjeknili z griča, so jih italijanski vojaki s kamioni odpeljali iz Dobrunj. Najprej so zmetali na vozila pokradena kolesa, vreče žita in postreljene prašiče, nato pa prinesli nezavestne ženske, ki so ob pogledu na obsojence omedlele, in bolno Tometovo mater. Za njimi so se povzpeli na kamione napol goli otroci in drugi, za internacijo določeni Dobrunjčani. Nekaj vaščanov, med njimi Marijo Vidic-Starševo, njeno hčerko Marijo Marolt in oba njena fantička, so poslali domov.

Ko so kamioni odpeljali, so šest dobrunjskih gospodarjev zvezali in jih po bližnjici odgnali na Sv. Urha. Z njimi se je vzpenjalo na grič okoli trideset italijanskih vojakov, ob strani žrtev so šli fašisti in domači izdajalci z Gabrijelom Capudrom na čelu. Med izdajalci je bil tudi Anton Jakoš, po domače Židanov iz Bizovika, ki je pred petimi meseci skrival v svojem bunkerju četniška oficirja Dobrivoja Vasiljevića in Draga Tomažiča. Bil je v civilni obleki, čez prsi pa si je navzkriž pripel vojaški jermen in zataknil pištolo za vojaški pas.

Ko se je kolona z žrtvami in s spremstvom bližala leseni Menartovi hiši poleg urhovske cerkve, sta se pred hišo zadrževala gospodinja Frančiška Menart in njen brat Jože Rus. Med zvezanimi žrtvami je stopal njun bratranec Filip Rus iz Dobrunj in zaklical sorodnikoma v slovo: »Adijo, Jože, nikoli več se ne bova videla!« Na njegov klic je skočil iz kolone eden izmed fašistov in nagnal gospodinjino in njenega brata v hišo. Stopil je za njima in ukazal gospodinji, da mora zagrniti okna. Počakal je, da je izvršila njegov ukaz, in ji zagrozil, da ne sme nihče iz hiše, nato je odhitel za kolono.

Menartova je stekla v sosednji prostor, kamor ni stopil fašist, in izza zaves opazovala dogajanje na griču. Videla je, da so žrtve postavili ob zid na zahodni strani pokopališča. Zadnji v vrsti je bil Avgust Černak z molitveno knjižico v tresočih se rokah. Pred žrtve so se postavili italijanski vojaki. Prva sta padla Franc Vrečar in Franc Rome in negibno obležala. Drugi niso bili takoj mrtvi, zato so še od blizu streljali vanje.

Belogardisti so stali na straži s pripravljenim orožjem v rokah. Anton Jakoš, po domače Židan, si je izbral prostor v koruzi na mežnarjevi njivi. Po opravljenem zločinu so Italijani odšli v smeri proti Orljemu. Za njimi je stopal v precejšnji razdalji Anton Jakoš iz Bizovika.

Capudrovi belogardisti so se pognali po bližnjici, ki pelje mimo hiše Marije Vidic, nazaj v Dobrunje. Ko so zagrmeli streli na Sv. Urhu, je bila gospodinja z otroki že doma. S hčerko Mici sta stekli k priprtemu oknu in izza zaves gledali v urhovski gozd. Kmalu so se pripodili Capuder in njegovi pajdaši mimo njihovega doma. Prvi je hitel Capuder in vihtel pištolo v rokah. Blizu hiše je postal, vrgel pištolo v zrak in zaklical: »Šestintridesetim je že dala ‚lasciapassare‘ (potno dovoljenje) za v nebesa, bog ve kolikim ga bo šel!« V Capudrovem spremstvu sta Vidiceva in njena hčerka spoznali še Marjana Lavriča, Ivana Briclja, po domače Mrkočevega, in Franca Bertonclja, po domače Centarjevega iz Bizovika.

Morilci so nadaljevali z ropanjem po domovih izgnanih in pomorjenih vaščanov. Pekli so pokradene prašiče in se gostili. Jakob Jesih in sin Jože sta vozila in gonila domov tujo živino, žito, pohištvo, gospodarsko orodje in sploh vse, kar je imelo zanj kaj vrednosti. Pri Vrečarjevih, po domače pri Lovrenčkovih, sta izbila celo podboje hišnih vrat, izkopala vodovodne naprave in štedilnik z belimi ploščicami vred. Stari, grabežljivi cerkveni ključar je imel že vsega preveč. Za pokradeno pšenico mu je zmanjkalo vreč, zato je Vrečarjevim pobral še predale kuhinjske omare in jo nasul vanje. Komate Tometovih konj je zmetal kar v svinjake, štedilnik in pohištvo iz Tometove hiše pa so skupaj z Vrečarjevimi drvmi odpeljali bizoviški vaški stražarji v svojo postojanko.

V Dobrunjah pa so še ostali ljudje, ki niso mislili le na sebe. V mislih so bili pri tistih, ki so ležali postreljeni na griču nad vasjo, in snovali načrte, kako bodo z nadaljnjim delom in bojem proti okupatorju in domačim izdajalcem maščevali njihovo smrt. Njihova trupla so hoteli položiti v krste in odpeljati na domove ali vsaj v mrtvašnico, da ne bi ležali na kraju, kjer so jih pobili morilci. Toda belogardisti in fašisti niso dopustili, da bi se jim kdorkoli približal.

Le enemu izmed Dobrunjčanov se je posrečilo, da je že nekaj ur po ustrelitvi obiskal prve žrtve na Sv. Urhu. Šestletni sinček Franca Selana iz Devc v Dobrunjah se je po trebuhu priplazil do mrtvega očeta. S težavo mu je razvezal roke na hrbtu in ga obrnil, da mu je lahko videl v obraz. Nato se je odplazil k vodnjaku in nastregel vode v svoj klobuček. Toliko je je še prinesel do mrtvega očeta, da mu je izmil kri z obraza. Dolgo ga je klical in si prizadeval, da bi ga obudil. Ko je uvidel, da se oče ne gane

in ne spregovori, je bridko zajokal in stekel domov k svoji drugi materi. »Vsega sem umil,« je ihtel, »nič več ni krvav, pa me noče pogledati!«

Nekaj vernih Dobrunjčanov je že prvi dan po ustrelitvi šestih žrtev na Sv. Urhu zbralo denar za maše zadušnice. Marija Marolt se je ponudila, da odnese denar duhovniku Antonu Selanu, po domače Pajsarjevemu gospodu, ki je pred Nemci pribežal iz Svibnja pri Radečah na svoj dom v Dobrunje. Tako je imela Maroltova izgovor, da je lahko odšla z doma in se po obisku pri Selanu sestala v Podmolniku s svojim zaročencem, partizanom Francem Mojškercem iz Bizovika.

Ko je duhovniku odštela denar za maše, je pričakovala, da bo obsodil strahotni zločin, ki se je zgodil v njegovi rojstni vasi. Poznal je vseh šest ubitih žrtev in vedel, da so bili poštene in tudi verni možje. Maroltova mu je opisala podrobnosti aretacij, noč, ki so jo preživeli v Tometovi hiši, ropanje po hišah pobitih gospodarjev in izgnanih družin. Duhovnik je molče spravil denar in kratko pripomnil: »Mora že tako biti!«

Na poti proti Podmolniku je Maroltova na Križavki srečala cerkvenega ključarja Jakoba Jesiha. Z vozom se je peljal mimo nje in jo ostro motril. Čutila je njegove poglede in si mislila, da to srečanje ne bo dobro zanjo. Ni se motila. Partizanu Francu Mojškercu-Frenku je poročala o dogodkih v Dobrunjah in tudi srečanje z Jesihom mu je omenila. Oba sta bila takih misli, da bo Jesih še nadaljeval svoje izdajalsko početje.

Od nepokopanih trupel se je začel na Sv. Urhu širiti težak vonj. Bila je izredno topla in sončna jesen. Popoldne 9. oktobra 1942 so vaščani smeli pripeljati krste in vanje položiti trupla umorjenih. Pokopali so jih na že opuščenem pokopališču pri Sv. Urhu. Pogreb je vodil farni župnik Franc Verce. Vse, kar je vedel povedati o prvih žrtvah na Sv. Urhu, je bilo to, da si je moral med obredom zaradi smrada držati robec pred nosom.

Ko je padla zadnja gruda na krste dobrunjskih žrtev, je iz gozdov zadonela častna salva iz partizanskih pušk. Slišali je niso le pogrebci na griču. Njenemu odmevu je prisluhnilo veliko ljudi daleč naokoli. Čeprav so vedeli, da se je trpljenje šele začelo, jim je bilo lažje pri srcu. Odmevi partizanskih pušk so pomenili upanje v zmago in poročstvo zanjo.

Po umoru prvih žrtev na Sv. Urhu so belogardisti še isti dan ustanovili drugo postojanko vaše straže v dobrunjski občini.

Komandant prve postojanke v Bizoviku Gabrijel Capuder je poklical k sebi Jakoba Jesiha in zahteval od njega, da prevzame vaško stražo v Dobrunjah. Jesih se je izgovarjal, da je že prestar za tak posel. Ni mu bilo do komandantstva, raje je delal bolj v ozadju in skrbel predvsem za to, da se iznebi ljudi, ki so mu bili napoti, in se polasti njihovega imetja. Ko je Capuder uvidel, da z Jesihom ne bo nič, sta skupaj razmislila, kdo bi bil najbolj primeren za vodstvo vaše straže v Dobrunjah pod Sv. Urhom.

Cerkveni ključar je naštel Capudru več ljudi, med njimi tudi bivšega orožnika Rudolfa Jurkoviča, po domače Copatarja. Jurkovič je do razpada Jugoslavije služboval v Višnji gori, po razsulu se je naselil v Dobrunjah. Skupaj s starši je stanoval pri Janezu Anžiču. Starši so izdelovali copate in jih prodajali po Ljubljani. Zaradi tega se jih je prijelo ime Copatarji. Ker so izkupiček največkrat zapili in se kar preveč razpoloženi vračali s svojih kupčij, jih ljudje niso kdove kaj upoštevali.

Capudru je bilo znano, da so postavljali tudi po dolenskih in notranjskih vaseh bivše orožnike za komandante vaških straž. Zato je sklenil, da bo moral Jurkovič prevzeti poveljstvo vaše straže v Dobrunjah. Poklical ga je k sebi in poučil o stvari. Jurkovič je takoj privolil in odšel z nekaterimi belogardisti v izropano hišo vdove Jere Anžič-Tometove.

Tako je nastala 6. oktobra 1942 druga belogardistična postojanka vaše straže v dobrunjski občini pod Sv. Urhom. Okupator jo je imenoval, kot vse druge postojanke svojih pomagačev, Milizia volontaria anticomunista — prostovoljna protikomunistična milica — na kratko MVAC. Toda tega naziva ni nihče uporabljal. Za slovenski narod so bili sodelavci italijanskega okupatorja do njegove kapitulacije belogardisti.

Capuder je novo postojanko stalno nadzoroval in dajal navodila njenim članom. Cerkveni ključar in njegovi somišljeniki so mu pomagali in ga sproti obveščali o zadržanju vaščanov do OF in njihovi pomoči okoliškim partizanskim enotam.

Jakob Jesih je obvestil Capudra tudi o srečanju z Marijo Marolt na poti v Podmolnik na dan umora prvih žrtev na Sv. Urhu. Capuder je že naslednji dan poslal ponjo svojega namestnika Marjana Lavriča, komandanta dobrunjske postojanke Rudolfa Jurkoviča, Antona Jakoša iz Bizovika in še tri belogardiste, ki jih Maroltova ni poznala. Jurkovič je poznal očima Marije Marolt, ki je bil v Višnji gori na orožnih vajah. Pred imenovanjem

za komandanta dobrunjske vaške straže je rad zahajal na njegov dom in se z njim prijateljsko razgovarjal, vendar ga to ni motilo, da ne bi osebno aretiral njegove pastorko.

Maroltovo so najprej odpeljali v postojanko v domači vasi. Na vrtu Tometove hiše so se belogardisti vadili v metanju bomb. Maroltova jih je molče opazovala in čakala, kaj bo. Izenada so belogardisti opustili vojaške vaje in se pognali na cesto. Po poti, ki vodi od Šentlenarta v Dobrunje, so bizoviški vaški stražarji gnali kolono novih aretirancev. Ko so prišli bliže, je Maroltova spoznala med njimi sovaščane Antona Remca, Martina Kurenta in Janeza Omahna. Dobrunjski belogardisti so še Maroltovo potisnili med aretirance in se postavili na čelo kolone. Skupaj s pajdaši so odgnali aretirance v bizoviški gasilski dom, kjer jih je pričakoval Capuder.

V gasilskem domu so na novo prijete vaščane pridružili pripornikom, ki so jih že pred njimi prignali v postojanko. Maroltova je našela okoli dvajset pripornikov. Capuder je še isti dan sklical nekaj »sodni zbor«, ki so ga sestavljali njegovi najožji pajdaši, in obsodil Marijo Marolt, Pavlo Lukanc, Antona Remca in Franca Klemenčiča na smrt, več drugih pa na odgon v internacijo.

Pavla Lukanc iz Dobrunj št. 80, 45-letna gospodinja in mati treh nedoraslih otrok, je Capudra obupno prosila, naj ji zaradi otrok ne vzame življenja. Njen mož, bolehen človek, je bil zaprt skupaj z njo. Ko je slišal, da je žena obsojena na smrt, je začel Capudra rotiti, naj se je vendar usmili: »Saj vendar vidite, da bolan, kakor sem, ne bom mogel skrbeti za otroke!« Capuder je vedel, da je Lukančeva članica Narodne zaščite in da je že tedaj, ko se je Kranjčeva skupina četnikov pripravljala na Sv. Urhu za odhod v Gorjance, oprezovala za njimi. Zato je kričal nad njo: »Ti si in boš delala za partizane! Vem, da se ne boš spremenila!«

Triinpetdesetletni kmetovalec Franc Klemenčič, po domače Pulčev oče iz Sadinje vasi št. 2, je pogosto zahajal v Bizovik k Mariji Štefančič, rojeni Mojškerc. Njegova hčerka Pavla je bila nevesta njenega nečaka Lada Mojškerca, ki je padel pod fašističnimi streli 27. septembra 1942. V domači vasi je Klemenčič delal s partizani in jih podpiral z vsem, kar je premogel. Pogosto je nesel v Bizovik pošto in jo izročil Štefančičevi, da jo je oddala naprej. Pravi namen svojih potov je prikrival s tem, da je Štefančičevi pomagal na polju. Čeprav je težko hodil zaradi hudo bolne noge, se je vselej, kadar je bilo treba, takoj odpravil na pot.

Dne 7. oktobra 1942 sta Klemenčič in Štefančičeva grabila deljo. Sredi dela sta prišla po Klemenčiča bizoviška belogardista Anton Pogačar in Jakob Jager. Rekla sta mu, da mora takoj k Capudru v gasilski dom. Ko sta ga gnala pred seboj, jih je srečal Franc Jager, po domače Kovačev iz Bizovika. Jager je zavpil nad Klemenčičem: »To gnusobo je treba v kraj spraviti!«

Štefančičeva je odhitela za Klemenčičem, da bi mu izročila suknjič. Mislila je, da pojde v internacijo. Po poti jo je zaustavil Ivan Habič in se zadril nad njo, naj izgine. »Pa saj boš tudi ti že jutri mrtva!« je kričal. Prestrašena zaradi grožnje se je Štefančičeva vrnila domov, dobro vedoč, česa vsega so zmožni fašisti in njihovi hlapci. Tisti dan, ko so ji ubili nečaka Lada, za katerega je po materinsko skrbela, so ji pobrali živež in obleko, odpeljali konja in voz, brejo kravo in celo psička, ki ga je imela za varuha pri hiši. Belogardisti so povedali fašistom, da delajo vsi njeni pastorki Stane, Lojze, Tonček in Mihela Štefančič za partizane. Živela je v stalnem strahu, da pridejo ponjo in jo pobijejo.

Capuder je očital Klemenčiču njegovo delo za partizane. Klemenčič se je zagovarjal, da s tako bolno nogo pač ne more kaj prida delati. Mladi zločinec pa je zakričal nad njim: »Tvoja noga ni tvoja glava!« in ga obsodil na smrt.

Med aretiranci je bil tudi Capudrov znanec iz ljubljanskih sodnih zaporov, papirniški delavec Anton Birk iz Sostrega. Ponj sta šla Jože Jesih in Matija Prepeluh iz Dobrunj. Ker ga nista dobila doma, sta ga šla iskat v papirnico. Moral je z njima kar od dela pri stroju. Ko sta ga prignala pred Capudra, je Birk takoj spoznal v njem konfidenta iz sodnih zaporov in si mislil, kako prav je bilo, da mu že tedaj ni zaupal. Tudi Capuder je Birka spoznal in ga vprašal, kako to, da so tudi njega prišli. Birk si je že zopet pomagal z nevednostjo in se začel jeziti: »Kaj vem, komu sem napoti. Hudiča, kopico otrok imam in le kako naj dohim čas za politiko! Še zanje ne morem skrbeti, kot bi rad!« Tako se je razjezil, da je bilo belogardistom, ki so ga aretirali, kar nerodno pred poglavarjem. Vedeli so, da ima res veliko majhnih otrok, na sumu pa so ga imeli, da dela za OF v tovarni, doma v hiši, ki je tik gozda, pa sprejema partizane. Capuder je Birku verjel, saj mu je prav tako »iskreno« govoril kot pred nekaj meseci na ljubljanskem sodišču. Svojim ljudem je ukazal, da ga morajo takoj izpustiti.

Po objavi smrtnne obsodbe je ponoči ušel iz gasilskega doma Anton Remec iz Dobrunj. Na vse zgodaj je razjarjeni Capuder pridrvel na njegov dom in zahteval od domačih, da povedo, kje je. Remčevi niso hoteli nič vedeti o sinovem pobegu, čeprav se je ponoči oglasil doma. Antonova mlajša sestra Ana Remec je Capudra spraševala, kaj hoče bratu. Zatrjevala mu je, da ni nič zagrešil. Capuder pa je že od prvega dne, ko je prišel iz lažnega štajerskega bataljona in preoblečen v partizana poizvedoval po ljudeh v dobrunjskih vaseh, vedel za vsakogar, ki je podpiral partizane, in si ga dobro zapomnil.

Med iskanjem pobeglega Remca in stikanjem po hiši je Ana Remec vprašala Capudra: »Le kako morete ubiti človeka, ki vam ni nič storil?! Jaz še piščanca ne morem zaklati!« Izprijenec ji je smeje odvrnil: »Tudi jaz ne zakoljem piščanca, človeka pa, kadar hočete!« Po tem odgovoru ni Remčeva več izpraševala, le težko je čakala, da je zločinec odšel iz hiše. Glede brata je bila brez skrbi, da ga ne bo dobil, ker je bil že davno na varnem.

Jezen in razočaran je Capuder odhitel nazaj v Bizovik. Pripornike je nagnal v cerkev, kjer je bilo že vse pripravljeno za mašo, spoved in obhajilo. Capuder se je nadejal, da bodo drugi trije obsojenci vedeli, kam je pobegnil Remec, in v smrtnem strahu povedali resnico.

Bizoviška cerkev se je hitro napolnila, čeprav je bil delovni dan. Poleg belogardistov, ki so prignali pripornike, so se nagnetli v cerkev še italijanski vojaki in fašisti, določeni za stražo in spremstvo v internacijo obsojenih vaščanov. Z vojaki je bil tudi eden izmed oficirjev, ki je pred tremi dnevi sodeloval pri smrtni obsodbi šestih Dobrunjčanov. V cerkev je prihitelo tudi precej vaščanov, da bi še poslednjikrat videli svoje ljudi.

Na smrt obsojeni Franc Klemenčič, Pavla Lukanc in Marija Marolt so morali v zakristijo, kjer so vso mašo preklečali. Bolehni in zgodaj postarani Klemenčič je molil za »srečno zadnjo uro«. Sklenjeni roki sta se mu tresli, ko je žebiral molitve svojih očetov in svojih sodnikov in morilcev. Po maši se je pričela spoved. To je bilo tiste dni posebne vrste politično opravilo. Duhovnik je hotel predvsem izvedeti, kakšne zveze so imeli na smrt obsojeni s partizani, s čim so jih podpirali, kakšne časopise in brošure so prebirali in kaj so nameravali. Za druge vrste grehov se ni zanimal.

Marija Marolt je tudi pri spovedi zatrjevala, da ni imela nikakih zvez s partizani in da s Francem Mojškercem že več mese-

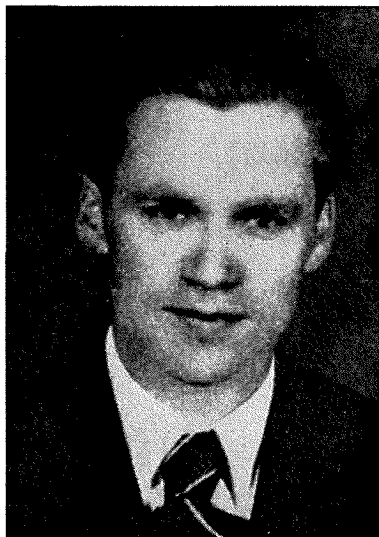
cev ni govorila. To jo je rešilo pred puškami. Italijanski oficir je že dobro poznal metode belogardistov in njihovih »kuratov«. Po končani spovedi je takoj odšel k duhovniku Janezu Černilcu in poizvedel, kaj so obsojenci povedali pri spovedi. Černilec mu je rad postregel z grehi izpovedancev. Tiste dni so »gospodje« kar na debelo kršili tako imenovano spovedno molčečnost.

Ko je italijanski oficir izvedel, kaj je Maroltova pri spovedi povedala, je zahteval, da jo izpuste. Černilec je takoj poklical na posvet Capudra in še nekatere vodilne bizoviške belogardiste. Sestali so se kar v cerkvi poleg glavnega oltarja. Sklenili so, da pošljejo Maroltovo v internacijo. Klemenčič in Lukančeva pa morata biti ustreljena. Nesrečneža sta si s tem, da sta zaupala »dušnemu pastirju« in govorila pri spovedi resnico, sama potrdila smrtno obsodbo. Belogardisti so ju odgnali na pokopališče, Maroltovi pa je prišel komandantov brat Danilo Capuder povedat, da ne bo ustreljena.

Maroltova ni mogla brez vsega na dolgo pot v rabsko taborišče. Prosila je, da bi smela domov po nekaj najnujnejših reči. Dva italijanska vojaka in dva belogardista sta jo spremila v Dobrunje. Belogardista sta bila Danilo Capuder in Ivan Cankar iz Zadvora. Po poti je Capuder pravil Cankarju, da ni za »take reči«. V mislih je imel streljanje in pošiljanje ljudi v smrt in taborišča. »Jaz sem bolj za administrativne in propagandne zadeve,« je glasno, da ga je lahko slišala Maroltova, govoril svojemu pajdašu. Bilo mu je neprijetno, da je ostala pri življenju in bo lahko govorila o svojih doživetjih z belogardisti. Zaradi tega je hotel vsaj sebe oprati pred človekom, ki ga je bil še pred nekaj minutami pripravljen pobiti. Za kakšne vrste administracijo in propagando pa se je Danilo Capuder v resnici navduševal, je kmalu po opisanih dogodkih v Bizoviku pokazal kot komandant bele garde na Polici, v Šmarju in Šentjurju na Dolenjskem.

Pavlo Lukanc in Franca Klemenčiča so belogardisti postavili k cementni ograji bizoviškega pokopališča in ju pobili z dumdum krogli. Veliko ljudi je prihitelo gledat njun smrtni boj. Po prvih streljih je Lukančeva še poizkušala vstati. Z rokami je grabila okoli sebe in iskala opore, da bi se dvignila. Kmalu pa so ji sile pošle in je za vselej obmirovala.

Istega dne kot Lukančevo in Klemenčiča, dne 9. oktobra 1942, so v Gramozni jami v Ljubljani podrli strelji 21-letnega delavca vevške papirnice Antona Selana iz Dobrunj. Domači izdajalci so ga aretirali že 5. oktobra pri delu v tovarni. Delal je pri mladi-



Alojzij Janežič, krojač,
rojen 10. 6. 1906 — ubit 27. 9. 1942



Franc Vrečar, krojač,
rojen 20. 8. 1894 — ubit 6. 10. 1942



Avgust Černak, delavec,
rojen 19. 9. 1902 — ubit 6. 10. 1942



Filip Rus, delavec,
rojen 27. 4. 1902 — ubit 6. 10. 1942



Franc Selan, delavec,
rojen 21. 11. 1908 — ubit 6. 10. 1942



Dominik Lambergar, delavec,
rojen 3. 8. 1895 — ubit 6. 10. 1942



Franc Rome, delavec — mojster,
rojen 29. 3. 1882 — ubit 6. 10. 1942



Franc Klemenčič, kmetovalec,
rojen 7. 4. 1889 — ubit 9. 10. 1942



Pavla Lukanc, gospodinja,
rojena 30. 12. 1896 — ubita 9. 10. 1942



Ivan Vrbinc, tesar,
rojen 1. 6. 1875 — ubit 22. 10. 1942



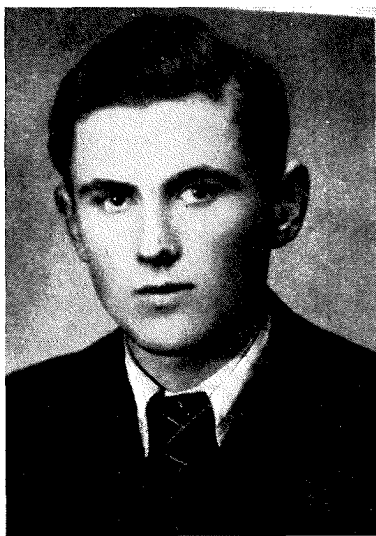
Angela Vrbinc, gospodinja,
rojena 18. 5. 1910 — ubita 22. 10. 1942



Gabrijel Capuder-Capo, študent, prvi komandant bizoviške vaške straže
— MVAC, pred bunkerjem



Ivana Bricelj — Hrastarjeva mati,
gospodinja, rojena 15. 12. 1886 —
ubita 22. 11. 1942



Franci Klemenc, mehanik,
rojen 5. 1. 1924 —
ubit neznanega dne novembra 1943

ni in vneto podpiral osvobodilni boj svojega naroda. Belogardisti so ga izsledili in odgnali najprej v zaloško postojanko k fašistom, od tam pa v Ljubljano. Po štirih dneh zasliševanja in mučenja so ga ustrelili. Njegovega očeta Antona Selana so po požigu vevške papirnice odgnali Italijani na Rab. Ko je zvedel za smrt svojega edinega sina, je pisal domov: »On je že prestal, mene pa še čaka.« Umrl je točno tri mesece za sinom, dne 9. januarja 1943.

En dan pred ustrelitvijo Lukančeve in Klemenčiča, dne 8. oktobra 1942, so bizoviški belogardisti prignali v gasilski dom še tesarja Slavka Pavčiča iz Bizovika št. 3. Že od bizoviške blokade 27. septembra se je skrival doma in pri sosedovih. Po enajstih dneh ga je izsledil Janez Selan, po domače Svetkov, in prignal belogardiste pred njegovo skrivališče. V postojanki se ga je takoj lotil Ivan Habič in ga kar naprej silil k molitvi. Pavčiču se je zdela sumljiva tolikšna vnema za njegov dušni blagor. Vprašal je Habiča, kaj nameravajo z njim. Habič ga je jezen zavrnil: »Prej bi bil premislil, kaj delaš!« Vendar Pavčiča niso obsojili na smrt ali odgon v internacijo. Zanj so se zavzeli sorodniki, ki so bili v beli gardi. Obdržali pa so ga v zaporu in mu prepovedali, da bi še nadalje hodil na delo v Ljubljano na Zaloško cesto 181 k očetovemu bratrancu, tesarskemu mojstru Pavlu Pavčiču.

Nekaj dni po umoru Lukančeve in Klemenčiča je prišel v Bizovik Capudrov oče dr. Karel Capuder. Pred postojanko so ga v uravnani četi sprejeli belogardisti. V navdušenem govoru je pozval sina in njegove pajdaše, naj še naprej vodijo »junaški« boj proti partizanom in brezverskemu komunizmu. Capudrov izpodbudni govor je poslušal tudi Slavko Pavčič, ki je bil tedaj zaprt v postojanki.

• Okupator je z zadovoljstvom zasledoval vnemo svojih pomagačev in jih priganjal k čimvečji dejavnosti. Predvsem je zahteval od njih, da ga obveščajo o ljudeh, ki imajo zveze s partizani. Zato so belogardisti stalno oprezovali okoli partizanskih hiš, da bi dognali, kam odhajajo njihovi stanovalci in kdo prihaja k njim. Tudi Menartovo hišo na Sv. Urhu so stalno nadzorovali. Mežnarjevimi na Sv. Urhu so naročili, naj jih takoj obveste, če bi se oglasil na svojem domu partizan Maks Menart.

Prve dni oktobra 1942 so mežnarjevi opazili, da odhajajo Menartova dekleta bolj pogosto kot navadno v urhovske gozdove, zlasti Tilka je bila pogosto zdoma. Zdelo se jim je celo, da ne od-

hajajo praznih rok. Ugibali so, ali ni morda kje v gozdu Menartov sin Maks.

Mežnarjevi se niso motili. Maks Menart se je v italijanski ofenzivi s težavo prebil skozi obkolitveni obroč in skupaj s Francem Rusom in Tonetom Lambergerjem skrivaj prišel domov. V bližini lipe, kjer so kasneje zločinci mučili žrtve, so zgradili dobro skrit bunker, počivali od naporov in se pripravljali, da vnovič odidejo v partizane. Menartova dekleta so jim nosila hrano in perilo in jih obveščala o divjanju belogardistov.

Po opozorilu mežnarjevih ljudi o sumljivem odhajanju Menartovih deklet v urhovski gozd so se začeli bizoviški belogardisti pripravljati, da temeljito preiščejo tamkajšnje gozdove. Terenec Janez Bricelj, po domače Hrastarjev iz Bizovika, je zvedel za to namero in zadnji hip obvestil Maksa Menarta in tovariša, naj se hitro umaknejo.

Komaj so partizani odšli, so k Menartovim pridrveli belogardisti in zahtevali od njih, da jim pokažejo bunkerje in povedo, koliko partizanov se skriva v njih. Tilko Menart so odgnali s seboj v gozdove in jo vsevpred zasliševali. Prvo besedo sta imela Gabrijel Capuder in Ivan Cankar pa tudi Tone Rant in Filip Tonih sta bila od sile vsiljiva. Tilka je vso pot trdila, da ne ve ne za bunkerje ne za partizane. Capuder je vzel naboj iz pištole, ga pokazal Tilki in ji dejal: »Kaj te ni škoda! Tako mlada si še, pa te bom moral ustreliti, ker nam nič ne poveš. Bodi pametna in nam vse lepo povej, pa te bomo izpustili.«

Na Capudrovo prigovarjanje se je oglasil Ivan Cankar in z jezo pripomnil: »Kako bo ta z nami, ko še k maši ne hodi! Taki so vsi proti nam!« Tilka je molčala. Gnali so jo globlje v gozd, naravnost proti bunkerju, kjer so se še pred nekaj urami skrivali Maks Menart in njegova tovariša. Bila je prepričana, da so bunker že odkrili. Ob misli, da je prazen, jo je obšlo veselje, skrbelo pa jo je, kaj bo z njo. Vendar belogardisti niso nič vedeli o bunkerju. Po naključju so šli v tisto smer in še naprej mimo bunkerja. Sredi gozda so se ustavili in se posvetovali, kaj bi s Tilko. Sklenili so, da jo bodo za zdaj še izpustili, a so ji zagrozili, da jo bodo takoj ustrelili, če jo le še enkrat dobe v urhovskem gozdu. Filip Tonih je stopil k nji in ji govoril: »Saj vidiš, da vsakega partizana, ki ga dobimo, na mestu pobijemo. Kar jih je še v gozdovih, jih bomo pa v najkrajšem času polovili.«

Nekaj dni po prvih umorih na Sv. Urhu so belogardisti pripekljali na grič okupatorjeve vojake in skupaj z njimi požgali skrom-

no Menartovo domačijo. Gospodinjo in tri hčerke so odpeljali na Rab, staro mater, ki je bila zaradi visoke starosti že vsa nadložna, pa so odpeljali v občinsko ubožnico. »Usmiljen« italijanski vojak je prišel ženi povedat, da lahko vzame pred požigom nekaj najpotrebnejših reči s seboj. Starka je s tresočimi rokami potegnila prt z mize in v naglici zmetala vanj, kar ji je prišlo pod roke. Preden je culo zavezala, je položila vanjo še uro budilko. Vojak je stal poleg in gledal, kaj je žena spravila v culo. Na poti z griča ji je ponudil svojo pomoč in nesel culo namesto nje. Pred ubožnico se je poslovil. Stara Menartova mati se je vojaku lepo zahvalila za pomoč. Ko pa je culo razvezala, je videla, da je izginilo iz nje vse, kar je bilo kaj vredno, celo ura budilka.

S Pogleda je partizan Maks Menart — Karo opazoval požar domače hiše. Zagledal je gost dim in se čudil, da doma v tem letnem času tako močno kurijo. Kmalu je ugotovil, da ni običajni dim, kar vidi v daljavi. Ognjeni zublji so mu naznanili, da gori njihova lesena hišica na Sv. Urhu.

Dne 13. oktobra 1942 je v Ljubljani VOS likvidirala »idejnega organizatorja oboroženega odpora proti komunizmu«¹ dr. Marka Natlačena. Proti večeru istega dne je okupator ustrelil pred njegovo hišo štiriindvajset talcev. Med njimi so bili Franc Bricelj iz Bizovika, ki je pred dobrim mesecem sprejel v dobrunjskem gozdu lažna partizana Gabrijela Capudra in Marjana Lavriča, Viktor Vodnik, organizator delavskega gibanja in upora proti okupatorju v Sostrem in okolici, in Bernard Smrekar iz Šentpavla v dobrunjski občini. Vsi trije so bili aretirani zaradi sodelovanja s partizani in zaprti na ljubljanskem sodišču.

Sredi septembra 1942 je moral stavbenik Matija Ferkolj v Spodnji Hrušici št. 45 sprejeti na stanovanje dva italijanska stavbenika, ki sta v vzhodnem delu ljubljanske okolice vodila in nadzorovala utrjevalna dela pri ograditvi mesta z bodečo žico in s številnimi bunkerji. Eden izmed njiju, star že blizu šestdeset let, je bil pravi Italijan, drugi, nekaj let mlajši, ki je delal kot pomožni delovodja, je bil Slovenec iz Furlanije. Delavci, ki so gradili utrdbe na bloku in cesto nad bizoviškimi in hruševskimi hribi proti Rudniku, so stanovali v šolski stavbi v Spodnji Hrušici v bližini Ferkoljevega doma.

Dne 14. oktobra 1942 je Gabrijel Capuder pripravil blokado Spodnje in Zgornje Hrušice. Ob 23. uri je vdrl v Ferkoljevo hišo.

¹ Slovenec, 16. decembra 1942.

Z njim so bili: Marjan Lavrič, Ivan Habič, Ivan Cankar, Anton Jakoš, Anton Pogačar in še več drugih. Capuder je mislil, da prihajajo k Ferkolju prenočevat partizani, Italijana, ki sta stanovala v njegovi hiši, pa sta v strahu mislila, da vdirajo k njima partizani. Mlajši je hitro skočil za vrata, starejšemu pa je Capuder nastavil pištolo na prsi. Italijan je udaril po orožju in okrenil Capudrovo roko od sebe. Za Capudrom je stal Ivan Cankar in sprožil v namišljenega partizana.

Ko so belogardisti spoznali svojo zmoto, je nastala velika zmeda. Matija Ferkolj in njegova žena Albina sta morala takoj z njimi. Zunaj pred hišo je bilo že več aretirancev, ki so jih belogardisti prišli po hišah obeh Hrušic. Domove sodelavcev in simpatizerjev OF sta kazali Matjačeva Pavla in Žorgova Jožefa. Moške so takoj odgnali h Korbarju na glavno cesto, ženske pa so potisnili na kamion in odpeljali proti hruševskim hribom. Zvezali so jim roke in jih mimo bizoviškega pokopališča peljali nazaj na cesto. Ko so ženske opazile, da so zavili proti pokopališču, kjer sta bila pred petimi dnevi ustreljena Lukančeva in Klemenčič, so začele vpiti, misleč, da jih bodo postrelili.

Medtem ko so belogardisti zastraševali aretirane ženske, so Italijani zvedeli, kaj se je zgodilo v Sp. Hrušici. Smrtno ranjenega stavbenika so prepeljali v Ljubljano v bolnišnico, kjer je po dveh dneh umrl. Capudru pa so prepovedali, da bi sam odločal, kdo bo ustreljen, zaprt ali odgnan v internacijo. Aretirance so morali belogardisti prepeljati v srednjo tehnično šolo v Ljubljano. Devet izmed njih so postavili pred vojaško sodišče in jih obsodili na večletno zaporno kazen, večino drugih pa so poslali v taborišča.

Naslednjega dne so belogardisti nadaljevali z aretacijami v obeh Hrušicah. Ovaduhom, ki so kazali sumljive hiše, sta se pridružila še Anton Pogačar in sin Franc, po domače Šuštarjeva iz Bizovika. Tadva sta aretirala med drugimi tudi Jožefo Srebot iz Zg. Hrušice št. 22 in jo prignala k Capudru v Bizovik. V postojanki je bilo že precej novih aretirancev, med njimi največ deklet.

Capuder je imel rad dekleta okoli sebe. Ko so 15. oktobra njegovi pajdaši prignali v postojanko Jožefo Srebot, so bile tam Zinka Lampret in Cilka Žabjek iz Dobrunj, Vera Štefe, Zora Teličar, Jožica in Minka Zrnec iz Sp. Hrušice in še več drugih. Pretepali so jih Capuder, Lavrič, Ivan Habič, najhuje pa Alojzij Cafuta in Ivan Cankar. Od deklet so hoteli izvedeti, kam in komu

so nosile živež, kje so skrivale ranjenega partizana, kakšno literaturo so prebirale, kdaj so bile sprejete v SKOJ in podobno. Ker so vztrajno molčale, so vedno huje padali udarci. Lampretovi so ranili ledvico, da se je od bolečin komaj premikala, a je morala vseeno čistiti Capudru škornje, ko je bil že obut vanje. Bič, s katerim so jih pretepali, je bil spleten iz več jermenov, vmes so bili trdi vozli, na koncu pa kovinast obroč.

Jožica in Minka Zrnec sta morali priseči pred improviziranim oltarjem, da nista nikoli delali za partizane in da tudi njun brat Milče ni odšel mednje. Prisego je vodil Ivan Habič. Capuder se ni zanesel na prisego. Preizkusil je še drugo sredstvo. Jožico Zrnec je za »šalo« obsodil na smrt. Pri tej nenavadni šali so bili po pripovedovanju Jožice Zrnec, sedaj poročene Prošek v Sp. Hrušici št. 34, navzoči tudi Marjan Lavrič, neki belogardist iz Kleč in še en debel, zelo zgovoren nasilnež, ki je Capudru razlagal, da ne more več kot petdesetkrat udariti. Zrnčeva je bila prepričana, da bo ustreljena. Capudra je prosila, če se lahko poslovi od drugih pripornic. Dovolil ji je, nato pa jo je odpeljal v hrib nad Rekarjem. Ko je vlekel pištolo izza pasu, se je onesvestila. Tedaj jo je dvignil in odnesel nazaj v postojanko. Ko je prišla k zavesti, ji je dejal: »Zdaj ti pa verjamem, da si nedolžna, ker tudi pred smrtjo nisi nič priznala.« Nato je sedel s pajdaši za mizo in vrgel karte.

Jožica Zrnec je vedela o Capudru, da je stalno užival mamila in da brez njih sploh ni mogel zaspati. V postojanki je živel s Pepo Mihelič, ki je skupaj z materjo kuhala belogardistom in vohunila po vasi. Njegov pomočnik Marjan Lavrič se ni toliko zanimal za ženske kot njegov komandant. Bil je razočaran v ljubezni in bi najraje vse ženske na ražnju pekel, ko bi mogel, je govoril pripornicam v postojanki.

Ko so belogardisti prignali Jožefo Srebot v bizoviško postojanko, je bil tam tudi kapetan Juš Lesjak, glavni intendant MVAC v Ljubljani in pomočnik majorja Karla Novaka. Z mihailovičevci je delal pod imenom Lampe, z belogardisti pa pod imenom Svoboda. Jožefa Srebot ga je še večkrat srečala v postojanki.

Capuder je bil zelo vesel, ko so prignali Srebotovo. Vzkliknil je: »Vse tičke že imamo, le eden nam še manjka!« Takoj je začel z zasliševanjem. Vedeti je hotel za njeno in moževo delo za OF in partizane. Po zaslišanju je prišel k Srebotovi duhovnik Janez Černilec in jo nagovarjal, naj se spove, ker bo ustreljena. Odklonila je spoved in mirno čakala, da uresničijo grožnjo. Proti jutru,

ko je bil zunaj še mrak, je prišel k nji belogardist Ivan Cankar in ji rekel, da gre lahko domov. Odvrnila mu je, da bo raje še toliko počakala, da se zdani. Vedela je, da se v temi lahko marsikaj zgodi.

Iz ohranjenih dokumentov iz let NOV je razvidno, da so nameravali bizoviški belogardisti in njihov izprijeni komandant Gabrijel Capuder moriti še po drugih vaseh dobrunjske občine. Predvsem bi radi obračunali s središči revolucionarnega delavskega gibanja in organizacije upora — z vasema Zadvor in Sostro. Že nekaj časa so obetali, »da bo v Sostrem in Zadvoru tekla kri še vse drugače, kot je v Dobrunjah in Bizoviku.«¹

Zaradi umora italijanskega stavbenika, ki so ga belogardisti zamenjali s partizanom, in zaradi vesti o nagli krepitvi partizanskih enot se bizoviškim belogardistom želja ni izpolnila.

Na poljski strani so v drugi polovici oktobra 1942 belogardisti odkrili dobro zavarovan bunker v hiši Valentina Petača v Šmartnem ob Savi. Hiša je stala na samem, nekoliko vstran od ceste, v bližini savskega brega. Poleg hiše je bil majhen hlev. Pod njim je bil zgrajen bunker. Pokrivala ga je betonska plošča, prekrita s steljo, na kateri je zaradi kamuflaže stala koza.

Že od pomladi 1941 so prihajali na seje in sestanke v Petačev bunker glavni organizatorji NOV, med njimi Tone Tomšič, Boris Kidrič, Edvard Kardelj, Franc Leskošek, Boris Kraigher, Aleš Bebler in drugi.

Neko jutro v drugi polovici oktobra 1942 so belogardisti obkolili Petačevo hišo. Nekaj jih je vdrlo vanjo, še več jih je ostalo zunaj na straži. Preiskali so vse prostore in s krampi tolkli po stenah. Ker niso našli nič sumljivega, so se odpravili. Eden izmed njih pa je ostal na stranišču. Petačeva žena ga ni videla. Odhitela je v hlev, udarila z nogo po betonski plošči in obvestila ljudi v bunkerju, da je nevarnost minila. Ker je bila naglušna, je precej glasno govorila. Belogardist jo je slišal, stekel za pajdaši in jih prignal nazaj. Dvignili so betonsko ploščo in vrgli bombo v bunker. V njem so bili Marija in Heda Leskošek, žena in hčerka Franca Leskoška-Luke, in Cene Štupar iz Črnuč. Bomba je laže ranila Hedo Leskošek, drugih dveh ni zadela.

Belogardisti so prijete aktiviste OF zmagoslavno odgnali v Polje in jih zaprli v prosvetni dom. Petačevo domačijo so razde-

¹ Zgodovinski arhiv CK ZKS, dokument št. 5216: Poročilo Jožeta Moškriča-Cirila, 4. novembra 1942.

jali in požgali. Gospodarja so odgnali v zapor v Ljubljano in ga kmalu zatem ustrelili kot talca, ženo pa so odgnali v izropano in izpraznjeno Kašperjevo hišo, kjer je kmalu po moževi smrti od žalosti in pomanjkanja umrla.

V Polju so aretirance soočili z maskiranim izdajalcem, partizanskim dezertarjem Langofom iz Kamniške ulice v Ljubljani, bivšim komisarjem delavskega bataljona v Starem trgu. Ta je prepoznal Marijo in Hedo Leskošek, onidve pa maskiranega izdajalca nista spoznali. Prvo noč sta bili mati in hčerka skupaj zaprti, naslednje jutro pa so hčerko premestili v klet. Langof se je sprehajal po dvorišču, obstal pred kletnim oknom in zaklical Hedi: »Kaj, si niste mislili, da imate tudi takšne gade med seboj!« Hedi je zastal dih. Pred soočenjem z izdajalcem belogardisti niso vedeli za prava imena aretiranih. Marija in Heda Leskošek sta upali, da ne bo nihče vedel, kdo sta, po Langofovi izjavi pa sta spoznali, da že vedo, koga so ujeli.

Langof je bil dejansko pravi gad. Kot partizanski dezertar se je skrival v bolnišnici za duševno bolne na Studencu in izdajal svoje bivše sodelavce. Po osvoboditvi pa je pisal iz Švice, kamor je pobegnil, pismo Edvardu Kardelju in ga prosil za dovoljenje, da bi se smel vrniti v domovino, »ker nima nič nad seboj«.

Poleg Petačevega bunkerja so izdajalci odkrili še dva druga in ju izropali. Terenski delavci OF in okoliški partizani so takoj izvedeli za odkritje bunkerjev in za ljudi, ki so jih prijeli belogardisti. Že po nekaj dneh je Franc Leskošek-Luka prejel naslednje sporočilo:

»Sporočam ti novico, o kateri si že povpraševal zaradi svoje žene in hčerke. Dotično mesto, kamor so bile odposlane, je bilo izdano od nekega propalega tipa..., ki se je priključil beli gardi in izdal vse bunkerje... V prvem bunkerju so našli tvojo ženo in hčerko in še nekega tovariša. Takoj so jih odvedli v prosvetni dom v Polju, kjer so še danes. Tam so že 4 dni... Obveščevalci poročajo, da vsak dan prihaja iz Ljubljane po 4 kamione vojaštva za okrepitev posadke v Polju.

Danes so nam poročali, da so še tam zaprti. Sklical sem vse komandirje in politkomisarje, kakor tudi komandanta tretjega bataljona UBTT, s katerim smo se posvetovali glede akcije, ki sem jo forsiral za rešitev teh ljudi. Vseh pripornikov imajo že 14. Pri posvetu je bil prisoten tudi tov. Ciril, a smo na koncu posvetovanja ostali še neodločeni, ker imajo premajhno udarno

silo... V sredo bom dobil točne podatke, kako močno so sedaj oboroženi, ker govorijo, da so dobili boljši plen od zlata. Obveščevalna služba poroča, da imajo na vsaki strani stavbe, kjer imajo zaprte, po 4 mitraljeze in jih straži 40 belogardistov. Če bo v sredo še čas, bom ponovno zahteval, da se akcija izvede. Vodil jo bom jaz sam...

V drugem bunkerju so našli gotove spiske, v katerih so popisani vsi naši ljudje... V tretjem bunkerju so našli oddajno stnico... V četrtem so našli samo nekaj tehničnih tiskovin in pištolo...«¹

Župnik Janez Kete je bil obveščen o vsem, kar se je tiste dni dogajalo v njegovi fari. Tudi za izdajo bunkerjev je zvedel in pisal o tem v Slovenscu 30. januarja 1944:

»Posrečilo se je vaškim stražarjem odkriti komunistično pisarno, pripravljeno pod kozjim hlevom v neki hiši v Šmartnem ob Savi, ki je bila, kar se more sklepati iz poročil, centralna pisarna za ljubljansko okolico. Tu je bilo zaplenjenega obilo komunističnega gradiva, zlasti se je moglo ugotoviti veliko terenskih delavcev. Ob najdbi te podzemske pisarne sta bili zaloteni žena in hčerka tedanjega komunističnega vojnega referenta Leskoška, kovinarja iz Ljubljane, ter neznan moški. Po teh uspehih je terenska služba v ljubljanski okolici močno ohromela. Ni naš namen podrobneje obravnavati krepkih udarcev tolovajem s strani vaških straž, kajti dolžnost borbe proti komunizmu je sveta in prezir velja onemu, ki bi iskal v tej borbi sebe!«

Zaradi dezertarjev, ki niso vzdržali naporov v italijanski ofenzivi in so podlegli sovražni propagandi, so imeli belogardisti čedalje več podatkov o partizanskih ljudeh. Med dezertarji je bil tudi Franc Židan, po domače Martinov iz Bizovika, s partizanskim imenom »Svilen«. V partizane je odšel že spomladi 1942. Kmalu je bil ranjen in se je prišel zdraviti nazaj v Bizovik.

V bližini domačije Ivana Vrbinca, po domače Žalostnika, očeta partizanskega komandirja »Nebošmeta«, je bil zgrajen bunker za ranjene in bolne partizane. Zanje so skrbeli somišljeniki OF, predvsem pa Vrbinčeva družina. V bunkerju sta se nekaj časa zdravila Anton Vrbinč — Nebošme in kasnejši dezertar Franc Židan. Po okrevanju se Židan ni hotel vrniti v partizane. Šel je domov in se začel družiti z brati Habiči, ki so bili med najbolj razvpitimi belogardisti in tudi sicer malo prida. Najstarejši,

¹ Iz dokumenta CK ZKS št. 5236. Datum in podpis sta nečitljiva.

Viktor Habič, po poklicu pleskar, je bil že v stari Jugoslaviji obsojen zaradi posilstva. Ivan Habič, tapetnik, je od ustanovitve bizoviške postojanke delal z Gabrijelom Capudrom in s cerkvenim ključarjem Jesihom in sodeloval pri vseh zločinih. Njima se je pridružil še najmlajši Vincenc, po poklicu zidar. Stanovali so v Bizoviku št. 104, pri Goščevih.

Sedeminšestdesetletni tesar Ivan Vrbinc je bil napreden človek. Že pred vojno ni hotel sodelovati s klerikalci. Svoje otroke je prav tako vzgajal v naprednem duhu. Sin Franc je moral zaradi izdajalstva mežnarjevega sina Ivana Pavčiča med prvimi iz vasi v internacijo, Anton je odšel v partizane in postal komandir čete, Jože je delal za OF v Ljubljani. Na domu v Bizoviku so bili le še oče, mati Ivana in 32-letna hčerka Angela Vrbinc. Vsi trije so skrbeli za ranjene in bolne partizane v bližnjem bunkerju. Zaradi izdaje dezerterja Židana so belogardisti izvedeli za njihovo delo. Židan je nego in skrb, ki mu jo je izkazovala Vrbinceva družina, poplačal s smrtjo Ivana Vrbince in hčerke Angele.

Zaradi izdajalcev je moral Ivan Vrbinc že na dan bizoviške blokade, dne 27. septembra 1942, v zapor. Po treh tednih je okupator pustil priletnega moža domov. Ko je stopil čez domači prag, je globoko vzdihnil in dejal: »Zdaj sem prišel domov po smrt.« Njegova slutnja se je kmalu uresničila.

Po krvavih dogodkih v Bizoviku in Dobrunjah in po izdaji bunkerjev v Polju je štab tretjega bataljona Zahodnodolenjskega odreda izdelal operativni plan za uničenje belogardističnega jedra v Bizoviku, Dobrunjah in Polju in za rešitev ujetnikov iz poljskega prosvetnega doma. Napad na postojanko vaške straže v Bizoviku je v noči od 21. na 22. oktober 1942 vodil domačin Anton Vrbinc-Nebošme.

Na povabilo gostilničarja Rudolfa Babnika so se belogardisti sredi oktobra 1942 preselili iz gasilskega doma v njegovo gostilno in jo močno utrdili. Proti večeru 21. oktobra sta Capuder in Ivan Habič vdrla z belogardisti v Vrbincevo hišo. Stanovalci so bili že vajeni preiskav in zasliševanj, zato niso bili preveč iznenadeni, obšla pa jih je slutnja, da se tokrat ne bo dobro končalo. Pri priči so morali v postojanko in prepustiti dom belogardistom. Capuder jim ni dovolil, da bi karkoli vzeli s seboj.

Pri Babniku so v posebni sobi sedeli vaški klerikalni veljaki s podžupanom Francem Ložarjem. Tudi kapetan Juš Lesjak je bil čez dan pri bizoviških belogardistih, zvečer pa je odšel k svoji družini v Ljubljano, v Turnerjevo ulico št. 20. Ko je Capuder

prignal Vrbinčeve v postojanko, jih je zaprl v eno izmed gostilniških sob, nato pa odšel na posvet k Ložarju in drugim voditeljem bele garde v Bizoviku. Po posvetu je šel Vrbinčevim naznaniti smrtno obsodbo: »Jutri zjutraj vas bomo na Sv. Urhu ustrelili! Pred ustrelitvijo se boste lahko še spovedali!« jim je sporočil.

Nedolgo po Capudrovi objavi smrtne obsodbe trem članom Vrbinčeve družine so začeli partizani pod vodstvom Antona Vrbinca-Nebošmeta napadati postojanko. V njegovi četi je bilo še več drugih domačinov, med njimi Frenk in Jaka Mojškerc. Nihče izmed njih ni vedel, da so v postojanki na smrt obsojeni sovaščani: starši in sestra komandirja Nebošmeta.

Belogardisti so bili iznenadeni. Capuder je vse križem izdajal povelja in grozil tistim, ki niso hoteli streljati v svoje ljudi. Partizani so jih opozarjali, naj ne streljajo, klicali so jih poimensko in jim dopovedovali, naj se vdajo in gredo z njimi v boj proti okupatorju in izdajalcem. Capuder je rjul, da bo dobil kroglo vsak, kdor jih bo poslušal, in jih divje priganjal.

Postojanko je kmalu zajel ogenj in začel vdirati v notranje prostore. Voditelji belogardistov so se umaknili v klet, Capuder pa se je hotel najprej iznebiti pripornikov. Nagnal jih je na goreče stopnišče in se drl nad njimi, da morajo gasiti. To pa je bila le pretveza, da jih je lahko pobil. Brž ko so stopili na stopnice, jih je obsul s strelji. Prvi se je zgrudil Ivan Vrbinc in kriknil: »Jaz sem jo že dobil!« Za očetom je omahnila še hčerka Angela in zavpila: »Mama, pomagaj!«

Ivana Vrbinc je dvignila hčerko in jo odvela iz goreče stavbe. Zunaj je zaslišala znane glasove partizanov — domačinov in jih poklicala na pomoč. Prihiteli so in odnesli Angelo v zavetje. Medtem ko so jo obvezali in ji nudili prvo pomoč, je mati stekla domov po ročni voziček. Nanj je položila hudo ranjeno hčerko in odhitela z njo proti Orljemu. Ker pa je Angela vidno pešala, se je ustavila z njo na robu vasi. Zaradi prevelike izgube krvi je Angela izdihnila, mati pa je sredi temne noči sama odpravila proti Orljemu, kjer se je proti jutru sešla s sinom in s partizani njegove čete.

Štab tretjega bataljona Zahodnodolenjskega odreda je bil prepričan, da je napad na bizoviško belogardistično postojanko v celoti uspel in da so vaški stražarji, ki se niso hoteli vdati, našli smrt v plamenih goreče stavbe. Gostilničar Rudolf Babnik pa je

imel v kleti večje zaloge vina, s katerim so vaški veljaki z njegovo in s Capudrovo pomočjo gasili in hladili razbeljene stene in se rešili.

Isto noč kot bizoviška postojanka je zgorela tudi mežnarija na Sv. Urhu, ki so jo belogardisti pripravljali za svojo tretjo postojanko vaše straže v dobrunjski občini. V tej akciji se je udeleževala Matičkova četa tretjega bataljona Zahodnodolenjskega odreda.

Bizoviškim belogardistom so pomagali tudi njihovi sodelavci, ki niso prebivali v postojanki. Ti so streljali partizanom v hrbet. Med njimi sta bila Franc in Lojze Prepeluh, po domače Drčarjeva. Ko so partizani še med bojem vdrli v hišo, sta pobegnila. Našli pa so njuni puški, za kateri je sestra Franciška Prepeluh priznala, da sta last njenih bratov.

Pri napadu na bizoviško postojanko so morali sodelovati tudi prisilni mobiliziranci v belo gardo. Nekateri izmed njih niso hoteli streljati na sovaščane, ki so kot partizani napadali postojanko. S temi je Capuder že naslednje jutro krvavo obračunal. Ivanu Vrbincu, Nebošmetovemu bratrancu, je ukazal, naj steče čez senožet svojega strica, ki ga je Capuder ponoči ustrelil v goreči postojanki. Ko je pritekel na sredo travnika, ga je ustrelil, nato pa se je veselo režal in dejal: »Dobro znam meriti. Čudno, da nisem zadel še ta stare!« Mislil je Nebošmetovo mater Ivano Vrbinc, ki je našla zavetje pri partizanih na Orljem.

Ivana Lampiča, ki tudi ni hotel streljati na sovaščane, je Capuder izročil pajdašem, da po svoje obračunajo z njim. Belogardisti so ga odgnali proti pokopališkemu zidu stare bizoviške cerkve in se ustavili pod hišo Karla Ribiča v Bizoviku št. 16. Karel Ribič, njegova žena Ivana in hčerka Mari so videli umor sovaščana. Lampič se je branil in otepal morilcev, ki so ga gnali pred puškami. Prvi je večkrat zapovrstjo ustrelil vanj Ivan Cankar. Lampič se je še nekaj časa opotekal, nato je omahnil na zemljo. Nadenj se je sklonil Ivan Hribar, po domače Ruskov, in mu pognal še nekaj strellov v drgetajoče telo. Pri tem je kričal: »Na, kurba! Tu imaš, primojduš!«

K mrtvemu Lampiču je prihitel duhovnik Janez Černilec, privlekel iz žepa brevir in ga začel glasno prebirati. Pri tem opraviu je bil zelo živčen. Drugo za drugo si je nažigal cigarete, potegnil nekaj dimov in jih odvrigel. Vžigalice in nedogorele cigarete je metal v umorjenega Lampiča.

Po umoru nepokornih mobilizirancev v belo gardo je Capuder sklical svoje pajdaše in se z njimi posvetoval glede nove postojanke. Odločili so se za Lazarjevo hišo nad cerkvijo. Takoj so se vselili vanjo in začeli z utrjevalnimi deli. Nočni napad partizanov je belogardiste močno prestrašil. Pobiti so nameravali še nekaj partizanom naklonjenih vaščanov, a so se zbali novega partizanskega napada. Med prvimi je hotel Capuder obračunati z Marijo Štefančič. Ponjo je poslal Alojzija Svetka in Antona Pogačarja, po domače Nataknetovega iz Hrušice, ki se je priženil k Šuštarju v Bizovik. Svetek je sklical še nekaj belogardistov, da so ju spremili do Štefančičeve hiše.

Že priletna gospodinja, ki je imela vse svoje ljudi v vrstah borcev in aktivistov OF, se je silno prestrašila oboroženih belogardistov. Svetka in Pogačarja je poznala kot podivjanca, o katerih ljudje niso vedeli niti iz predvojnih časov nič dobrega povedati. Stopila sta pred njo in ji ukazala, da mora takoj z njimi.

»Kaj mi hočete?« se je branila. »Mar ni dovolj, da ste že Ladota ubili! Lepo vas prosim, pustite me!« Toda vse prošnje niso nič pomagale, morala je z njimi. Ko je zaklepala hišna vrata, so jo belogardisti zasmehovali: »Le dobro zapri, saj zadnjikrat zapiraš!« Pri vstopu v postojanko jo je Pogačar s tako silo sunil s puškinim kopitom v hrbet, da je padla pred Capudra, in se zadril: »No, zdaj sem prignal to svinjo!«

»Prav, prav!« je rekel Capuder. »Kar pred zid jo postavite, da jo bom ustrelil!« Rudolf Babnik, lastnik pogorele postojanke, je stal poleg in se smehljaj. Capuder pa le ni ustrelil Štefančičeve. Zaprl jo je še z nekaterimi drugimi ženskami — med njimi sta bili Francka Bricelj s tremi otroki in prodajalka Betka — in jim zagrozil, da bo zjutraj vse pobil, če ne bo ponoči miru pred partizani. »Če pade en sam strel, pojdete vsi na ‚britof!« se je drl nad njimi. Ker ponoči ni bilo streljanja, je zjutraj ženske izpustil.

Tudi napad na prosvetni dom v Polju partizanom ni uspel. Okupator je poslal belogardistom tolikšno pomoč v moštvu in orožju, da je bilo nemogoče rešiti pripornike. Prepeljali so jih v belgijsko vojašnico v Ljubljano in jih zaprli v »farovž«, kot so priporniki imenovali tisti del zaporov, kjer so gospodarili belogardisti in njihovi vojaški kurati. Odtod so nekatere jetnike odgnali v koncentracijska taborišča, nekatere pa postavili pred vojaška sodišča in jih obsodili na večletni zapor, ki so ga morali

prestajati po najhujših zaporih v Italiji. Nekaj hudo bolnih jetnikov — med njimi je bila tudi Marija Leskošek — so morali odpeljati v bolnišnico.

Kaj kmalu je usahnilo upanje nasprotnikov OF in partizanstva, da je italijanska ofenziva uničila osvobodilni boj slovenskega naroda. Med ljudi so prihajale vesti, ki so napovedovale novo rast partizanskih enot in vlivale ljudstvu vero v zmago.

Nekega večera, prve dni oktobra 1942, je prišel k Andreju Aliču v Sostro št. 86 njegov brat in sosed Franc Alič. Povedal mu je, da sta v spremstvu zaščitne čete prispela v hrib nad vasjo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet in IO OF Slovenije.

Franc in Andrej Alič, njun brat Ivan, ki je bil do poletja 1942, ko je padel v zasedo izdajalcev, kurir glavnega štaba slovenskih partizanskih čet, in Andrej Lovše s poljske strani so že pred časom zgradili v hribu nad vasjo, na meji med Sostrim in Češnjicami, dva dobro zavarovana podzemna bunkerja. Vanju sta brata Alič odpeljala člane glavnega štaba in IO OF.

Nekaj članov glavnega štaba in IO OF, med njimi Edvard Kardelj, se je po nekaj dneh preselilo v bunker v Podlipoglavu, drugi so ostali v bunkerjih nad Sostrim. Domačini, ki so bili pripravljeni na vsakršne žrtve, so obvarovali življenja vodilnih ljudi in jim omogočili nadaljnje delo za boj proti okupatorju in domačim izdajalcem. Terenski delavci OF so jim oskrbeli zvezo s komandnimi kadri partizanskih enot, ki so po strahotni ofenzivi zbirali razpršene in na novo se zbirajoče borce, prenašali so njihova povelja, okrožnice in spise na določena mesta.

V Podlipoglavu, v neposredni bližini Sv. Urha, ki ga je prav tiste dni oškropila kri prvih žrtev, je Edvard Kardelj v kaj nenavadnih okoliščinah napisal v imenu IO OF razglas na slovenski narod z naslovom: Po ofenzivi. V njem je povedal okupatorju in njegovim pomagačem, da partizanska vojska ni uničena, slovenskemu ljudstvu pa je dal jasna in določna navodila za nadaljnji boj:

»Zlovešče napovedi sovražnikov slovenskega naroda o ‚zlomu‘ slovenske partizanske vojske in uničenju OF so doživele prav tak polom, kakor ga je doživel razbojniški pohod združenih italijanskih in nemških tolp proti neoboroženemu slovenskemu ljudstvu; barbarski pohod, ki so ga okitili z lažnivim imenom ‚ofenziva proti slovenskim partizanom‘...

Slovenski narod sovraži okupatorja, toda še tisočkrat bolj sovraži svoje lastne Judeže, ki so vstopili v okupatorjeve vrste.

Slovensko ljudstvo z brezmejnimi studom in mržnjo spremlja početje te zavržene belogardistično-mihailovičevske tolpe izdajalcev. Naj tulijo v svet laži in klevete o nasilju partizanov, naj podtikajo svoje lastne razmrcvarjene žrtve partizanom, naj neštete grobove, ki so jih napolnili oni sami, pripisujejo partizanom, vse te peklensko podle in nizkotne laži ne bodo prekri-vale dejstva, da je ta svojat prodala slovenski narod tujemu osvajalcu, in tudi slovenski partizani, ki jih svojat vsak dan proglašajo za uničene, so v zadnjih tednih dokazali, da njihove krogle sejejo prav tako neusmiljeno smrt v vrste belogardističnih tol-p kakor v vrste okupatorskih razbojnikov...«

Obširni razglas je Edvard Kardelj končal s pozivom na slovensko ljudstvo:

»Nobenega oklevanja, nobenega omahovanja več ne sme biti! Z vso odločnostjo je treba preprečiti, da bi belogardistični zločinci zanetili državljansko vojno v veselje okupatorju.

Izvršni odbor OF in Glavno poveljstvo slovenskih partizan-skih čet sta izrekla svojo besedo: Slehernega Slovenca, ki bo so-deloval v izzivanju državljanske vojne, bo doletela neusmiljena kazen! Partizanske krogle bodo počistile te tolpe, ki delajo sra-moto slovenskemu imenu, s slovenskih tal...«

BELOGARDISTIČNA POSTOJANKA NA SV. URHU

Konec avgusta 1942 je glavni štab narodnoosvobodilne vojske Slovenije izdal odlok o ustanovitvi prvih slovenskih udarnih brigad. To so bile slavne brigade Toneta Tomšiča, Ljube Šercerja, Ivana Cankarja in Matije Gubca. Prebivalci poljske in dobrunjske občine so po kurirjih, ki so vzdrževali zvezo s partizanskimi enotami, zvedeli za nov polet NOV, ki je divjaški okupatorjev pohod, podprt z izdajalskimi formacijami bele garde, ni mogel uničiti. Neuspeli partizanski napad na bizoviško in poljsko postojanko ni zbegal ljudi. Vedeli so, da so partizani tam, kjer se bijejo odločilni boji.

Jeseni 1942 se partizanske enote niso stalno zadrževale v bližini obravnavanega območja. Iz vasi obeh občin so v tem času odšli že vsi za boj sposobni moški v partizane. Belogardisti so lahko nemoteno ustanavljali vaške straže, le moštva so imeli malo in še tega so s težavo pridobili. Tudi orožja jim je primanjkovalo, kajti v boju s sovražniki si ga niso priborili, kot so si ga priborili partizani. Sprejemali so ga iz okupatorjevih rok in niso se sramovali prošenj, v katerih so moledovali za orožje, obleko, obutev, za motorna vozila, bencin in razne druge dobrine. Kot primer navajam eno izmed takih prošenj, ki jo je 29. oktobra 1942 poslal komandant belogardistične vaške straže v Polju Janez Grum komandi XI. armadnega korpusa v Ljubljano:

»Komanda MVAC D.M. v Polju

Komandi XI. Armadnega Korpusa Ljubljana

Spodaj navedena enota MVAC D.M. v Polju prosi v imenu spodaj navedenih naslednje:

1. Naj se prizna, da je 20 članov posadke naše kasarne sedaj brez dela. Imena so naslednja: Grum Janez — komandant, Hirschegger Ernest, Kranner Martin, Hirschegger Rudolf, Holozan Milan, Holozan Drago, Simonetti Riko, Zajec Jože, Makek Cene, Bajželj Jože, Jerančič Janez, Hlebš Milan, Jakob Vinko, Miholjevič Ivan, Lenarčič Andrej, Cerar Ivan, Kukovica Ivan, Habič Karol, Kobal Jože, Ivančič Stanko.

2. Naj se za navedeno število mladeničev pošlje obleka in obutev, posebno obutev, ki je zaradi slabega vremena nujno potrebna.

3. Zaradi nujnega obveščanja in zaradi kurirske službe na ozemlju našega rajona nujno potrebujemo dva motorja. Za vzdrževanje teh potrebujemo 10 l bencina tedensko.

4. Ker vsak večer v postojanki povečamo število posadke, ki je večje kot imamo pušk, prosimo, da nam pošljete ročne bombe. Nujno potrebujemo municijo za puške, ker v primeru obkolitve ne bi mogli dolgo vzdržati borbe.

D. M. v Polju, 29. 10. 1942.

Komandant postojanke

Janez Grum

P. S.:

Nujno potrebujemo nekaj sanitetnega materiala za ranjence, ki bi jih ev. imeli v primeru napada.

Za prepis jamči: komandant štaba podpolkovnik Mario Nardulli.«¹

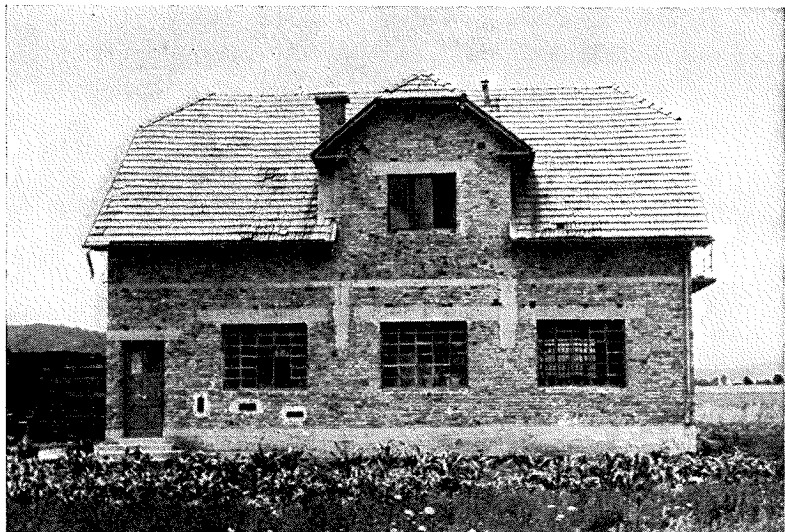
V dobrunjski občini je postal Lojze Dežman, po domače Žorga ali Žorgovec iz Spodnje Hrušice št. 13, jeseni 1942 prav tako aktiven vodja vaških stražarjev kot Janez Grum v poljski občini.

Na videz bolehen, bledikast fant, star 23 let, ni kljub velikemu stremuštvu nikoli nič dosegel. Pri vsakem delu, ki se ga je lotil, je obstal že na začetku poti. Imel je le osnovno šolo in nedokončan trgovski tečaj. Najprej se je učil za pečarja, kasneje za trgovskega pomočnika v modni trgovini Lesjak v Ljubljani, a je oba poklica opustil in odšel kot prostovoljec v bivšo jugoslovansko vojsko. Po vrnitvi je kmalu postal predsednik klerikalnega prosvetnega društva v domačem kraju. Po navodila za delo je pogosto odhajal v Ljubljano na Prosvetno zvezo, ki ga je tik pred drugo svetovno vojno poslala v nekaj »mlekarski« te-

¹ Arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS.



Vojaški kurat bizoviških belogardistov Peter Križaj z mladim morilcem
Alojzijem Cafuto



Belogardistična postojanka v stavbi mežnarjevega sina s Sv. Urha Jožeta Selana v Dobrunjah



Belogardistična postojanka pri Lazarju na griču v Bizoviku



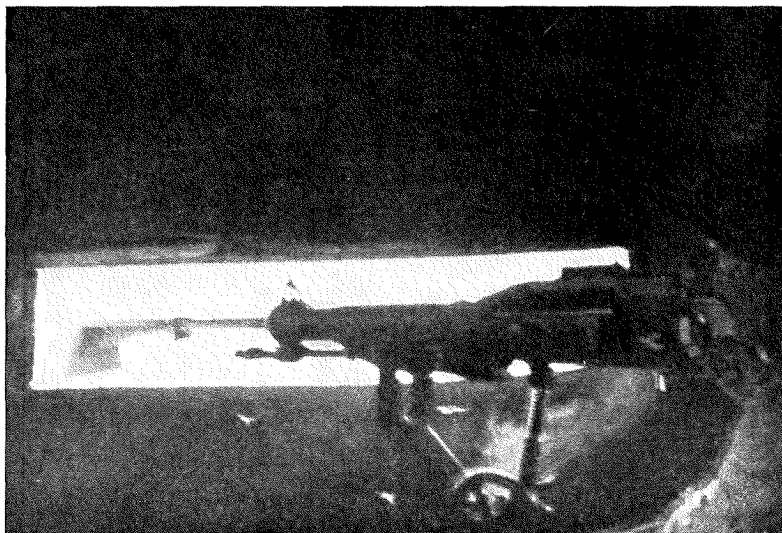
Belogardistična postojanka pri Lazarju na griču v Bizoviku



Belogardistična postojanka pri Lazarju na griču v Bizoviku



Bunker pred bizoviško belogardistično postojanko



Strojnica pred lino v bunkerju bizoviške postojanke

čaj v Nemčijo, kot so govorili njegovi sorodniki in znanci. V tem tečaju se je usposobil predvsem za politično delo, ki ga je v domači vasi vodil od začetka okupacije proti osvobodilnemu gibanju.

Mladinci iz Spodnje Hrušice so že aprila 1942 poslali k Dežmanu aktivistko OF Minko Zrnec z naročilom, naj jim izroči mitraljez, ki ga je prinesel domov ob razsulu bivše jugoslovanske vojske. Dežman je tajil, da bi ga imel, Zrnčeva pa je vztrajala pri zahtevi in mu zagrozila, da ne bo dobro zanj, če ga ne izroči. Kasneje ga je obvestila, da se fantje iz vasi pripravljajo na odhod v partizane in ga vabijo, naj se jim pridruži. Dežman jo je molče poslušal in nazadnje dejal, da bo še premislil. Toda o odhodu v partizane ni prav nič razmišljal. Bil je član Slovenske legije in kmalu zatem četnik Draže Mihailovića, trdno odločen, da bo sodeloval v boju proti partizanom.

Dne 17. maja 1942 je Lojze Dežman odšel v uniformi jugoslovanskega podnarednika, s puško na rami in z bombami za pasom, iz Spodnje Hrušice na Sv. Urha, od tam pa s Kranjčevimi četniki v Gorjance. V njegovi družbi sta bila Ivan Cankar iz Zadvora in Albin Breskvar, po domače Grgurjev iz Spodnje Hrušice. Uslužbenka občine Dobrunje Poldka Fritz, ki je videla njihov odhod, je mislila, da gredo v partizane.

Proti koncu oktobra 1942 je Lojze Dežman odšel iz Legije smrti na Dolenjskem in se vrnil domov v Spodnjo Hrušico. Dne 29. oktobra se je prijavil v občinskem uradu zaradi preje-manja živilske nakaznice. Ob tej priložnosti je uslužbenka Poldka Fritz spoznala, da se je motila, ko je mislila, da je odšel maja k partizanom. Povedal ji je, da je bil v Štajerskem bataljonu in da so imenitno živeli na račun partizanov. Pri naštevanju podrobnosti se je tako odurno režal, da je v njem komaj prepoznala nekdanjega sovaščana.

Lojze Dežman je pričakoval, da si bo v domači občini ustvaril položaj, kakršnega so zavzemali njegovi pajdaši iz lažnega Štajerskega bataljona. Vendar je moral še počakati, da so dozorele razmere za ustanovitev tretje postojanke belogardistične vaške straže v dobrunjski občini. Tiste dni sta imeli še postojanki v Bizoviku in Dobrunjah premalo moštva. Zato se je moral začasno pridružiti pajdašem, ki so v bizoviški postojanki že uporabljali izkušnje iz gorjanskih gozdov: Gabrijelu Capudru, Marjanu Lavriču, Ivanu Cankarju, Ivanu in Niku Korošcu, Andreju Mehletu, Antonu Jakošu in drugim.

Jeseni 1942 so se začeli po posredovanju škofa Rožmana pri italijanskih oblastnikih vračati iz taborišč interniranci, ki so izjavili, da se bodo vključili v belogardistične postojanke MVAC. Izjave so potrjevali župniki in kaplani, ki so svoje farane najbolj poznali. Čeprav se nekateri interniranci niso hoteli takoj po vrnitvi vključiti v belo gardo, češ da se morajo najprej okrepiti, je le začelo rasti njeno število. Za dušni blagor belogardistov so v postojankah vaških straž skrbeli vojaški kurati, ki so se izkazali kot posebno goreči nasprotniki osvobodilnega gibanja.

V Bizoviku je Janez Černilec kmalu opustil svoj posel z izgovorom, da je vse preveč živčen za tako opravljanje »dušebrižništva«. Na njegovo mesto je prišel 3. novembra 1942 vojaški kurat Peter Križaj iz Most v Ljubljani. S seboj je vzel brata Ivana, ki se je pridružil belogardistični posadki. Ivan Križaj je bil visok in močan človek, po poklicu pleskarski pomočnik. Kmalu se je izkazal kot najhujši pretepač pripornikov v bizoviški postojanki.

Isti dan, ko sta prispela v postojanko vojaški kurat in njegov brat, je prispelo tajno povelje kaplana Franca Glavača, da je treba spraviti s poti pomočnika majorja Karla Novaka kaptana Juša Lesjaka. Povelje za umor je prejel Gabrijel Capuder, ki je bil po Glavačevi presoji najbolj sposoben za njegovo izvršitev. Capuder se je takoj dogovoril s članom bizoviške posadke, 17-letnim dijakom Alojzom Cafuto, ki je bil znan kot dober strelec, kako bosta umor izvedla.

Kako sta Capuder in Cafuta umorila Lesjaka, je videl tesar Slavko Pavčič, ki je bil tedaj že drugič zaprt v bizoviški postojanki. Kot tesar je bil zaposlen zunaj stavbe pri utrjevanju postojanke. Na videz zatopljen v delo je od strani opazoval Cafuto, ki je z napeto puško stal med priprtimi vrati postojanke. Cafuta je pozorno sledil Capudru, ki je v živahnem razgovoru s svojim vojaškim predstojnikom Lesjakom hodil okoli stavbe. Med razgovorom je Capuder prijel Lesjaka pod roko in ga počasi privedel v bližino vrat. Cafuta je dobro meril in zadel Lesjaka v sredo čela. Po umoru so se Capuder in njegovi pajdaši hvalili: »Je mislil, da bo on nas, pa smo mi njega!«

Za Lesjakov umor so kmalu zvedeli major Novak in njegovi oficirji v svojem »glavnem štabu« v stopiškem farovžu pod Gorjanci. Konec novembra 1942 je četniški oficir Dobrivoj Vasiljevič povedal pri zaslišanju:

»Ko so klerikalci sprevideli, da jim vpliv ljudi Draže Mihailovića postaja nevaren, so pričeli okoli Ljubljane ustvarjati čisto svoje odrede in so pričeli pobijati komandante Draže Mihailovića. Tako so klerikalci ubili kapetana II. klase Lesjaka, ki je bil namestnik majorja Novaka. Slišal sem, da sta ga ubila dva klerikalna študenta, Lavrič in Capuder, in sicer na povelje Glavača, duhovnika iz Ljubljane, ki je to povelje izdal v imenu majorja Novaka — pod masko Novaka, toda brez njegove vednosti... Spričo tega terorja smo mi voditelji Draže Mihailovića v skrbi za svoja življenja. Major Novak je pričel urejati zanesljivo četo, s katero bi se ločil od njih in se odpravil v gozdove. Sicer pa doslej obe frakciji (klerikalci in mihailovičevci — op. p.) popolnoma sodelujeta z okupatorjem proti slovenskemu pokretu Osvobodilne fronte...«¹

Četniški voditelji so po svojih zaupnikih v vrstah vaških straž izvedeli za vse podrobnosti Lesjakovega umora in pokopa izropanega trupla. Capuder je takoj, ko je Lesjak omahnil, zadet od Cafutove krogle, planil po njem, mu slekel vetrni jopič, sezul gojzarice, snel zapestno uro, prstan z briljantom in poročni prstan. Nato je odhitel še na njegov dom v Turnerjevo ulico v Ljubljani in mu pobral vso obleko, perilo, čevlje, fotoaparat in ženino zlatnino. Ko je žena po dveh mesecih dosegla, da je smela moža prekopati, je videla, da je napol gol ležal v zemlji.

Lesjakov umor je najbolj prizadel majorja Karla Novaka. Ko je zvedel za vse podrobnosti, je besen in razočaran pisal vodstvu Slovenske legije v Ljubljano:

»Naročitev umora od strani katoliškega duhovnika... Moj namestnik zavratno umorjen in zakopan kot pes od lastnih ljudi, katere je sam organiziral... Organizirana špijonaža od strani duhovščine in novomeških predstavnikov katoliškega tabora v pogledu vsega, kar se dogaja v vojaških enotah. Poskus s pomočjo Lahov odstraniti vse predstavnike naprednega tabora iz vojnih enot potom najgrših denuncijacij najprej pri škofu, a potem pri Lahih. Pri tem se gre celo do izdajanja naših najtajnejših načrtov... Sistematsko omejevanje možnosti mojega delovanja...

Vse te stvari so napravile skrajno neugodno atmosfero po enotah in prete, da zrušijo naše delo...

Dva sta izhoda. Prvič, da se vsi brezpogojno podrede mojim zapovedim in delu mojih ljudi... Drugič, da si katoliški tabor

¹ Dokumenti o belogardistični mihailovičevski izdaji, I, str. 8.

s prevzemom vaških straž in Legije smrti ustvari svojo milico, na katero jaz ne bom imel nobene ingerence... Končno, da vržemo puško v koruzo...»¹

Tiste dni, ko so začele razne klerikalne in liberalne politične formacije obračunavati med seboj in pobijati ljudi, ki so imeli »svoje« poglede in načrte o nadaljnjem razvoju boja za oblast in so vaškim stražarjem prihajali na pomoč vojaški kurati, se je škof Rožman pripravljal na odhod k papežu v Rim. Z njim je šel kaplan Nande Babnik iz šmihelskega samostana v Novem mestu, kjer se je sestajalo vodstvo bele garde za Dolenjsko. Babnik je škofa in vodstvo bele garde v Ljubljani, v prvi vrsti urednika Slovenca, kaplana Glavača, sproti obveščal o razvoju bele garde na Dolenjskem in o sporih, ki so nastajali med duhovščino in mihailovičevskimi voditelji Legije smrti.

Nekaj dni pred potovanjem v Rim se je škof razgovarjal z italijanskim generalom Ruggerom o političnem položaju. Med pogovorom mu je general dejal, da se partizanov po gozdovih sploh ne da uničiti. Začuden nad to ugotovitvijo je škof odvrnil: »Pričakoval sem, da boste s pomočjo MVAC vendarle vzpostavili popolno varnost v pokrajini.« Na te besede je general odgovoril tako, da je škof še huje osupnil. Dejal mu je: »Povedal vam bom odkrito, kaj jaz mislim o MVAC. Nisem Slovenec, a tako gledam na Slovence in njihov boj: MVAC nam Italijanom mnogo pomaga, a med vami Slovenci ustvarja takšno sovraštvo, da ga petdeset let ne boste mogli odpraviti.«²

Ali je škof Rožman seznanil papeža z vsebino tega razgovora, ni znano. Tudi ni znano, ali sta kaj razpravljala o že četrtem pismu, ki ga je škof Rožman prejel od vodstva OF, tik pred odhodom v Rim. V tem pismu je krščanska skupina v OF sporočila Rožmanu:

»Resnici na ljubo moramo ugotoviti, da se je zaradi Vašega ravnanja začela odvijati tista usodna pot slovenskega naroda, ki danes z orožjem zoperstavlja brata bratu. Resnici na ljubo moramo ugotoviti, da se to ne bi nikoli zgodilo v tako strahotni meri, ko bi Vi pravočasno in odločno posegli v razvoj stvari...

Ker bela garda ni imela zaslombe v ljudstvu, ni mogla zrasti iz lastnih sil. Naslonila se je na okupatorja in javno, roko v roki z njim, z vso krutostjo udarila po lastnem narodu, po ti-

¹ Arhiv javnega tožilstva SRS, št. 2212.

² Razgovor z generalom Ruggerom je škof dr. Rožman opisal uredniku Slovenkega doma Mirku Javorniku v pismu dne 7. marca 1944.

sti večini Slovencev, ki ob polnem priznanju in občudovanju vsega zavezniškega sveta že več kot leto dni v najtežjih okoliščinah vodijo neizprosni boj proti fašizmu. Kje je opravičilo za ta zločin? Ali je še kdo na Slovenskem kdaj tako gnusno izrabljajl vero in Cerkev, kakor to danes dela bela garda?...

Vnovič opozarjamo na dejstvo, da sodelujejo kot organizatorji in voditelji bele garde v znatnem številu duhovniki, ki izrabljajo svoj položaj in zavajajo ljudstvo v bratomorno klanje. Ugotovili smo, da se v krajih, kjer je bil duhovnik vsaj nevtralen, bela garda ni razvila in da je ostalo ljudstvo v narodnoosvobodilnem boju enotno...

Storite vse ob dvanajsti uri, kar Vam vелеva Vaša narodna in verska dolžnost: obsodite netilce državljanske vojne! Prepovedujte duhovščini, katoliškim organizacijam, ustanovam ter posameznikom, ki so pod Vašim cerkvenim nadzorstvom in avtoriteto, udeležbo in podporo belogardističnim organizacijam in njihovim oboroženim tolpom! Preprečite, da bodo lažni katoličani v imenu Cerkve, Boga in „papeževega blagoslova“ z italijanskim orožjem ter v okupatorjevi službi organizirano pobijali branilce naše svobode in zveste pristaše Kristusovega nauka...

Kakor nam je jasno, da državljanska vojna lahko zaseka usodne rane v naše narodno telo..., tako pa smo na drugi strani po storjenih apelih k enotnosti naroda brezpogojno pripravljeni sprejeti državljansko vojno na celi črti in iziti iz nje kot popolni zmagovalci. V tej zvezi smo neomajno prepričani v zmago skupnega zavezniškega orožja in v uveljavljanje tistega mednarodnega koncepta, ki bo varoval pravice vseh narodov in delovnega ljudstva. Neomajno smo prepričani, da si bo s to vero in pod vodstvom Osvobodilne fronte slovensko ljudstvo priborilo svobodo in zmago nad zunanjim in notranjim sovražnikom...¹

Škofov spremljevalec na poti v Rim, kaplan Nande Babnik je sestavil za papeža posebno poročilo o nastanku, razvoju in ciljih bele garde. V njem je pisal tudi o verski vnemi belogardističnih borcev: »Ne le, da redno hodijo k sv. maši in da so opravljali pobožnosti devetih prvih petkov, večina od njih vsak dan moli sv. rožni venec. Ponosni so, ker se borijo za vero in narod.«²

O okupatorjevem terorju, o boju partizanov za svobodo in o trpljenju ljudstva gotovo ni bilo dosti razpravljanja. Pač pa

¹ Pismo krščanske skupine v OF je Slov. poročevalec priobčil 22. julija 1945.

² V Babnikovem arhivu je ohranjen slovenski koncept in italijanski prevod.

je škof Rožman seznanil papeža o partizanskih »grozodejstvih« in sprejel naročilo, da poroča v Rim o duhovnikih, »ki naj bi jih smatral za ‚krščanske mučence‘...¹ Po vrnitvi iz Rima je škof takoj sporočil duhovščini:

»V tem letu je bilo umorjenih večje število duhovnikov in laikov, ki so bili znani dobri verniki in vdani sv. Cerkvi. Pri mnogih se zdi, da bi se moglo dokazati pravo mučeništvo. Sv. oče mi je nasvetoval, naj se začno takoj zbirati dokazi, dokler je spomin na osebe in dogodke še živ. Zato naročam vsem župnikom, pa tudi drugim duhovnikom, naj takoj začno z vso natančnostjo in vestnostjo, ki jo zahteva cerkveni zakonik, zbirati dokaze, kolikor jih je mogoče dobiti...«²

Ker pa so duhovniki in tudi škof Rožman prav dobro vedeli, kakšni so bili tisti dušni pastirji in laiki, ki jih je zaradi izdaje zadela zaslužena kazen, je v naročilu navedena še olajševalna okolnost, izražena z zelo značilno formulacijo: »Heroične stopnje kreposti pri mučencih ni treba dokazovati. Tudi ni ovira, če dotični ‚mučenec‘ pred smrtjo ni bil brez slabosti in grehov...«

Škofovo potovanje v Rim, imenovanje belogardističnih vojaških kuratov, pobijanje četniških vodij in še druge razprtije nasprotnikov OF in partizanstva pa so le malo pomenili kot dogodki, ki bi mogli kakor koli vplivati na nadaljnji razvoj osvobodilnega boja.

Dne 3. novembra 1942 je bil v Ljubljani sestanek vrhovnega plenuma OF, ki je dokazal, da so vsa prizadevanja moralno in politično propadle reakcije brezuspešna. Plenum je ugotovil, da sovražna ofenziva ni uničila partizanske vojske, ki zmagovito nadaljuje boj z okupatorjem in izdajalsko belo gardo in da je ostala OF neokrnjena:

»S posebnim poudarkom konstatira Slovenski narodnoosvobodilni odbor kot vrhovni plenum OF, da so ostale v OF združene prav vse skupine, ki so v teku poldruega leta osvobodilne borbe stopile vanjo, in da potemtakem OF tudi s formalne plati predstavlja edino zakonito oblast na Slovenskem...«³

Škofovo naročilo, da je treba zbirati dokaze o mučencih, je ostalo brez odziva. Cerkveni in svetni ljudje, ki so tiste dni šli na lov za mučenci, niso iskali podatkov zanje tam, kjer bi jih morali in kjer jih je bilo več kot dovolj. Odpreti bi morali

¹ Iz Graziolijevega poročila notranjemu ministrstvu 28. decembra 1942.

² Ljubljanski škofijski list za leto 1942.

³ Posebna izdaja Slovenskega poročevalca novembra 1942.

vrata ječ, videti bodeče, z električnim tokom nabite žične ograje, plinske celice, krematorije, barake, natrpane z bolnimi in izstradanimi človeškimi okostnjaki vseh starosti, in še več takih in podobnih krajev, če bi hoteli najti resnične mučence. Mučence, o kakršnih pišejo kronisti vselej, kadar se spoprime tema z lučjo, laž z resnico in sila zatiralcev z močjo borcev za svobodo.

Po Lesjakovem umoru je Capudrov oče dr. Karel Capuder drugič obiskal bizoviške belogardiste. Slavko Pavčič je tudi tokrat poslušal visokodoneče besede klerikalnega pedagoga, s katerimi je svojega sina in njegove pajdaše spodbujal k še večji dejavnosti.

Bizoviški stražarji niso bili kdove kako sprejemljivi za nauke svojega komandanta in njegovega očeta. Bolj kot govori so jih privlačevali zgledi njihovih malih in velikih voditeljev. Kolikor so le mogli, so posnemali zgled svojega komandanta in tekmovali med seboj, kdo bo privlekel s pohodov po okolici čimveč naropanega blaga. Le kadar je kdo izmed njih prišel v nemilost in bil celo zavrtno umorjen — kot kapetan Lesjak, so se za nekaj časa potuhnili.

Med partizanskim napadom na bizoviško postojanko v noči od 21. na 22. oktober 1942 je bil ranjen belogardist Viktor Habič. Ko se je nekaj dni po Lesjakovem umoru vrnil iz bolnišnice v postojanko k Lazarju na griču, je ves preplašen celo pripornikom govoril, da je zdaj on na vrsti. »So že sklenili, da me bodo ubili, ker sem držal z Lesjakom. Tudi moj brat Ivan je za to, da me v kraj spravijo,« se jim je pritoževal.

Čez nekaj dni je prišel Viktor Habič s svojim otrokom v naročju v sobo pripornikov. »Bilo nas je sedem,« je povedal Slavko Pavčič. »Sedel je na stol sredi sobe in nas drugega za drugim v zadregi ogledoval. Nato nam je dejal, da bomo vsi, kar nas je v zaporu, z njim vred pobiti. ‚Lahko pa vas rešim‘, je pristavil, ‚če boste naredili vse tako, kot vam bom ukazal.‘ Priporniki smo v vse privolili.«

Nedolgo po tem razgovoru je Habič pripornike oborožil s puškami in z bombami. Pavčiču je dal celo brzostrelko. Naročil jim je: »Ko boste zaslišali v pisarni prvi strel, planite z orožjem ven in za menoj!« Priprti vaščani so precej časa čakali, toda strela niso pričakali. Namesto tega so vdrli k njim Gabrijel Capuder, Marjan Lavrič, Alojz Cafuta in še nekateri in jih razoro-

žili. Tudi Viktorju Habiču so vzeli orožje. Čez nekaj dni je prišel Habič k pripornikom in jim pomirjen dejal: »Smo se že poglihali.«

Po prihodu nekaterih najaktivnejših članov lažnega štajarskega bataljona in Legije smrti v Bizovik in Dobrunje so začeli belogardisti pohajati po bližnjih in okoliških vaseh. Prebivalci so lahko videli po cestah čedalje več vaških stražarjev. Šestnajst do dvajsetletni mladeniči v ponošenih civilnih oblekah, prepasani z vojaškimi pasovi, z dolgimi francoskimi puškami na rami, z različnimi pokrivali na glavi — eni s četniškimi šajkačami in kučmami, drugi s črnimi legionarskimi baretkami, okrašenimi z bleščečimi mrtvaškimi znamenji ali znaki MVAC — so sami ali v družbi s fašisti pohajali iz kraja v kraj. Vdirali so v hiše partizanskih družin, ropali njih imetje in tirali »sumljive« ljudi v svoje razvpite postojanke. V njih se je začelo za aktiviste OF strašno trpljenje, ki se je pogosto končalo s smrtjo ali pa so nesrečneže tako mučili, da so jih za vselej pohabili. Mnogi so romali v ljubljanske zapore in naprej v koncentracijska taborišča in zapore širom po Italiji. Marsikdo izmed internirancev je izjavil, da se je v taborišču kljub pomanjkanju oddahnil po mukah, ki jih je moral prestajati v postojankah bele garde.

Iz druge belogardistične postojanke pod Sv. Urhom, ki je bila v izropani hiši Jere Anžič v Dobrunjah, so se morali vaški stražarji umakniti. Vojaško sodišče ni moglo dokazati bolni gospodinji, da bi sodelovala s partizani, zato ji ni zaplenilo hiše. Njeni otroci so morali v internacijo, ona pa se je vrnila v domačo vas in na Devcah pri Selanovi vdovi čakala, da so se belogardisti izselili. Anžičeva je tolažila obupano ženo, ki so ji po moževem umoru in po smrti štirinajst dni starega sinčka začeli popuščati živci. Podivjani belogardisti ji niso dovolili ne babiške ne zdravniške pomoči. Štirinajstletni pastirček in šestletni pastorek sta ji edina pomagala, kakor sta vedela in znala, drugih niso pustili blizu. Po otrokovi smrti sta ji ostala na skrbi dva pastorka — manjši je komaj dobro shodil — in zapuščeni dom. Nič več ni bilo pri hiši rednega zaslužka in družina je slabo živela. Po odhodu Jere Anžič se je ženske lotil še hujši obup.

Po vrnitvi domov je Anžičeva začela iskati pokradeno imetje. Vedela je, kje so njene reči, a nihče jih ni hotel vrniti. V bizoviški postojanki je prosila belogardiste, naj ji vrnejo vsaj najpotrebnejšo obleko in perilo in pa hčerkino balo. Viktor

Habič ji je zaupal, da je Capuder pokradeno blago že odpeljal v Ljubljano. Priprta dekleta so mu morala sešiti sila veliko srajc in drugega perila. Pregovarjale so ga, naj pusti cele vsaj tiste kose posteljnega perila, ki so bili okrašeni z vezenino in dragimi vložki. Capuder se jim je smejal, češ da zanj ni ničesar škoda. Do njega si Anžičeva ni upala, ker je še predobro pomnila, kako jo je nagnal, ko je hotela vzeti iz omare denar in zlatnino, da bi ju imela zase in za otroke, če bi morala v izgnanstvo. Tudi cerkveni ključar Jesih jo je nagnal, ko mu je povedala, da so konjski komati, skriti v njegovem svinjaku, njena last.

Za Tometovo gospodinjso se je vrnila na svoj dom v Dobrunje družina krojača Franca Vrečarja, ki je bil tudi med prvimi žrtvami na Sv. Urhu. Zaradi posredovanja njegovega brata — duhovnika v Ljubljani — družina ni bila pregnana v taborišče. Vendar se Vrečarjevi več mesecev niso smeli vrniti v svojo hišo. Pa četudi bi jim belogardisti dovolili vselitev, ne bi mogli prebiti zime v razdejani stavbi brez oken in vrat, brez peči in štedilnika, brez pohištva in kurjave. Belogardisti s cerkvenim ključarjem Jesihom na čelu so družini pobrali vse, kar se je dalo odnesti, marsikaj so s silo odtrgali ali kako drugače uničili.

Ko so se po več mesecih končno le vselili v svoj dom, niso vedeli kaj početi brez vsega. Ogledala sem si razdejanje, ki so ga Vrečarjevim povzročili belogardisti, in videla, da je ostalo v kuhinji le ogrodje omare, predale pa je pobral Jakob Jesih. Še tistega, kar so nesrečni ženski s šestimi otroki prinesli sorodniki in dobri ljudje, ni imela kam položiti. Odšla sem k cerkvenemu ključarju Jesihu in zahtevala, da vrne Vrečarjevim vsaj predale kuhinjske omare. Jezen in začuden me je nekaj časa mrko gledal, nato je dejal, da so predali polni pšenice — pokradel jo je izgnanim vaščanom — in je nima kam pretresti. »Ko bodo prazni, jih bo nemara dobila,« je nazadnje iztisnil iz sebe in odšel po svojih opravkih. Jaz pa sem se odločila, da pojdem v Sostro k župniku Vercetu in posredujem za Vrečarjevo lastnino.

Po poti sem razmišljala o tistem poglavju zgodovine šentpeterske prafare — k nji je vrsto let spadala tudi šentlenarška, dve desetletji pa tudi dobrunjska fara s Sv. Urhom — v katerem opisuje zgodovinar Ivan Vrhovec prepire med koroškimi vojvodi, oglejskimi patriarhi, brižinskimi in lavantinskimi škofi za njen bogati patronat. Prepiri so se večkrat razbesneli tudi v sami šentpeterski cerkvi in od njenih, tedaj še lesenih sten, so odmevale krepke psovke in hude žalitve, ki so jih drug dru-

gemu metali v obraz visoki cerkveni in posvetni knezi, ko so se ruvali med seboj za polne mošnje cekinov — za letni dohodek obsežne šentpeterske prafare.¹

Sedem stoletij je preteklo od tistih dni in marsikaj je ostalo pri starem. Kaj lahko sem si zamišljala dobrunjskega cerkvenega ključarja v dragocenem ornatu katerega koli izmed nekdanjih pohlepnežev.

Sostrškemu župniku sem povedala, kje je del Vrečarjevega imetja. Pričakovala sem, da bo vsaj on vplival na ključarja in ga pripravil do tega, da bo vdovi s številnimi otroki vrnil pokradeno pohištvo. Toda župnik se je še dosti huje razburil kot ključar Jesih. »Kaj še vi verjamete takim govoricam!« je dejal s povzdignjenim glasom. »Kar govore ljudje, so samo besede, besede, besede...« je malone kričal. »Temu, kar vidim na lastne oči, menda že lahko verjamem,« sem odvrnila in odšla, ko sem uvidela, da tudi pri njem ničesar ne dosežem.

Župnik Franc Verce je res dal partizanom kdaj pa kdaj kak kos kruha. Partizan Anton Dežman, v čigar hiši v Sadinji vasi je bila ilegalna tiskarna, je v razgovoru z menoj dejal: »Presneto dobre oči mora imeti sostrški župnik! Če smo stali v še tako gosti temi pod okni župnišča, se ni nikoli zmotil. Natanko toliko kosov kruha je narezal, kolikor nas je bilo. Niti za enega samega se ni uštel.« Ti kosi kruha pa niso bili znak naklonjenosti partizanom, temveč le strah pred njimi. Takšni primeri tiste dni niso bili osamljeni. Marsikateri duhovnik po dolenskih in notranjskih farovžih je dal rad ali nerad tudi partizanu kos kruha ali kaj drugega.

Iz Tometove hiše se je belogardistična postojanka preselila v stavbo Jožeta Selana, najstarejšega mežnarjevega sina s Sv. Urha. V pritličju je imel mehanično delavnico, v prvem nadstropju pa stanovanje za družino. Po vselitvi belogardistov je stavba kmalu spremenila svoje lice. V zunanje stene so vzdali line za strojno orožje, uredili na podstrešju zasilne prostore za pripornike, okoli stavbe pa so daleč naokrog napeljali več vrst bodeče žice. Pred vhodi v ograjeni prostor so ob španskih jezdecih stali vaški stražarji.

Komandant dobrunjske postojanke Rudolf Jurkovič — Copatar ni bil posebno zanesljiv človek. Vse preveč je bil vdan pi-

¹ Ivan Vrhovec: Zgodovina šentpeterske fare v Ljubljani. Zbornik Slovenske Matice 1903, 5. zvezek.

jači. Belogardistični vaški veljaki so mu dodelili pomočnika — »bizoviškega vraga« Ivana Habiča. Že prej se je Habič rad našemil in se često preoblekel v meniha, še bolj pa je gojil to čudno strast, ko je postal komandantov pomočnik. Nekomu je »rekviriral« motorno kolo, nekje je iztaknil črn frak, si ga oblekel in se tako našemljen vozaril naokrog. Glavo si je pokrival z visoko črno kučmo, kakršno so nosili tudi nekateri bizoviški belogardisti in so jih ljudje zaradi teh pokrival imenovali ustaše. V taki »uniformi« je divjal po okolici in s svojim napol smešnim napol divjim videzom vznemirjal ljudi. Omislil si je tudi majhnega šekastega psička, ki je povsod spremljal svojega gospodarja.

Ivan Habič je v dobrunjski belogardistični postojanki skrbel za moralno in politično vzgojo posadke in zasliševal aretirance. Za ta posel je imel stalno pri sebi korobač in zajetne molitvene knjižice. Pred zaslišanjem je glasno molil iz njih, da je zbral dovolj moči in prejel primerno navdihnjenje. Najraje je zasliševal in pretepal dekleta. Kako je potekalo zasliševanje, je povedala Ivanka Novak s Križavke.

Dobrunjski belogardisti so prijeli Ivanko zaradi tega, ker je odšel njen brat Štefan Novak k partizanom. Skupaj z njo so zaprli še več drugih deklet, ki so imele prav tako svojce pri partizanih. Belogardisti so hoteli zvedeti od njih, kakšne zveze imajo z njimi, kam jim pošiljajo živež, pošto in drugo. Dekleta so trdila, da nič ne vedo za svoje ljudi in da nimajo nikakršnih zvez z njimi. Tedaj je nastopil Ivan Habič. Iz svojega fraka je potegnil molitvenik in pričel prebirati litanije. Dekleta so morala glasno odgovarjati. Ko se je naveličal žebranja, je zaprl molitvenik in zgrabil za korobač. Z njim je tako dolgo udrihal po dekletih, da so se onesvestila. Nato je čakal, da so se zavedle. Naslajal se je ob pogledu na njihovo goloto in na krvave udarce, ki jih jim je prizadejal. To igro je večkrat ponovil. Novakovo je tako pretepel, da se ji je na spodnjem delu života na eni sami strani gnojilo več kot šestdeset ran zaradi udarcev. Priti je moral dr. Andrej Jenko iz Polja in odrediti prevoz v bolnišnico. Dekle je več tednov ležalo na trebuhu in silno trpelo. Ljudje so s studom govorili o belogardističnih pretepačih, da so hujši od fašistov.

Po prihodu Lojzeta Dežmana in nekaterih njegovih pajdašev z Dolenjskega konec oktobra 1942 so belogardisti z okupatorjevo pomočjo pozidali mežnarijo na Sv. Urhu in ustanovili tretjo postojanko v dobrunjski občini. Vanjo so se preselili dobrunjski belo-

gardisti s komandantom Jurkovičem in njegovim pomočnikom Habičem. V Selanovi postojanki v Dobrunjah pa je prevzel komandantske posle Dežman-Žorga. Novi komandant si je kmalu pridobil zaupanje okupatorja in belogardističnih veljakov doma in v Ljubljani. Nadzoroval je postojanki v Bizoviku in na Sv. Urhu, pa tudi v belogardističnih zaporih v belgijski vojašnici v Ljubljani je imel besedo.

Na poljski strani je ustanovil prof. Janez Grum s pomočjo svojih pajdašev dve postojanki, prvo v Polju, drugo v Šmartnem ob Savi. Bil pa je aktiven tudi zunaj domače občine in je nudil pomoč krajem, kjer je bilo najtežje ustanavljati postojanke.

Dne 31. oktobra 1942 je obveščevalec OF poročal Krištofu — Edvardu Kardelju v Podlipoglav: »V Dev. M. v Polju je okoli 200 belogardistov, v Bizoviku okoli 80, v Dobrunjah okoli 40—50 in na Polici okoli 80—100 in 40 Italijanov...«¹ Po ustanovitvi postojanke na Sv. Urhu se je število belogardistov še povečalo.

V urhovski postojanki je Ivan Habič uvedel poleg številnih, že vpeljanih pobožnosti še večerne duhovne vaje za člane posadke. Ni mu bilo dovolj, da je duhovnik Anton Selan iz Dobrunj, po domače Pajsarjev gospod, vsako jutro maševal in delil zakramente, da je pogosto prihajal v postojanko vojaški kurat Peter Križaj iz Bizovika in skrbel za dušni blagor belogardistov in da so redno praznovali prve petke in prve sobote v mesecu. Po njegovem mnenju so bojevniki, kakršen je bil tudi on sam, potrebovali dosti več dušne hrane kot drugi ljudje.

Pa tudi za telesni blagor so belogardisti in njihovi voditelji dobro skrbeli. Kmetom, ki so imeli koga izmed svojih v partizanih, so dan za dnem ropali živino in vsakovrsten živež. Ker niso mogli vsega mesa sami použiti, so spremenili cerkev na Sv. Urhu v mesnico in po večkrat na teden prodajali meso belogardističnim družinam. Zaklani voli, teleta in prašiči so viseli pod cerkvenim korom; sredi cerkve pa so namestili ogromen čeber za vsakovrstne odpadke.

Belogardistična postojanka na Sv. Urhu tiste dni še ni bila tako utrjena kot kasneje po kapitulaciji Italije. Iz strahu pred partizani so se belogardisti že o mraku zaklepali v cerkev. V stolp so zvezli strojnice in jih usmerili proti gozdovom. ponoči jim je preizdatna hrana povzročala težave, zato so polnili čeber sredi cerkve.

¹ Iz dokumenta št. 5213 v arhivu CK ZKS.

Skrunitev cerkva ni bila za bivše člane lažnega Štajerskega bataljona in Legije smrti nič novega in nenavadnega. S pohodov po Dolenjski so bili že vajeni popivanja in razgrajanja po cerkvah in marsikateri božji hram so izpremenili v beznico in zabavišče. Pri tem pa so kričali, da se bore za vero in boga.

Tudi Pajsarjevega »gosпода« niso nič motile strojnice v cerkvenih linah. Zaradi mesnice pod korom in čebra z nesnago sredi cerkve se prav tako ni vznemirjal. Vsako jutro je nemoteno maševal zase in za belogardiste in si mislil: Mora že tako biti!

Dne 20. novembra 1942 so se zbrali najbolj razvpiti belogardisti iz Bizovika, Dobrunj in Polja in se z manjšo skupino fašistov odpravili skozi gozdove proti Šentpavlu, gorski vasi nad Podlipoglavom. V prvih popoldanskih urah so se najprej pripodili v Podlipoglav belogardisti. Takoj za njimi so prihiteli fašisti.

Tisto popoldne so partizani odpeljali iz Podlipoglava v Sadinjo vas krompir in ga pri Luciji Dežman uskladiščili v skrito klet. Nato so naložili na voz vreče prepečenca za šolsko taborišče v Selah nad Pancami in se odpeljali nazaj proti Podlipoglavu. Na vozu so bili intendant Marko, njegov pomočnik Ivan Prusnik iz Podlipoglava in Srečko Smrekar iz Zadvora. Ko so privozili nazaj v Podlipoglav, so se s hriba zapodili proti njim belogardisti in vpili, naj voz takoj ustavijo. Partizani se niso odzvali pozivom, misleč, da prihajajo partizani, ki se hočejo pošaliti z njimi. Podlipoglav je bil že nekaj časa osvobojeno ozemlje in se belogardisti iz okoliških postojank do tistega dne še niso pojavili tod okoli. Šele tedaj, ko se je vsula nanje toča krogel, so spoznali, s kom imajo opraviti. Hitro so poskakali z voza in iskali kritje. Intendant Marko in Srečko Smrekar sta še utegnila zbežati na varno, Ivan Prusnik pa je obležal pod krogli.

K ranjenemu Prusniku so prvi prihiteli belogardisti. Po glasu je spoznal Lojzeta Dežmana. Ko so videli, da še ni mrtev, so ga hoteli do kraja pobiti. Tedaj so pridrveli fašisti in zahtevali ranjenca zase, češ da je kot partizanski razbojnik njihov vojni plen. Vrgli so ga na voz, s katerega so malo prej poskakali trije partizani, nato pa so začeli ropati partizanske hiše po vasi. Najprej so se pognali v mlin Antona Habiča, po domače Malinskega, ki jim je bil najbližji in za čigar lastnika so vedeli, da z vsemi svojimi otroki dela za partizane. Tudi tisto popoldne sta bila v mlinu dva partizana in čakala, da bo domača hčerka Angelca vzela kruh iz peči.

Angelca Habič je še kot otrok izgubila mater. Gospodinjala je očetu in šestim bratom in sestram. Že zgodaj je spoznala težko delo in skrb za domačijo. Leta 1941 se je s prvimi aktivisti vključila v osvobodilno gibanje in prevzela odgovorne naloge. Prvo partizansko četo, ki je bila ustanovljena 13. julija 1941 na Molniku, je oskrbovala z najrazličnejšim materialom ter kuhala in prala za njene borce. V njihovi hiši je bilo že prvo leto okupacije skladišče in zbirališče živeža, obleke, orožja in sanitetnega materiala za partizane. Pri njih je bila javka in vedno več ljudi je od njih odhajalo v partizane. Angelca je vodila novince na Pogled, kjer je pozimi 1941/42 prezimoval Drugi štajerski bataljon s svojim komandantom Stanetom Rozmanom in politkomisarjem Dušanom Kvedrom.

V začetku leta 1942 je odšla v partizane Angelčina sestra Ančka. Tudi Angelca bi šla rada z njo, a je morala po nalogu Franca Leskoška-Luke, ki se je s člani glavnega štaba POS pogosto zadrževal v njihovem mlinu, prevzeti kurirsko delo na terenu. Sprejemala in prenašala je pošto in tudi prebirati jo je morala, da ni šlo kaj nepravilnega s hribov na teren in obratno. Skrbela je tudi za šolsko taborišče v Selah nad Pancami na koncu podlipoglavske doline in vzdrževala stalno zvezo s kurirji, med katerimi sta bila tudi Franc Mojškerc-Frenk iz Bizovika in Anton Prusnik-Gašper iz Podlipoglava. Že leta 1941 je obiskovala sanitetni tečaj, da je lahko sprejemala ranjence, ki so jih vozili do njihovega mlina, in jih spremljala na Razore. Marsikateri pa je ostal na njenem domu in je sama skrbela zanj.

Po roški ofenzivi so prišli v Podlipoglav člani glavnega štaba POS, IO OF in CK KPS. Pogosto so imeli sestanke v mlinu pri Malinskih, kjer so vsi družinski člani, še posebno pa Angelca, skrbeli zanje. Tudi tovariša Stane Semič-Daki in Peter Stante-Skala sta se velikokrat oglašala pri njih. Brat France ji je kot terenec pomagal pri odgovornem delu.

Dolgo časa je Angelca redno po dvakrat na teden pekla kruh za partizane. Tako tudi 20. novembra 1942, ko so belogardisti iz dobrunjskih in poljskih postojank prvič pridrveli v Podlipoglav. Ko je zaslišala strele v bližini hiše, je skupaj s partizanom, ki sta čakala na kruh, planila k oknu. Videli so, kako se pode po hribu oboroženi belogardisti, za njimi pa hiti nekaj fašistov. Tudi voz, na katerem so sedeli trije partizani, med njimi Angelčin sodelavec Ivan Prusnik, so zagledali. Toda ni bilo časa za ogledovanje in premišljevanje. Dva partizana nista

mogla sprejeti boja z oboroženo tolpo fašistov in domačih izdajalcev. Vsi trije so planili pri zadnjih vratih iz mlina in čez potok bežali v hrib.

Po hiši in mlinu so se nagnetli fašisti in belogardisti in ropali vse, kar jim je prišlo pod roko. V svinjaku so postrelili štiri rejene, za zakol pripravljene prašiče. Belogardistično časopisje je tiste dni poročalo, da so vaški stražarji odkrili v Podlipoglavu partizansko mesnico in zaplenili zaloge mesa. Mesnica je res bila nad Podlipoglavom med Kračmanom in Reškim kovačem, toda nobenih zalog mesa ni bilo v nji. »Zaplenjene zaloge«, o katerih so pisali, so bili prašiči, ki so jih postrelili pri Malinskih.

Z zvrhano naloženim vozom naropanega blaga in pobitih prašičev, med katerimi je ležal hudo ranjeni Prusnik, in obloženi z vsakovrstnim plenom so se belogardisti vračali v svoje postojanke. Ko so prišli do Sadinje vasi, je konj, vajej poti, sam od sebe zavil s ceste proti hiši Lucije Dežman, kjer so nekaj ur poprej partizani odložili krompir in naložili prepečenec. Belogardisti so se kot nori zapodili v hišo in začeli preiskavo. V kuhinjo je planil Gabrijel Capuder. Tu so bili gospodinja Lucija Dežman s 14-letno hčerko Albinco in triletnim sinkom Janezkom, begunka Julka Kernc z Galjevice v Ljubljani z 1-mesečnim otrokom v naročju in Angela Svetek, ki se je na poti domov ustavila pri Dežmanovi. Gospodar Anton Dežman, starejša hčerka Pepca in mož Julke Kernc so bili v partizanih.

Med preiskavo v kuhinji so prihiteli h komandantu belogardisti z dvorišča in vpili: »Smo že našli peč, v kateri so partizani pekli prepečenec. Pa tudi partizanski krompir imajo pri hiši!«

Capuder je ob tej novici kar pobesnel. »Ti, kurba partizanska, si pekla kruh za partizane!« je začel vpiti nad gospodinjjo.

»Sami so si ga pekli,« se je izgovorila Dežmanova.

»Kje so dobili moko?« je hotel vedeti.

»Ne vem! S seboj so jo pripeljali.«

»Koliko jih je bilo?« je poizvedoval Capuder in vedno huje kričal. Zato je tudi Dežmanova zavpila: »Veliko!«

»Kje so? Kam so odšli?!« je tulil in grozil s pištolo.

»V Pogled!« je Dežmanova zakričala v odgovor.

Med Capudrovim izpraševanjem se je nateplo v kuhinjo okoli 15 belogardistov. Dežmanova je poznala Jožeta Jesiha in Cirila Cankarja iz Dobrunj, Antona Jakoša in Špenglerjevega Jakoba iz Bizovika, Ivana Cankarja iz Zadvora, enega izmed šestih mežnarjevih sinov s Sv. Urha, ki je raznašal kruh iz tetine parne

pekarne po vaseh, in moževega nečaka Lojzeta Dežmana-Žorgovca.

Capuder je pognal Dežmanovo in Kernčevo skupaj z otroki iz hiše, Angela Svetek pa je stopila k Ivanu Cankarju in mu zašepetala na uho ime njegovega dekleta, Ane Strgar iz Žabje vasi. Več Dežmanova ni slišala, ker je morala iz hiše. Svetkova pa je lahko ostala. Gospodinja in Kernčeva nista smeli ničesar vzeti s seboj ne zase ne za otroke. Kernčeva je pustila v kuhinji svojo torbico, iz katere je tedaj izginilo okoli 8000 lir.

Dežmanova je morala s Kernčevo in z otroki stati zunaj na dvorišču in gledati, kako ji fašisti in belogardisti ropajo dom. Bala se je tega, da bi odkrili prostor med stropom in podstrešjem, kjer je bila zaloga papirja iz tistih dni, ko je tiskarna še delovala. Niso ga našli in tudi podzemskega bunkerja, v katerem je bila tiskarna, niso odkrili. Ogrodje tiskarskega stroja je že davno ležalo na dnu vodnjaka, najvažnejše strojne dele in črke pa so Dežmanovi s pomočjo članov KPS in aktivistov OF takoj ob napadu fašistov na našo deželo postopoma prenesli v Ljubljano.

Ko bi fašisti tedaj vedeli, da stoje pred hišo, v kateri so pred dobrim letom tiskali Ljudsko pravico, Proletera in celo razglas KP Italije, bi jo gotovo pri priči pognali v zrak, njene stanovalce pa na mestu pobili.

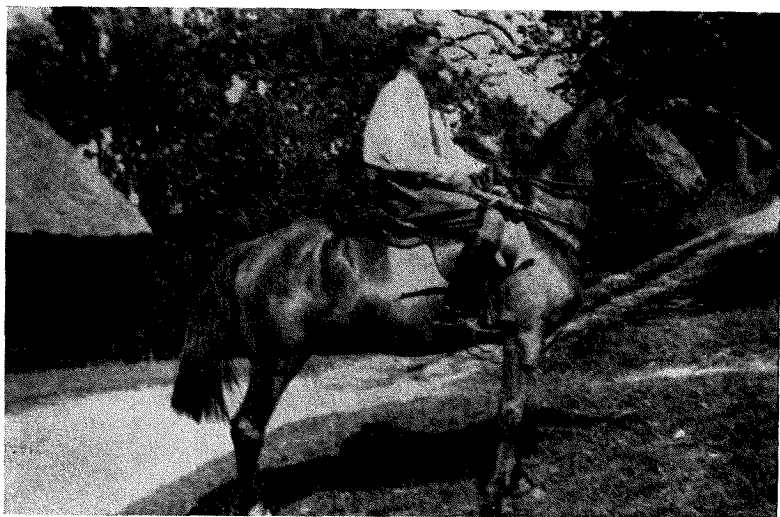
Ko ni bilo ničesar več, kar bi še lahko pobrali, so se belogardisti in fašisti zvrstili v kolono, potisnili vanjo aretirance in se okoli 16. ure začeli pomikati iz Sadinje vasi proti Sostremu. Iz gozdov nad desnim robom ceste v smeri proti Ljubljani se je oglasilo nekaj strellov iz partizanskih pušk. Streljal je najbrž kak član Narodne zaščite ali partizan, ki je bil slučajno na domačem terenu, večjega števila partizanov ni bilo v bližini. Fašisti in belogardisti so potiskali v ospredje ženski in otroke in kričali: »Le streljajte svoje babe in otroke, če ste tako neumni!«

Jože Jesih, sin cerkvenega ključarja iz Dobrunj, je naslonil brzostrelko Dežmanovi na desno ramo in vso pot divje streljal. Na levi rami ji je slonel triletni sinček in obupno jokal. Dežmanova je rotila pobalina, naj vendar že umakne orožje. Da bi ga pregovorila, ga je spomnila časov, ko je njegov oče prihajal k njim na žeganje. Vendar so bile vse prošnje zaman. Aktivni apostol KA in udeleženec tečaja za vodilne belogardiste v križevniškem samostanu v Ljubljani je bil dobro poučen, kako je treba ravnati z aktivisti OF, čeprav gre za matere z otroki. Dežmanova je tisto popoldne oglušela na desno uho in še danes ne sliši nanj.



Danilo Capuder, pomočnik brata
Gabrijela, kasneje komandant bele
garde na Polici, v Šentjurju pri
Grosupljem in v Boštanjskem gradu

Ivan Cankar iz Zadvora, eden naj-
hujših pretepačev in mučiteljev
v postojankah bele garde in domo-
brancev



Alojzij Dežman-Žorga se je razkazoval tudi na konju



Komandant bizoviških belogardistov Gabrijel Capuder in njihov vojaški kurat Peter Križaj



Alojzij Dežman pred avtomobilom, ki ga je »rekviriral« dr. Andreju Jenku
v Polju



Alojzij Dežman se uči ravnanja
s topičem



Dva mlada zločinca Anton Jakoš in Franc Jager iz Bizovika pred križem
v Podlipoglavu

Kolona se je pomikala po cesti mimo šolske stavbe v Zadržoru. V šoli je bil tisti dan italijanski zdravnik, ki je pregledoval zdravstveno stanje otrok. Bil je ravno v mojem razredu in prav tedaj, ko so se fašisti in belogardisti bližali šoli, sem imela zanimiv razgovor z njim. Svoje učence sem vselej, kadar so se vlekli po cesti mimo šole tolpe fašistov, belogardistov ali obojih skupaj, poklicala k na stežaj odprtim oknom, da so si dogodke globlje vtisnili v spomin.

V prvi klopi je sedel sam zase komaj šestletni Franci Selan iz Devc v Dobrunjah, ki so mu fašisti in belogardisti 6. oktobra 1942 ustrelili očeta na Sv. Urhu. Njegova mačeha je štirinajst dni po moževi smrti rodila otroka, ki je zaradi razmer, v kakršnih je rodila, že po nekaj dneh umrl. Vsa strta in živčno bolna ni mogla več toliko skrbeti za dom in oba pastorka kot pred nesrečo, ki jo je zadela. Starejši pastorek, ki je hodil v prvi razred, je bil ves v izpuščajih in tudi drugače precej zanemarjen. Tak je prihajal tudi v šolo, kjer se je vsaj malo razvedril in se za nekaj ur rešil morečega okolja. Nisem ga mogla poslati domov, ker sem poznala razmere in vedela, kako rad prihaja v šolo. Večkrat sem šla z njim na dom in svetovala nesrečni ženski, kako naj ravna z njim.

Ko je italijanski zdravnik zagledal pred seboj otroka v nezdravih izpuščajih, je začel s povzdignjenim glasom pridigati o italijanski kulturi in o tem, da se v Italiji ne bi moglo dogoditi, da bi tak otrok sedel skupaj z zdravimi učenci v razredu. Tolmač je sproti prevajal zdravnikove besede, čeprav sem dobro razumela, kaj je govoril. Tolmač je bil v zadregi pred otrokom, ki je čutil, da govore o njem. Previdno je prevajal besede o izpuščajih in s pomilovanjem gledal otroka, ki so mu začele polzeti debele solze po licih. Stopila sem k otroku in uprla pogled v zdravnika, ki je krileč z rokami opisoval prizadevanje italijanskih oblasti za zdravje otrok.

Težko sem čakala, da je končal, in povedala tolmaču, zakaj je otrok tako zanemarjen. Zdravnik je izpremenil svoj naduti glas in dejal, da je treba otroka najprej ozdraviti, ker pomeni prehudo nevarnost za svojo okolico, in ga šele nato poslati v šolo. Poudaril je, da mora otrok živeti v zdravem okolju. Odvrnila sem, da se strinjam s to trditvijo, in se okrenila k šolarjem. Rekla sem, naj vstanejo vsi tisti, ki so brez matere in očeta ali pa brez enega izmed obeh. Iz klopi se je dvignilo nad polovico otrok,

jaz pa sem za vsakega posebej povedala, kje ima starše. Nekaj je bilo že pobitih, nekaj po zaporih in taboriščih, več pa jih je odšlo branit domovino. Ko sem na kratko pojasnila, kako je z otroki, sem pripomnila, da je čisto nemogoče, da bi vsi ti otroci živeli v zdravem okolju in da bi ne bilo nič čudnega, če bi še kako drugače zboleli.

Še preden je tolmač do kraja prevedel, kar sem povedala, je planila iz klopi pri oknu hčerka krojača Vrečarja iz Dobrunj, ki je bil skupaj s Selanom ubit na Sv. Urhu, in zavpila: »Poglejte, pogledjte!«

Otroci so, kot vselej v takih primerih, pohiteli k oknom in jih odprli. Kar onemeli so, ko so zagledali voz, na katerem je ležal med vrečami in pobitimi prašiči smrtnobled partizan. Nihče ni spoznal hudo ranjenega Prusnika in vsi so mislili, da je mrtev. Za vozom sta stopali Dežmanova in Kernčeva, vsaka s svojim otrokom v naročju, Dežmanova še vedno z Jesihovo brzostrelko na rami. Pred vozom, za vozom in okoli njega pa so korakali težko obloženi in krohotajoči se belogardisti in fašisti.

»V takem okolju žive naši otroci,« sem še rekla, opazujoč skupaj s šolarji prizor na cesti, in se obrnila od okna k tolmaču. Ta pa je že hitel za zdravnikom in njegovim spremstvom iz razreda. Nikakih pojasnil ni več potreboval.

Pouk je bilo treba prekiniti in poslati otroke domov. Po takih doživetjih niso bili več sprejemljivi za učenje. Z učenci, ki so stanovali v Dobrunjah in Zadvoru, sem šla do Križavke, nekaj desetin metrov od šole. Na Križavki je razpotje cest, ki vodijo na jug v Podmolnik, na sever v Zadvor in naprej skozi Friškovec mimo vevške papirnice na poljsko stran, na vzhod proti Sostremu, v Sadinjo vas in Podlipoglav, na zahod pa v Dobrunje, Bizovik in naprej proti Hrušici, Štepanji vasi in Ljubljani.

Na Križavki se je roparska tolpa fašistov in belogardistov ustavila in začela deliti plen. Belogardisti so pobrali z voza, kar so jim fašisti dovolili, nato so se ločili. Fašisti so odpeljali voz, na katerem je ležal nezavestni Prusnik, proti severu v Polje, belogardisti pa so nadaljevali pot proti zahodu v Dobrunje in Bizovik.

Skupaj z otroki sem ogledovala delitev plena. Belogardisti nas niso pustili skozi Križavko. Ko me je zagledal njihov komandant Dežman, je prihitel k meni in me nadrl, da se moramo takoj odstraniti. Šli smo nazaj proti šoli in po poljski stezi mimo

sostrškega pokopališča v Zadvor. Po glavni cesti smo nadaljevali pot proti Dobrunjam in od daleč gledali kolono natovorjenih belogardistov.

Med potjo sem poslušala pogovore svojih učencev. Šest let stari so morali pod okupatorjem začeti s šolanjem, a so se neverjetno resno pogovarjali. Čudila sem se, o čem vse so govorili in kako pravilno so presojali in sprejemali dogodke tistih dni. Vsi so bili navdušeni za partizane in so govorili o njih kot o pravih junakih.

Mali Vidic, sin Starševe Maričke iz Dobrunj, ki je moral z materjo, bratcem in s po pol sestro Marijo Marolt preživeti noč pred ustrelitvijo šestih dobrunjskih žrtev v Tometovi hiši, je strašno sovražil Capudra. Ni še znal dobro izgovarjati sičnikov in ga je bilo kar veselje poslušati, kako se je jezil nanj: »Ta falot je špraval našega Mičita v internacijo,« mi je pravil, misleč po pol sestro Marijo. »Pa še ušteliti jo je hotel, a jo je rešil en tenente.« Na njen račun je večkrat prišel brez naloge v šolo in se izgovarjal: »Šaj je nišem mogel napisati, ko pa mama kar naprej joče za Mičitam.« Nekoč je sredi pouka vstal in dejal, da se je nekaj spomnil in bi rad povedal. Ko sem mu rekla, naj le pove, je začel: »Včeraj je bil Čapo (Capuder, op.p) pri naš. Na rokah je imel rokaviče in je rekel, kako težko štelja ž rokavičami, brez njih pa ni vaje, baraba!« Ko je to povedal, je olajšan sedel, vzel iz žepa partizansko pesmarico, ki jo je stalno nosil s seboj, in se z njo potolažil, čeprav mu je delalo branje še velike težave.

Ko smo z Litijske ceste zavili na poljsko pot proti Dobrunjam, so se belogardisti že bližali Bizoviku. Za nami je vso pot zaostajala hčerka cerkvenega ključarja Jesiha iz drugega zakona. Nihče izmed sošolcev in sošolk je ni maral. Na otroka je padla senca očetovih in bratovih zločinov. Tisti dan so bili še posebno jezni nanjo, ker so videli v koloni tudi Jožeta Jesiha, njenega po pol brata z brzostrelko na rami aretirane Dežmanove. Otrok je težko prenašal zapostavljanje sošolcev. Z jeznim pogledom je stopala za njimi. Počakala sem, da nas je došla, in govorila z njo o stvareh, ki zanimajo otroški svet. Toda moje prizadevanje, da bi jo sprijateljila z drugimi, ni bilo uspešno. Dogodki tistih dni so bili tako strašni, da si niti otroci niso dali dopovedati stvari drugače, kot so jih sami doživljali in občutili.

Na Devcah sem z mačeho Francija Selana govorila o dogodku z italijanskim zdravnikom, nato pa odšla proti bizoviškemu bloku. Mračilo se je že, ko sem se približala stražarju in za-

gledala v njegovi bližini voz, na katerem je ležal ranjeni Prusnik v globoki nezavesti. Pripeljali so ga iz poljske postojanke, kjer so ga nameravali zaslišati. Ker se ni zavedel, so ga suvali s škornji in pljuvali vanj. Brat Anton Prusnik je bil poleg in je videl, kaj vse so počeli z njim.

Nekaj časa sem ogledovala ranjenca na vozu, da bi ugotovila, ali je še kaj življenja v njem. K meni je pristopil italijanski stražar in mi dejal, da mu še komaj zaznavno utriplje žila. Bilo je zelo mrzlo, več stopinj pod ničlo. Morda ga je to rešilo ali pa le njegova mladost in izredna odpornost. Imel je 18 let, zaradi silne bledice pa je bil videti še mlajši. Poiskala sem komandanta bloka in ga prosila, naj ranjenca čimprej prepeljejo v bolnišnico. Sklicevala sem se na njegovo mladoletnost in da mora biti zato deležen posebne zaščite. Dejal je, da bi rad storil, za kar sem ga prosila, a da belogardisti, ki so ga pripeljali, ne dovolijo. Iz poslopij na bloku je bilo slišati smeh in vpitje pijanih fašistov in belogardistov, ki so pili ukradeno žganje.

Pozno zvečer so Italijani le prepeljali Prusnika v vojaško bolnišnico. Dobil je transfuzijo krvi, a se je zavedel šele četrty dan. Več tednov ni mogel ne misliti ne govoriti, kasneje pa tudi ni hotel, ker je vedel, kaj ga čaka. Trpel je neznosne bolečine, zdravniki pa so se čudili, da je sploh ostal pri življenju.

V vojaški bolnišnici sta Prusnika »obiskala« vojaški kurat iz Bizovika Peter Križaj in podkomandant s Sv. Urha Ivan Habič. Križaj ga je skušal pripraviti do tega, da bi se spovedal. Govoril mu je, da je obsojen na smrt in da bi bilo prav, če bi se še prej spovedal svojih grehov. Habič je pripomnil, da ne bo nikoli več tlačil slovenske zemlje in da ne bo mogel biti več partizan. Prusnik jima ni odgovarjal. Delal se je, kot da še ne more govoriti.

V bolniški sobi sta Prusnika stalno stražila dva oborožena karabinerja. Dvakrat se je zbral v sobi nekaj sodni zbor. Na mizo so postavili križ, prižgali dve sveči in pričeli zasliševanje. Prusnik je molčal. Le sem pa tja je s težavo spregovoril kakšno besedo, ki pa ni imela zveze z vprašanji, ki so mu jih zastavljali. V njegovo bolniško sobo so pripeljali še Franca Kržiča iz Borovnice in nekega inženirja ali arhitekta, čigar ime je Prusnik pozabil. Zvenelo je podobno kot Šubic. Tudi njiju dva je čakala podobna usoda kot Prusnika.

Šele v začetku junija 1943 je Prusnik toliko okreval, da so ga lahko prepeljali v sodne zapore. Ker še vedno ni mogel stopiti na noge, sta ga morala dva stražarja nositi na razprave. Na prvi je

navajal napačen rojstni datum, da bi bil kot mladoletnik izpuščen. Zaradi tega so razpravo preložili. Na drugi razpravi konec junija so že imeli točne rojstne podatke. Vojaško sodišče je Ivana Prusnika obsodilo na dosmrtno ječo. Prepeljali so ga v Koper, nato v Trst in Benetke in nazadnje v Padovo. Spomladi 1944 se je vrnil v Ljubljano. Zaradi bolnih nog, ki so mu stalno otekale, ni mogel v partizane. Ostal je v Ljubljani in delal v ilegali do osvoboditve.

Tisti čas, ko je ranjeni Prusnik ležal na vozu na bizoviškem bloku, so belogardisti prignali Dežmanovo in Kernčevo z otroki v bizoviško postojanko k Lazarju na griču. Dežmanova je vso dolgo pot od Sadinje vasi do Bizovika čutila na sebi zaničljive poglede ljudi iz belogardističnih hiš. Čeprav so jo ti posmehljivi pogledi pekli, ni dala nikomur čutiti, kako ji je pri duši.

Aretiranci so prispeli v Bizovik, ko se je že mračilo. Nagnali so jih na pod, kjer je bilo raztreseno nekaj kupov slame. Sprva niso ničesar razložili, ko pa so se jim oči nekoliko privadile temi, so videli, da se na enem izmed snopov nekdo premika. Na podu je že dva dni ležal 18-letni mehanik Franci Klemenc iz Zadvara št. 72. Bil je tako pretepen, da ni mogel govoriti.

Franci Klemenc je bil zaposlen v vevški papirnici. Dne 18. novembra 1942 so ga v jutranjih urah prijeli pred papirnico belogardisti in odgnali v Bizovik. Že 10. oktobra so belogardisti dobili ovadbo, da dela Franc Klemenc kot terenec. Na ovadbi pa ni bilo pripombe, za koga veljajo označbe, za sina ali za očeta. Oba sta bila Franceta. Sin je bil kurir in obveščevalec, oče pa se ni aktivno udeleževal. Kot zaveden rodoljub je odobraval sinovo delo in obsojal okupatorjevo nasilje in domače izdajalce. Bil je invalid iz prve svetovne vojne in je težko hodil. Vendar so belogardisti najprej prijeli očeta in ga gnali k zaslišanju v okupatorjevo postojanko na Friškovec. Tam so ga divje pretepali in suvali ter mu grozili s smrtjo, če ne bo povedal o svojem delu. Mislil je, da bo konec muk, če bo karkoli priznal. Zato je dejal, da je podpiral partizane. Tedaj pa so še huje navalili nanj in zahtevali, da pove imena svojih sodelavcev. Ker je vztrajal pri tem, da ne ve za nikogar, so ga obsodili na smrt. Po isti poti, kot so ga prignali, so ga gnali spet nazaj in mimo doma naprej skozi Žabjo vas v gozd ob cesti proti Podmolniku.

Klemenčeva žena je skoz okno gledala spreved fašistov in belogardistov, ki so gnali moža. Ker so šli kar naprej mimo hiše,

je takoj doumela, kaj nameravajo z možem. Hitro je pograbila velik križ s predalnika in v blaznem strahu tekla z njim v roki po sostrškega kaplana Mirka Gandeta. Kaplan je vedel, da Klemenc ne sodeluje s partizani. Odhitel je kar po bližnjicah čez travnike proti gozdu in že od daleč klical, naj ne streljajo tega človeka. Dosegel je, da ga niso ustrelili. Odgnali so ga v poljsko postojanko, od tam v Ljubljano na srednjo tehnično šolo, kjer je bila nekakšna glavna komanda bele garde, nato pa na sodišče. Obsodili so ga na štiri leta ječe in odpeljali v Italijo. Ko se je decembra 1943 vrnil domov, je povedal, kaj so počeli z njim belogardisti. Tako so ga pretepali, da je postal 50-odstotni invalid. Pohabili so mu desno nogo, da je še slabša od leve, na kateri je že v prvi svetovni vojni izgubil prste. Po hčerko je prišel »bizoviški vrag« Ivan Habič in jo pretepal v Selanovi postojanki, sina pa so odgnali bizoviški belogardisti.

Dne 20. novembra so aretiranci brez večerje in brez vsake odeje legli po slami na podu v bizoviški postojanki. Drgetali so od mraza in tolažili lačne in prezeble otroke. Kernčeva ni imela svoje 11-mesečne hčerke v kaj preobleči. Brisala jo je s slamo in grela z lastnim telesom.

Takoj za aretiranci iz Sadinje vasi so belogardisti prignali na pod še 56-letno vdovo Ivano Bricelj, po domače Hrastarjevo mater iz Bizovika. V partizanih je imela sina Janeza in hčerko Ivanko, hčerka Rozka pa je bila tedaj zaprta v poljski postojanki. Belogardist Andrej Bricelj, po domače Potokarjev iz Bizovika, je prišel v postojanko sporočit, da se je zglasila na domu partizanka Ivanka. Takoj so odhiteli k Hrastarjevim Niko in Ivan Korošec ter Ivan Križaj. Ker niso dobili Ivanke, so dejali materi, naj gre z njimi, da jo bodo nekaj vprašali. Ko je stopala pred njimi na grič, jo je srečala znanka iz vasi. Vprašala jo je, kam jo ženejo. Hrastarica je v šali odvrnila: »Pravijo, da mi bodo dali hlebček kruha.« Eden izmed belogardistov je za Hrastaričinim hrbtom zamahnil z roko, kot bi udaril, in tako pokazal, kakšne vrste 'kruh' ji mislijo dati.

Po prihodu Hrastarice v postojanko so začeli belogardisti zasliševati aretirance. Prva je bila na vrsti 14-letna Albinca Dežman. Ponjo je prišel Ivan Cankar. Bolj kot Albinca se je prestrašila njena mati. Naročila je Cankarju: »Glejte, da boste lepo delali z njo!«

»Nam jo lahko zaupate,« ji je smeje odvrnil pretepač.

Albinca je kasneje povedala, da jo je ravno Ivan Cankar najhuje pretepal. Pretepala pa sta jo tudi Capuder in Andrej Mehle. Capuder ji je grozil, da bo ubil mater, če ne pove, kje sta oče in sestra. Albinca je molčala. Čutila je, da jo zaradi udarcev s težkim korobačem zaliva kri in da se ji lepi perilo na život, bolečin pa, se ji je zdelo, da ne čuti. Ko so belogardisti uvideli, da ne bodo nič dosegli, so poslali po svojo kuharico Mico Mihelič in njeno nezakonsko hčer Pepo, s katero se je zabaval Capuder. Naročili so jima, naj dekle obvežeta. Tudi duhovnik Peter Križaj je hitro smuknil skoz vrata in šel za njimi, da je lahko videl, kako ničvredni ženski slačita in obvezujeta mlado dekle. Po tem »človekoljubnem« opravilu so belogardisti odvedli Albinco na podstrešje in jo preplašili z grožnjo, da jo bodo tam obesili, ker ni nič priznala. Trepetajoč od strahu je poslušala zasliševanje drugih aretirancev. Skozi tenak strop je razločno slišala vsako besedo in vsak udarec.

Nato so zaslišali Julko Kernc. Ko so jo prignali v prostor, kjer so zasliševali in mučili aretirance, si ga je dobro ogledala. Zadnja stena je bila izpremenjena v oltar, da je imel vojaški kurat Peter Križaj pri rokah vse potrebne rekvizite in primerno okolje za spovedovanje, da mu ni bilo treba pripornikov prepeľjavati v cerkev. Ob drugi steni je bil divan, pomaknjen na sredo sobe, da so belogardisti lahko od vseh strani udrihali po človeku, ki so ga zasliševali. Na mizi so imeli vse križem razstavljene bombe in pištole. Pri mizi so sedeli Peter Križaj, Gabrijel Capuder in njegov brat Danilo.

Julka Kernc je morala že junija meseca oditi iz Ljubljane. Mož Anton je odšel v Šercerjevo brigado, ona pa je ostala pri Luciji Dežman. Belogardisti so hoteli vedeti, kje je mož in kaj ona počne v Sadinji vasi. Kernčeva je dejala, da ne ve za moža in da zaradi otroka živi na deželi pri svojih znancih. Tako pojasnilo ni zadovoljilo belogardistov. Spraševali so, kakšno funkcijo ima mož v partizanih, kdaj prihajajo partizani k Dežmanovim v Sadinjo vas in kateri, kje so bunkerji v hiši in še drugo. O vsem tem Kernčeva ni hotela nič vedeti. Vrgli so jo na divan in jo skušali posiliti, a se jim je ubranila. Nato pa so začeli padati udarci z žilavko. Trikrat je omedlela, tako so jo bili. Ko se je tretjič prebudila iz nezavesti, je ležala na tleh, poleg nje je čepel Ivan Križaj in ji obračal glavo, da jo je lahko videl v obraz.

Ivan Križaj je Julko Kernc poznal že od prej, ko se je kot dekle učila kuhati v Šarabonovi gostilni na Zaloški cesti. Ta-

krat je hodil za njo in si jo dobro vtisnil v spomin. Ko je videl sedaj vso pretepeno na tleh v bizoviški postojanki, se je sklonil k nji in ji dejal: »Kaj so tebe tako pretepli?!« Poklical je belogardiste, da so jo odnesli nazaj na pod. Tam se je znova onesvestila. Le toliko je še zmogla, da je Dežmanovi na njeno zaskrbljeno vprašanje, ali je kaj videla Albinco, odvrnila: »Ne!«

Tretja je bila na vrsti Lucija Dežman. »Komaj sem že čakala,« je kasneje pripovedovala, »da bi izvedela, kaj je z Albinco.« Ko so jo pahnili v prostor poleg kuhinje, jo je usekal po ustih Ivan Križaj in zavpil, kje ima svoje ljudi. Dežmanovi se je pocedila kri, da ni mogla takoj odgovoriti, četudi bi hotela. Ostudno so jo psovali in ji očitali, kako slabo je vzgojila svoje otroke, ki vsi delajo za partizane.

»Jaz sem pa mislila, kako dobre otroke imam,« je rekla Dežmanova in si brisala kri. Po teh besedah so jo vrgli na divan in začeli pretepati. Zadrževala je sleherni glas, da je ne bi slišala hčerka, za katero je domnevala, da je v stavbi. Še dalj in še huje bi jo preteпали, da se ni že vnovič oglasil v sobi stražar in jezen kričal, da ne bo več poslušal otroškega joka na podu. Belogardisti so se bali, da bi se otroški jok predaleč slišal, zato so Dežmanovo spodili nazaj na pod. Nič več je ni zeblo. »Tako so me stegli,« je pravila, »da mi je bilo tudi brez odeje vroče!«

Ko se je Kernčeva nekoliko zdramila iz omedlevice, je slo-nela nad njo Hrastarjeva mati in ji govorila: »Joj, gospa, kakšni pa ste!« Prav tedaj je prišel na pod Peter Križaj. Vsa prestrašena je Hrastarica pokleknila predenj in ga s povzdignjenimi rokami prosila: »Gospod župnik, samo ustrelite me nikar! Doma imam bolno, 80 let staro mater, 14 let starega sina in krava bo imela telička!« Križaj pa je ves divji zavpil: »Ti stara kurba partizanska, otroke imaš v hribu, pa se upaš mene prositi! Le počakaj, kar kmalu bova poračunala!«

Še isto noč so zaslišali tudi Hrastarico. Ko so padli po nji prvi udarci, se je pognala v razbojnike, misleč, da se jih bo ubranila, a so jo zato še huje preteпали. Albinca Dežmanova je slišala na podstrešje, kako so vpili nad njo: »Dokler bo še kaj polen pri hiši, te bomo tolkli!« Hrastarica je obležala nezavestna. Belogardisti so odšli na podstrešje in ukazali Albinci, da mora nazaj na pod, na podstrešje pa so odnesli Hrastarjevo mater.

Peter in Ivan Križaj ter Gabrijel in Danilo Capuder so imeli ključ od poda. Ponoči so večkrat prišli gledat, kaj je z aretiranci. Kernčeva je neprestano prosila vode. Ivan Križaj ji je prinesel

dva del vina, kos kruha in košček sira. Kruh in sir je dala Klemencu, vino pa je sama popila, nato jo je spet zagrnila omedlevica. Njen otrok je neprestano jokal, a mu ni mogla pomagati. Dežmanova je žvečila kruh in ga dajala otroku, da se je vsaj malo pomiril.

Zjutraj je prišel na grič k Lazarju 14-letni Miha Bricelj, najmlajši otrok Hrastarjeve matere. Videl je mater in tudi govoril je z njo. Kasneje je povedal, da je dobil mater v Lazarjevi hiši. Bila je vsa krvava okoli ust in tudi roke je imela krvave. Vrat je imela zavit v ruto in z njo si je neprestano brisala krvaveča usta. S tresočim se glasom je vprašala sina, če je še doma in če sta še konj in krava pri hiši. Sin je kimal in pritrjeval, govoriti ni mogel, ker so ga dušile solze, ko je gledal tako strašno stepeno mater.

Med pogovorom je prišel k njima Gabrijel Capuder. Zgrabil je Miho Briclja in ga gnal ven pred postojanko. Potisnil ga je k zidu in mu tiščal pištolo v prsi: »Ustrelil te bom!« je kričal nad njim, »če ne boš tiho! Nič nisi videl!« Otrok se je ves tresel od strahu. Capuder ga je tako dolgo zastraševal, da se je zasmilil celo Andreju Briclju-Potokarjevemu, ki je prejšnji dan naznanil Hrastarjeve v postojanki. Pristopil je k Capudru in mu rekel, naj ga vendar že izpusti.

Ko je na smrt prestrašeni otrok tekel proti domu, je že od daleč zagledal pred hišo voz, na katerega so belogardisti nosili njihovo imetje. K vozu sta bila privezana konj in krava. Ni se upal naprej. Zavedel se je, da je izgubil vse: mater in dom. Odšel je v vas k svoji teti.

Naslednjo noč pred nedeljo so bizoviški belogardisti še enkrat zaslišali Hrastarico. Po zaslišanju je niso odnesli nazaj na podstrežje, ampak so jo z vozičkom prepeljali do poda in vrgli k drugim pripornikom. Tako strašno so jo zdelali, da je samo še hropla in nekajkrat komaj slišno zastokala: »Zebe me!«

V nedeljo, dne 22. novembra, so se belogardisti že navsezgodaj začeli odpravljati k maši. Njihov kurat je v polni opremi hodil okoli postojanke: z bombami in s pištolo za pasom in štolo za vratom. Razmišljal je, kaj bi s Hrastarico. Tako strašno stepene niso mogli poslati nikamor, niti v bolnišnico. Posvetoval se je z Gabrijelom Capudrom in s svojim bratom Ivanom. Sklenili so, da jo je treba ustreliti. Ker pa so bili belogardisti s svojim kuratom vred verni in krščanski ljudje, so še prej poskrbeli za njeno »večno življenje«. Križaj je poslal na pod dva belogardista,

da sta mu pripeljala izmučeno ženo pred improvizirani oltar v Lazarjevi hiši.

Na sodni obravnavi decembra 1945 je Peter Križaj izjavil pred okrožnim sodiščem v Ljubljani, da je Ivano Bricelj, po domače Hrastarjevo mater, pred smrtjo še spovedal. Na sodnikovo vprašanje, zakaj je dovolil, da so jo ustrelili, je dejal, da je bila tako »slaba«, da je niti v bolnišnici ne bi mogli več rešiti.

Po opravljeni spovedi so Hrastarico odpeljali nazaj na pod. Voditelji bele garde v Bizoviku so odločili, da jo je treba ustreliti, ko bodo vaščani in priporniki, ki so še lahko hodili, zbrani pri maši v bizoviški cerkvi.

Preden je odšel Peter Križaj maševat, sta prišla v postojanko Marjeta Klemenc in sostrški kaplan Mirko Gande. Klemenčeva ga je preprosila, da je šel z njo posredovat za sinovo življenje. »Pokleknila sem predenj in ga prosila, kakor se prosi boga, da je šel z menoj,« je kasneje pripovedovala. Skupaj sta vstopila v »pisarno«, kjer so bili zbrani komandant Capuder, vojaški kurat Križaj in še dva belogardista, ki ju Klemenčeva ni poznala. Capuder je pokazal sostrškemu kaplanu ovadbo zoper Franca Klemenca. Ko sta začela govoriti o njeni vsebini, je Klemenčevo nagnal iz sobe, da ne bi slišala, kako bosta barantala. Kmalu je prišel h Klemenčevi kurat Križaj in ji dejal: »Samo vašemu gospodu kaplanu se morate zahvaliti za sinovo življenje!«

Marjeta Klemenc bi rada videla sina. Hotela se je prepričati, če je še med živimi. Dovolili so ji in Ivan Cankar jo je spremljal na pod. Pri vratih je morala obstati in od daleč gledati sina. Poklicala ga je, a se ni ganil. Cankar je stopil k njemu in ga pozval: »No, le dvigni se!« S težavo je Franci toliko privzdignil glavo, da je lahko pogledal mater, in takoj spet omahnil.

Poleg Klemenca je nepremično ležala Ivana Bricelj. Tisti čas, ko je Klemenčeva stala pri podnih vratih, se ni ganila. Drugih pripornikov ni bilo na podu. Morali so v cerkev k maši. Po 11-mesečnega otroka Julke Kernčeve in po 3-letnega Dežmanovega Janezka so prišli sorodniki iz Podlipoglava.

Tiste dni, ko so bili v bizoviški postojanki zaprti aretiranci iz Sadinje vasi in Hrastarjeva mati iz Bizovika, je moral tesar Slavko Pavčič še vedno utrjevati in graditi bunkerje na griču. Tudi v nedeljo, dne 22. novembra, je bil v postojanki. Videl je, da so Hrastarico odpeljali na konec postojanke, takoj zatem pa je slišal dva strela. Čeprav je bila uboga žena že pri koncu svojih moči, ni bila takoj mrtva. Ko so jo peljali na vozu mimo

Pavčiča, je slišal, kako je stokala. Belogardisti so jo potisnili na prednji sedež na vozu, od vsake strani pa jo je eden podpiral, da ni padla. Slavko Pavčič je izjavil, da so slišali Hrastaričine vzdihne tudi belogardisti Anton Jakoš, Filip Lampič, Andrej Bricelj in še drugi, ki so stali okoli voza.

Tudi Marjeta Klemenc je slišala strela, ko se je, vsa pretresena od pogleda na strahotno mučenega sina, vračala z griča. Nato pa je kmalu zaslišala za seboj škripanje voza. Umaknila se je s poti in počakala, da je voz odpeljal mimo. Na vozu je videla smrtno blede Hrastarjevo mater, ki sta jo podpirala belogardista. Eden je stal za njo, da jo je skrival pred pogledi vaščanov.

Čeprav je bila 22. novembra 1942 nedelja, je moralo razen Slavka Pavčiča še več drugih »nezanesljivih« Bizovičanov na prisilno delo v postojanko na griču. Med njimi sta bila tudi Karel Ribič in Martin Bolta, po domače Gričarjev. Še pred osmo uro sta vzela vsak svoje orodje in se odpravila na grič. Že na poti ju je prestregel bizoviški mežnar Jože Pavčič. »Danes ne bo nič!« jima je dejal. »Kar domov nesita orodje in pojdita na pokopališče jamo kopat!« Ribič in Bolta sta kar obstala. Njuna prva misel je bila, da bosta sebi kopala grob. Tiste dni ni bilo nič nemočnega. Molče sta odnesla orodje domov in odšla na pokopališče pod Bizovik.

Na pokopališču sta že kopala grob Anton Bricelj in Jože Mravljec, bolj za bele kot za partizane navdušena Bizovičana, in čakala, da ju Ribič in Bolta zamenjata pri kopanju. Ribič je takoj vprašal, za koga kopljeta grob. Bricelj je malomarno odvrnil: »Eh, za eno staro babo!« Ribič mu ni verjel. Šele ko je Bricelj vzkliknil: »Jo že peljejo!« in videl, da se bliža pokopališču voz, na katerem je čudno zveržena sedela Hrastarica, podprta od belogardistov, je verjel. Vozil je Anton Pogačar, voz in konj pa sta bila Pleškova last.

Hrastarjeva mati je bila že mrtva, ko so jo pripeljali na pokopališče. Prvič so jo ustrelili v postojanki, pri prevozu na pokopališče pa je izdihnila. Drugič so jo streljali zato, da bi odvrnili sum od morilca, ki je streljal na griču. Streljanje na pokopališču pa so tiste dni smatrali za izvrševanje »vojaškega povelja«.

Belogardisti so dvignili Hrastarico z voza in jo odnesli k stebru ob pokopališki ograji. Tam sta jo dva držala pokonci, tretji pa je pristopil in jo od blizu ustrelil. Nato so vrgli truplo na zemljo in šli h grobu. Vprašali so kopače, kdo pojde po Hrastarico in jo privleče do jame. Ribič je takoj odvrnil, da ne gre, pa

če tudi še njega pri priči ustrele. Tudi Bolta se je uprl. Tedaj sta se odločila Anton Brichelj, po domače Sadrežev, in Anton Pogačar in odšla po truplo. Prijela sta žrtev za roke in jo kakor hlod privlekla do groba. Ribič je opazil, da je ostala na stezi Hrastaričina copata. Šel je ponjo, jo pobral in vrgel v jamo.

Brichelj in Pogačar sta ob grobu nekaj časa počivala, nato sta zgrabila truplo in ga vrgla v jamo tako, da je obležalo napol sede, napol leže. Ribič je povedal, da je Hrastarica slonela v grobu z obrazom proti Ljubljani.

Ko so kopači opravili svoje delo, je Karel Ribič odšel na kraj, kjer so belogardisti ustrelili nesrečno žensko. Nikjer ni našel sledov krvi. Spoznal je, da so morali Hrastarico že mrtvo pripeljati na pokopališče, in uvidel, zakaj sta jo morala dva držati pokonci, ko so jo streljali.

Po Bizoviku in okoliških vaseh se je še isti dan razširila govorica, kako so ubili Hrastarjevo mater. Ljudje so si šepetali, da jo je ustrelil brat vojaškega kurata Ivan Križaj.

Med umorom in prevozom žrtve na pokopališče je vojaški kurat Peter Križaj maševal v bizoviški cerkvi. Na oltar je kot običajno položil na eno stran obredne knjige bombe, na drugo pištolo. Ko je med mašo odhajal na prižnico, je jemal pištolo s seboj in jo polagal kraj sebe na rob prižnice. Med pridigo je tolkel po nji, jo jemal v roke in grozil vsem, ki so proti veri in bogu.

Ko je v nedeljo, 22. novembra 1942, zaslišal strel zunaj cerkve, se je globoko oddahnil. Žrtev ne bo mogla nikomur pripovedovati, kaj so počeli z njo verni belogardisti. Mirno je maševal naprej in molil za smrt vseh svojih nasprotnikov.

Na Hrastaričin grob je prva prihitela Marija Štefančič. Belogardisti so jo videli in takoj obvestili Petra Križaja. Vojaški kurat je odhitel na njen dom in jo skušal pripraviti do tega, da bi se mu spovedala. Sumil je, da ve za podrobnosti o Hrastaričinem delu za OF in partizane.

»Že dolgo niste oprali svoje grešne duše,« ji je govoril in jo nekaj časa zlepa pregovarjal. Štefančičeva pa ni hotela nič slišati o kakšni spovedi. Križaj jo je že nekajkrat spovedal in je predobro vedela, kaj hoče zvedeti od nje.

Ko je Križaj uvidel, da ne bo nič opravil, se je tresoč od jeze pognal v že priletno ženo in začel divje udrihati po nji. Udaril je, kamor je priletelo, in kričal: »Te bom že v kraj spravil, pra-

sica partizanska!» Ko se je utrudil, je odhitel nazaj v postojanko in obvestil komandanta Capudra, kako je opravil.

Za Križajem je pridrvel k Štefančičevi še Capuder s tremi belogardisti. Že od daleč jih je zagledala, kako hite naravnost proti njeni hiši. Ker ni mogla bežati z doma, ne da bi jo opazili, se je skrila v krušno peč. Belčki so preiskali vse prostore v hiši, a je niso našli. Nazadnje so se zbrali v veži pred pečjo in vpili, da jo bodo ubili, brž ko jo dobe, in vrgli v Hrastaričin grob. Štefančičeva je v svojem skrivališču razločno slišala vsako njihovo besedo.

Zaradi pastorka Tončka Štefančiča, ki je bil v partizanih, kjer je kasneje padel, so belogardisti stalno nadzorovali Kebrovo hišo, kot so po domače nazivali Štefančičevo domačijo. Nekega dne — točnega datuma se Štefančičeva več ne spominja — so ponovno vdrli v hišo in jo zgrabili. Da bi jo prestrašili, so že v veži petkrat zapovrstjo ustrelili. Nato so jo odgnali na dvorišče kraj poda, kjer je nekaj belogardistov na Capudrov ukaz začelo kopati jamo. Hoteli so, da pove, kje so njeni pastorki, kaj delajo in kdaj prihajajo domov. Nič jim ni odgovarjala, le včasih, kadar je bil udarec le prehud, je zavpila, da nikoli ne pridejo domov.

Capuder je tako divje pretepal Štefančičevo, da je bila vsa črna od podplutb. Peter Križaj je stal poleg, metal vanjo kameenje in ji pljuval v obraz. Med zasliševanjem je postajala jama ob podu čedalje globlja. Capuder je priganjal kopače, misleč, da se bo Štefančičeva ob pogledu na svoj grob omehčala in začela govoriti. Toda zločinec se je motil. Še vedno je preslabo poznal trdnost poštenih in svobodoljubnih ljudi. Penil se je od jeze, pljuval v grob in še drugim ukazal, da ga posnemajo. Nazadnje je še Štefančičevo prisilil, da je pljunila v jamo. »Veš, zakaj moraš pljuvati v jamo?!« se je drl in ne da bi čakal odgovor, še huje kričal: »Zato, ker boš prav kmalu sama ležala v nji, kurba partizanska!«

Ko je Capuder omagal, je pristopil k Štefančičevi Ivan Habič. Podrl jo je na tla in začel daviti. Ko je bila že brez zavesti, je Capuder poslal svoje pajdaše k bližnjemu potoku po vodo. Polivali so jo, dokler ni prišla k zavesti, in znova začeli zasliševanje in mučenje. Strašno stepeno, napol zadavljeno in premočeno so končno pustili ob izkopani jami in odšli nazaj v postojanko. V Štefančičevi hiši pa so pustili mitraljezca, da je še ves dan opazoval, kaj bo ukrenila ženska, ko bo prišla k sebi.

Isti dan kot po Ivano Bricelj-Hrastarjevo so prišli bizoviški belogardisti tudi po partizansko mater Ano Babnik. Sinova France in Stane sta bila pri partizanih, mož in sin Marjan v internaciji. Doma je bil le še najmlajši 12-letni Albin. Že proti večeru sta stopila v hišo starejši belogardist Franc Mojškerc, po domače Pavšcev, in Šuštarjev Janez ter gospodinjki napovedala aretacijo. Mojškerc je bil že močno pijan, a ga je še žejalo. Svojemu pajdašu je dejal, da mora še na »dva deci«.

Babnikova je ravno pripravljala večerjo in prosila belogardista, če jo lahko skonča. Brez besed sta odšla iz hiše in se pred vežnimi vrati za kratek čas ustavila. Albin Babnik je šel za njima in obstal za vrati. Slišal je, da je eden izmed belogardistov dejal drugemu: »Naj le skuha, saj bo skuhala za na oni svet.« Otrok je zajokal in povedal materi, kaj je slišal. Mati je takoj pograbila par starih čevljev, kot da gre z njimi k čevljarju, prijela otroka in odhitela proti hribu. Imela sta srečo, da ju ni nihče videl. Za njima so poslali patroljo, ki se je vrnila praznih rok.

Proti koncu novembra 1942 so bizoviški belogardisti aretirali še nekaj 'nezanesljivih' vaščanov. Med njimi je bil vnovič tesar Slavko Pavčič, ker ni hotel vstopiti v njihove vrste, in gospodinja Erna Zrimšek. Slednjo so hoteli prisiliti, da bi povedala, kje se sestajajo partizani iz vasi, za katere so zvedeli, da se sem ter tja še oglašajo. Imeli so jo na sumu, da je v zvezi z njimi. Najhuje jo je pretepal Ivan Cankar iz Zadvara. Da bi od aretirancev izsilil priznanje, si je omislil zelo učinkovito sredstvo za pretepanje: gumijasto cev je napolnil s peskom in ovil z žico. Vendar Zrimškova ni ničesar priznala. Med pretepanjem je pristopil k nji vojaški kurat Peter Križaj in jo s pestjo pobil na tla. Pri tem je besnel in kričal: »Tako se naredi s tako svinjo!«

Ko so belogardisti uvideli, da jim Zrimškova ne bo nič povedala, so vso zbito poslali k drugim pripornikom, ki so bili tudi vsi podpluti in zabuhli. Vendar so jih silili k najtežjemu delu. Tudi Zrimškova je morala že čez dva dni na delo, čeprav se je komaj držala pokonci. Čistiti so morali gnojnično jamo in z gnojnico zalivati vrt okoli postojanke. Priporniki so se s težavo pripogibali in dvigali težke čebre. K žični ograji so prihiteli Zrimškovi otroci, jokali in klicali mater, naj gre z njimi domov.

Belogardisti so bili divji in objestni, dokler so čutili, da jim gre dobro. Kadar pa so slišali slabe novice o uspehih svojega 'boja' za vero in narod, jim je takoj upadel pogum. Slavko Pav-

čič, ki je dobro poznal razmere v bizoviški postojanki, je povedal, kako poparjeni so hodili naokrog, kadar so zvedeli, da so partizani uničili njihove postojanke in polovili veliko belogardistov. Takrat so jim vselej za nekaj časa omahnile krvniške roke.

O Petru Križaju je Pavčič povedal, da je pogosto prihajal med pripornike in jih kar množično spovedoval. Kričal je nad njimi: »Saj veste, zakaj ste tukaj! Saj veste, kaj ste zagrešili! Saj veste, kaj vas čaka! Govorite ali pa bomo vse pobili!« Če se je obračal na posameznika, je ponavljal: »Saj veš, zakaj si tukaj...!« Kadar pa je zvedel slabe novice, po več dni ni prišel mednje.

V bizoviški postojanki se je pretepačem večkrat pridružila tudi stara mežnarica Franca Pavčič. Pomagali sta ji hčeri Mica in Urša. Ko je prišel strahotno pretepeni Franci Klemenc nekoliko k sebi, je sojetnikom pripovedoval, kako je bizoviška mežnarica pretepala staro Mihelovo mater iz Podmolnika, ki so jo še pred njim prignali v postojanko.

Po umoru Hrastarjeve matere je tretjič prišel v Bizovik komandantov oče dr. Karel Capuder. Tudi tokrat ga je videl Slavko Pavčič, ko se je razgovarjal s sinom in krajevnimi voditelji bele garde. Ti so že štirinajst dni razmišljali, kam bi s priporniki, ki jih je bilo vedno več v postojanki. Zelo radi bi še koga za vselej »v kraj spravili«, kot so se navadno izražali. Lucijo Dežman so zaradi moža in starejše hčerke, ki sta bila pri partizanih, in pa zaradi prepečenca in zaloge krompirja, ki so jo odkrili v njeni hiši, že obsodili na smrt, vendar si je niso upali pobiti. Toda niso je rešili posveti bizoviških belogardističnih veljakov z raznimi civilnimi in vojaškimi osebami iz Ljubljane, temveč porazne novice o partizanskih zmagah nad Italijani in belogardisti na Dolenjskem in Notranjskem. Najbolj pa jih je prizadela izguba italijansko-belogardistične postojanke na Suhorju pri Metliki.

To postojanko so partizani uničili dne 26. novembra 1942. Belogardistični četniki so pripadali tretjemu bataljonu Legije smrti, ki mu je poveljeval kapetan Dobrivoj Vasiljevič. Med ujetniki sta bila tudi Vasiljevič in bivši metliški kaplan Klement Norbert, ki je spočetka delal za OF in partizane. Po boju je vodstvo NOV Slovenije zaslišalo voditelje Legije smrti v suhorski postojanki in zapisnike natisnilo v posebni izdaji.

Osem izdajalcev je partizansko vojaško sodišče obsodilo na smrt. Med njimi je bil tudi Dobrivoj Vasiljevič, ki je pred šestimi meseci odšel s prvimi slovenskimi četniki s Sv. Urha v Gor-

jance, da bi jih zavzel in obvladal ozemlje okoli njih. Prav tedaj, ko je mislil, da se mu bodo načrti uresničili, so ga zgrabili partizani in zaradi izdajalstva obsodili na smrt. Pred ustrelitvijo je še dejal: »Povedati vam moram, da ste res lepo z nami ravnali. Če bi vi prišli nam v roke, ne bi mi z vami tako.«¹

Večkratni morilec in sadistični mučitelj partizanskih ujetnikov je pričakoval, da bodo partizani uporabili metode, kakršne so uporabljali člani lažnega Štajerskega bataljona in Legije smrti. Čeprav je vedel, da je njihova propaganda o partizanskih grozodejstvih zgolj klevetanje, se je bal obračuna za svoje zločine.

Zaslišanje Vasiljevića je razkrilo pohod maloštevilne četniške skupine s Sv. Urha maja 1942 v gorjanske gozdove, zahrbtno pobijanje ujetih partizanov in vseh, ki so jih podpirali, izdajalsko zbliževanje z okupatorjem in vstop v njegove vrste.

Pri zaslišanju je Vasiljević trdil, da Legija smrti ni imela nič skupnega s klerikalnimi vaškimi stražami, vendar je dobro poznal vsa bivališča stražarjev. V okolici Ljubljane jih je naštel pet: v Bizoviku, Dobrunjah, Sostrem, Polju in na Ježici. Prav tako dobro, kot je Vasiljević poznal vaške straže in njihove posadke, so tudi stražarji poznali Legijo smrti in njene voditelje. V najkrajšem času so vse vaške straže ali MVAC, kot so jih nazivali Italijani, izvedele za poraz tretjega bataljona Legije smrti na Suhorju in za konec glavnih voditeljev tega bataljona.

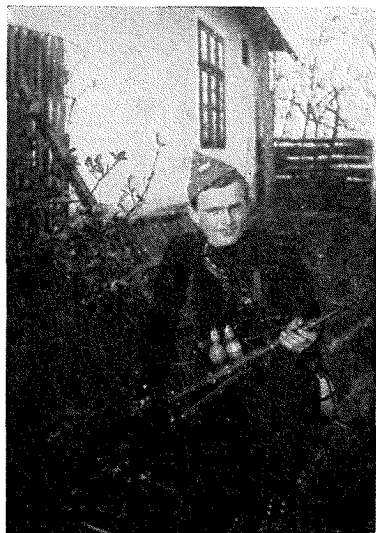
Vest o porazu belogardističnih četnikov na Suhorju je še prav posebno prizadela vaške stražarje v okolici Sv. Urha, ki so Vasiljevića poznali že od meseca maja, ko jih je skupaj z Milanom Kranjcem in Dragom Tomažičem uril v urhovskih gozdovih za boj proti partizanom. Vsi vodilni stražarji iz bizoviške, dobrunjske in poljske postojanke so se pod njegovim vodstvom izurili za svoj morilski posel. Ko so zvedeli, da ga ni več, so se zbal tudi zase.

Marsikateri član Legije smrti in MVAC je že tedaj občutil okupatorjevo slabost in se zavedel, da se ne bori na pravi strani. Vsak nepoučen in zares zapeljan belogardist je takoj, ko je spregledal, iskal in izkoristil priložnost, da je lahko pobegnil k partizanom. V izdajalskih vrstah so ostali le največji zagrizenci, ki jim je manjkalo moči in razgledanosti, da bi raztrgali mračne vezi, ki so jih oklepale. Najgloblji vzrok pa je bil, ker so že vse pregloboko zabredli v izdajo in nepopravljive, krvave zločine.

¹ Izjava narodnega heroja Franceta Kreseta-Čobana, ki je prisostvoval zaslišanju.



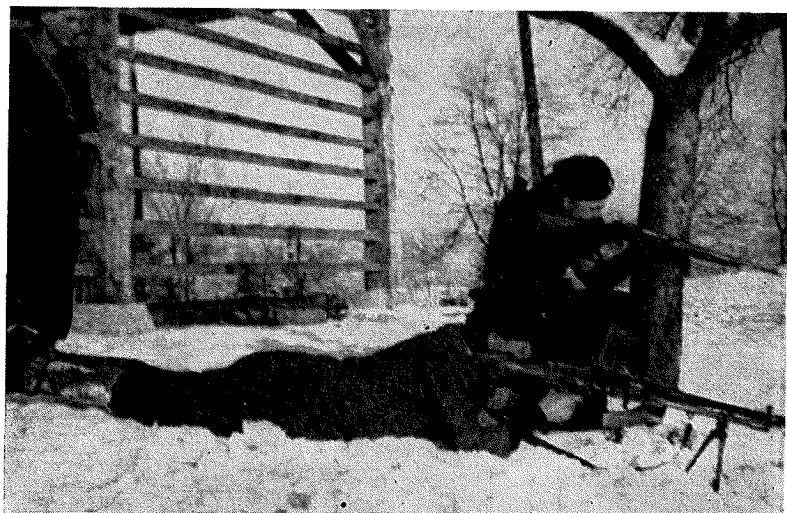
Filip Lovše iz Bizovika
kot član Legije smrti



Filip Lovše
kot četnik Draže Mihailovića



Belogardisti se urijo v orožju pred postojanko v Dobrunjah — pred
strojnico leži semeniščnik Ivan Lovše iz Dobrunj



»Ofenziva od 9.—11. januarja na Sv. Urhu« je napis na hrbtni strani fotografije



Isti napis na hrbtni strani fotografije — s čelado na glavi je Peter Čarman, za njim stoji Jože Jesih, poleg Jesiha sta Filip Lovše in Albin Dimnik, na sredi Anton Jakoš, spredaj pred njim čepi Vincenc Habič



Ob pričetku »ofenzive« so belogardisti pozdravili v svoji sredi tri »vojaške inštruktorje« — Anton Jakoš si je za to priliko nataknil bel trak na rokav



Prvi dan »ofenzive« 9. januarja 1943 so se belogardisti in fašisti fotografirali z ujetim partizanskim kurirjem Francem Pezdirjem, ki so ga takoj zatem ustrelili



Pri lovu na partizanskega kurirja so sodelovali tudi Niko Korošec — s čelado na glavi — »vojaški instruktor« in Anton Jakoš



Italijanski oficirji in belogardisti se vračajo z obiska v Bizoviku — med njimi koraka profesor Janez Grum v drugi vrsti na sredi — za njim stopajo Ivan Korošec in še več belogardistov

Zavrgli so sleherno možnost, da bi še lahko stopili na pravo pot, in so se vedno globlje pogrezali.

V postojankah okoli Sv. Urha so priporniki opazili, da so se njihovi mučitelji iznenada zelo spremenili. Mračni in prestrašeni so se potikali naokrog in puščali pripornike v miru. Prenehali so s pretepanjem in z mučenjem ter se izmikali smrtnim obsodbam. Posebno klavрни so bili člani nekdanjega lažnega Štajerskega bataljona. Vojaški kurat Peter Križaj pa je bil ves iz sebe zaradi smrtne obsodbe svojega »duhovnega sobrata«¹ patra Klementa Norberta.

Klerikalno časopisje je metliškega kaplana poveličevalo kot mučenca za vero in narod, njegov zagovor na Suhorju pa je pokazal, da je bil izdajalec in zločinec. Klavрно in lažno je zanikal obdolžitve in se strahopetno zagovarjal. Na vprašanje, kaj je delal v beli gardi, je odgovoril: »Predvsem sem opravljal službo kurata. Zadnji čas sem bil blagajnik, deloma tudi pisarniška moč, razlagal pa sem tudi katekizem v moderni luči...«¹

Kako so belogardistični vojaški kurati razlagali katekizem v »moderni luči«, nam povedo njihova dejanja. Vojaški kurat Peter Križaj se je v bizoviški postojanki z naslado udeleževal mučenja pripornikov in ni odnehal niti tedaj, če so žrtev izmučili do smrti. Prav taki so bili vojaški kurati po drugih belogardističnih postojankah, o čemer ve prizadeto prebivalstvo dosti povedati.

Po zmagi na Suhorju so začeli partizani rušiti belogardistične postojanke okrog Gorjancev. Že po nekaj dneh je ostalo od šestnajstih vaških straž le še sedem in še iz teh so se posadke zatele pod najbližjo okupatorjevo zaščito.

Vesti o postopnem uničevanju sovražnega gorjanskega obroča so se hitro razširile po vsej Ljubljanski pokrajini. V postojankah okoli Sv. Urha so številni priporniki vznemirjeno čakali, kakšno usodo so jim namenili belogardisti. Večina izmed njih je bila prepričana, da jih bodo pobili. Toda zaradi porazov po Dolenjski si vaški stražarji niso upali toliko pobijati, kot bi radi.

Zmagoviti nastop partizanskih brigad je do kraja uničil nasprotnikovo mišljenje, da je italijanski »pohod«¹ po slovenski zemlji zatrl partizanstvo. Tega niti italijanski okupator sam ni več verjel. Nič manj kot lastni porazi in porazi njihovih poma-gačev jih je že nekaj časa skrbel in begal zastoj »bliskovitega«¹ pohoda nacistov na Sovjetsko zvezo. Zaradi tega so tesneje zategnili verigo, s katero so priklenili nase člane MVAC. Brez oku-

¹ Dokumenti. o belogardistični-mihailovičevski izdaji, I, str. 14.

patorjeve privolitve niso smeli izrekati smrtnih obsodb. Morali so se zadovoljevati z aretacijami sumljivih ljudi, zasliševanjem in mučenjem pripornikov in z odgoni v zapore in taborišča.

Ker belogardisti niso smeli pripornikov pobiti, so sklenili, da jih bodo prepeljali v svoje zapore v belgijsko vojašnico v Ljubljano. Dva dni prej je pripornike obiskal Peter Križaj in jim s hinavsko zaskrbljenostjo govoril: »Ne vem, kaj bo z vami. Mi-slim, da bi bilo dobro, ko bi se še spovedali, preden vas odpeljejo od tod.« Priporniki so predobro poznali Križarjevo skrb za njihovo srečno življenje tostran in onstran groba. Nihče ni nasedel njegovi premeteni vabi.

Dne 3. decembra 1942 so se sešli v belgijski vojašnici priporniki iz poljskih in dobrunjskih belogardističnih zaporov. Marija Leskošek in njena hčerka Heda sta bili nekaj časa skupaj z Julko Kernc in še druge znane sodelavke sta srečavali. S poljske strani sta bili tedaj zaprti tudi Francka in Tilka Maček, z dobrunjske pa Lucija Dežman s hčerko Albinco in Erna Zrimšek. Med priporniki sta bila tudi Franci Klemenc in Slavko Pavčič.

Belogardisti so pripornikom pobrali vse priboljške, ki so jih dobivali od doma. Z njimi so se mastili sami in dražili pripornike. Kadar so jih nagnali na kratek sprehod po kasarniškem dvorišču, so se postavili k oknom, jim kazali bel kruh in klobase iz njihovih paketov, požrešno jedli in se jim režali. Priporniki pa so hirali. Francka Maček je tako oslabela, da je nekoč padla, ko je lezla na zgornji pograd, in se močno pobila. Moral jo je pregledati italijanski vojaški zdravnik. Med pregledom sta prišla v sobo poveljnik belogardističnih zaporov Tone Pipan, s privzetim imenom Gorazd Osojnik — priporniki so ga klicali »far« — in Franc Frakelj, ki je moril po Ljubljanskem barju, da sta se naslajala ob pogledu na sestradane in trpeče pripornice. Ko je zdravnik opazil njune škodoželjne poglede, ju je nagnal iz sobe.

Belogardisti iz okoliških postojank so pogosto prihajali v Ljubljano in »obiskovali« svoje bivše pripornike v »farovžu«. Zanimalo jih je, če so se iz strahu pred ječo in taboriščem morda premislili in bodo spregovorili o stvareh, ki bi jih belogardisti radi zvedeli. Teda prihajali so zaman, priporniki so molčali ne glede na to, kaj jih še čaka. Večkrat je prišel tudi Lojze Dežman in se zadrževal pri tistih, ki jih je poznal. Kadar je obstal pri Luciji in Albinci Dežman, je dejal: »To je pa moja žlahta!«

Vesti o partizanskih zmagah niso vznemirile le belogardistov v okolici Sv. Urha. Prestrašili so se tudi lastniki vevške papirnice, ki so povečevali produkcijo v okupatorjevo in svojo korist. Nikogar izmed njih ni preveval duh upora, ni jim bilo mar streljanja talcev, požigov vasi, umorov in izgnanstva rojakov. Veliko pa so bili pripravljeni žrtvovati za to, da bi ostalo vse pri starem in bi bil ohranjen družbeni red, ki jim je zagotavljal čimveč materialnih dobrin.

Ko so lastniki Združenih papirnic Vevče zvedeli, da jim preti nevarnost z dolenjske strani, od koder so začele takoj po italijanski ofenzivi prihajati vznemirljive vesti o partizanskih zmagah, so hiteli utrjevati okolico papirnice. Okoli zidu, ki obdaja podjetje, so zgradili številne bunkerje, jih povezali med seboj z bodečo žico, teren pa daleč naokrog podminirali. Bunkerje so gradili vse do Zadvora, Sostrega in Dobrunj. Belogardistom so odobrili izdatke za cement, železo, električno napeljavo in jim dodelili brezplačen električni tok v postojanke. Največ so žrtvovali za postojanko na Sv. Urhu, ki je že začela postajati osrednja belogardistična postojanka v bližini Ljubljane. Pozidali so po partizanih požgano mežnarijo na griču in jo preimenovali v belogardistično kasarno. V zgornji del kasarne se je vselila mežnarjeva družina, v pritličju so imeli svoje prostore vaški stražarji, kleti pa so spremenili v ječe.

Postojanka na Friškovcu pred vevško papirnico je služila v prvi vrsti okupatorjevim vojakom kot zavetje pred partizanskimi napadi, pa tudi belogardisti so se pogosto zatekali vanjo. Okupator je namestil v njej radijski aparat z močnim ojačevalcem, ki je od jutra do večera razglašal italijanske in nemške zmage, vmes pa tulil osladne popevčice z vseh vetrov.

Proti večeru so na bloku pod Bizovikom, okoli papirnice in na vseh postojankah zažareli močni žarometi. Goreli so navzven proti temnim gozdovom, od koder je pretilla stalna nevarnost. Čez dan ni bilo slišati kaj prida streljanja v postojankah, pod noč pa je začelo naraščati regljanje vseh vrst orožja in pikanje bomb in granat, kot da se je vnela huda bitka z nevidnimi partizani. V resnici so belogardisti preganjali le svoj strah in so hoteli okolici dokazati, kako dobro so oboroženi.

V mraku in ponoči si niso upali iz postojank ne Italijani ne belogardisti. Ropali in požigali so le podnevi in tako preračunali svoje pohode, da so se s plenom vred še za dne odvlekli na varno. Iz šolske stavbe je bilo mogoče opazovati vsak njihov

pohod. Kamorkoli so se odpravili, so morali po cesti mimo šole ali pa skozi Zadvor po poti zadaj za šolo. Peš, na kolesih in vozovih so prenašali in prevažali naropano blago, za njimi pa so se v razdalji nekaj metrov opotekale ženske z otroki v naročju in poleg sebe. Vpile so, klele in jokale, zahtevajoč, da jim vrnejo vsaj odeje za otroke, žito ali ubitega prašiča, poslednjo kravo, ki se je vlekla za vozom, ali kaj drugega, da bodo mogli živeti. Ker jim niso ničesar vrnili, so vpile, naj jih pobijejo z otroki vred, ker brez vsega tako ne bodo mogli živeti. Pijana svojat ni poslušala krikov in prošenj obupanih žensk. Kdaj pa kdaj je kak belogardist zaostal in z naperjeno puško pričakal ženske. Med vriščem otrok jih je razgnal in se hitro pognal za pajdaši, boječ se, da bi brez njega delili plen.

Naropano blago so največkrat delili na Križavki, nato pa so se razšli vsak na svoj konec. Kadar so belogardisti ropali skupaj z Italijani, so morali molče čakati, da so oni prvi pobrali, kar jim je bilo všeč, za ostanek so se pulili in prepirali njihovi hlapci. Ostudno so preklinjali in drug drugemu vlekli iz rok »bojne trofeje«. Izropani vaščani pa so od daleč gledali, kako je šlo v nič vse, kar so s trudom pridelali in prihranili.

Kadar so se pijani belogardisti vračali s svojih »zmagovitih« pohodov, jih ni bilo nič kaj varno srečavati. Kar na lepem je kdo izmed njih sprožil petelina in ustrelil proti hosti. Zaradi kratkih poznojesenskih dni smo morali že okoli 16. ure pošiljati otroke iz šole, ker je z nastopajočim mrakom streljanje še naraščalo. Če je bilo srečanje z belogardistično kolono neogibno, so se otroci skupaj z učiteljico umaknili v najbližjo partizansko hišo ali pa so po kakšni poljski bližnjici ubrali drugo pot.

Ponoči od 8. na 9. december 1942 so prišli partizani v bližino Selanove postojanke pod Sv. Urhom, da bi razdejali transformator, ki je na dobrunjski strani preskrboval belogardistične postojanke z električnim tokom. Člani postojanke so klicali na pomoč svoje pajdaše s Sv. Urha, iz Bizovika in Polja. Z vseh strani je začela prihajati pomoč, toda belogardisti se niso znašli. Nastala je tolikšna zmeda, da niso ločili svojih od partizanov. Vso noč so neurejeno streljali, največkrat svojim v hrbet. Šele proti jutru, ko se je začelo po malem daniti, so spoznali, da je bila celonočna bitka pravo slepomišenje. Ker niso vedeli, komu bi pripisali ta svoj neuspeh, so obdolžili žene partizanov, stanujoče ob poti, ki pelje od Križavke do Zadvora, češ da so jim one stre-

ljale v hrbet z orožjem, ki so jim ga možje poslali iz gozdov. Vdrli so v njihova stanovanja, preiskali vsak kotiček in premetali sleherni predalček. Ženske so ogorčene spraševale, kaj vendar iščejo, belogardisti pa so kričali nad njimi, naj povedo, kam so skrile puške, iz katerih so ponoči dobivali krogle v hrbet. Ko so ženske slišale, kaj hočejo od njih, se niso mogle zdržati smeha.

»Kar iščite puške, saj niso kuhalnice, da bi jih lahko poskrile!« so jim govorile. Zaradi takih in podobnih pojasnil so belogardisti še huje divjali in grozili ženskam, da bodo vse postrelili, če najdejo le eno samo puško. Tedaj se je oglasila ena izmed žensk, ki bi rada končala komedijo s preiskavo: »Bodite vendar pametni,« jim je dejala, »in pomislite, kako bi se naši možje mogli boriti z Italijani in Nemci, če bi nam ženskam, ki smo doma, poslali svoje puške. Saj vendar veste, da jih imajo še sami premalo!«

Najbolj besen je bil zaradi poraza Lojze Dežman-Žorga. Prve dni decembra 1942 je poslal na Sv. Urha Rudolfa Jurkoviča in Ivana Habiča, sam pa je prevzel Selanovo postojanko. Komaj je dobro začel s komandantstvom, že je doživel poraz, pri katerem se je osmešil z vsemi svojimi belogardisti vred. Zaradi tega je rohnел po hišah, zbijal z vrati in kričal nad ljudmi, da bo dal pobiti, pretepsti in pozapreti vse preklete komuniste in oefarje, njihove družine pa pognal v internacijo.

Še istega dne, 9. decembra 1942 popoldne so odšli belogardisti požigat Podlipoglav. Okupator je že dvakrat požigal v tej vasi, kjer so ostale nepoškodovane le belogardistom naklonjene domačije. Vse, kar so vaščani za silo popravili, da so imeli pod streho vsaj živino in poljske pridelke, so belogardisti tega dne ponovno uničili. Vnovič so požgali tudi domačijo pri Malinskih, na katero so vselej med prvimi navalili.

V prvih popoldanskih urah so šolarji zagledali skoz okna učilnic, kako se dvigajo ognjeni zublji in gost črn dim nad Podlipoglavom. Šolarji iz Podlipoglava so zajokali in hiteli pospravljat šolske torbice. Nič niso vprašali, če smejo domov, in tudi nihče jih ne bi mogel zadržati v šolskih prostorih. Že po nekaj minutah so bili spodaj na cesti in v nepopisnem strahu, kaj je z domačimi, tekli, kar so jih nesle noge, proti domu.

Ko sem se tisto popoldne bližala bloku pod Bizovikom, sem že od daleč zaslišala krohot italijanskih stražarjev. Na bloku

sem zagledala sostrškega kaplana Mirka Gandeta, s katerim so fašisti in belogardisti zbijali neslane šale.

Stopila sem h kaplanu in mu pokazala dim nad gorečim Podlipoglavom. Rekla sem mu, da je sramotno v tako strašnih dneh na tak način zabavati okupatorja. Videla sem, da je tako pijan, da sploh nič ne razume, o čem govorim. »Pri svojih faranih bi morali biti in belogardistom preprečiti, da ne bi požigali domov svojih rojakov!« Kaplan je samo zamahnil z rokami, češ da se ga nič ne tiče, kar se dogaja. Pri tem pa je izgubil ravnotežje in se zvalil v sneg. Med padcem je še izustil prostaški vzklík in obležal kot ubit. Fašisti so tedaj zagnali naravnost hurorski smeh in se pripogibajoč tolkli po kolenih.

Odhitela sem proti mestu, da bi čimprej zgubila izpred oči prizor na bloku. Težko mi je bilo pred fašisti zaradi človeka, ki je pripadal istemu narodu kot jaz sama, pa se je tako daleč spozabljal. Toliko neukih, preprostih ljudi je ohranilo pred okupatorjem svoje dostojanstvo tudi v najtežjih okoliščinah, medtem ko je marsikateri slovenski duhovnik v toliko neodpustnih primerih blatil sebe in svoj narod!

Dva dni kasneje se je na poti iz šole pripodil za menoj komandant Lojze Dežman-Žorga. Komaj sem se še utegnila umakniti v visoki sneg ob cesti, s tako silo je gnal ukradeno motorno kolo. Stalno je drvel po cestah, kot bi bežal pred preganjalci, in se iznenada ustavil pred človekom, s katerim je nameraval govoriti. Prijalo mu je, ko je videl, da se je ogovorjeni presenečen pred njim zdrznil. Nikoli ni hodil peš. Imel je celo zbirko ukradenih vozil: več koles, motor, avtomobil, ki ga je vzel dr. Andreju Jenku v Polju, pa tudi kočijo in belega jezdnega konja si je omislil. Prav tako kot vozila je pogosto menjaval obleke in se gizdalinsko preoblačil. Največ oblek je vzel učitelju Leopoldu Bohincu v Sostrem, njega pa je ukazal odgnati v taborišče Renicci v Italijo. Za menoj se je pogosto pripodil, da mi je pregledal dokumente, zlasti dovolilnico za prehod čez blok.

Ko se je 1. decembra 1942 pripodil z motorjem za menoj, mi je po pregledu potnega dovoljenja s strogim glasom naročil, da se moram v ponedeljek, 14. decembra, zglasiti pri njem v Selanovi postojanki pod Sv. Urhom. Premišljala sem, ali naj se v določenem času zglasim pri njem ali naj preneham s službovanjem. Končno sem se odločila, da pojdem.

Ker je bil decembra že zelo kratek dan, sem prosila šolskega upravitelja za dovoljenje, da predčasno končam pouk. Šolarji iz Dobrunj so me spremili do razpotja, kjer je stranska pot vodila k Selanovi postojanki. Te poti ni smel tedaj nihče uporabljati. Otroci so s strahom gledali za menoj, ko sem jim povedala, da se moram zglasiti pri belogardističnem komandantu.

Tudi mene je skrbelo, kako bom opravila. V prostorno aktovko, ki je bila še pred nekaj urami polna sanitetnega materiala, sem naložila jabolk in počasi stopala proti postojanki. Dva belogardista, ki sta stražila pri vhodnem bunkerju, sta že od daleč vpila, da ne smem naprej. Vendar sem se jima približala na tolikšno razdaljo, da sta me lahko slišala. Povedala sem jima, da me kliče njihov komandant. Eden je takoj zapustil stražarsko mesto, stekel pod okno Dežmanove sobe, ki je bila v zgornjem delu stavbe, in poklical komandanta. Dežman je odprl okno in zaklical belogardistoma, naj me pustita »gor«.

»Na tvojo odgovornost, ne na našo!« se je zadrhl stražar, ki je ostal pri vhodu in počasi odstranil španske jezdece.

Dežman je stal med vrati na vrhu strmih stopnic in me brez pozdrava pustil v sobo. Ko je zaprl vrata za seboj, je odhitel v nasprotni konec sobe, kjer je pod stropom visel velik črn križ, pod njim pa je stala počez iz kota v kot dolga pisalna miza. Sedel je na njen rob, vzel v roke eno izmed pištol, ki so bile razvrščene na mizi, in zavpil:

»Kakor veste, je partizanstvo v razsulu!«

Ker so mi ženske povedale, kako je pred nekaj dnevi potekala bitka za transformator, zaradi katere je imel Dežman še vedno polno prask po obrazu in krvave, temno podplute oči, sem takoj vedela, da me hoče zastrašiti in izkušati.

»Nič takega ne vem,« sem odgovorila.

»Zato vam pa jaz povem, da je tako!« je zarjul. »In še to vam povem, da ste obtoženi sodelovanja z OF!«

Hotela sem vedeti, kdo me je obtožil in zakaj.

»Ni važno!« je kričal s hripavim glasom. »Lahko vas takoj pošljem v internacijo ali pa vas pred šolo vpričo šolarjev ustrelim, da bodo videli, kako bodo vaši možgani obrizgali šolski zid! Take učiteljice ne bodo vzgajale slovenskih otrok!«

Kolikor mogoče mirno sem mu odvrnila, da so bili doslej učenci in njihovi starši še kar zadovoljni z mojim poučevanjem in vzgajanjem.

»Mi pa ne!« je vzrožil. »Toda jaz sem človek, ki ne ubija tjavdan, jaz imam vest! Počakal bom, da pokličejo učitelja Bohinca iz taborišča, in vaju skupaj zaslišal!« S pištolo je tolkel po mizi, da je orožje na nji poskakovalo in spremenilo urejeno vrsto v nered.

Nisem mu odgovorila. Vedela sem, da je izropal Bohinčevo stanovanje in si prilastil vso njegovo obleko. O njegovem in mojem delu pa ni dosti vedel. Molče sem ogledovala sobo belogardističnega komandanta in njeno nenavadno opremo. Ob vseh štirih stenah so bile tesno druga k drugi prislonjene puške. Na nizki postelji jih je bilo toliko, da sem kar čakala, kdaj se bo vdrla pod njihovo težo. Dežman je sledil mojemu pogledu in z glasom, ki se je že unesel, pripomnil: »Same dobre puške!«

»Na orožje se ne spoznam,« sem dejala.

»Mi pa in partizani tudi!« se je zarežal. »Poznam jih. Šest mesecev sem bil v Gorjancih partizan.«

Začudeno sem ga pogledala. »Partizan — špijon!« je hitro pojasnil. »Tudi idealni fantje so med njimi, a so zapeljani od komunistov.«

»Ne vem, o čem govorite,« sem ga prekinila.

»O, vem, da ne veste! Tega še marsikdo drug ne ve! Mi smo do kraja spregledali to partizansko komunistično golazen in jo v glavnem že pospravili. Kar je nismo, jo pa še bomo!« Znova je vzkipeł in povzdignil glas: »Kakšni borci pa so to? Za koga se bore, vas vprašam? Za vero? Za narod? Samo pomislite, kakšen je njihov pozdrav ‚Smrt fašizmu — svobodo narodu!‘ Ali je v tem pozdravu kaj slovenskega, značilnega za naš narod? To je komunistični pozdrav!«

Molčala sem in premišljala, kakšne vrste partizan bi mogel biti ta človek. Takrat ni v tem delu Ljubljanske pokrajine nihče nič vedel o lažnem Štajerskem bataljonu in o pokolih pod Gorjanci.

»Poznate naš pozdrav?« me je vprašal. Odvrnila sem, da ne, čeprav sem vedela zanj. Skočil je predme, se postavil v strumno držo in, poudarjajoč vsako besedo, izrekel pozdrav belogardistov: »Za pet Kristusovih ran — naj pade partizan.' To, vidite, je pozdrav v slovenskem, v narodnem duhu. In po njem se bomo ravnali!«

Belogardisti v okolici Sv. Urha so ta »pozdrav« po svoje pri-krojili in vzklikali: »Za pet Kristusovih ran — naj pogine partizan!«

Zunaj se je že temnilo, a belogardist je še kar naprej govoril. Pravil je, koliko dolenjskih vasi je prehodil in kakšno revščino in umazanijo je videl. Iznenada je zini: »Kakšne hlače so imele na sebi dekleta, ki so nam prišle v roke!« Osupnila sem, a belogardist je nadaljeval, kot bi se sprožil v njem val tesnobnih spominov. V drugačnih okoliščinah bi me njegova pripoved zanimala, takrat pa me je skrbelo, kdaj bom prišla iz postojanke.

»Vi ne verujete v boga, kajne?« je belogardist sredi pripovedi prekinil samega sebe. Ni čakal odgovora in je dalje razpredal svoje misli: »Tudi jaz sem proti farovškim gruntom, a vem, da brez boga ne pojde.«

Po dolgem samogovoru je končno stopil k vratom in jih odprl, rekoč: »Zdaj pa lahko greste! Ko se vrne učitelj Bohinc, vas bom pa spet poklical.«

Belogardisti iz postojank vaških stražarjev v ljubljanski okolici so bili v stalni zvezi med seboj in s člani Slovenske straže v Ljubljani, ki je za svoje potrebe lahko tudi kazensko zahtevala vrnitev internirancev.

Ali si je Lojze Dežman prizadeval, da bi po tej zvezi dosegel Bohinčevo vrnitev iz internacije, nisem mogla dognati. Dejstvo je, da naju ni nikoli skupaj zaslišal.

Decembra 1942 so partizani drugič napadli postojanko na Sv. Urhu in močno obstreljevali cerkveni stolp, od koder so belogardisti s strojnicami streljali proti gozdovom. Med partizani je bil tudi Maks Menart-Karo, ki so mu požgali domačijo na Sv. Urhu, mater in sestre pa odgnali na Rab. Na piko je vzel line v cerkvenem stolpu, da bi uničil strojnična gnezda v njih.

Dne 21. decembra je komandant Dežman vnovič pridrvel za menoj in mi sporočil, da v božičnih šolskih počitnicah ne smem prestopiti bizoviškega bloka, ne glede na to, kakšno dovoljenje imam. Ta prepoved je bila čisto odveč. Na bloku so tisti dan že stale okrepljene straže, vsi prehodi so bili še isti večer zabranjeni, po ljubljanskih cestah pa so že začeli razporejati španske jezdece, strojnice in topiče. Ljubljanska belogardistična Slovenska straža je z okupatorjevo pomočjo pripravljala množične racije po mestu.

Še isto noč so se začeli belogardisti zbirati na zbornih mestih. Vodje patrolj so imeli spiske ljudi, ki jih je bilo treba aretirati. Z aretacijami so začeli ob 22. uri in nadaljevali do četrte ure zjutraj. Ker ponoči niso mogli poloviti vseh osumljenih oseb, so

še čez dan prijemali ljudi kar po cestah in lokalih in nadaljevali z aretacijami še naslednjo noč. Seznam osumljenih oseb so povečali stoodstotno.

Pri božičnih racijah v letu 1942 so sodelovali tudi nekateri duhovniki. Med njimi je bil vojaški kurat Peter Križaj iz Bizovika. Z njim so bili člani bivšega lažnega Štajerskega bataljona iz postojank v poljski in dobrunjski občini. Križaj je hodil po hišah in napovedoval ljudem aretacije v Kristusovem imenu. Med največjimi podivjanci je bil Gabrijel Capuder. V družbi s strahovalcem Ljubljanskega barja Francem Frakljem sta brezobzirno vdiral v stanovanja mnogih Ljubljancev in kar najbolj surovo napovedovala aretacije. Na svojem nočnem pohodu sta prišla tudi v »rdečo hišo«, veliko stanovanjsko stavbo na Poljanski cesti. Pred vstopom v stanovanje Marije Čop si je Capuder potisnil pokrivalo globoko na oči, da ga stanovalci ne bi prepoznali. Čopova je stopila k njemu in mu z naglo kretnjo odkrila obraz. »O, saj vas poznam!« je vzkliknila. »Vi ste Capudrov!« Capuder se je zadrł: »Če ne boste tiho, bom aretiral še vas!« Zahteval je, da gre z njima njen 17-letni sin Miha.

Miha Čop je bil nadarjen in izredno delaven mladinec. Kot član SKOJ je sodeloval v številnih akcijah mladinskih aktivistov OF. Zaradi svoje dejavnosti je bil med prvimi priporniki v postojanki na Sv. Urhu.

Dva tedna pred božičnimi racijami je Miho Čopa aretiral njegov sošolec Alojzij Cafuta, član belogardistične posadke v Bizoviku in morilec kapetana Juša Lesjaka. Aretiral ga je kar v šoli na bežigrajski gimnaziji, vpričo sošolcev in direktorja. Direktor Franc Stopar se je aretaciji v šoli ostro uprl. Toda Cafuta se ni zmenil za njegove ugovore. Po umoru lastnega poveljnika je postal mladenič od sile predrzen. Kdor je tiste dni ugovarjal belogardistom in se upiral njihovim divjaškim ukazom, je moral poslušati vsakovrstne grožnje in pripombe, da se bodo še o pravem času znebili vseh svojih nasprotnikov.

V postojanki na Sv. Urhu so hoteli belogardisti Čopa prisiliti, da bi izdal svoje sodelavce in priznal članstvo v SKOJ. Pretepali so ga tako divje z jermeni, da so mu ranili ledvice, izvedeli pa niso ničesar. Najhuje ga je pretepal podivjanec Ivan Cankar iz Zadvora.

Med zaporom na Sv. Urhu je imel Miha Čop priložnost opazovati »zgodno« življenje vernih belogardistov. Pogosto so molili in se neprestano križali. Ivan Habič jih je po večkrat na dan

nagnal v cerkev k različnim molitvam, hkrati pa so divjali nad priporniki in jih nečloveško mučili. Silili so jih v cerkev in jim ukazovali, naj molijo z njimi. Nekaj kmetov, ki so bili zaprti hkrati kot Miha Čop, se je ukazom uprlo. Izjavili so, da na takem kraju ne bodo molili.

Na Sv. Urhu je Miha Čop doživel partizanski napad na postojanko. Med napadom so ga belogardisti zaprli na podstrežje pozidane mežnarije. S tesnobnim srcem je poslušal streljanje in si želel, da bi partizani vdrli v stavbo in jo uničili. Napad pa je kmalu prenehal in streljanje je zamrlo v daljavi. Po štirinajstih dneh je prišel Miha Čop ves stopen domov in povedal materi o doživetjih v urhovski postojanki.

Polnovna racija ni Mihe Čopa kako posebno presenetila. Predobro je že spoznal okupatorja in njegove pomagače in na sebi občutil, česa vsega so zmožni. Mnogi pa so bili silno iznenadeni, zlasti tisti, ki so jih belogardisti v svoji vnemi, da dosežejo čimvečje število aretirancev, pomotoma zgrabili. V belgijsko kasarno so prignali tudi precej tako imenovanih sredincev, ki se niso opredelili ne na desno ne na levo, popolnoma nepolitične ljudi in celo nekaj svojih simpatizerjev.

Nad 1500 pripornikov, med katerimi je bilo veliko takih, ki so bili vajeni praznovati božič po tradicionalnih običajih, je imelo leta 1942 kaj nenavadne praznike. Že pri vstopu v vojašnico so se belogardisti polastili jestvin, ki so jih aretiranci vzeli s seboj, njihovega denarja in drugih predmetov. Aretiranci so prestradali božične dni in kleli, ko so se med zvonjenjem božičnih zvonov iz številnih ljubljanskih cerkva spominjali naukov katoliške cerkve, da je božič praznik miru in ljubezni.

V belgijski kasarni so belogardistični voditelji pogosto zasliševali pripornike. Med zasliševanjem so jih pretepali in jim grozili s smrtjo. Zasliševali so poveljnik zaporov Tone Pipan, dr. Albin Šmajd, dr. Godnič, Franc Frakelj in drugi. Advokat Šmajd je zasliševal tudi Lucijo Dežman iz Sadinje vasi. Ko je videl vso zabuhlo in modro podpluto od udarcev, je zmajeval z glavo in ji ponudil stol pri peči. Dežmanova je odklonila ponujeni stol in mu stoje odgovarjala. Na vsako vprašanje je odvrnila, da nima kaj povedati. Končno se je Šmajd naveličal izpraševati, pa tudi z udarci ni upal kaj dosti doseči. Če je niso omečili tisti, ki so jo pretepali pred njim, tudi on ni mogel pričakovati, da mu bo kaj povedala.

Zaradi divjanja belogardistov v tako imenovanih božičnih racijah so se zgražali celo italijanski karabinjerji, ki so od blizu opazovali aretacije številnih Ljubljancev in poslušali pritožbe njihovih svojcev, kako ravnaajo z njimi in njihovim imetjem. Karabinjerji so obveščali svoje predstojnike in najhujše podivjance poimensko navajali.

Največ pritožb je bilo proti Gabrijelu Capudru in njegovim najožjim sodelavcem. Kako so o tem pokvarjencu sodili ljudje iz okupatorjevih vrst, kaže naslednji primer:

Med okupacijo je stanoval v Ljubljani, v Medvedovi ul. št. 10, pri gospodnji Anici Pustovi italijanski podoficir Quintino Ortis, doma iz Vidma v Benečiji. Delal je v tehnični sekciji in sodeloval pri oklepanju Ljubljane z bodečo žico. Na območju Bizovika in okolice je spoznal tamkajšnje belogardiste in njihovega komandanta Gabrijela Capudra. Kasneje je imel delo v Polju in izvedel še več podrobnosti o Capudru in njegovih pajdaših. V Ljubljani je stanoval v isti hiši kot Anica Pustova profesor Alfonz Gspan. Proti koncu leta 1942 je ob neki priložnosti Quintino Ortis vprašal profesorja Gspana, če pozna nekega dijaka Capudra. Gspan se je spomnil, da je v nižji gimnaziji poučeval Gabrijela Capudra. Ko je povedal njegovo ime in priimek, je Ortis potrdil, da je pravi. Ogorčen je italijanski podoficir dejal: »Ne morem razumeti, da eksistirajo ljudje, ki tako strahotno uničujejo svoj narod!«

Gabrijela Capudra niso sovražili in obsojali le priporniki, njihovi svojci in uidevni ljudje iz okupatorjevih vrst, ki so imeli z njim opraviti, temveč so se ga skušali znebiti celo lastni pajdaši. Iz bizoviške postojanke je dobival okupator vedno več pritožb in ovadb proti njemu. V pritožbah je bilo navedeno tudi to, da ropa in poneverja denar, ki je skupna last. Pri preiskavi je okupator ugotovil 24.490 lir primanjkljaja. Številnim pritožbam iz Bizovika in okolice so se v času božičnih racij v Ljubljani pridružile še nove. Tedaj je celo okupator uvidel, da se mora vsaj formalno znebiti ljudi, kakršen je Gabrijel Capuder, če noče sebe in svojih pomagačev istovetiti z navadnimi morilci in razbojniki. Dne 1. januarja 1943 je izključil iz MVAC Gabrijela Capudra, Marjana Lavriča in Erika de Pavlisa.¹

Za številne Capudrove zločine so vedeli tudi predstavniki klerikalnega tiska. O Gabrijelu Capudru sem tiste dni govorila

¹ XI. armadni zbor, urad MVAC, N. 157 tajno, 15. januarja 1943. Polkovnik Bruno Lucini l. r.

z urednikom Slovenskega doma, Slavkom Skobernetom in mu naštela nekaj zločinov, ki jih je zagrešil kot komandant bizoviških vaških stražarjev. Skoberne se je zasmeljal in mi odvrnil: »Le kaj bi rekli, ko bi vedeli o njem to, kar vemo mi!«

Škof dr. Gregorij Rožman je vedel za zločine, ki so se dogajali po belogardističnih postojankah in tudi za potek božičnih racij v Ljubljani, toda niti z eno samo besedo ni obsodil zločinskega početja belogardistov, pač pa je za novo leto 1943 napisal pastirsko pismo, v katerem je branil zločince in napadal tiste, ki so obsodili njihovo divjanje.

Pastirsko pismo so brali po vseh župnijah Ljubljanske pokrajine. Župniki in kaplani so za svojim predstojnikom ponavljali njegove besede. »Strahotne laži pripovedujejo...« so brali iz pisma, v katerem je škof zavračal ugotovitve in trditve partizanskega tiska, da se duhovščina osebno udeležuje mučenj in pobijanj partizanov in aktivistov OF. O Katoliški akciji pa so trdili kot njihov škof, da je njen edini namen »pripeljati vse ljudi h Kristusu, da bi mu v javnem in zasebnem življenju zvesto služili,« in zavračali očitke, da bi služila političnim ciljem.

»Resnica je od Boga, laž je od hudiča,« je ugotavljal škof v pastirskem pismu. S svojimi izvajanji pa je dokazal, da mu je drugi del navedenega izreka dosti bližji od prvega. Tega se je tudi zavedal, zato je pisal o izkušnjavah, ki »preizkušajo vero marsikaterega kristjana... Nekateri namreč verujejo v Boga, zdvajajo pa nad Cerkvijo, nad papežem, škofi in duhovniki...« O tem, zakaj verniki 'zdvajajo', pa škof ni razpravljajal, vedoč, da bi moral marsikateri očitek priznati kot resničen.

VII

VAŠKE STRAŽE SO DO KAPITULACIJE ITALIJE SLUZILE FASISTIČNEMU OKUPATORJU

O božiču 1942 se je vrnil iz Legije smrti domov na Sv. Urha mežnarjev sin Polde Selan. Po razkrinkanju lažnega Štajerskega bataljona se je še nekaj mesecev potikal po Dolenjski, ko pa je zvedel, da je nastala na Sv. Urhu belogardistična postojanka, je pohitel domov. Tudi on je bil prav tako kot Lojze Dežman ves spremenjen. Lastni ljudje so ga komaj spoznali in se čudili njegovemu vedenju. Pred odhodom v Gorjance je bil tih in mrk ter vase zaprt človek. Po vrnitvi pa je veliko govoril o svojih »junaštvih« v lažnem Štajerskem bataljonu in Legiji smrti. Članom urhovske posadke, ki niso bili v gorjanskih gozdovih, so se ob njegovem pripovedovanju ježili lasje in groza jih je spreletavala. Kar jim je pravil Polde Selan, je bilo celo zanje prehudo. S strahom so začeli govoriti o njem:

»Ta se je že napil slovenske krvi!«

Tudi Joško Jakoš s Tarnave pod Sv. Urhom je prišel o božiču 1942 za nekaj dni domov. Toda mudilo se mu je nazaj na Brezovico pri Šentjerneju k Milanu Kranjcu, poveljniku drugega bataljona Legije smrti. Milan Kranjc, vojaški kurat Anton Šinkar in Joško Jakoš so sestavljali nekak štab bataljona, zato ni smel predolgo izostati.

Polde Selan pa je ostal na Sv. Urhu in prevzel postojanko v pozidani mežnariji svojega očeta. Njegov prednik, Rudolf Jurkovič, je moral zaradi prevelike nagnjenosti k pijači opustiti mesto komandanta. Polde Selan je začel s pripravami na ofenzivne akcije proti partizanom. Belogardisti na Sv. Urhu, v Dobrunjah, v Bizoviku in v Polju so morali začeti z vojaškimi vajami. Novi komandant je pogosto obiskoval tudi okoliške posto-

janke vaških stražarjev tja do Rudnika, Lavrice in Škofljice ter jim kot nekaj vojaški instruktor posredoval svoje izkušnje.

Iz Kleč se je vrnil tudi Filip Lovše, doma iz Bizovika, tisti, za katerega je pred nekaj meseci dejal v partizana preoblečeni Gabrijel Capuder, da ga mora skupaj z očetom likvidirati. Lovše je imel fotoaparatus in je začel kar po vrsti fotografirati sebe in svoje pajdaše posamič in v skupinah, na pohodih, v postojankah in kjer je pač nanekla priložnost. Na hrbtni strani nekaterih skupinskih fotografij beremo: »Pozimi na ofenzivi od 9. do 11. januarja na Sv. Urhu«. Med vojaškimi vajami je hodil Lovše od skupine do skupine in fotografiral. Najprej je »ovekovečil« sama sebe s puško v roki, nato je šel še pod Sv. Urha v Selanovo postojanko in fotografiral Dežmanove belogardiste v belih zaščitnih haljah. Med njimi je bil zelo aktiven semenišnik Ivan Lovše iz Dobrunj.¹

»Ofenzivo« so urhovski belogardisti imenovali tridnevni pohod v poglške gozdove. Skupaj z okupatorjem so organizirali kombinirano akcijo in se nadejali velikih uspehov. Mislili so, da jim bo ujeti partizanski kurir Franc Pezdir, doma iz Zaloga, pokazal partizanske bunkerje, ki jih bodo obkolili in zajeli v njih partizane, njihovo orožje in razno gradivo.

Franc Pezdir, s partizanskim imenom Čort, je vzdrževal zvezo s IV. operativno cono na Štajerskem in bil med najbolj sposobnimi in zanesljivimi partizanskimi kurirji. V pozni jeseni 1942 je nekega dne ostal čez noč v dobro zakamufliranem bunkerju v kašelskih hribih. Z njim je bil partizan Karel Polk. Naslednje jutro sta se partizana pred odhodom na Štajersko osrbela z živežem pri Polkovi teti v Sostrem. S hišnega praga sta zagledala onstran potoka Dobrunjščica »partizansko« patroljo in jo počakala, da bi se s tovariši pogovorila. Zaradi goste megle nista razpoznala posameznikov. Patroljo so sestavljali v partizane preoblečeni belogardisti s Sv. Urha in okoliških postojank. Že po prvih besedah so belogardisti zgrabili partizana in ju odgnali v urhovsko postojanko. Karel Polk je moral v internacijo, kjer je zbolel in kasneje umrl, Franca Pezdirja pa so belogardisti skušali pridobiti zase. Čort pa je čakal le na ugodno priliko, da bi pobegnil.

Že prvi dan »ofenzive«, dne 9. januarja 1943, so belogardisti gnali s seboj tudi ujetega partizana. Čort jih je odpeljal na zami-

¹ Večino fotografij belogardističnih in domobranskih skupin in posameznikov, priobčenih v tej kroniki, je izdelal Filip Lovše.



Skupina belogardistov pod Jakoševim kozolcem na Tarnavi v Dobrunjah



Skupina belogardistov na Lipoglavu 13. februarja 1943



Andrej Mehle, Anton Jakoš in Alojzij Dežman na Lipoglavu 13. februarja 1943 — na pokrivalih se lesketajo mrtvaška znamenja, znaki Legije smrti



Skupina belogardistov v Podmolniku 24. februarja 1943



»Patrola na počitku v gozdu pri Sv. Urhu dne 25. februarja 1943« je na hrbtno stran slike napisal Filip Lovše — v sredi je najmlajši mežnarjev sin s Sv. Urha Dominik Selan s kučmo na glavi, prvi na levi je Ciril Cankar

niran teren v bližini Razorov pod Pogledom. Ko je eksplodirala prva mina in na kose raztrgala italijanskega oficirja, je partizan izkoristil priliko in zbežal. Ko je bil že izven nevarnosti onstran nemške meje, je odhitel proti svojemu bunkerju v kašelske hribe. Tam pa je čakala nanj zaseda belogardistov. Prijeli so ga in odgnali na kraj, s katerega jim je pobegnil, ter ga pri priči ustrelili.

»Ofenziva« na Pogled je za belogardiste in njihove gospodarje klavrno končala. V pogleških gozdovih so bili tedaj le posamezni partizani, bataljon, ki se je zadrževal na Pogledu, se je premaknil že nekaj dni pred hajko globje na Dolenjsko.

Po okupatorjevem naročilu so morali urhovci po večkrat na teden prehajkati okoliške gozdove, zlasti v smeri proti Pogledu. In Pogled sam in poročati svojim gospodarjem, kje se zadržujejo partizani in v kakšnem številu, kdo jih podpira in vzdržuje z njimi zveze.

Spomladi 1943 so se začeli že bolj pogosto vračati interniranci iz italijanskih taborišč. Med njimi je bila tudi Marija Marolt iz Dobrunj. Takoj po vrnitvi je začela poizvedovati za partizanom Francem Mojškercem — Frenkom in se je ob sleherni priložnosti zanimala, če ni morda katera izmed partizanskih enot v bližini. Belogardist Lojze Ferkolj iz Bizovika ji je povedal, da na vsem Pogledu ni niti kvadratnega metra zemlje, ki ga ne bi pretaknili. »Že od daleč poznam vsako smrekico, če je posajena ali samo zataknjena v zemljo. Če je le malo rumenkasta, jo privzdignem in vselej kaj najdem pod njo,« ji je govoril.

Tako so belogardisti odkrili žico, šli za njo in našli radijsko postajo. Dobili so tudi bunker z živežem in se na vsa usta hvalili, kako uničujejo partizane. Molčali pa so o tem, kako in kolikokrat so jih nagnali partizani. Maks Menart-Karo je imel večkrat priložnost opazovati in preganjati belogardiste po Pogledu. Med njimi je bilo dosti domačinov, ki jih je poznal, in si zlasti zapomnil ključarjevega sina Jožeta Jesiha iz Dobrunj.

Na daljše pohode pa si urhovski belogardisti in belogardisti iz okoliških postojank niso več upali brez zaščite svojih gospodarjev. Dne 22. februarja 1943 so vodili fašiste čez Polico in Javor proti podlipoglavski dolini. Od ovaduhov so zvedeli, da se že nekaj dni zadržuje v bližini Pogleda partizanska četa, v kateri je več domačinov iz dobrunjske in poljske občine. Z obkolitvenim manevrom so jo nameravali zajeti in uničiti.

Nad cesto, ki pelje v Podlipoglav, v tako imenovani Srebrni dragi je zjutraj 22. februarja 1943 počivala desetina partizanov, med njimi 41-letni delavski pesnik in partijski funkcionar Jože Moškrič iz Zadvara. Ko so partizani zagledali izdajalce v močnem spremstvu okupatorja, so se začeli umikati. Toda bilo je že prepozno. Belogardisti so jih zagledali in se skupaj s fašisti pognali za njimi. Moškrič se ni mogel hitro vzpenjati v breg. Bil je tuberkulozen in zelo oslabel zaradi naporov partizanskega življenja. Kmalu je začel zaostajati. Tovariši so ga spodbujali in mu skušali pomagati. Sovražniki so se že toliko približali, da so jih dosegli prvi streli. Partizani so jim odgovarjali in jih zadrževali. Krogla je zadela Moškriča in mu ranila roko v podlaktu. Začel je krvaveti in pešati. Tovariše je prosil, naj ga puste in hite naprej, on pa da bo prišel za njimi. Skril se je v gosto grmovje v upanju, da pojdejo preganjalci mimo. Ti pa so ga opazili in se divje pognali nanj, čeprav je bil ranjen in brez orožja. Zmagoslavno so ga gnali pred seboj v dolino in ga vso pot suvali in zasramovali.

Jože Moškrič je bil tako zelo spremenjen, da ga ni nihče spoznal, niti belogardisti iz dobrunjske občine, čeprav ga je marsikateri izmed njih gotovo že kdaj prej videl ali srečal. Silili so vanj in ga spraševali, kdo je in od kod, h kateri partizanski enoti spada, kdo vse je bil z njim, kje so partizani, koliko jih je in kam so se umaknili. Moškrič je na vsa vprašanja molčal.

Isto jutro kot Moškriča so belogardisti ujeli v Podlipoglavu 23-letnega terenskega delavca OF Franca Habiča, po domače Malinskega. Že večkrat so ga iskali, a se jim je vselej še pravočasno umaknil. Tisto jutro pa jim je po nesrečnem naključju padel v roke. Po isti poti kot Moškriča so uklenjenega gnali na Polico.

Konec oktobra 1942 je prišel na Polico za poveljnika bele garde Danilo Capuder. V klerofašističnem taborišču v Klečah pri Ježici in pri svojem mlajšem bratu Gabrijelu v Bizoviku se je dodobra izučil za uspešno vodstvo belogardistične postojanke. Pri večjih težavah in izrednih primerih je imel za svetovalca poliškega župnika Janka Dolenca. Tudi pri zaslišanju Jožeta Moškriča je bil župnik navzoč. Dolgo in strahotno so ga mučili, da bi spregovoril o stvareh, ki so jih hoteli zvedeti od njega. Ker je molčal, so ga naložili na voz in odpeljali v dolino v Grosuplje. Pred tamkajšnjo belogardistično postojanko so ga vrgli na kup snega, kjer je dolgo ležal in čakal, da so dobili o

njem zaželene podatke. Zvedeli so za njegovo pravo ime in poklic, za njegovo dolgoletno delo v vrstah KP in za tedanje funkcije v organizaciji upora, zaradi katerih je bil že pred enim letom v odsotnosti obsojen na smrt.

Po dobljenih informacijah so Moškriča odpeljali nazaj na Polico in nadaljevali z zasliševanjem in mučenjem. Zdaj so vedeli, da imajo v rokah človeka, od katerega lahko dobe veliko pomembnih podatkov in pojasnil, zato so ga še huje mučili. Toda motili so se, ko so mislili, da bodo izsilili kakršno koli priznanje. Moškrič je molčal do smrti.

Do mraka je trajalo mučenje in zasliševanje. Navzoči so bili Danilo Capuder, župnik Janko Dolenc in fašisti. V mraku so do smrti izmučenega Moškriča odnesli k zunanji steni pokopališkega zidu. Niti sede se ni mogel več držati pokonci. Prislonili so ga k zidu in ustrelili.

Franca Habiča so zasliševali ponoči. Tudi on je vzdržal vse muke in molčal. V zgodnjem jutru so ga odgnali na mesto, kjer so ustrelili Moškriča, in mu ukazali, da si mora sam izkopati grob. Mislili so, da ga bo pogled na krvavo tovariševo truplo in lastni grob pripravil do tega, da bo spregovoril. Ker je molče vztrajal, so ga začeli tako divje pretepati, da so mu izbili oko iz glave. Ležalo je dva metra vstran od mrtvega Habiča. Morilci niso čakali, da bi se zavedel. Nezvestnega so ustrelili v pričo duhovnika Janka Dolenca.

Naslednji dan, 24. februarja, se je zglasil v šentlenarškem župnišču pri župniku Francu Vercetu javorški župnik Alojz Škerlj. Povedal mu je, kaj se je zgodilo z Moškričem in s Habičem. Pri Vercetu je bil prav tedaj Habičev oče, pošten in globoko veren človek. Vsi njegovi otroci so sodelovali v osvobodilnem boju. Najstarejši sin je hiral v internaciji na Rabu, drugi sin in hčerka sta bila v partizanih, najmlajša France in Angelca sta delala na terenu. Oče ni še nič vedel o Francetovi strašni smrti. Upognjen od skrbi in težav je tiho čakal, da bo opravil, kar se je namenil. Ni slišal, kaj sta se pogovarjala sostrški in javorški župnik. Imel je svoje skrbi za dom in otroke. Že trikrat so mu požgali domačijo, ker je dajal vso pomoč okoliškim partizanskim enotam. Celu skromno sestrino hišico nasproti mlina so požgali tačas, ko je bila ženica pri maši. Ob pogledu na strtega starčka župnik Verce ni hotel govoriti o smrti njegovega sina. Naročil mu je, naj pošlje k njemu hčerko Angelco.

Šele po nekaj dneh se je po dolinskih vaseh zvedelo, kako so belogardisti in fašisti pobili na Polici Moškriča in Habiča. Moškričeva žena Pepca in Habičeva sestra Angelca sta odšli na Polico, da bi kaj več izvedeli o njuni smrti in poiskali njen grob. Ker nista nikjer dobili svežega cvetja, sta si oskrbeli šopke iz umetnih rdečih rož. Na Polici so ju belogardisti zasmehovali: »Nevesti gresta, ženinov pa ni!«

Moškričeva je vprašala poliškega župnika, zakaj so ji ubili bolnega in ranjenega moža, očeta treh nedoraslih otrok, čeprav niso dobili orožja pri njem. »Ker je širil komunizem in ni drugega zaslužil,« ji je na kratko pojasnil župnik. Ko je uvidel učinek svojih »človekoljubnih« besed, je pristavil: »Saj dolgo tako ne bi živel. Veliko krvi je izgubil in še tuberkulozen je bil.«

Poliški župnik je govoril o nekakšni spovedi, kar je bila gola laž, Moškričeva pa je hotela še vedeti, zakaj so pokopali moža zunaj pokopališča in brez krste kakor psa. Župnik ji je lepo »krščansko« pojasnil: »Zato, ker je na pokopališču še za naše mrlične premalo prostora.«

Ženski sta spoznali, da postaja pogovor z župnikom čedalje bolj napet, zato sta ga prekinili in odšli. Od domačinov, ki niso odobravalı krvavega početja belogardistov, sta izvedeli podrobnosti o moževem in bratovem umoru.

Belogardisti so uživali ob nečloveškem mučenju in pobijanju ujetih partizanov in terenskih delavcev OF. Pridružili so se jim izdajalci, ki so spočetka vsaj na videz delali za osvobodilno gibanje, v dneh italijanskega uničevalnega pohoda pa so prestopili k beli gardi. Med temi sta bila tudi partizanska dezerterja Riko Metlikovič in njegov svak Salko Elkasović, ki sta 9. marca 1943 v dogovoru z bizoviškimi belogardisti sodelovala pri aretaciji, mučenju in umoru partizanov Lojzeta Kastelica in Staneta Orla.

Riko Metlikovič, po poklicu frizer, je prišel maja 1941 iz Zagreba na Lavrico pri Ljubljani kot podoficir bivše jugoslovanske vojske. Že pred njim so pribežali na Lavrico njegova mati, očim in nečak Aleksander in se nastanili pri Ogrinovih. Ljudem so govorili, da so prišli iz Bele krajine.

Salko Elkasović, po rodu Bosanec, približno istih let kot Metlikovič — okoli trideset — se je že pred vojno naselil na Lavrici pri Semuličevih in živel z Metlikovičevo sestro Slavo, na-

takarico in notorično pijanko. Delal je pri zidarjih in večji del zaslužka zakvartal.

Kmalu po prihodu na Lavrico se je Metlikovič vključil v delo za OF in bil videti zelo aktiven. Med drugimi se je povezal tudi s kovaškim delavcem Francem Vrbcem iz Sel št. 7, predvojnim članom KPS, in njegovo ženo Francko, rojeno Kavčnik, stanujočima v Daljni vasi št. 33 pri Lavrici. Francka Vrbec je o Metlikoviču izpovedala:

»Na terenu se je Metlikovič povezal tudi z menoj in mojim možem, ki ga je dal kasneje ubiti na Sv. Urhu. Vsak dan je prihajal k nam, pestoval najino 4-letno hčerko Milenco in razpravljajal z nama o vseh nujnih nalogah. Širil je Slovenskega poročevalca in zbiral orožje, živež in sanitetni material za prve partizanske enote na Krimu. Pri pogostih italijanskih racijah sem ga vsepovsod skrivala, celo v vodnjaku.

Spomladi 1942 je odšel Metlikovič v partizane. Z njim je odšla tudi Danica Praznik, po domače Gašperjeva z Lavrice, s katero se je razumel. V hribih pa sta se razšla. Danica je kasneje padla, po terenu pa so se širile govorice, da jo je sam ubil. Metlikovič je prihajal nazaj na Lavrico in se sestajal z Daničino sestro Marijo, s katero se je tudi poročil.

Po Metlikovičevem odhodu v partizane sva z možem še nekaj časa vzdrževala z njim stike. Večkrat sem šla tudi sama s kakšnim materialom do partizanov, kjer je bil tudi možev brat Jože Vrbec. Videla sem, da je podpirala partizane in jih obiskovala v gozdovih tudi gospodinja Jerica Praznik-Gašperjeva. Po Metlikovičevem izdajalstvu pa je vsa njena družina z isto vnemo kot prej partizane podpirala belo gardo.

Proti koncu italijanske ofenzive, jeseni 1942, se je Metlikovič pojavil na terenu. Z njim smo videli njegovega svaka Salka Elkasoviča, Ivana Zajca z Lavrice, Janeza Jagra, po domače Kruharjevega z Orljega, Lojzeta Ostermana, po domače Mežnarjevega z Rudnika, Janeza Martinca, po domače Kopičevega iz Sel pri Lavrici, Franca Straha z Lavrice in znana terenska delavca z Rudnika Lada in Zoro Majcen. Bilo je še nekaj drugih, a se jih več ne spominjam.

Po Metlikovičevem nalogu je večkrat prišla k meni Zora Majcen in mi dajala razna naročila. Nama z Zoro se je čudno zdelo, da se Metlikovič s svojimi partizani tako dolgo zadržuje na enem in istem kraju, medtem ko so se druge partizanske enote umaknile že po nekaj dneh. Kmalu smo izvedeli, da

zahaja Metlikovič k belogardističnemu župniku Karlu Zajcu v Rudnik in k salezijancem v grad Lisičje. Na terenu pa se je še vedno izdajal za partizana in nosil znake partizanske uniforme. Največkrat je bil v družbi s Salkom Elkasovičem. Čutili smo, da z njima ni vse v redu, in se ju začeli izogibati.

Lojze Osterman se je nekaj časa zdravil doma zaradi živčne razrvanosti. Neko noč so ga partizani presenetili na domačem seniku. Ko so videli, kako je z njim, so ga pustili, da si opomore. Povedal jim je, da je Metlikovič poslal neko popoldne večji del svojih ljudi po drva, Janeza Jagra in oba Majcna pa obdržal pri sebi. Ko so se drugi vrnili, so bili vsi trije mrtvi. Lojze Osterman in še nekdo sta jih morala pokopati. Pred pokopom se je Janez Martinc mrtvim tovarišem poscal v usta in zavpil: „No, pa še govorite, prekleti komunisti, da boste zmagali!“

Riko in Salko — pod tem imenom so ljudje poznali oba dezerterja — sta se s petimi pajdaši priglasila belim. Ti jim niso povsem zaupali in so Lojzeta Ostermana in Ivana Zajca poslali za nekaj časa na prisilno delo. Janez Martinc jim je baje pobegnil in se skrival do osvoboditve. Riko in Salko pa sta po nasvetu župnika Zajca in salezijancev »partizanila« po okoliških hribih do kapitulacije Italije. Tako sta laže zavajala partizane, jih zvaobljala v zasede in pobijala. Po kapitulaciji Italije je Metlikovič oblekel domobransko uniformo in postal komandant postojanke na Lavrici.

Točen datum, kdaj je Metlikovič zapustil partizanske vrste, je težko ugotoviti. Človeku, ki zbira in pregleduje podatke o njegovem življenju v partizanih, se vsiljuje misel, da je že v gozdove odšel z zahrbtnimi nameni. V Vojnoistorijskem glasniku št. 2, aprila 1951, ugotavlja polkovnik Anton Vidmar v članku »Borbe krimskih partizanov v času tretje sovražne ofenzive« o Riku Metlikoviču:

»Dan pred pričetkom ofenzive je dobil komandir Riko Metlikovič (podoficir bivše jugoslovanske vojske) nalog štaba Šercerjevega bataljona, da gre njegova četa v sestavo četrtega bataljona in da krene takoj v vas Rakitno, kjer bo dobila od štaba tega bataljona nova navodila. Komandir je to odklonil, češ da so borci njegove čete po veliki večini iz Ljubljane in okoliških vasi in da se bodo, ker poznajo teren, tod najboljše borili.«

Riko Metlikovič je postal komandir 4. čete Šercerjevega bataljona maja 1942, je izjavil komisar te čete Tone Jarc iz Črne vasi. Partizan iz Metlikovičeve čete Franc Pečan, delavec z Ižan-

ske ceste št. 120, je avgusta 1942 ogorčen in razočaran pravil svojcem, da je Metlikovič izdajalec in da je bila zaradi njega 4. četa odrezana od bataljona in razhajkana. Italijani so že naslednjega dne, 16. avgusta, vdrli na Pečanov dom in ga skupaj z očetom mitničarjem Francem Pečanom odpeljali. Oče je moral v internacijo, sin pa pred vojaško sodišče, ki ga je obsodilo na 22 let ječe. Ko sta se po kapitulaciji Italije vrnila Pečana drug za drugim domov, so ju po nekaj dneh, dne 2. decembra 1943, prijeli domobranci s Sv. Urha in z Ljubljanskega barja in ju še s tremi tovariši z Ižanske ceste pobili v Obrijah ob Savi, na terenu poljske domobranske postojanke.

Komisar 4. čete Šercerjevega bataljona Tone Jarc je o Metlikoviču povedal še to, da je začel oktobra 1942, kmalu po ustanovitvi Šercerjeve brigade, tožiti, da ga bole noge in se zaradi tega ne more udeleževati borbenih akcij. Prvič je uporabil ta izgovor, ko je brigada napadla belogardistično postojanko pri Trojici za Krimom. Tako dolgo je tožil, da mu je komisar brigade Janez Hribar-Pogačnik dovolil oditi na teren. Odšel je skupaj s svojim svakom Salkom Elkasovičem. Še istega dne pa sta se oba vrnila in dejala komisarju, da zahtevajo terenski delavci OF na Rudniku pismeni odpust iz brigade z navedbo vzroka. »Bil sem poleg,« je povedal Tone Jarc, »ko sta stala pred štabom in čakala na pismeno potrdilo. Ko sta ga dobila, sta takoj zopet odšla.«

Tone Jarc sodi o Metlikoviču dokaj prizanesljivo. To pa največ zaradi tega, ker mu ni bila znana njegova nadaljnja pot. Kot njegovo najslabšo lastnost je navedel, da se je bal akcij in pohodov in da je bil prevelik ženskar. Elkasoviča pa je označil kot krvoločnega človeka.

Časovno vrzel o Metlikovičevem in Elkasovičevem vedenju v partizanih od začetka ofenzive 16. julija 1942 do njunega odhoda na »teren« so izpopolnili nekdanji borci iz njegove čete, ki so se skupaj z njima znašli na Orljem in po hribih nad Podlipoglavom, Sv. Urhom, Bizovikom, Rudnikom, Lavrico in Škofljico. Ivan Zajc z Lavrice je povedal: »Med roško ofenzivo je bil v Podkraju pod Krimom razhajkan Šercerjev bataljon. Riko Metlikovič je bil sprva komandir 1. čete, kasneje 4., Tone Jarc, doma z Barja, pa njen komisar.

Po tej hajki smo se zbrali v šolskem taborišču na Selah pri Pancah v bližini Podlipoglava. Tu je dobila Rikova četa okrepitev in se je vključila v manevrski bataljon. Nato smo odšli na

Polico nad Višnjo goro, dalje v Ambrus in v Šmihel pri Žužemberku. Bataljon je vso pot naraščal z borci, ki so se pretolkli iz Roga. Prešli smo vso Suho krajino. Oktobra 1942 smo prišli nazaj na Krim. Tu je bila ustanovljena Šercerjeva brigada. Ko smo napadali Begunje na Notranjskem skupaj z Notranjskim in Dolomitskim odredom in s sodelovanjem terenske čete ter nam je uspelo razhajkati belogardiste, se Metlikovič ni hotel udeležiti napada. Kmalu zatem se je znašel na Orljem. Jaz sem takrat bolehal in sem se zadrževal pri Zori in Ladu Majcnu. Na okrevanju je bil tudi Janez Jager, po domače Kruharjev, ki je bil ranjen pri napadu na Bizovik 21. oktobra 1942.« Glede Metlikovičevega značaja je Zajc dejal: »V hribih ga niso marali, ker se je izogibal napadov in akcij sploh in ker je bil prevelik babjak. V svojem šotoru je imel cel harem. Bil je nasilen in je slabo vplival na svojo okolico.«

Franc Strah, gostilničar pri Ogrinu na Lavrici, je dejal o Metlikoviču: »Po napadu na belogardistično postojanko v Begunjah je moral Metlikovič na zagovor, ker je sabotiral. Bil sem v njegovi četi in sem ga med napadom večkrat opomnil, da je že čas, da tudi mi stopimo v akcijo, pa ni hotel o tem nič slišati. Pri zagovoru je simuliral, da ga bole noge. Bil je odstavljen kot komandir in je odšel na teren.

Med vojno je bila italijanska postojanka v Ogrinovi hiši. Sem sta se prišla vdat Italijanom Riko Metlikovič in Salko Elkasovič. Videl sem, da je imel Riko na sebi hlače Janeza Jagra in njegovo zapestno uro. To je bilo po umoru Lada in Zore Majcen in Janeza Jagra v začetku marca 1943. Janez in Franc Martinc, Ivan Zajc in Lojze Osterman so se prijaviли okupatorju na Rudniku.«

Tudi terenska delavka OF iz Podlipoglava Angelca Habič, po domače Malinska, se dobro spominja Rika Metlikoviča in Salka Elkasoviča. Povedala je: »Jeseni 1942 smo terenci izvedeli, da se pripravlja hajka na Pogled. Obvestili smo tudi šolsko taborišče na Selih pri Pancah in se skupaj s četo, v kateri je bil tudi Riko Metlikovič, umaknili čez Ljubljansko barje. Spomladi 1943 me je prišel sosed poklicat na njivo in mi dejal, da bi z menoj rada govorila dva partizana. Hitro sem se vrnila domov in odšla s partizanoma, ki sta nameravala pravkar oditi, v hišo. Naglo sta stopila do oken in jih zagrnili. Ta kretnja se mi je zazdela sumljiva, čeprav sem Metlikoviča takoj spoznala in ga smatrala za partizana. Njegov spremljevalec je bil Salko

Elkasović. Metlikovič me je vprašal, če sva bili jeseni z Dežmanovo Pepco iz Sadinje vasi z njimi, ko so se umikali čez Barje. Rekla sem, da ne. Metlikovič se je zasmejal in dejal, če se več ne spominjam, kako nas je on vodil in kako smo skakali čez jarke. Tajila sem, da bi bila zraven. Posmehljivo me je gledal in rekel, da gre še v Sadinjo vas k Dežmanovi Pepci. Pepca pa je bila tedaj že v partizanih. Ko sta izdajalca odšla, je prihitel k meni Franci Hribar s Podlipoglava in me ves zaskrbljen vprašal, kaj sem govorila s partizanoma, ki sta bila pri meni. Bal se je, da sem jima kaj preveč zaupala, in se pomiril, ko sem mu povedala, da sta se tudi meni zdela sumljiva. On je že vedel, da sta izdajalca.«

Že iz navedenega je jasno, da sta bila Metlikovič in Elkasović izdajalca in morilca. Koliko žrtev sta imela na vesti iz okolice, kjer sta se zadrževala po odhodu od partizanov do kapitulacije Italije, je težko ugotoviti. Prvi, s katerimi sta obračunala, ker niso hoteli z njima k beli gardi, so bili elektrotehnik Lado Majcen in njegova sestra Zora, absolventka dvorazredne trgovske šole z Rudnika, in Janez Jager z Orljega, ki sta jih pobila prve dni marca 1943. Teden dni kasneje sta postala njuni žrtvi partizana Lojze Kastelic, 27-letni prometnik, doma iz Škofljice št. 3 (sedaj 127), in 20-letni mizar v pivovarni Union Stane Orel, doma z Malega vrha št. 18 pri Škofljici. Ker nista vedela, da sta postala Metlikovič in Elkasović izdajalca, sta lahko verno šla v nastavljeno past in strašne smrti končala svoje mlado življenje.

Lojze Kastelic je odšel maja 1942 skupaj s starejšim bratom Francem, po poklicu železničarjem, v partizane. V Krimskem odredu je spoznal Metlikoviča in njegovega svaka. Prve dni marca 1943 je odšel s Stanetom Orlom, ki je bil že od marca 1942 v partizanih, za nekaj dni na domači teren. Ko sta zvedela, da je na Orljem skupina partizanov z Rikom Metlikovičem, sta jih poiskala in ostala nekaj dni pri njih. Bivali so v rovih opuščenega rudnika pod hribom Klenom, v večernih urah pa so obiskovali znane partizanske družine. Dne 7. marca 1943 so bili pri Vrbčevih na Selih št. 7. Domača hčerka Angela Vrbec je slišala, kako sta Riko in Salko silila Kastelica in Orla, naj bi šla z njima k beli gardi. Odločno sta odklonila in rekla, da name ravata še isti večer nazaj na Krim. Tedaj sta Riko in Salko spret-

no prikazala vso zadevo kot šalo in jima rekla, naj preložita odhod na naslednji večer, ko pojdetata tudi onadva.

Naslednji večer, 8. marca, so se zopet sešli pri Vrbčevih. Vsi so bili brez orožja. Do tega jih je z zvijačo pripravil Metlikovič. Pred odhodom iz skrivališča jim je dejal, da ne potrebujejo orožja, če gredo malo povasovat. Tudi sam je pustil orožje v jami in prav tako njegov pajdaš Elkasović. Drugi so se ravnali po njunem zgledu. Kastelic in Orel nista slutila, da sta se Metlikovič in Elkasović že dogovorila z bizoviškimi belogardisti, da ju bodo prijeli. Kako sta izdajalca izvedla svojo nakano in izročila partizanska tovariša zverinskim belogardistom, bivšim članom lažnega Štajerskega bataljona in Legije smrti, sta povedala Angela Vrbec, poročena Jamnik, ki je bila navzoča pri aretaciji Kastelica in Orla, in tesar Slavko Pavčič iz Bizovika, ki so ga belogardisti sredi noči prisilili, da je vstal in skupaj z Jožetom Bricljem odnesel ubita partizana iz gozda na bizoviško pokopališče.

Angela Jamnik je povedala: »V začetku marca 1943 sta prihajala nekaj večerov zapovrstjo v našo hišo Lojze Kastelic, po domače Rusov iz Škofljice, in Stane Orel z Malega vrha pri Škofljici skupaj z Rikom Metlikovičem in skupino njegovih partizanov. Igrali so domino in se kratkočasili. Mi smo bili prepričani, da so vsi iskreni partizani. V nedeljo zvečer, 7. marca, sem prisluhnila pogovoru, ker sem slišala, da sta Riko in Salko nagovarjala Kastelica in Orla, naj gresta z njimi v belo gardo. Ker sta odklonila in rekla, da se bosta še isti večer vrnila k svoji enoti nazaj na Krim, je Riko obrnil pogovor in rekel, da se je samo šalil in naj počakata do drugega večera, ko pojdejo skupaj.

Naslednji večer — spominjam se, da je bilo pred pustnim torkom — so spet prišli k nam. Bili so brez orožja, kar se mi je čudno zdelo. Pozneje sem zvedela, da jih je Riko pregovoril, da so pustili orožje v skrivališču. Svojim fantom je dejal, da se čuti tod okoli varnega in da jim ni treba nositi orožja. Posedli so okoli mize kot navadno in začeli igro. Kmalu — že okoli 21. ure — so obkolili hišo bizoviški belogardisti. V hišo so vdrli Stane Bitenc, šepasti Anton Jakoš, Alojzij Svetek in še nekateri drugi in zavpili: ‚Roke u vis!‘. Riko in Salko sta vstala izza mize in se smejala. Belogardisti so se zadržli nad njima: ‚Zakaj se smejeta?!‘ — ‚Ker so tukaj fejest dekleta,‘ je odvrnil Riko. ‚Kaj delate tukaj?‘ so vprašali belogardisti. ‚Malo v vas

smo prišli,' je pojasnil Riko, kot so se najbrž že prej dogovorili. Nato so se spravili nad Kastelica in Orla. Uklenili so ju v verige in tolkli s puškinimi kopiti. Riko in Salko pa sta izginila iz hiše.

Bila sem že v postelji z otrokom, čigar oče je bil v partizanih. Postelja je bila v 'hiši', kamor so vdrli belogardisti. Ko so gnali Kastelica mimo moje postelje, se je sklonil k meni in mi hotel nekaj naročiti za svojega dekleta v naši vasi, s katerim je imel otroka. Svetek je skočil k njemu in ga udaril s puškinim kopitom po glavi. Suknjiče in volnene rokavice so jima pobrali in ju odgnali iz hiše. Moja sestra Rozka Vrbec je še prejšnji večer prinesla Kastelicu večjo vsoto denarja od njegovega brata Jožeta Kastelica z Rudnika. Za ta denar so še isto noč pili pri Jagru, po domače pri Tomaževcu na Orljem. Medtem ko so izdajalci popivali za denar svojih žrtev, sta bila Kastelic in Orel privezana h kolu zunaj pred gostilno. Gostilničarjev sin Johan Jager je bil tedaj komandant belogardistične postojanke na Orljem.

Ko so 8. marca zvečer odgnali Kastelica in Orla iz naše hiše, so nam belogardisti zagrozili, da bodo hišo zasuli z bombami, če še kdaj dobe pri nas partizane. Pridrveli so že naslednji večer in vpili nad nami, kje je Kruharjev Janez. To je bil Janez Jager z Orljega, ki so ga že pred nekaj dnevi pobili skupaj z Lodom in Zoro Majcen. Skušali so le zabrisati sled za njim.

Bizoviške belogardiste sem dobro poznala, ker so me s sestro Rozo in Marijo aretirali že 15. februarja 1943 in odgnali v svojo postojanko. Takrat je nekaj časa Alojzij Svetek zelo skrbel zame. Imela sem hude ozeblin in mi je nosil zdravila. Vedela sem, da bi rad izvedel kaj o bratu Jožetu Vrbcu, partizanu Tomažu, ki je kasneje padel v Branici na Primorskem. Tudi za bunkerje me je spraševal, kje jih imajo partizani. Ker mu nisem nič povedala, me je že naslednji dan po zdravljenju ozeblin pretepel z žilavko. Med pretepanjem je kričal nad menoj, naj le počakam, da mi bo kaj kmalu prinesel Jožetovo glavo.

Najhuje so nas preteпали Stane Bitenc, Alojzij Svetek in Andrej Mehle. Peter Križaj pa nas je silil s spovedjo in spraševal, kje so partizani in njihova skrivališča. Po štirinajstih dneh so nas izpustili in stalno nadzorovali in preiskovali našo hišo.

Stane Bitenc, najmlajši brat Mirka Bitenca, znanega četniškega komandanta za vzhodno Slovenijo, kamor so sodili vsi

četniški odredi — razen odredov na Primorskem, ki je po njihovi razdelitvi sodila v zahodno Slovenijo — je bil še pod komandantom Gabrijelom Capudrom član vaše straže v Bizoviku. Pred vstopom v bizoviško vaško stražo je delal kot nameščenec pri Okrožnem uradu v Ljubljani. Ker se je izkazal kot vnet belogardist in sposoben pretepač, ki je z naslodo sodeloval pri najbolj krutih umorih — pa tudi zaradi slovesa svojega brata — je po Capudrovi izključitvi iz MVAC postal njegov naslednik in je prevzel komando bele garde v Bizoviku.

Kakšna je bila nadaljnja usoda z zvijačo prijetih partizanov Lojzeta Kastelica in Staneta Orla, ki so ju bizoviški belogardisti privezali na Orljem na kol in kot divjaki popivali in besneli okoli njiju, je povedal Slavko Pavčič. Poznal je Rika Metlikoviča in Salka Elkasoviča kot partizana in je bil nekaj časa prepričan, da sta iskrena.

»Spoznal sem ju že kmalu po blokadi Bizovika, ki je bila 27. septembra 1942,« je povedal Pavčič. »Videl sem ju kot partizana na Molniku. Ko pa sta začela še pred umorom Kastelica in Orla prihajati v bizoviško postojanko in se kot partizana vračala nazaj v hrib, sem zasumil, da sta izdajalca. Ko sem slišal, da so umorjeni Zora in Lado Majcen z Rudnika in Janez Jager z Orljega, sem takoj pomislil, da morata biti v zvezi s temi umori Riko in Salko.

Jaz sem se moral pogosto zglašati belim v bizoviški postojanki. Tudi tistega dne, ko sta bila ponoči umorjena partizana Kastelic in Orel, sem se zgasil pri Lazarju na griču in videl v postojanki Rika in Salka. Nekaj čez polnoč so me prišli klicat belogardisti, da moram po dva partizana. Pozvali so tudi Jožeta Briclja, brata Franca Briclja, ki je padel kot talec za Natlačena, da je šel z menoj.

Ujeta partizana Kastelica in Orla so prignali v gozd nad Bizovikom Stane Bitenc, Alojzij Svetek, Anton Jakoš, Franc Jager, Viktor Habič in še nekateri bizoviški belogardisti. Pobili so ju še pred Bizovikom. Kastelica so najprej 'zvezali brez vrvi', to se pravi, da so mu tako prepletli roke in noge, da se sam sploh ne bi mogel rešiti. (Pavčiča sem vprašala, kako je s takim 'vezanjem', pa mi je dejal, da je bolje, če ne vem, ker je to nekaj strašnega.) Tako zvezanega so Alojzij Svetek, Anton Jakoš, Viktor Habič in Franc Jager vsega prestrelili s streli iz pušk, prereševali so ga s strojnicami, glavo pa so mu stolkli s pištolami.

Govorili so, da so ga zato tako razmesarili, ker je imel ,čin' kot partizan. Staneta Orla je Bitenc ubil nekoliko bolj ,človeško'.

Ko sem prišel do pobitega Kastelica — ležal je pod drevesom na Breskvarjevem vrtu — nisem imel kaj pobrati. Ker si brez nosilnice z Bricljem nisva mogla pomagati, sem šel k svojemu stricu, bizoviškemu mežnarju Jožetu Pavčiču, da bi mi dal iz mrtvašnice nosilnico za krste. Ni mi je hotel dati, češ da partizani ne smejo ležati na njej. Iz palic in smrečja sva naredila zasilno nosilnico in nanjo položila razmrcvarjeno truplo. Ko sva stopala čez mostiček pri Breskvarjevih, po domače Švigljevih, so zaradi tresenja stopili možgani iz razbite lobanje in padli na mostiček.

Truplo sva prinesla do voza, ki je stal spodaj na bizoviški cesti, nato sva morala še po Orla, ki so ga umorili više gori v gozdu nad Bizovikom. Ko sva ga položila na voz spodaj na cesti, je bilo slišati kakor vzdih. Alojzij Svetek je ves divji skočil na voz in pognal še nekaj strellov v ubita partizana. Pri tem ju je ostudno psoval in preklinjal. Trupli so odpeljali v mrtvašnico starega bizoviškega pokopališča na griču.

Ker sem po poklicu tesar, sem moral stesati krsti za ubita partizana. Brez krst bi ju sploh ne mogli prepeljati na novo pokopališče pod Bizovikom. Krsti sem pripeljal v mrtvašnico, položil vanju mrtva partizana in zabil pokrov na krsti. Nato so ju z vozom prepeljali na novo pokopališče. Vozil je Andrej Pleško, po domače Vrbinc. Na krstah je sedel partizanski dezertar Franc Židan, se režal in kričal, da sedi tam namesto križa.«

Zjutraj, preden je Pavčič pripeljal krsti na staro pokopališče, je Alojzij Svetek, morilec obeh partizanov, privedel v mrtvašnico Rudolfa Babnika in mu zmagošlavno kazal, kako »junško« so pobili in razmesarili z zvijačo ujeta partizana. Na pokopališču sta bila tedaj tudi Karel in Ivana Ribič, ki imata hišico za pokopališkim obzidjem. Videla sta, kako se je Babnik ob pogledu na nečloveško izmaličeni trupli zadovoljno hahljal. Po osvoboditvi pa nista hotela nič priznati. Svetek se je pred sodiščem zagovarjal, da je iz usmiljenja skočil k pobitima partizanoma na voz in še parkrat ustrelil vanju. Kako je Kastelica ,zvezal brez vrvi', streljal vanj s strojnico in puško ter mu s pištolo stolkel lobanjo, seveda ni povedal. Rudolf Babnik pa je dejal, da sploh ne prenese pogleda na mrliča.

Nekaj dni po umoru Kastelica in Orla so člani urhovske posadke ujeli v Podlipoglavu Jožeta Habiča, brata terenca Franca Habiča, ki so ga belogardisti ujeli in ubili skupaj z Jožetom Moškričem na Polici. Bil je v partizanih in se po kurirski poti vračal iz Stične na Razore pri Podlipoglavu. Huda želja po kaji ga je prignala v bližino domače vasi. Upal je, da bo naletel na koga, ki mu bo priskrbel cigarete. Do kaje je res prišel, a ga je drago stala.

Na poti iz vasi ga je presenetila patrolja belogardistov s Sv. Urha. Pognal se je v beg in morda bi jim bil ušel, da se ni pri Strgarju v Podlipoglavu zapletel v pasjo verigo. Urhovci so mu bili že tik za petami. Brez diha je pritekel še do potoka in ga prebredel, v gozd onkraj potoka pa ni več mogel. Vrgel se je na zemljo, odvil bombo in jo potisnil podse. Toda bomba ni vžgala. Belogardisti so planili nanj in ga zvezali. Spoznal je brata Cirila in Avgusta Cankarja iz Dobrunj in semeniščnika Ivana Lovšeta. Zmagoslavno so ga gnali v urhovsko postojanko. Na poti skozi Sadinjo vas so s puškami in z mitraljezi streljali za zajcem, a nihče izmed belogardističnih strelcev ga ni zadel.

Jožetu Habiču se je posrečilo, da je ukanil belogardiste. Na Sv. Urhu so ga na mežnarjevem vrtu privezali s telefonsko žico k jablani in zastražili. Stražil ga je njemu neznan Bizovičan in mu govoril, da bi ga izpustil, ko bi se upal. Ko so se belogardisti najedli in napili, so začeli z zasliševanjem. Zasliševala sta ga neki Ljubljčanin in Ivan Habič iz Bizovika. Za vsako besedo, ki mu ni prijala, ga je urhovski podkomandant Habič udaril.

Med zasliševanjem je k ujetniku pristopil najstarejši mežnarjev sin s Sv. Urha, Jože Selan, ki je pogosto prihajal k staršem na grič, da je poizvedel, kaj je novega v postojanki. V njegovi hiši pod gričem, kjer je imel mehanično delavnico, je bila postojanka dobrunjskih belogardistov z Dežmanom na čelu. Jože Selan je vprašal zasliševalce, kdo je partizan in kje so ga zalotili. Ko so mu pojasnili, koga imajo in kako so ga prijeli, jim je dejal: »Ta je za pobiti!«

Jože Habič se je zagovarjal, da ni partizan in da se le skupaj z bratom Lojzetom skrivata za nemško mejo. »Saj ste videli, da nisem imel drugega orožja kot pokvarjeno bombo, ki sem jo našel za mejo, ko ste me prijeli,« jim je govoril. Tedaj so ga belogardisti začeli siliti, naj pristopi k njim. »Zakaj pa ne,« je takoj privolil Habič, »pa še brata vam bom pripeljal. Zadosti imava že stradanja in skrivanja.« Belogardisti, ki jim je stalno

primanjkovalo moštva, so Habiča odvezali, mu udarili v roke in sklenili kupčijo:

»Če nam do jutri opoldne ne pripelješ brata, pridemo v Podlipoglav in pobijemo tvojega očeta in sestro!« Bo že kako, si je mislil ujeti partizan, da le pridem iz tega prekletega kraja.

Jože Habič je hitel domov in obvestil očeta in sestro o vsem, kar je doživel. Angelca je hitro zbrala nekaj živeža zanj in za brata, nato sta mu oba z očetom ukazala, da mora takoj iz hiše in na varno.

Naslednje jutro je 'bizoviški vrag' Ivan Habič že navsezgodaj prignal belogardiste s Sv. Urha v Podlipoglav. Vpil je nad Jožetovim očetom, kako grdo ga je njegov sin nalagal. »V tole roko, glejte, mi je segel in obljubil, da bo še Lojzeta pripeljal k nam na Sv. Urha!« je kričal in molil starčku svojo krtico pred oči. Malenski gospodar se je delal nevednega in majal s sivo glavo. O tem, da bi se Jože zgласil doma, ni hotel nič vedeti, ves srečen, da sta sinova na varnem. Hudo mu je bilo za sinom Francetom, ki je umrl na Polici mučeniške smrti, kaj bi bilo, ko bi izgubil še ta dva!

Belogardisti so se podili po hiši in iskali, kaj bi še lahko odnesli iz že večkrat izropanega doma. Ivan Habič je staknil zlatnino pokojne gospodinje. V rokah je težkal zajétno verižico od narodne noše in se zadovoljno muzal. Gospodar pa si je mislil, naj le pograbi razbojnik vse, kar mu pride pod roko, da le otroci ostanejo živi. Plen je potolažil belogardiste. S kletvicami in z grožnjami so odšli iz hiše.

Belogardisti so se na vse načine trudili, da bi prikrili svoje zločine. S pomočjo zlaganih okoliščin so vselej pripravili primerno tolmačenje in jih naprtili partizanom. Likvidacije izdajalcev, ki so jim partizani preprečili zločinsko udejstvovanje, pa so prikazovali kot svoje mučeniške žrtve.

Dne 20. marca 1943 so belogardisti s Sv. Urha in okoliških postojank odkrili v Kučmarjevi hosti pri Polici grobove prvih petih na smrt obsojenih četnikov in njihovih somišljenikov, ki so se na Sv. Urhu pripravljali na pohod v Gorjance. Zagnali so silen vik in krik in širili govorice, kako so jih partizani mučili pred smrtjo.

Oče učiteljiščnika Ivana Pavčiča iz Bizovika je zahteval, da mora biti pri odkopu navzoč njegov nečak, tesar Slavko Pavčič,

češ da je sokriv njegove smrti. Grozil mu je, da ga bo mučil in pobil na isti način, kot je bil mučen in ubit njegov sin.

V komisiji za odkop so bili trije italijanski oficirji, eden izmed njih zdravnik, in še neki slovenski zdravnik, čigar ime je Slavko Pavčič pozabil. S komisijo so šli bizoviški belogardisti pod vodstvom Ivana Habiča, po poti so se jim pridružili še belogardisti s Sv. Urha. Na kraj odkopa so prišli tudi fašisti in skupaj z belogardisti postavili stražo.

Bizoviški mežnar je tako dolgo nadlegoval komisijo, da je pozvala Slavka Pavčiča, naj pomaga pri odkopavanju. Njegov stric je zahteval, da z golimi rokami dviga trupla, vojaški zdravnik pa mu je dal gumijaste rokavice. Zdravnika sta izmila trupla in dokazala okoli stoječim, da so bili na smrt obsojeni ustreljeni.

Številnim radovednežem, ki so se zbrali okoli grobov, je zdravnik pokazal zlate zobe v čeljustih starejšega Jakoša in se čudil, da mu jih partizani niso poruvali. Ko je truplo ležalo v mrtvašnici na Sv. Urhu, mu jih je zdravnik izpulil in jih dal Jakoševim sorodnikom s pripombo, naj jih prekuhajo in brez skrbi zase uporabijo.

Slovesen sprevod, ki se je pomikal skoz Podlipoglav in Sadinjo vas, je iz svojega skrivališča opazoval terenski delavec OF Rudolf Muzga. Na njegovo glavo je okupator razpisal precejšnjo nagrado. Bil je partizan, a se je moral zaradi hudo bolnega želodca vrniti na teren. Skrival se je na Pegutovem kozolcu v Sadinji vasi. Hišna gospodinja mu je vsako jutro prinesla v skrivališče sveže namolženega mleka.

Za Muzgovo skrivališče so vedeli še nekateri vaščani, med njimi tudi taki, ki jim ni bilo prav, da je po vasi pobiral prispevke za OF in živež za partizane.

Dne 24. marca 1943 so v zgodnjem jutru belogardisti obkolili Pegutov kozolec v Sadinji vasi in dobili Muzgo, ki se je v njem skrival. Odgnali so ga v bizoviško postojanko in ga dva dni strahotno mučili. Muzga je klonil in marsikaj priznal. Šel je z vaškimi stražarji v Podlipoglav in jim pokazal grobove belogardista Draga Holozana iz Polja in dveh fašistov, ki so jih partizani presenetili, ko so na lastno pest ropali po Podlipoglavu, in jih postrelili.

V Sadinji vasi je v hiši Lucije Dežman pokazal skrivališče za papir med stropom in podstrešjem. K sreči je bilo že ne-



Filip Lampič, Niko Korošec in Albin Dimnik na šentlenarškem pokopališču
25. februarja 1943



Andrej Mehle in Anton Jakoš na Rudniku 27. februarja 1943

kaj časa prazno. Ko je gospodar Anton Dežman zvedel, da so ženo in hčerko odgnali v internacijo, je prišel s tovariši iz gozdov in odpeljal vso zalogo papirja.

Dva dni po aretaciji je Rudolf Muzga vklenjen stopal po cesti iz Bizovika mimo šolske stavbe v Zadvoru proti sostrški cerkvi. Telesno in duševno zlomljen je gledal v tla. Ob njem so stopali oboroženi fašisti in belogardisti. V cerkvi se je spovedal in obhajal, nato so ga odgnali v Podlipoglav, na kraj, kjer so bili pokopani Drago Holozan in oba fašista, in ga tam ustrelili.

Otroci so prihiteli v šolo z novico, da so videli uklenjenega partizana, ki so ga fašisti in belogardisti gnali streljat v Podlipoglav. Na šoli sta bila tisti dan sostrški župnik Franc Verce in kaplan Mirko Gande. Vedela sta, da se je Muzga pred smrtjo spovedal in obhajal. Tedaj sem se spomnila, kar sem nekoč sama slišala od svojega veroučitelja, da je namreč vsak obhajalec tako dolgo živ tabernakelj, dokler se hostija v njegovem želodcu do kraja ne razkroji. Pri ustreljenem terencu Rudolfu Muzgi še ni preteklo toliko časa. »Torej so streljali v samega ,boga'?« sem vprašala veroučitelja. »Zdaj so vojni časi in je vse drugače,« je pojasnil kaplan, župnik pa je molče odšel iz šolske zbornice poučevat krščanski nauk v »moderni luči«.

Mati umorjenega terenca je preprosila italijanske vojake, ki so bili s fašisti v stalnem nasprotstvu, da je smela sinovo truplo odkopati in prepeljati v mrtvašnico novega sostrškega pokopališča. Truplo je lahko položila v krsto, ni ga pa smela umiti. Ležal je tak, kot so ga odkopali: prekrit s prstjo, zlepljeno s krvjo, do nespoznanja izpremenjen. Šolarji so ga hodili kropiti in mu prinašali cvetje. Bledi in prevzeti z nekim čudnim strahom so odhajali iz mrtvašnice, čeprav so vedeli, da je bil partizan.

Tisti dan, ko so belogardisti prijeli Rudolfa Muzgo, je odšel v Ljubljano k teti svoje žene Franc Tabernik iz Sadinje vasi, poročen v Brezju nad Podlipoglavom. Bil je hudo bolan in je v dogovoru s partizani, ki so stalno prihajali v hišo njegove žene Anice, rojene Smrekar, odšel na zdravljenje. Na poti se je ustavil pri svoji sestri v Dobrunjah. Belogardistom naklonjeni sosedje so ga videli in takoj obvestili vaške stražarje v Selanovi postojanki. Ponj je prišel komandant Dežman in ga odgnal s seboj na zaslišanje. Poslal ga je v Ljubljano, kjer je veliko pre-

stal po belogardističnih in fašističnih zaporih, nato pa je moral v nemško taborišče, od koder se ni več vrnil.

Tako so se zaradi izdaje druga za drugo vrstile številne žrtve. Dne 15. aprila 1943 je izdajalec pripeljal poljske in dobrunjske belogardiste, ki jih je vodil Lojze Dežman, pred partizanski bunker v Mrzli dolini v kašeljških hribih, na robu poljske občine. Pred bunker je spustil belo rutico kot dogovorjeno znamenje in izginil s plačilom v rokah.

V izdanem bunkerju so bili štirje partizani-domačini: Egidij Sever in Hinko Ocvirk iz Vevč ter Viktor Močilnikar in Ivko Bitenc iz Zgornjega Kašlja. Na pozive belogardistov, naj se vda, so partizani odgovorili s strelji. Sprejeli so boj in streljali do zadnjega naboja. Poslednjega so prihranili zase.

Mrtve partizanske borce so belogardisti navezali na vrvi in jih privlekli do ceste. Tam so jih vrgli na voz in odpeljali proti Polju. Za ročko pri vozu se je držal gimnazijec Vinko Rak iz Vevč. Bil je zelo zdelan in oblit s krvjo sovaščanov, ki jih je vlekel s hriba v dolino. V Zalogu so fašisti potegnili mrtve partizane z voza in jih pred šolskim poslopjem fotografirali. Nato so jih zmetali nazaj na voz in odpeljali na poljsko pokopališče. Tamkajšnji grobar Ludvik Remih je povedal, da poljski župnik ni dovolil pobitih partizanov položiti v krste. Remih je krvava in s prstjo zlepljena trupla na skrivaj umil in pokopal. Nato je obvestil svoje, kje so pokopani.

Po končanem boju v Mrzli dolini je Dežman zmagoslavno vodil svoje pajdaše po cesti mimo šolske stavbe nazaj v dobrunjske postojanke bele garde. Pri sebi je imel »bojni plen« — zapestno uro, ki jo je snel mrtvemu partizanu Ivku Bitencu z roke. Podaril jo je svoji nevesti, ki jo je vzela in brez strahu pa tudi brez sramu nosila.

Zaradi bližine gozdov so Italijani zahtevali od belogardistov, da zgrade postojanke z močnimi bunkerji tik pred vhom v Podlipoglav in Podmolnik. Belogardisti so precej časa hodili okoli sostrškega farovža in se ogledovali za primernim prostorom. Toda župnik je hotel imeti mir in je dal belogardistom vedeti, da si ne želi nikakršnih postojank v svoji bližini. Najbrž tudi ni preveč zaupal v njihovo udarno moč in bojevnisko sposobnost.

V začetku aprila 1943 so belogardisti odšli na travnik v bližino Molnika in podmolniške ceste in si ogledali hišo tovarni-

škega delavca vevške papirnice Janeza Gregoriča, po domače Hribarja. Hišni lastnik je bil že od požiga papirnice poleti 1942 v internaciji. Doma je bila žena s sinčkom, ki je hodil v osnovno šolo. Belogardisti so hrupno vstopili in dejali ženski, da bo morala v kratkem iz hiše ali pa ji bodo hišo požgali. Po tej grožnji so odšli in se vrnili 6. aprila zjutraj, ko sta mati in otrok sedela ravno pri zajtrku. Pri priči sta morala iz hiše. Toda Gregoričeva se je postavila za svoje težko prisluženo imetje. Otroka je poslala po svoje sorodnike v Podmolnik, da so prišli z vozom in odpeljali pohištvo. Belogardisti so se hitro znašli in po partizanskih hišah pobrali, kar so potrebovali. Gospodinji so vse do noči obetali, da ji bodo preskrbeli stanovanje, toda ko je napočila noč, je morala k svojim v Podmolnik.

Tako je nastala četrta vaška straža v nekdanji dobrunjski občini. Njen glavni komandant je bil Lojze Dežman, ki je letal iz ene postojanke v drugo, nadzoroval gradnjo bunkerjev in vlival svojim pajdašem pogum, če bi se spopadli s partizani. Na hišnih vogalih so v smeri proti gozdovom zgradili močne bunkerje in skoz line so se zalesketale cevi strojnega orožja. S šolske stavbe so otroci lahko opazovali, kako se je čedna hišica izpreminjala v majhno trdnjavo, okoli nje pa so pohajkovali belogardisti.

Že od februarja 1943 so se vračali interniranci iz raznih taborišč. Njihovi svojci so gledali po cestah, že od daleč hiteli opotekajočim se internirancem naproti in jih spraševali, kdaj se bo vrnil ta in oni in kako se mu godi. Malokdo je vedel kaj točnega in ohrabrujočega povedati. Tudi sama sem jih srečavala in govorila z njimi o življenju v taboriščih, o dogodkih doma in po svetu in o tem, kam pojdejo zdaj, ko so okusili izdajalstvo belogardistov, strahote v njihovih postojankah in fašistična taborišča. Večina izmed njih je odgovarjala, da se morajo najprej okrepiti, šele nato bodo lahko razmislili o tem, kam pojdejo.

Nekega večera, ko se je že temnilo, sem srečala na meji med Bizovikom in Dobrunjami voz z interniranci. Na razpotju, kjer vodi stranska pot proti Dobrunjam, glavna pa proti Zadvoru, je nekaj internirancev poskakalo z voza, da bi peš nadaljevali pot v drugo smer. Pri skoku z voza je eden izmed internirancev padel in se s težavo pobral. V zadregi je stopil k meni in se opravičeval: »Ne zamerite, slab sem še. Nikar ne mislite, da sem pijan!« Mladi fantje, do nespoznanja izpremenjeni, s sle-

dovi pomanjkanja in trpljenja na obrazu, shujšanih teles, s katerih je ohlapno visela slaba, ponošena obleka, so me pripravili skoraj do solz. Toda premagala sem se in z izrazi veselja, da so se vrnili, vsem po vrsti stisnila roko. Dobrunjčani so ostali kar na vozu, fantje iz Zadvora, Sostrega in še iz nekaterih drugih vasi pa so se od njih poslovili. Pri slovesu so skušali z veselimi opazkami na račun tistega, ki je padel, dvigniti razpoloženje in mi pokazati, da so kljub vsemu še vedno dobre volje. Toda vse, kar so rekli, je zvenelo nekam prisiljeno in čutiti je bilo, da jim smeh ne gre od srca.

Vračajoči se interniranci so bili povečini sami mladi fantje, za katere je bela garda upala, da bodo pomnožili njene vrste. Iz taborišč so prihajali na priporočilo duhovščine in bele garde, vendar vsi niso šli v postojanke MVAC. Marsikdo je našel pot v partizane, nekaj pa jih je ostalo — resnično ali le navidežno bolnih — do konca vojne doma.

Tisti teden pred veliko nočjo leta 1943 je bilo na bizoviškem bloku vsak dan veliko ljudi, ki so čakali na prihod internirancev. Prihajali so peš in z vozovi in se ustavljali zunaj žične ograje. Otroci so čuvali konje in vozove, odrasli pa so kot prirasli na ograjo nepremično zrlí skoz bodečo žico v smeri proti Ljubljani, da bi že od daleč zagledali svojega človeka. Med interniranci, ki so se vrnili tiste dni, je bila tudi že na smrt obsojena Marija Marolt iz Dobrunj.

Dne 26. aprila je bil praznik, tako imenovani veliki ponedeljek. Obiskala sem Selanovo vdovo na Devcah v Dobrunjah. V črni nedeljski obleki je slonela v kuhinji na mizi in krčevito jokala. Poleg nje je na pručici sedel šestinpolletni pastorek z dveletnim bratcem v naročju. S široko odprtimi očmi, iz katerih so nezadržano lile solze, je strmel v svojo drugo mater. Mislila sem, da je nesrečno žensko že zopet prevzel spomin na ubitega moža in umrlega sinčka. Toda tokrat je bilo nekaj čisto drugega, kar je Selanovo tako užalilo, da se ni mogla pomiriti.

Pri jutranji maši je v sostrški cerkvi poslušala župnikovo pridigo. Govoril je, da bodo morali »poginiti« vsi, ki so proti veri. Selanovo so te besede hudo prizadele. Njen mož ni bil proti veri, pa je moral vseeno umreti. »Zdelan in lačen je prihajal iz tovarne domov,« je tožila s hlipajočim glasom, »a ni nikoli prej sedel k mizi, dokler nismo odmolili za rajno ženo in mater!« Vnovič je povedala vso strašno zgodbo svoje nesreče. Preklinjala je morilce svojega moža, otroka in nečaka Ivka Bi-

tenca iz Zgornjega Kašlja, ki se je pred kratkim do zadnjega bil v bunkerju v Mrzli dolini. Naštela je vse prijatelje in znance, ki se jih je spomnila in so morali »poginiti« zaradi vernih belogardistov, in pošiljala belogardiste na dno pekla.

Vse drugačno je bilo razpoloženje na domu Marije Marolt. Hiša je bila polna mladih ljudi, ki so zavzeto poslušali pripovedovanje Maroltove o življenju v taborišču, o strašnem trpljenju internirancev na Rabu, o množičnem umiranju in tudi o tem, kako so se združevali v delu za osvobodilni boj, zbirali poročila o dogodkih doma in po svetu in spodbujali trpeče ljudi, da so laže vztrajali. Tudi o obiskih raznih duhovnih gospodov iz Rima in od drugod je govorila. Ti so prihajali v taborišča s podobicami in z rožnimi venci in tolažili sestradane izgnance s plačilom onstran groba. Marsikateri do kraja onemogli in na smrt bolan interniranec je ogorčen odklonil tolažbo papeževega odposlanca in njegove klavrne darove.

Ob slovesu mi je Maroltova podarila oljno vejico z grobov pomrlih rojakov v rabskem taborišču. »Na tisoče jih je pomrlo in še veliko jih bo,« je dejala, »vere v našo pravično zmago pa niso izgubili.«

Z oljno vejico, starodavnim simbolom miru, sem nadaljevala pot. Toda nič takega, kar bi govorilo o miru, nisem srečala tiste dni. Vejico sem shranila kot spomin na rojake, ki so daleč od svojega doma umirali za narodovo svobodo. Razmišljala sem o trdoživosti naroda, ki mu pripadam, spominjajoč se besed pisatelja Ivana Cankarja. V čudoviti prisposobi je govoril o tem, da bi kri, prelita na tej večno izpostavljeni zemlji, že lahko napolnila vse njene doline, narod na njej pa še živi. Trdoživ, kot je, vztraja in premaguje vse težave v nepretrganem boju za svoj obstoj. Večji in mogočnejši narodi so že izginili s površja zemlje in utonili v pozabo, maloštevilni slovenski narod pa raste v boju in trpljenju, govoreč svojim zati-ralcem: »Nikarte, ta burka je stara že tisoč let!«

Te Cankarjeve pesniško izražene besede ni doslej še nobena doba v zgodovini slovenskega naroda v tolikšni meri potrdila kot doba narodnoosvobodilnih bojev v letih 1941—1945.

Slovenski duhovniki so se v tej odločilni dobi, ko se je bilo treba boriti na življenje in smrt za narodov obstoj, povečini odločili za reakcijo in sodelovanje z okupatorjem. Najbolj zagriženi med njimi so se zaradi svojega odkritega sodelovanja z oku-

patorjem bali obračuna s partizani. Zato so nekateri — med njimi tudi vojaški kurat Peter Križaj — že poleti 1942 zaprosili okupatorja za orožje. Ta prošnja se je zdela celo zastopnikom italijanskega XI. armadnega zbora, na katerega je bila naslovljena, tako nenavadna, da je eden izmed njih zapisal na njen rob: »Duhovniško službo pojmujejo tu na povsem originalen način«.

Spomladi 1943 je vojaški kurat Peter Križaj vnovič poslal na isti naslov prošnjo za dodelitev orožja. Pisal je: »Podpisani Peter Križaj, kaplan in kurat MVAC Bizovik, roj. 22. 6. 1913, Zaloška c. 103, stanujoč v Ljubljani, prosim naslovno poveljstvo, da mi ponovno izda dovoljenje za nošenje pištole. Sem kaplan in kurat MVAC na Bizoviku že od meseca novembra preteklega leta... Ko me je poveljstvo XI. armadnega zbora imenovalo za MVAC kurata za okolico Ljubljane, sem prejel tudi pištolo No 933139...«¹

Prvi dan po velikonočnih praznikih, 27. aprila 1943, je Anton Jakoš iz Bizovika, član bivšega lažnega Štajerskega bataljona in Legije smrti, pridrvel z nekaterimi svojimi pajdaši v Sostro. Namenil se je, da bo tudi s silo, če ne pojde drugače, mobiliziral nekaj fantov za postojanko na Sv. Urhu. Tej postojanki, ki je bila najbolj izpostavljena partizanskim napadom in na najslabšem glasu zaradi podivjanosti članov posadke, je ves čas primanjkovalo moštva in so se je izogibali celo belogardistom naklonjeni ljudje.

Anton Jakoš je med prvimi poiskal Juvanovo hišo v Sostrem in zahteval, da gre z njimi 21-letni domači sin Franc Juvan. Fant se je branil in tudi oče in mati nista dovolila, da bi šel z belogardisti. Tedaj je Jakoš potegnil pištolo in na domačem pragu vpricho očeta in matere ustrelil mladega Juvana. Po opravljenem zločinu je s pajdaši »zmagoslavno« odšel po vasi.

Ciklostirani listič »Junaki«, ki ga je za belogardistične vaške stražarje izdajal njihov »Center« na Miklošičevi cesti št. 7 v Ljubljani, je spomladi 1943 pisal: »Okrog naših domov besni boj za zmago vere v Kristusa... Če zmagamo mi, zmaga narod, če pademo mi, padeta narod in vera. Zato moramo zmagati, naj velja, kar hoče.«

¹ Prošnja kaplana Petra Križaja 11. aprila 1943, arhiv urada MVAC.

Okrog slovenskih domov v okolici Sv. Urha pa je tiste dni »besnel« kaj čuden boj. Vojaški kurat Peter Križaj si je v »propagandne« namene oskrbel avtomobil in začel na debelo črno-borzijaniti po vaseh. Po belogardističnih hišah je nakupoval, po partizanskih pa rekviriral prašiče in teleta in jih kar v avtomobilu vozil na prodaj v mesto. Zvečer pa je posadil v avto ali na motorno kolo kakšno dekle in jo odpeljal na zabavo v Ljubljano. Za takšno veselo in potratno življenje je bilo treba kajpak precej denarja.

Okupator je imel vojaške kurate precej časa za navadne člane MVAC. Šele v drugi polovici leta 1943 jih je izenačil z oficirji. Prejemali so po 1400 lir mesečno in dobivali brezplačno hrano. Poleg tega so imeli pravico do nakupa oficirske uniforme.

Križaj seve ni mogel čakati toliko časa. Zanimanje za dekleta in zabavo je bilo preveliko. Poštena dekleta so se ga bala huje kot fašistov, če so ga srečala kje na samem. Njegovim vabilom so se odzvala le nekatera lahkoživa dekleta iz belogardističnih hiš.

Ko se je Križaj vozaril po vaseh in iskal blago za črno borzo, je hkrati opravljal tudi propagandne posle. S seboj je imel najrazličnejšo belogardistično literaturo, pozive v belo gardo, okrožnice z geslom: »Zatrite partizanstvo!« in podobno šaro.

Okupator je take in podobne posle svojih pomagačev podpiral. Vodilnim članom bele garde je dajal dopuste, da so se lahko posvetili »vojaškimi« poslom. Tako so organizatorju bele garde v Polju Janezu Grumu 19. maja 1943 že tretjič podaljšali dopust, kar je razvidno iz njegove prošnje, ki jo je tega dne predložil okupatorju. Prošnja se je glasila:

»Visokemu komisariatu za provinco Ljubljana

Zadeva: Prošnja za podaljšanje izrednega dopusta

Podpisani Grum Janez, sin Karla in Marije Dovč, roj. 19.10.1912 v Spodnjem Kašlju, sedaj suplent klasične gimnazije v Ljubljani, prosim gornji naslov, da mi podaljša do konca meseca junija izredni dopust, ki sem ga dobil z dekretom IV. št. 7378/1 z dne 3.12.1942 in je bil podaljšan z dekretom IV. št. 1086/2 z dne 4.2.1943 do konca meseca marca.

Podpisani pripadam posadki MVAC in želja vojaških oblasti je, da nadaljujem to aktivnost.

S spoštovanjem Grum Janez l. r.

Ljubljana 19. maja 1943 — XXI¹

¹ Iz domobranskega arhiva.

Visoki komisar Ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli je Grumu podaljšal dopust do konca šolskega leta 1942-43. Po kapitulaciji Italije so mu dajali dopust Nemci.

Mobilizacija v vaše straže ni slabo potekala samo v okolici Sv. Urha. Prav takšne težave so imeli po dolenjskih in notranjskih krajih. Težavam z mobilizacijo so se pridružili čedalje hujši spori med voditelji in pokrovitelji vaških straž. Major Karel Novak in njegov zastopnik za Dolenjsko Janko Debeljak sta si prizadevala, da bi iztrgala moštvo klerikalnemu vplivu, duhovščina in klerikalni politiki pa so se hoteli znebiti vpliva Mihaelovičevih oficirjev, zlasti Novaka in Debeljaka.

Hkrati so se reakcionarni politiki zavedali, da nenehno raste NOV v Sloveniji in v vseh drugih pokrajinah Jugoslavije in da se dogodki na svetovnih bojiščih še zdaleč ne razvijajo tako, kot so pričakovali. Zato so postajali vse bolj zaskrbljeni in se zatekali k vsemogočim ukrepom za izboljšanje položaja.

Na škofov poziv so se verniki udeleževali spokornih procesij in prosili boga milosti. Osrednja procesija za vso Ljubljansko pokrajino je bila tiste dni na Rakovniku v Ljubljani. Okupator je to veliko prireditev vsestransko podprl. Vsi bloki v žični ograji okoli mesta so morali biti ves dan odprti. Vse ceste v Ljubljano so bile zatrpane z vozili. Visoki vojaški in politični predstavniki fašizma in njihovi hlapci od najvišjih do najnižjih so gologlavi stopali za »nebon«, pod katerim je škof Rožman nosil monštranco.

Pred Mestnim domom je bilo zbirališče kmečkih voz iz vzhodnega dela Ljubljane. Opazovala sem vrvež in se zanimala, kdo vse se je iz mojega šolskega okoliša udeležil procesije. V gneči sem opazila Svetkovo gospodinjo in njeno hčerko iz Dobrunj, sosedo cerkvenega ključarja Jakoba Jesiha-Lenarta. Ker sem vedela, da so Svetkovi verni, se mi je zdelo naravno, da sta prišli za tako slavnostno priložnost v Ljubljano. Začudila pa sem se, ko sem videla, da se je gospodinja sama napotila v smeri, kamor se je pomikala množica, hčerka pa je odpeljala konja in voz v nasprotno smer in naročila materi, kam naj pride po končani procesiji.

Šla sem za Svetkovo hčerko in jo vprašala, ali sama ne namerava za procesijo. Odvrnila mi je, da se nikakor ne more udeležiti cerkvene slovesnosti. Na moje vprašanje, zakaj ne, je začela pripovedovati, da sploh ne more več v cerkev, odkar



Anton Jakoš, Franc Škerjanc in Franc Židan na Strmencu februarja 1943



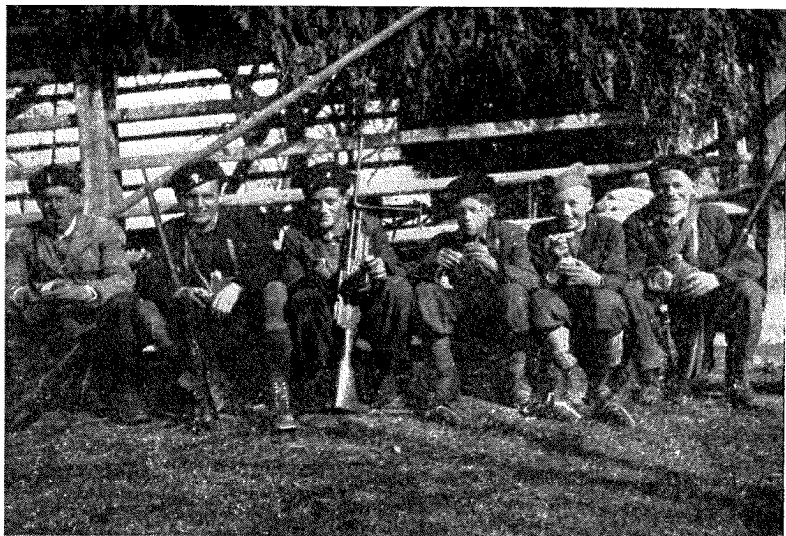
Na Strmencu so belogardisti Filip Lampič, Anton Jakoš in Franc Škerjanc postavili predse pajdaša Franca Židana, da bi prikazali, kako bi radi lovili partizane



Dne 1. marca 1943 je odkorakala v Podmolnik patrulja belogardistov, ki so jo sestavljali od leve proti desni: Ivan Mojšker-Pavšec, Franc Židan-Martinov, Jakob Jager-Kovačev, Filip Lampič-Blekarjev, Ciril Bricelj-Mrkočev, Anton Jakoš-Tarnavčev, Franc Anžič-Benklov in Albin Dimnik-Cunjarjev



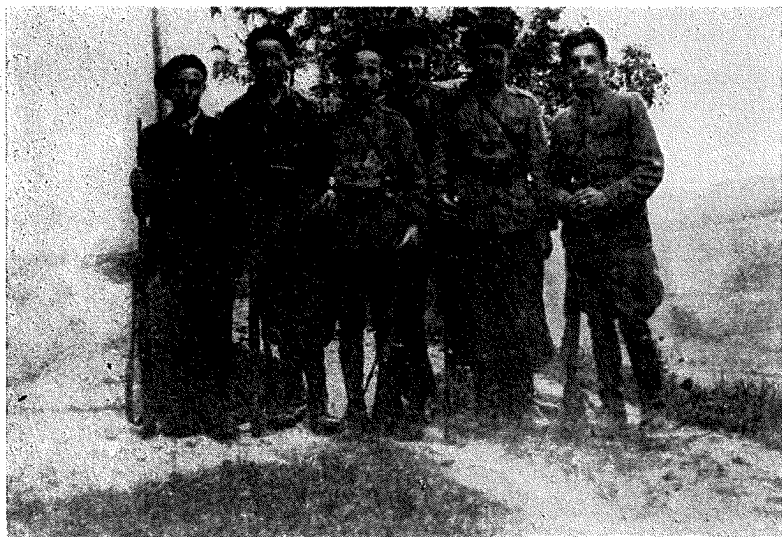
»Patrola na položaju v Sadinji vasi 1. marca 1943«



»Patrola na počitku Št. Pavel 1. marca 1943«



Anton Jakoš in Alojzij Dežman v Reki aprila 1943



»Zaseda na Selah pri Pancah 16. junija 1943«



»Zaseda na Lipoglavu 29. junija 1943« — za šotorom stoji bizoviški vrag
Ivan Habič

vidi, kaj vse se dogaja na Sv. Urhu. »Belogardisti popivajo in veseljačijo vse noči. V postojanko vlačijo dekleta, ki tudi sama letajo za njimi. Po prečutih nočeh pa gredo skupaj v cerkev in brez spovedi stopajo k obhajilu. Na svoje oči sem jih videla,« je, ogorčena nad takim početjem, trdila Svetkova in poimensko naštela nekaj deklet iz znanih belogardističnih hiš. »Zato nočem in ne morem za procesijo, saj niti moliti več ne morem,« je končala svojo pripoved in odpeljala konja in voz na bližnje gostilniško dvorišče.

Šla sem za njo in jo vprašala: »Kaj pa mati? Ali njej ni znano, kaj se dogaja na Sv. Urhu in po drugih belogardističnih postojankah?«

»Seveda ji je znano, pa pravi, da jih bo že bog kaznoval.« Še to sem jo vprašala, kaj sodi o vrednosti procesije, za katero stopajo fašisti in belogardisti, ki skupaj pobijajo naše ljudi. Naštela sem ji imena žrtev iz dobrunjske občine, za katere so vsi vedeli, da so bili dobri in pošteni družinski očetje, pa jih je dal okupator pobiti največ zaradi izdaje belogardistov. Na to vprašanje Svetkova ni odgovorila. Njihov dom v Dobrunjah stoji zadaj za domom cerkvenega ključarja Jakoba Jesiha, pomaknjen v pobočje urhovskih gozdov. Že do tistega dne so Svetkovi marsikaj neprijetnega doživeli, zato jih je skrbelo, kaj vse jih še čaka v prihodnosti.

Cerkvene slovesnosti in priprošnje vernikov, ki so bili pod vplivom klerikalnih političnih voditeljev, pa niso mogle preprečiti nadaljnjega razvoja dogodkov. Niti na to niso mogle vplivati, da bi prenehali z razprtijami in rivaliteto klerikalni organizatorji vaških straž in njihovi vojaški voditelji, ki so si pod vodstvom majorja Novaka prizadevali, da bi pridobili vaške stražarje na svojo stran. Prav tiste dni so nasprotovanja priklopila do takega vrhunca, da je Novak prekinil vse stike s klerikalci in začel snovati svojo drugo ilegalo (prva ilegala je bila lažni Štajerski bataljon). Z novo ilegalo je imel Novak še veliko bolj daljnosežne načrte kot s prvo. V primeru propada fašistične Italije bi jo prikazal zaveznikom kot vojaško formacijo, ki ni sodelovala z okupatorjem. Za vaške straže so pa že vsi vedeli, da delajo z okupatorjem in da jih okupator tudi vzdržuje.

Vendar Novak tudi tega svojega načrta ni mogel izvesti brez okupatorjeve pomoči. Naskrivaj se je z njim dogovoril, da mu je dodelil poseben »teritorij« ob Krki s središčem pri Otočcu

in Družinski vasi, kjer naj bi se zbirali četniki v novo »ilegalo«. Novak je računal s tem, da se bo njegovi ilegali v celoti pridružila Legija smrti, a se je motil. Moštvu vaških straž je vstop v Novakovo ilegalo prepovedovala poleg klerikalnega političnega vodstva tudi duhovščina.

Med tistimi, ki so ostali Novaku in četništvu zvesti, je bil Milan Kranjc, komandant 2. bataljona Legije smrti na Dolnji Brezovici pri Šentjerneju. Kjer pa je bil Milan Kranjc, tam sta bila tudi vojaški kurat Anton Šinkar in Joško Jakoš, ki je pritegnil k četnikom tudi svojega mlajšega brata Gusteljna. O vstopu v ilegalo je zapisal v svoj dnevnik:

»Konec junija 1943 sem sklenil, da grem v ilegalo. To sem povedal Milanu (Kranjcu, op.p.) in šel v Ljubljano, da dobim Strica (ilegalno ime za majorja Karla Novaka, op. p.).

Z njim sem govoril. Rekel mi je, naj se čimprej javim z orožjem. Vrnil sem se nazaj v Belo cerkev in sva skupaj z Gusteljnomo odšla v Ljubljano 1. 7. 1943. Iz Ljubljane pa 2. 7. zjutraj ob pol šestih iz hotela Štrukelj z avtomobilom v logor pri Podlipi. Tu sem zopet videl četnike, govoril sem s Stricem in šel z Gusteljnomo takoj s taksijem naprej do Sv. Treh kraljev, od tod pa v Logatec in skozi do italijanske meje. Stali smo tudi v Rovtah.

Ko smo se vrnili, sva bila z Gusteljnomo dodeljena v staro gardo.«

Proti koncu julija 1943 je okoli 120 četnikov, med katerimi sta bila tudi Joško in Gustelj Jakoš, krenilo z Notranjskega na Dolenjsko proti določenemu področju ob Krki. O tej svoji zadnji poti je Joško Jakoš zapisal še nekaj beležk v svoj dnevnik. Iz njih je razvidno, da ta druga četniška ilegala ni bila nič drugačna od prve. Italijani so vedeli zanjo in jo podpirali.

Pri Metnaju nad Stično se je odcepila devetčlanska četniška patrulja in kot predhodnica odšla proti Šmarjeti. V tej patrulji je bil tudi Joško Jakoš. Naloga patrulje je bila, da na svoji poti prevzema belogardiste tamkajšnjih postojank, ki bi bili pripravljeni vstopiti v novo četniško formacijo, nato bi se setali z Novakovim odredom.

V tistih dneh — od 24. do 28. julija 1943 — so partizanske brigade Toneta Tomšiča, Matije Gubca, Ivana Cankarja in Ljuba Šercerja napadale Žužemberk. Teh napadov sta se udeležili tudi dve četi Zahodnodolenjskega odreda: druga Robkova in tretja Tičkova četa. Četi je vodil odredov komandant Jovo Hostnik.

Odredov komisar Nace Majcen pa je bil s prvo Kotarjevo četo na terenu trebelniškega podokrožja. Po bojih za Žužemberk sta se druga in tretja četa Zahodnodolenjskega odreda vrnili na svoj teren. Komandant Jovo je odbral iz vsake čete po nekaj mož in odšel z njimi še po prvo Kotarjevo četo, nato so se odpravili proti Gabrovki pri Litiji, na tedanjo nemško mejo, po živino.

Precej okrnjeni sta Robkova in Tičkova četa prenočili blizu vasi Stan pod Debencem. Vinko Robek, ki je nadomeščal odsotnega komandanta, je pred počitkom ukazal moštvu, naj ostane čez noč čimbolj strnjeno, in določil stražo. V zgodnjem jutru je prihitel k njemu partizan Pavle s sporočilom, da so četniki v bližini. V nekaj minutah so bili partizani pripravljeni na boj.

V oddaljenosti kakih sto metrov so partizani opazili okoli 120 dobro oboroženih četnikov. Bil je — kot so zvedeli kasneje — Novakov »centralni četniški odred«, ki ga je major Danilo Koprivica vodil na ozemlje ob Krki. Z odredom je bil tudi komandant vseh slovenskih četnikov, kot se je sam imenoval, Karel Novak.

Od skupine se je oddaljilo pet četnikov in odkorakalo proti partizanom. Trije so bili oboroženi z mitraljezi, dva s puškami. Na Robkov klic: »Stoj!« so se začeli oglašati, da so redna jugoslovanska vojska. Na razdaljo deset metrov je Robek ukazal četnikom, da morajo odložiti orožje. Niso se zmenili za njegov ukaz in se korakoma bližali partizanom. Ponudili so jim roke v pozdrav in govorili, da se je njihovo vodstvo že sporazumelo z glavnim štabom NOV za skupne akcije proti okupatorju.

Peterici četnikov je previdno sledil še njihov komandant Koprivica. Partizani so ga prestregli in razorožili. Kričal je, da mu morajo pri priči vrniti orožje, in ponavljal, kar so govorili četniki pred njim. Vinko Robek je hitro presodil položaj. Četnikov je bilo dosti več in bolje so bili oboroženi. Partizanov pa je bilo manj in manj orožja so imeli. Koprivica je kričal, da ne sme pasti niti en strel, ker so zdaj enotni in se bliža kapitulacija Italije. Robku je ponujal cigareto in trdil, da je poslednja, ki jo še ima. Robek ni zaupal četnikom in tudi lažem o sporazumu in poslednji cigareti ni verjel, a je ukazal partizanom, naj Koprivici vrnejo orožje, da se je izognil nepotrebnemu prelivanju krvi. Brez strela so se partizani razšli z Novakovim četniškim odredom.

O srečanju s četniki in njihovih izjavah je Robek takoj obvestil odrednega komisarja Naceta Majcna. Ta je odredil, da morajo nemudoma izslediti četniški odred in ga uničiti, a za njim je izginila vsakršna sled. Šele tretji dan po Robkovem srečanju s četniki so partizani zvedeli, da četniška devetčlanska patrulja popiva po gostilnah v Lakenški dolini. Z njimi hodi Janez Marn-Črtomir in jim pridno pomaga prazniti kozarce.

Partizani so izsledili patruljo v Družinski vasi pri Beli cerkvi, že blizu Otočca. Zajeli so jo skupaj še z osmimi četniki, ki so prišli v Družinsko vas z Otočca. Joška Jakoša je razorožil Vinko Robek. Upiral se je, metal ob tla jugoslovansko vojaško pokrivalo s trobojnico — še nedavno je kot član Legije smrti nosil črno baretko z mrtvaškimi znaki — in kričal, kako si le kdo drzne aretirati oficirja kraljeve jugoslovanske vojske. Iskal je priložnost, da bi ušel, a mu ni uspelo. Ko je uvidel, da ne more pobegniti in da partizani vedo, koga so ujeli, se je vdal in s ciničnim posmehom čakal, kaj bo.¹

Ujete četnike so partizani odpeljali v bližnjo Čužno vas in jih zaslišali. Zaslišanje je vodil komisar Zahodnodolenjskega odreda Nace Majcen. O Jošku Jakošu je imel že toliko podatkov, da mu je lahko brez spominskega dnevnika, ki so ga našli pri njem, dokazal vrsto zločinov. Jakoš je priznal le najbolj očitna dejstva in se izvijal z lažmi in nevednostjo. Ko se je zaslišanje bližalo kraju, je podal izjavo, ki pa ji ni nihče verjel:

»Izjavljam, da je danes brezsmiselno, da se pobijamo med seboj, ker nas že itak streljajo Nemci in Italijani. Mnenja smo vsi, da se neha s pobijanjem in da se začnemo skupno boriti proti okupatorju.«²

Pri zaslišanju Joška Jakoša in njegovih dveh pajdašev Alojzija Širaja in Jožeta Stanovnika so drugi četniki spoznali, kakšnim zločincem so nasedli. Nekateri so prosili, da bi smeli domov, več pa jih je izjavilo, da bi radi ostali pri partizanih. Partizansko vojaško sodišče je obojim ugodilo, Joška Jakoša in njegova pajdaša pa je obsodilo na smrt.

Med partizani Zahodnodolenjskega odreda, ki so ujeli devetčlansko Novakovo predhodnico in osem četnikov z Otočca, je bila tudi partizanka Marija Mojškerc iz Bizovika, sestra bratov partizanov Frenka in Jakoba. Pri blokadi Bizovika 27. sep-

¹ Po pripovedovanju narodnega heroja Vinka Robka.

² Dokumenti o plavogardističnem narodnem izdajstvu, III, str. 17.

tembra 1942 se ji je posrečilo pobegniti iz obkoljene vasi. V Čužni vasi jo je konec julija 1943 iznenadilo kaj nenavadno srečanje. Iz zidanice, mimo katere jo je privedla pot, je zaslišala trkanje na okence in nekdo jo je poklical po imenu. Ko je prišla bliže, je spoznala Joška Jakoša. Pred vojno je prišel kak večer iz Dobrunj pod Sv. Urhom v Bizovik in potrkal na okence njegove doma. Takrat ni vedela, za kakšno pot se bo v bližnji bodočnosti odločil. Molče je opazovala izpremenjene poteze na obrazu svojega znanca. Jakoš ji je ponudil zajeten šop bankovcev, češ da jih ne bo več potreboval. Zavrnila je ponujeni denar, rekoč, da ne mara Judeževih grošev, in se odstranila od zidanice.

Po zaslišanju sedemnajstih četnikov v Čužni vasi je Zahodnodolenjski odred krenil proti Suhi krajini. Na teren, ki so ga Italijani določili Novaku, pa je prišla XV. divizija NOV. Ko so četniki začutili večjo partizansko enoto v svoji bližini, so se takoj umaknili. Pri Ortneku blizu Ribnice se je Zahodnodolenjski odred vnovič srečal z Novakovimi četniki in se z njimi spopadel. Italijani so prihiteli s težkim orožjem Novaku na pomoč in mu pomagali pobegniti.¹

V začetku avgusta 1943 je četrti bataljon Cankarjeve brigade odšel mimo Gabrovke pri Litiji, Primskovega in Police proti Pogledu nad Podlipoglavom v dobrunjski občini. Močno belogardistično postojanko na Polici je obšel in v zgodnjem jutru zavzel položaje na Pogledu. Bataljon je imel nalogo, da napade belogardistične položaje na tem sektorju in omogoči terenskim delavcem OF večjo aktivnost. Zaradi bližajoče se kapitulacije Italije naj bi bataljon sprejemal v svoje vrste ljudi iz Ljubljane in okolice, ki so se namenili v partizane.

Takoj po prihodu je štab bataljona razposlal patrolje na vse strani. Ena izmed njih je naletela na manjšo belogardistično patroljo in se z njo spopadla. Druga, večja patrolja je partizanom skrivaj odnesla zaklanega, že odrtega vola. Belogardistične patrolje so obvestile okoliške postojanke, ki so še isto dopoldne organizirale napad na Pogled.

Partizani so napad pričakovali in se nanj pripravili. Zaradi verjetnega daljšega napadanja številčno dosti močnejših belogardistov — prišli so s Police, Sv. Urha, iz Bizovika, Dobrunj,

¹ Po pripovedovanju komisarja Zahodnodolenjskega odreda Naceta Majcna.

Polja in z Rudnika — in zaradi pomanjkanja vode in hrane so se partizani umaknili nazaj v sestavo brigade, ne da bi izvedli nameravane napade na okoliške belogardistične postojanke.¹

Sredi avgusta 1943 so prišli na Orlje, kjer je postojanko MVAC vodil znani zločinec Viktor Berlot z Galjevice v Ljubljani, še neke nove vrste ilegalni četniki. Ustanovili so Slovenski planinski odred, v katerem je imel glavno besedo zagrizeni nasprotnik NOV kaplan Franc Malovrh, s privzetim imenom Breznik. Tudi glavni intendant odreda je bil duhovnik — Andrej Križman. Med poveljniki posameznih skupin »odreda« je bil dr. Branko Jan, ki je kasneje zagrešil več umorov tudi na območju dobrunjske in poljske občine. K domobrancem na Sv. Urha pa je rad zahajal na »partijo« šaha. Med tistimi, ki so se na ta način kratkočasili v urhovski postojanki, je bil, po lastni izjavi, tudi sostrški kaplan Mirko Gande. Organizatorji ilegalnih četnikov na Orljem, v bližini Sv. Urha in Bizovika so mislili, da bodo v najkrajšem času zbrali 400 mož, a so jih v enem mesecu komaj 60. Konec avgusta se je Slovenskemu planinskemu odredu na Orljem pridružil še Novakov Ljubljanski četniški odred.

Vse te »odrede« so snovali politiki bivše klerikalne in liberalne stranke in njihovih številnih skupin z namenom, da se ob pričakujoči kapitulaciji Italije približajo zaveznikom in jim povedo, da so oni tisti, ki so slovenski narod reševali pred okupatorjem in pred — komunisti.

Medtem ko so Novakovi četniki, imenovani tudi plavogardisti, begali po Dolenjski in Notranjski in je na Orljem pri Ljubljani životarila nova belogardistična »ilegala«, je del klerikalnih politikov iskal stikov z Nemci. Katoliški tabor se je zavedal, da vsa oborožena sila, s katero razpolaga, ne pomeni dosti ne po številu ne po svoji moralni in borbeni vrednosti in da ji bo po zlomu fašizma v Italiji trda predla, če je ne sprejme kateri izmed zaveznikov ali pa novi okupator pod svoje okrilje.

Mrzličnih priprav za primer italijanske kapitulacije se je z veliko vnemo udeleževala tudi katoliška cerkev na Slovenskem. Zaradi neuspeha med »božičnimi racijami« konec leta 1942 je izvedla drugačen manever. S pomočjo belogardističnega propagandnega aparata je razglasila, da bodo partizani ob vdoru v

¹ Po pripovedovanju polkovnika JLA Ivana Piclja-Jona, pomočnika komisarja četrtega bataljona Cankarjeve brigade.

Ljubljano poklali 20.000 Ljubljančanov in prav toliko okoličanov. Opozarjala je ljudstvo, da se je treba pred »strahovlado« OF obvarovati in, računajoč za zaostalostjo vernikov, oznanila ukrepe, ki spominjajo na mračni srednji vek. Napovedala je novo pobožnost petih prvih sobot, na katero naj bi se verniki pripravili s posebno devetdnevnicco.

Pripravljalni odbor za organizacijo nove pobožnosti je pod vodstvom dekana Matije Škrbca sestavil obsežno okrožnico, v kateri je podrobno opisal program »devetdnevnicke za tiste, ki pripravljajo prevrat in pokol«. Molitveni nameni so bili v okrožnici razvrščeni po dnevih:

»1. dan: Za vse sovražnike, ki nameravajo moriti in uničiti vero in cerkev.

2. dan: Za vse tiste, ki netijo razredno, narodno in versko sovrašтво.

3. dan: Za vse tiste, ki pripravljajo naš pokol.

4. dan: Za vse tiste, ki pri pripravah za naš pokol sodelujejo.

5. dan: Za vse tiste, ki k pripravam prevrata in krvoprelitja molčijo, z njim soglašajo ali se ga veselijo in ga želijo.

6. dan: Za vse tiste, ki pokol hvalijo, odobravajo in zagovarjajo, vršijo zanj obveščevalno službo ali vanj nagovarjajo.

7. dan: Za vse tiste, ki prevrat in pokol pripravljajo s tem, da razdeljujejo letake, časopise in brošure, da za zločince in zločine zbirajo ali dajejo denar, pa tudi za vse tiste, ki zločince prikrivajo ali karkoli drugače pomagajo pri izvedbi zločinov.

8. dan: Za spreobrnitev vseh tistih, ki zaradi tujih zmotnih nazorov, zaradi življenjskega napuha in hlepenja po premoženju, oblasti in časti načrtno zamišljajo prevrat in krvoprelitje ter za doseg svojih zločinskih načrtov množico lahkovernih in nepoučenih z goljufivimi upi zapeljujejo in z brezvestnimi ukazi vodijo.

9. dan: Zadoščevanje za vse naše narodne in verske zločine.¹

Tej obrazložitvi molitvenih namenov za izmišljene pokole in neznane klavce, za katere so bili raznašalci laži in organizatorji pobožnosti pripravljeni opraviti devetdnevnicco s pestrim programom vseh vrst litanij, molitev in darovanj, je sledila podrobna razlaga pridig in premišljevanj za vsak posamezni dan.

Devetdnevnicci je čez nekaj dni sledila škofova okrožnica, s katero je škof »pod grehom« prepovedal »vsako prostovoljno sodelovanje z OF, bodisi z gmotnim ali moralnim podpira-

¹ Iz okrožnice pripravljalnega odbora petih prvih sobot, 15. avgusta 1943, str. 4.

njem».¹ Vsem duhovnikom v škofiji in še posebej pridigarjem in spovednikom je naročil, da se morajo pri vprašanju konkretnega sodelovanja z OF ravnati po jasnih načelih katoliške moralke.

V čem pa je bila tista strašna nevarnost, zaradi katere so skušali klerikalci nagnati nerazgledanim ljudem strah v kosti?

NOV Jugoslavije je bila pripravljena na prihajajoče dogodke. Po vseh jugoslovanskih pokrajinah in tudi na slovenskih tleh so rasle in se utrjevale v bojih z okupatorji in domačimi izdajalci številne nove bojne enote. V Ljubljanski pokrajini sta bili v dneh pred zlomom Italije na novo osnovani XIV. in XV. divizija, da onemogočita pobeg okupatorjeve vojske. Na Primorskem sta se že od pomladi 1943 borili z okupatorjem na novo ustanovljeni brigadi Ivana Gradnika in Simona Gregorčiča, na Gorenjskem se je tolkla Prešernova in na Štajerskem Šlandrova brigada.

Dne 31. julija 1943 je IO OF obvestil okupatorjeve pomagače o Mussolinijevem padcu in jih opozoril na radijske oddaje iz tujine, v katerih sta Moskva in London pozivala italijanske vojake, naj se pridružijo jugoslovanskim partizanom. Prav tako je italijanske vojake pozival vodja angleške misije pri glavnem štabu NOV in PO Slovenije major William Jones. Posebno poslanico je poslal belogardistom s pozivom, da odlože orožje in se pridružijo partizanskim brigadam. Svaril jih je pred prestopom v »plavo« gardo, ki da je delo iste izdajalske politike njihovih voditeljev.

Dne 8. avgusta 1943 je glavni štab NOV in PO Slovenije izdal poziv Zapeljanim Slovencem. V njem je pozival:

»Zadnji čas je, da tudi vi, ki so vas preslepili narodni izdajalci in ste prišli za orožje proti lastnemu narodu, spregledate in izročite orožje partizanom.

Ker hočemo napraviti vse, da bi preprečili bratomorilno vojno, ker vemo, da ste v svojih srcih ostali vedno Slovenci, nedvoumno izjavljamo:

1. Nikomur, ki bo izročil orožje NOV in PO Slovenije, se ne bo nič zgodilo. Svobodno bo lahko šel na svoj dom.

2. Odprta so vrata v našo vojsko vsem, ki so uvideli prevaro in hočejo popraviti greh, ki so ga zakrivali nad slovenskim narodom, ko so stopili v vrste bele garde — s tem, da

¹ Revija Katoliška akcija 1943, št. 3—6, str. 127.



»Na Pogledu 1. julija 1943«



Jože Moškrič, grafik,
rojen 2. 3. 1902 — ubit 22. 2. 1943



Franc Habič-Malinski, kmečki sin,
rojen 6. 11. 1919 — ubit 23. 2. 1943



Ob ustanovitvi vaške straže na Rudniku pri Ljubljani marca 1943, katere komandant je bil profesor Janez Grum, so pohiteli na slavnost tudi belogardisti z Dolenjske; po poti so se ustavili v Kastelčevi gostilni pri Mihatu, se napili in nagnali domači hčerki, da sta se z njimi fotografirali



Izdajalec Riko Metlikovič, kasnejši komandant domobranske postojanke na Lavrici

primejo za orožje in gredo v boj za dokončno osvoboditev in združitve slovenskega naroda pod vodstvom NOV in PO Slovenije.

Hitlerjevi fašisti bodo še skušali divjati nad slovenskim narodom. Prva dolžnost vsakega zavednega in poštenega Slovenca je, da vse sile na razpolago za popolno uničenje fašizma...

Največji zločin nad narodom delajo danes tisti, ki hočejo nadaljevati z bratomorno vojno...

Zato vas pozivamo: Premislite in spreglejte! Pridružite se NOV in PO Slovenije!»

Tako so partizanski borci pozivali zapeljane rojake v svoje vrste, pripravljeni, da jim spregledajo njihovo izdajalstvo. Klerikalci so jim odgovorili z že navedeno objavo »devetdnevnice«, naslovljene najbolj zaostalemu delu slovenskih vernikov, na skrivaj pa so že paktirali z Nemci. Liberalci pa so imeli načrt, da bi s pomočjo srbskih in bosenskih četnikov ali pa klerikalnih vaških straž uničili partizane, »dokler je tukaj še okupator«¹, nato pa bi odhiteli zaveznikom naproti.

Novakov centralni četniški odred, v katerem je bil tudi v kapetana povišani Milan Kranjc, se je 3. septembra 1943 utrdil v Grčaricah in nestrpno čakal na pomoč četnikov iz Gorskega Kotara in Like. Četniški komandant Danilo Koprivica je prosil za pomoč tudi vaške stražarje iz okoliških postojank. S svojimi ljudmi in s pomočjo četnikov in vaških stražarjev, ki jih je pričakoval, bi udaril na Kočevski Rog. Toda pomoči ni bilo od nikoder. Le italijanski okupator je svojim pomočnikom navozil v Grčarice ogromno orožja, municije in raznega blaga. Toda tudi ta poslednja pomoč, ki so jo Novakovi četniki prejeli od Italijanov, jih ni mogla več rešiti.

V noči od 7. na 8. september 1943 je brigada Ljuba Šerčerja obkolila Grčarice in jih po treh dneh obleganja in obstreljevanja zavzela. Med padlimi četniki je bil tudi Milan Kranjc, ki je maja 1942 začel uriti na Sv. Urhu prvo četniško skupino za boj proti partizanom. Pogosto je govoril ljudem, da bo »nekaž velikega dosegel ali pa poginil«². Ko so se v Grčaricah rušili zidovi nad njim, je najbrž spoznal, da z njegovim velikim pričakova-

¹ Iz listine v arhivu javnega tožilstva SRS, št. 4042.

² Iz neobjavljenega rokopisa Iva Pirkoviča »Belogardizem«.

njem ne bo nič. Težko pa, da je pred smrtjo pod ruševinami spoznal tudi zgrešenost svoje poti.

Tako so prej kot v enem letu končali trije izmed organizatorjev prve četniške skupine na Sv.Urhu: Dobrivoj Vasiljevič, Joško Jakoš in Milan Kranjc. Konec treh vidnejših vodij četniškega izdajalstva pa ni spametoval njihovih sodelavcev in jih odvrnil od nadaljnjega sodelovanja z okupatorjem. Namesto da bi ob kapitulaciji Italije poslušali pozive NOV in odšli v njene vrste, so še naprej sledili svojim krivim prerokom, ki so jih vnovič pripeljali v vrste okupatorjevih hlapcev.

Ko so maja 1942 borci iz II. grupe odredov polovili na Sv.Urhu prvih pet četniških sodelavcev, so ti izjavljali, da v hribih za dve vojski ni prostora. Po kapitulaciji Italije pa je bilo v njih naenkrat dovolj prostora za nič koliko vojska. Voditelji klerikalnih in liberalnih političnih skupin in raznih vojaških formacij so ustanovili poveljstvo slovenskih goščarjev in poslali poveljnikom belogardističnih vaških straž navodila, naj se njihovo moštvo z orožjem in municijo odpravi v gozdove.

Taka navodila so prejeli tudi komandanti vaških straž na Sv.Urhu, v Bizoviku, Dobrunjah in Polju. Izpremenjeni naziv ni iznenadil belogardistov. Že od začetka svojega aktivnega sodelovanja v okupatorjevih vrstah so bili vajeni preimenovanj in vsakovrstnih ukazov. Kot aktivni apostoli KA so vstopili v Slovensko legijo, kot prvi slovenski četniki so odšli v Gorjance. V gorjanskih gozdovih so se izpremenili v 'partizane' lažnega Štajerskega bataljona, iz njih so se vrnili kot člani Legije smrti in postali vaški stražarji-belogardisti, ki jih je okupator imenoval prostovoljna protikomunistična policija (MVAC). V neprestanih razprtijah so njihovi voditelji ustanavljali razne plave in bele »ilegale«, ob kapitulaciji Italije pa so postali slovenski goščarji, dokler jih ni sprejel v svoje vrste nemški okupator in jim dal spet nov naziv: slovenski domobranci.

Belogardisti na Sv.Urhu in v okoliških postojankah niso utegnili razmišljati o novem nazivu. Imeli so drugačne, dosti hujše skrbi: kam naj se umaknejo, da ne padejo v roke partizanom, kako in s čim naj odpeljejo orožje in municijo, kdo naj gre v goščo in kdo ostane doma. Nazadnje so se odločili, da pojdejo vsi skupaj v postojanko na Orlje, kjer je bil tedaj komandant Cene Habič iz Bizovika. Na Orljem bodo čakali navodil iz Ljubljane. Glede orožja in municije so odločili, da bodo, če

ne bo šlo drugače, s silo pobrali kmetom konje in odpeljali vse, česar ne bodo mogli nositi.

Lojze Dežman, ki je zadnje mesece nadzoroval vse belogardistične postojanke v dobrunjski občini, je zbežan tekal od ene do druge. Precej strahu mu je nagnal v kosti delavec vevške papirnice Janez Gregorič iz Zadvara št. 40. V njegovi hiši je Dežman ustanovil še četrto belogardistično postojanko, medtem ko je njen gospodar hiral v internaciji. Teden dni pred kapitulacijo Italije se je Gregorič vrnil domov k pregnantni družini v Podmolnik. Rad bi se vselil nazaj v svoj dom, za katerega sta oba z ženo vse življenje garala in hranila vsak dinar. Hotel je dognati, kaj je s hišo, in sklenil, da si jo bo od blizu ogledal.

Od južne podmolniške strani se je napotil čez travnike in se neopažen približal grmičju na koncu svojega vrta. Razklenil je vejevje in zagledal številne bunkerje okoli hiše. Za njihovo izgradnjo so belogardisti pobrali ljudem v okolici ves gradbeni material, ki so ga imeli pripravljenega za razne pozidave in popravila svojih domov. Hišna okna, nekoč polna rož, so bila zazidana. Iz ozkih strelnih lin je pobliskavalo orožje in mu branilo dohod v lastni dom. Gregorič ni dolgo strpel v grmičju. Stopil je naprej do žičnih napeljav. Tedaj ga je zagledal Lojze Dežman in se zadril nad njim, kaj išče v postojanki.

Gregorič dotlej ni poznal Dežmana in tudi ni vedel, da je komandant postojanke. Povedal mu je, da je hišni lastnik in da bi se zdaj, ko je ves oslavljen zaradi hiranja v taborišču, rad vselil nazaj v svojo hišo. Dežman se je izgovarjal, da je moral zasesti njegov dom na okupatorjev ukaz in da mora biti še vesel, ker so mu ga očuvali pred partizani. Tedaj se je Gregorič zasmeljal in mu dejal, da se upa priti sam ali s četo partizanov ob vsaki uri podnevi ali ponoči do postojanke in jo uničiti. »Še opazili ne bi, kdaj bi se vam približali, kot niste mene, dokler nisem stal pred vami. In nikar ne mislite, da jih bodo tile bunkerji zadržali, če bodo hoteli priti.«

Dežman je prebledel in ni nobene več znil. Gregorič mu je s tihim zadoščenjem pravil o razpoloženju ljudstva v Italiji in napovedoval skorajšnji konec vojne. Zaradi vtisa, ki so ga njegove besede napravile na belogardiste, je nekoliko laže odšel od svojega doma.

Naslednje dni je Dežman skrbno prebiral sporočilo poveljstva slovenskih goščarjev glede ukrepov vaških stražarjev ob kapitulaciji Italije. Sklenil je, da bo odšel z belogardisti iz vseh

treh dobrunjskih postojank, ki so bile tiste dni v mehanični delavnici Jožeta Selana, v zaseženi hiši Janeza Gregoriča in v mežnariji na Sv. Urhu, na Orlje, kjer je bilo določeno zbirališče goščarjev iz Ljubljane in okolice. Nato je odšel k Svetkovim v Dobrunje in zahteval od domačega sina par konj za prevoz orožja in municije. Janez Svetek, bodoči gospodar, je ogorčeno ugovarjal in se upiral, pa ga je Dežman s pištolo primoral, da je popustil. Ker pomeni par konj za kmeta veliko vrednost, je Svetek sklenil, da bo na skrivaj zasledoval belogardiste in jim ob prvi priložnosti vzel s silo odpeljana konja.

V soboto, 11. septembra 1943, so se belogardisti iz urhovske okolice odpravili na Orlje. Vodili so jih Lojze Dežman, Polde Selan, Ivan Korošec in vojaški kurat Peter Križaj. Svetek je pazil, kdaj in kam se bodo premaknili. Ko so še isti večer odšli proti Dolenjski, je šel za njimi. Po poti so goščarji večkrat počivali, izpregli konje in jih pustili, da so se pasli po gozdnih jasad. Svetek se je konjem tiho približal in poklical svoja dva. Dobro sta poznala gospodarjev glas in mu sledila nazaj v svoj hlev.

Goščarje iz Bizovika sta odpeljala na Orlje »bizoviški vrag« Ivan Habič in naslednik Gabrijela Capudra Stane Bitenc. Komandant belogardistične postojanke na Orljem Cene Habič, tretji izmed razvpitih bratov Habičev, je sklical k posvetovanju komandante vaških straž iz vzhodnega dela ljubljanske okolice. Po posvetovanju je Stane Bitenc zbral vse goščarje okoli velikega križa in jih svečano zaprisegel. Nato so se spet in spet sestajali in se posvetovali do noči.

Dogodke na Orljem in precejšen del poti po Dolenjski je skupaj z bizoviškimi, dobrunjskimi in s poljskimi belogardisti sodoživljal tesar Slavko Pavčič. Opis teh dogodkov dopolnjuje izdajalski odnos bele in plave garde do osvoboditeljev slovenskega naroda v dneh italijanske kapitulacije in osvetljuje njune klavrne poizkuse, da bi se z ostanki svojih razbitih oddelkov rešili v naročje zaveznikov. Slavko Pavčič je izpovedal:

»Nekaj dni po objavi popolne kapitulacije Italije sta prišla v zgodnjih jutranjih urah pome sovaščana Franc Škerjanc in Franc Anžič. Škerjanc je zavpil nad menoj: 'Gremo!' Ker sem bil obut v zelo slabe čevlje, sem se hotel preobuti, a mi Škerjanc ni pustil. 'Jih ne boš več rabil!' je zakričal nad menoj in me pognal iz hiše.

Na poti po gozdni grapi proti Orljemu smo srečali semeniščnika Ivana Lovšeta iz Dobrunj in dijaka Franca Jagra iz Bizovika, ki sta se vračala z Orljega. Lovše se je ustavil pred menoj in vprašal spremljevalca, kam me ženeta. Ko sta mu povedala, da na Orlje, je začel divje kričati, da me ni treba nikamor gnati. 'Tega je treba kar pobiti, kar pobiti!' je besnel kot obseden. Lovše me ni sovražil le zato, ker nisem hotel vstopiti v belo gardo. Njegovo sovraštvo je segalo še nazaj v predvojne čase, ko je njegova mati osem let služila za deklo pri moji materi. Čeprav nisem imel nič pri tem, me tudi zaradi tega ni mogel trpeti.

Škerjanc pa je bil takih misli, da bo za ubijanje še dosti priložnosti. Moral sem naprej na Orlje, kjer sem videl vse živo domačih belogardistov, prihajali pa so še iz okoliških postojank in iz Ljubljane. Pridružili so me skupini partizanskih simpatizerjev, med katerimi so bili tudi Martin Bolta, Jože Avsec in Jože Bricelj iz Bizovika. Beli so nas stalno nadlegovali z vprašanji, kam so se premaknili partizani, s katerimi smo v zvezi. Odgovarjali smo jim, da ne vemo.

Do noči smo stali zastraženi na robu gozda in opazovali, kaj se dogaja okoli nas. Videli smo, da se belogardisti pripravljajo na odhod, in se bali, da nas bodo še prej postrelili. Ko se je znočilo, pa so nas gnali s seboj na Dolenjsko. Hodili smo vso noč in proti jutru dospeli v gozdove pri Šentjurju blizu Grosupljega. Tu smo čez dan počivali. Dobili nismo ne jesti ne piti. Še pred nočjo so belogardisti zvedeli, da bodo partizani vsak čas zasedli Grosuplje. Ukazali so nam, da se moramo vtihotapiti na grosupeljsko železniško postajo in zažgati vagone z nafto. Upirali smo se, a ni nič pomagalo. Pod močno stražo so nas gnali proti Grosupljemu, toda do postaje nismo prišli, ker so nas že prej zaustavile partizanske straže.

Proti jutru so se nam pridružili belogardisti, ki jih je vodil meni dobro znani Danilo Capuder. Pribežali so iz gradu Boštanj pri Mlačevem in skupaj z nami nadaljevali pot proti Turjaku.«

Danilo Capuder je kmalu po umoru delavskega pesnika Jožeta Moškriča in terenca Franca Habiča odšel s Police v Šentjur pri Grosupljem. Tja ga je zvalil župnik Viktor Švigelj, ki si je dolgo zaman prizadeval, da bi v svoji fari ustanoval belo gardo. S pomočjo Danila Capudra, ki je imel v novičenju belogardistov in pobijanju partizanov in aktivistov OF

dobro izkušnje, se mu je kmalu posrečilo zbrati okoli sto vaških stražarjev, za katere je dobil od okupatorja 115 pušk. Danilo Capuder, ki je v Bizoviku govoril Mariji Maroltovi, da je bolj »za administrativne posle«, je mobiliziral s pištolo v roki, župnik pa mu je pomagal s pridigami, v katerih je javno razglašal, da je prekleta mati, ki je rodila partizane, naj farani pljujejo v obraz partizanskim ljudem in jih ovajajo okupatorju.¹

Ob kapitulaciji Italije je večji del šentjurške posadke ušel, preostale pa je Capuder še z nekaterimi belogardisti iz grosupelske okolice odgnal v grad Boštanj, od koder so jih pregnali partizani.

O nadaljnji usodi nekaterih belogardistov iz okolice Sv. Urha in partizanskih ljudeh, ki so jih gnali s seboj, je Slavko Pavčič povedal:

»Ko smo dospeli do turjaškega gradu, je bilo tamkaj že vse polno belogardistov in plavogardistov. Med njimi sem opazil tudi nekaj ujetih partizanov in partizank. V moji bližini je stala skupina ujetnikov, med katerimi je zlasti vzbujala mojo pozornost postavna partizanka. Iz njenega pogovora z drugimi ujetniki sem spoznal, da je morala biti iz Ljubljane. Kmalu sta prišla ponjo in še po nekega moškega iz iste skupine, ki je moral biti po moji presoji izobraženec, dva belogardista in ju odgnala s seboj. Takoj zatem smo iz bližine zaslišali več strellov. Vsi smo vedeli, da sta padla pod njimi ujeti partizan in partizanka.

Po dveh urah je naša skupina zapustila Turjak. Krenili smo proti Zapotoku, kamor smo prispeli že o mraku. Nas sta Metod in Franc Škerjanc gnala proti hlevu neke zapotoške domačije. Spotoma sem opazil v tamkajšnji šoli skupino plavogardistov, ki so sodili ujete partizane. Prav tedaj, ko smo stopali mimo šole, so dva ustrelili. Tudi na vrtu za hlevom, kamor so nas zaprli in zastražili, je zasedalo nekakšno sodišče in kar na hitro pošiljalo ljudi v smrt. Ravno tedaj, ko smo se bližali hlevu, je eden izmed obsojenih padel pod streli.«

Tiste dni je bilo v Zapotoku in okolici okoli 1500 belogardistov in plavogardistov. Najprej so se zbrali na Turjaku, kamor so ob kapitulaciji Italije hitele razbite enote vseh vrst nasprotnikov NOV. Podpolkovnik Josip Dežman je odločil, naj večina

¹ Iz razprave pred okrožnim sodiščem v Ljubljani, Ko 159/46.

teh enot krene na Zapotok in naprej proti morju zaveznikom naproti. Toda Zapotok in okoliške vasi so že obkoljevali partizani. Beli in plavi goščarji so mrzlično tekali po vasi, ugrabili, kaj bi, sodili in streljali ujete partizanske borce. Od jutra do večera so s strahom prisluškovali naraščajočemu regljanju partizanskih strojnic. Vsevprek so padala vprašanja, kam naj krenejo, kje je rešitev, kje so zavezniki, kje Nemci in kje poročila iz Ljubljane. Bili so kot v vrtincu deroče, kalne vode. Utapljali so se in grabili za sleherno bilko, ki jim je priplavala naproti. Toda nobena izmed njih ni mogla pomeniti rešitve zanje. Pa vendar je bila rešitev čisto blizu. Le roko bi iztegnili in jo ponudili rojakom-partizanom, ki so bili pripravljeni, da jo sprejmejo za skupni boj proti še nepremaganemu, a že omahujočemu novemu okupatorju — nemškemu nacizmu. Kdor je našel to pot, je bil rešen, vsi drugi so drveli lastni pogubi naproti.

Tak je bil položaj v Zapotoku, ko so tja prispeli belogardisti iz poljske in dobrunjske občine s sovaščani, ki so jih gnali s seboj in jih zaprli v enega izmed vaških hlevov. A niso bili dolgo zaprti. Slavko Pavčič je povedal: »Iznenada je priletela na vrt za hlevom težka mina in se razletela v bližini 'sodnega zbora'. Dvoje ljudi je raztrgala na kosce, več pa huje ranila. Nastal je preplah. Nihče ni hotel več poslušati ukazov belih in plavih komandantov. Vse je bežalo iz vasi. Tudi bizoviška belogardista, ki sta nas stražila, sta zapustila stražarski mesti in hitela za drugimi. V hlevskih vratih je kmalu zatem zarožljaj ključ. V hlev je stopil gospodar in nam povedal, kakšen je položaj v Zapotoku. Pognali smo se iz hleva in bežali vsak na svojo stran.«

Ob kapitulaciji Italije sta bila v bližini Zapotoka tudi klerofašistični Slovenski planinski odred in Ljubljanski četniški odred, ki sta se od ustanovitve sredi avgusta 1943 do prvih septembrskih dni zadrževala največ na območju od Orljega nad Bizovikom do Podlipoglava. Pogosto so ju obiskovali razni klerikalni in liberalni vojaški strokovnjaki, med njimi tudi major Karel Novak, in ju obveščali o razvoju dogodkov. Planinski odred je vodil kapetan Albin Cerkvenik-Triglav, ki je še nedavno poveljeval belogardističnim skupinam v italijanskih »specialnih«
arditskih bataljonih. Njegov pomočnik in po lastni izjavi

»referent za organizacijo« redne jugoslovanske vojske na slovenskih tleh je bil kaplan Franc Malovrh-Breznik.¹

Dne 7. septembra 1943 sta se Slovenski planinski in Ljubljanski četniški odred pomaknila na Dolenjsko. Dva dni zatem sta Cerkvenik in Malovrh v bližini Turjaka zvedela za popolno kapitulacijo Italije. Tedaj sta svoje čete in četice preimenovala v »Slovensko vojsko« in se postavila na čelo »Vrhovnega Poveljstva Slovenske Vojske« s sedežem v Velikih Laščah. S tem nazivom sta privabila v svoje vrste nekaj razkropljenih vaških stražarjev in v imenu »Velike Slovenije v sestavi Velike Jugoslavije« začela izdajati ukaze.²

Cerkvenik in Malovrh sta kmalu vnovič preformirala svojo vojaško enoto v brigado s štirimi bataljoni, ki so jim poveljevali: Viktor Berlot, dr. Branko Jan, Janez Grum in Milko Pirih. Že po nekaj dneh pa naziv brigade ni več zadostoval. Spremenila sta ga v divizijo in sporočila v Ljubljano, da morajo takoj dobiti sposobnega poveljnika, ki jo bo vodil.

Večja skupina belogardistov iz poljske in dobrunjske občine se je skupaj z belogardisti z Gregorja v velikolaški občini umaknila iz Zapotoka na Veliki Osolnik in se utrdila v cerkvi. Skupino je vodil Milko Pirih, član vodstva Slovenske legije, prvi komandant bele garde v Šmartnem ob Savi, tiste dni pa komandant enega izmed »bataljonov« klerofašistične »divizije«.

Med poljskimi domobranci je bilo tudi prvih 14 borcev, ki so »meseca septembra 1942 vzpostavili vaško stražo v Polju«. Njihov odhod na Dolenjsko je župnik Janez Kete opisal v svojem članku v podnaslovu Po izdajstvu zopet v vrste domobrancev:

»Ob izdajstvu in razsulu badoljevstva so stopili na branik ne le naše občine, katero so po prestanih borbah in po odbijanju besnih napadov zvesto varovali in obvarovali, stopili so na branik v skupni borbi proti rdeči zvezdi 14 prvih borcev s tovariši, ki so jih kasneje pridobili za sveto dolžnost, so odkorakali iz naše občine in doživeli trde preizkušnje v borbi na Velikem Osolniku.«

Partizani so zasledovali in uničevali belo- in plavogardistične skupine v Zapotoku in okolici. V mesečni noči od srede

¹ Iz zaslišanja kaplana Franca Malovrha v kočevskem procesu.

² Iz listine v kočevskem procesu.

na četrtek, 16. septembra 1943, je prodirala na Veliki Osolnik 3. četa tretjega bataljona Tomšičeve brigade pod vodstvom komandirja Naceta Horvata-Imbra. Ko se je bližala zadnji vzpetini, so borci zagledali v cerkvenem stolpu oborožene belogardiste. Zaradi čistine okoli cerkve so se previdno pomikali naprej. V mesečini so tudi belogardisti opazili partizane in začeli streljali proti njim. Partizani so jih večkrat pozvali, naj se vdajo, ker je zanje vse izgubljeno. Vsi pozivi pa so bili brezuspešni. Belogardisti so še vedno upali, da bodo dobili pomoč.

S skupino bizoviških belogardistov je bil Ivan Habič — »bizoviški vrag« — in kričal nad njimi, naj se ne vdajo. Partizane je obmetaval s psovkami, kakršnih je bil zmožen samo človek njegovega kova.

»Vse smo bili, samo ljudje ne,« je povedal komandir Imbre, delavec iz Prekmurja. »Takih psovk še svoj živ dan nisem slišal.«

Partizani so uvideli, da zaradi čistine okoli cerkve ne pojde brez žrtev. Na Turjak so poslali kurirja Slavka Rodeta iz Polja po blindo. Nato so, zavarovani pred streli, zoževali obroč okoli cerkve in se proti jutru približali belogardistom. Zvečine so se vdali in izročili orožje partizanom. Le nekaj belogardistov se je rešilo z begom. Štiriindvajset ujetih belogardistov je partizansko sodišče obsodilo na smrt z ustrelitvijo. Med njimi je bil tudi zločinec Ivan Habič iz Bizovika. Precej belogardistov si je pomagalo s ponarejeno izkaznico, s katero so skušali dokazati, da so bili prisilno mobilizirani v belo gardo. Partizani so jih poslali v delavske bataljone, nekaj pa so jih vključili v bojne enote. Kmalu pa se je izkazalo, da so se mnogi le potuhnili. Porabili so prvo priložnost in pobegnili k okupatorju.

Med belogardisti, ki so jih partizani zajeli v cerkvi na Osolniku, je bil tudi Alojzij Svetek iz Bizovika, eden največjih zločincev v tamkajšnji posadki. Komandir partizanske čete Nace Horvat je Svetka poznal še iz predvojnih let, ko sta bila nekaj časa zaposlena pri istem podjetju v Ljubljani. Svetek je Horvatu takoj natvezel laži o prisilni mobilizaciji v bizoviško vaško stražo in mu govoril, kako si je zmeraj želel v partizane, pa mu ni uspelo. Horvat ni vedel, kakšne strahotne zločine je Svetek že zagrešil. Vključil ga je v bojno enoto, kjer si je Svetek prizadeval, da bi ustvaril videz dobrega borca. A že po nekaj dneh je ušel in se z orožjem z nekaterimi enako mislečimi pajdaši vrnil na domači teren. Odšel je v domobransko četo na Sv. Urhu.

»Nismo jim videli v srce,« je dejal komandir Imbre, »in marsikdo nas je prevaral. Vendar je nekaj belogardistov iz Polja, Dobrunj in Bizovika pa tudi s Sv. Urha do konca ostalo pri nas in nekateri izmed njih so padli za svobodo.«

En del belogardistov iz okolice Sv. Urha se je ob kapitulaciji Italije zadrževal na Golem. Z njimi sta bila urhovski podkomandant Ivan Korošec in vojaški kurat Peter Križaj. Ivan Korošec in nekateri njegovi pajdaši so še nedavno pripadali lažnemu štajerskemu bataljonu in Legiji smrti, kjer so se seznanili z vsakovrstnimi zvijačami, kako je treba loviti in pobijati partizanske borce in civiliste, ki so odhajali v partizane. Tudi na Golem in v okolici so prestregali ljudi, ki so se po kapitulaciji Italije odpravili v partizane, in jih v tamkajšnjih gozdovih zavrtno pobijali. Ta način borbe jim je šel tako dobro izpod rok, da so ga hoteli na vsak način prenesti še v okolico Sv. Urha. Dne 11. septembra so poslali komandi belogardističnih bataljonov predlog za ustanovitev »udarne čete«, ki bi v okolici Molnika lovila partizane. Obenem so predlagali, da bi jim »komanda« dovolila uvesti naglo sodišče, ki naj bi »pospravilo najhujše terence«. V udarni četi in pri naglem sodišču naj bi bil tudi kurat Peter Križaj. Komanda bataljonov je Ivanu Korošču sporočila, da lahko ustanovi udarno četo in naglo sodišče.¹

Vendar Križaj ni mogel sodelovati že v prvih »akcijah« udarne čete in pri naglem sodišču na domačem terenu. Dne 13. septembra je bil v bližini Šmarja ranjen v spopadu s partizani, ker na poziv partizanskega komandanta ni hotel odložiti orožja. Ranjen je natvezel partizanom podobne laži kot Alojzij Svetek partizanskemu komandirju Nacetu Horvatu. Partizani niso vedeli, koga imajo v rokah. Kdo bi si mogel misliti, da ima pred seboj duhovnika, ki je poleg drugih zločinov sodeloval pri pretepanju partizanske matere Ivane Bricelj v Bizoviku in jo ukazal ustreliti, ko je spoznal — kakor je po osvoboditvi sam izjavil pred sodiščem — da ji niti v bolnišnici ne morejo več pomagati! Kdo izmed partizanov bi mogel verjeti lastnim ušesom, ko bi ga slišal, kako je še pred nekaj dnevi kričal nad Erno Zrimšek v Bizoviku, ki ga je kleče pod križem prosila, naj ji zaradi otrok ne vzame življenja: »Dušo ti lahko rešim, življenja pa ne!« In tako se je zgodilo, da so partizani

¹ Originalne listine so priložene spisu o kočevskem procesu.

verjeli Križajevim lažem, ga obvezali in poslali v ljubljansko bolnišnico.

Toda človekoljubno ravnanje partizanov nikogar ni ganilo. Verni belogardisti so še kar naprej trdili, da partizani zatirajo vero in pobijajo duhovnike in člane bele garde, ki vero in duhovnike branijo.

Po spopadu pri Šmarju se je Ivan Korošec brez Križaja umikal s svojimi ljudmi pred partizani in hitel nazaj na Sv. Urha. Za njim so prišli še drugi: Lojze Dežman, Polde Selan, Cene Habič, vsak s svojimi zbeganimi in malodušnimi pajdaši. Bili so slabo oboroženi in nesposobni za boj s partizani, vendar dovolj zviti in krvoločni, da so s svojo »udarno« četo lahko takoj začeli loviti in pobijati rojake, ki so prek dobrunjskih hribov odhajali v partizane, in internirance, ki so se tiste dni vračali iz italijanskih taborišč na svoje domove.

Po prihodu na Sv. Urha je Dežman opozoril Ivana Korošca, da mora biti še nekaj orožja v njihovi bivši postojanki v Gregoričevi hiši. Ker so potrebovali orožje za pobijanje borcev NOV in terenskih delavcev OF, je Korošec takoj odhitel h Gregoriču in začuden obstal pred hišo, ko je videl, da gospodar podira bunkerje okoli nje. Zakričal je nad njim, kako si upa uničevati njihovo postojanko. Gregorič mu je mirno odvrnil, da se je vselil nazaj v svojo hišo in da mu bunkerji niso potrebni.

Gregorič se je lotil čiščenja hiše in podiranja bunkerjev takoj po odhodu belogardistov. Ker se je bal, da se ne bi vrnili in ga prehiteli, je hitel, kar se je dalo. Prve dni so ga ovirali pri delu prebivalci domače in sosednjih vasi. Prihajali so po orodje, posodo, opeko, les in druge reči, ki so jih pobrali belogardisti po njihovih domovih in zvlekli v postojanko. Dobili niso nič, ker so belogardisti še pred svojim begom na Dolenjsko obvestili sorodnike in znance, da so prišli in odnesli, kar je bilo kaj vrednega.

Pri čiščenju svojega doma je Gregorič našel na podstrešju precejšnjo zalogo italijanskih bajonetov in večjo količino nabojev. Naboje je zakopal, bajonetov pa še ni utegnil pospraviti. Korošec se je ob pogledu na orožje nekoliko pomiril. Prenehal je rohniti zaradi rušenja bunkerjev, saj je dobro vedel, da ne bi mogli zadržati partizanov v vse preveč izpostavljeni postojanki. Gregoriču je naročil, da bodo prišli po bajonete fantje z urhovske postojanke, nato pa naglo odšel.

Po kapitulaciji Italije so bili nekaj dni odprti vsi bloki okoli Ljubljane. V bližini Sv. Urha je bilo več prehodov, po katerih so že od začetka NOV odhajali številni borci in borke v partizane. Ob italijanskem zlomu pa je te prehode uporabilo še dosti več ljudi, zlasti iz Ljubljane. Toda le malo jih je prišlo na cilj.

Še veliko bolj kot vojaški poraz je belogardiste prizadel moralni neuspeh, ki so ga doživeli ob zlomu italijanske vojske. Bili so prepričani, da se bodo ob tem dogodku znatno okrepile njihove vrste. Toda zgodilo se je ravno nasprotno. Vse je hitelo v partizane, celo tisti ljudje, za katere so mislili, da so njihovi.

Podivjani in razočarani zaradi nepričakovanega razvoja dogodkov so komandanti poljskih in dobrunjskih belogardistov ukazali svojim pajdašem, naj se preoblečejo v partizane in stalno stražijo vse prehode skozi tamkajšnje gozdove. Kot vodniki naj se pridružijo ljudem, ki hočejo v partizane, in jih odpeljejo v najbližjo postojanko.

Kako je belogardistični komandant Lojze Dežman zasliševal in pobijal ljudi, ki so jih njegovi pajdaši prijeli na poti v partizane, je povedala Slavica Zavodnik, ki se je nekaj dni po kapitulaciji Italije vračala z obiska pri svojem očetu na Brezovem pri Višnji gori.¹

Alojzij Zavodnik je delal do nemške okupacije kot strojnik na Jesenicah. Družino je imel na Blejski Dobravi. Bil je član KPS in vnet borec za pravice delavskega razreda. Nemci so kmalu zvedeli za njegovo delo in ga prišli aretirat. Ko jih je zagledal, se je skril v gnojnično jamo, da si je rešil življenje. Medtem ko je tičal v skrivališču, so mu Nemci izropali dom. Praznih rok je pribežal k bratu na Brezovo. Tu je takoj nadaljeval delo in postal terenec. Hčerka Slavica, ki je živela v Ljubljuni, ga je večkrat obiskala. Tako tudi tiste dni po kapitulaciji Italije, ko so bili vsi bloki okrog Ljubljane odprti. Dovoljenja za prehod skoz blok ni imela, ker se ni upala prositi zanj, odkar jo je Ivan Jevnikar, belogardist z Brezovega, srečal v Ljubljani in ji dejal: »Kako, da si ti še živa? Hčere takih komunistov niso vredne, da žive!«

Z obiska pri očetu se je Zavodnikova vračala z vlakom do Škofljice. Tu se je srečala s partizani, ki so poznali njenega očeta. Povedala jim je, da potuje brez dovoljenja in da pojde čez Orlje v Ljubljano. Partizani so jo opozorili, naj bo previdna,

¹ Slavica Zavodnik, poročena Trontelj, živi v Ljubljani, Komenskega ul. št. 20

ker se tam okoli potikajo lažni partizani in love njim naklonjene ljudi. Zavodnikova je dejala, da ji je že oče pravil o teh zvijačah belogardistov, in se s strahom odpravila na pot. Med potjo je srečala starejšega moškega, ki je prav tako kot ona nameraval čez Orlje v Ljubljano. Skupaj sta hitela proti Orljemu in bolj malo govorila. Neznanec je Zavodnikovi zaupal, da ima hčerko zaprto na ljubljanskem sodišču, ona pa mu je povedala, da prihaja z obiska pri očetu na Dolenjskem. Ker sta bila oba previdna, nista drug drugega izpraševala, kdo sta in odkod.

V bližini Orljega sta naletela na štiri v partizane preoblečene belogardiste. Brž ko so ju začeli ogovarjati in izpraševati, kdo sta in kam nameravata, sta spoznala, da niso pravi partizani. Hoteli so vedeti, kje sta med potjo srečala partizane, koliko jih je bilo in kateri enoti so pripadali. Čeprav so govorili o partizanih kot o svojih ljudeh, je bil ves način njihovega izpraševanja tako različen od pogovora s partizani, da sta jasno čutila, s kom imata opraviti.

Lažni partizani niso nič izvedeli od Zavodnikove in njenega spremljevalca. Ko so prenehali z izpraševanjem, sta dva stopila k Zavodnikovi, dva pa k neznanemu moškemu in ju odgnala v urhovsko postojanko. Tu so ju ločili in zaprli vsakega v drug kletni prostor. Tisti, v katerega so potisnili Zavodnikovo, je bil brez okenca, le skozi leseno pregrado, ki je ograjevala prostor na notranji strani, je skozi špranje sijalo nekaj dnevne svetlobe.

Ko se je Zavodnikova nekoliko privadila mraku v tesni kleti, je opazila, da sta v nji že dva mlada človeka: fant in dekle. Povprašala sta jo, če ima kaj pisanja pri sebi. Zavodnikova jima je povedala, da ima nekaj partizanske pošte. Hitro so izkopali luknjo v ilovnata tla in jo zakopali. Medtem ko so grebli v ilovici in zakrivali sled, sta ujetnika povedala Zavodnikovi, da so tudi njiju zajeli lažni partizani na poti v gozdove. Prosila sta jo, da bi obvestila njune svojce v Mostah o njuni usodi. »Mi dva ne bova prišla živa odtod,« sta ji šepetaje pripovedovala, »ker sva bila oborožena, ko so naju prijeli na poti na Lipoglav, vas pa bodo morda le izpustili, ker nimate nič sumljivega pri sebi.« Dekle je še pristavila: »Čudim se, da so vam še pustili jopico, nama so vse pobrali: orožje, nahrbtnika in vrhnjo obleko.«

Zavodnikova je ujetnikoma obljubila, da bo izpolnila njuno prošnjo, če bo le živa prišla odtod. V trenutku, ko sta ji hotela dati naslov svojih ljudi, pa so planili v klet belogardisti, zgra-

bili Zavodnikovo in jo odgnali k zaslišanju. Neznana ujetnica ji je še hitro šepnila, naj pri zaslišanju o vsem molči.

Zavodnikovo je zasliševal, kot je kasneje ugotovila, Lojze Dežman. Povedala mu je, da je šla na Dolenjsko obiskat bolno staro mater. V Škofljici je morala izstopiti iz vlaka, ker je bila nadaljnja proga proti Ljubljani minirana od partizanov. Zaradi tega se je napotila po bližnjici čez Orlje v Ljubljano. Dežman je molče poslušal in Zavodnikova je imela vtis, da ji je verjel. Nato jo je začel izpraševati o partizanih: kje se je srečala z njimi, koliko jih je bilo, kaj so ji govorili in podobno. Preklinjal jih je in obtoževal najgrših dejanj. Hvalil pa je sebe in svoje pajdaše in ji razlagal:

»Kmalu bomo mi gospodarji! Do zdaj so bili tu Italijani, pa so šli! Prišli so Nemci, pa bodo tudi odšli! Mi pa bomo ostali! Komanda je že zdaj v naših rokah!« Premieril jo je od nog do glave in ji zagrozil, kot je grozil vsakomur, s katerim je govoril: »Če hočem, te lahko ustrelim!«

Zavodnikova je molčala. Dežman jo je še vprašal, če hodi v cerkev. Na to vprašanje mu je odgovorila: »V cerkvi uče: ‚Ljubite se med seboj!‘ ne pa: ‚Pobijajte se med seboj!‘« Dežman je vzrožil in ji ukazal, da mora v kuhinjo krompir lupit. Zavodnikova se je temu uprla, češ da ni nič zagrešila in da morajo tako delo opravljati samo kaznjenci. Dežman je kričal nad njo, da le tisti, ki so za partizane, nočejo delati. Ker ni hotela izpolniti njegovega ukaza, jo je nagnal nazaj v klet.

Medtem ko je Dežman zasliševal Zavodnikovo, sta mlada ujetnika izginila iz kleti. Zavodnikova je vedela, da ju ne bo nikdar več videla, in obžalovala, da ni pravočasno zvedela za njuni imeni in naslov svojcev. Tudi za usodo neznanca, s katerim je šla nekaj časa skupaj proti Orljemu in so ga v urhovski postojanki zaprli v večji kletni prostor z lino pod stropom, ni nikoli zvedela.

Tri dni in tri noči je bila Zavodnikova zaprta v kleti urhovske postojanke. V soboto popoldne, 18. septembra 1943, je doživela partizanski napad na Sv. Urha. Močno streljanje je trajalo vse do noči. Prestrašena je poslušala, kako se je streljanje bližalo postojanki in spet oddaljevalo. Upala je, da bodo partizani uničili postojanko in rešili ujetnike. V noči od sobote na nedeljo pa je zopet vse potihnilo.

V nedeljo, dne 19. septembra, je Dežman poklical Zavodnikovo k sebi in ji dejal: »Lahko greš domov! Zdaj že vem, kje si. Kadar bom hotel, bom lahko poslal svoje ljudi pote!«

Po dogodkih na Sv. Urhu si Zavodnikova ni več želela v Ljubljano. Rada bi šla nazaj k očetu na Dolenjsko in mu povedala, kaj je doživela. Ko je mislila, da je že dovolj daleč od postojanke, je odhitela v drugo smer. V cerkvenem stolpu je stražar oprezoval za njo in obvestil svoje pajdaše. Ti so bili hitro za njo in jo vprašali, kam hoče. — Rekla je, da v Ljubljano, a ne pozna poti. Pokazali so ji, po kateri poti naj gre, in ji zagrozili, da jo bodo pri priči ustrelili, če misli oditi v partizane. Zavodnikova je hitela, kar je mogla, v nakazani smeri, da je prišla čimprej belogardistom izpred oči.

Dogodek, ki ga je opisala Zavodnikova, osvetljuje le enega izmed primerov, kako so ob kapitulaciji Italije izginjali v urhovskih gozdovih ljudje, ki so se odpravili v partizane. Takih primerov pa je bilo veliko in terenci so kmalu postali pozorni nanje. Obvestili so partizane, da so ti in ti ljudje odšli k njim, in jih naprosili, naj jim sporoče, če so prispeli do njih. Čedalje bolj pogosto so prejemale odgovore, da se tisti, za katere so spraševali, sploh niso javili. Zaradi tega so terenci iz okolice Sv. Urha opozorili aktiviste in člane VOS v Ljubljani, kaj se dogaja na terenu. Jože Vrbinc iz Bizovika, sedaj tehnični vodja tesarskega podjetja v Slomškovi ulici v Ljubljani, se spominja več primerov, o katerih je prejel poročilo s terena. Poročila z navedbo imen in datumov je oddal v bunker Mare Kralj v Kozlezi. Bunker pa je bil tik pred osvoboditvijo izdan in je padlo vse gradivo v roke izdajalcev.

Na osnovi poročil o dogodkih v okolici Sv. Urha je izdala VOS v Ljubljani prepoved za odhod v partizane čez bizoviške in dobrunjske hribe ter skozi Podmolnik in Podlipoglav. O tem je obvestila vse terenske odbore OF v Ljubljani in priporočala prehod čez kresniške hribe pri Jevnici.

Enako usodo kot v partizane namenjeni ljudje so doživljali interniranci, ki so se ob kapitulaciji Italije vračali iz italijanskih taborišč. Nekatere izmed njih so belogardisti prestregli že na postaji v Ljubljani ali na poti proti domu, po marsikoga pa so prišli na dom takoj, ko so zvedeli, da se je vrnil. Belogardistom je bilo znano, da niso zanje tisti interniranci, ki so

se vračali šele po kapitulaciji Italije. Ko bi hoteli vstopiti v njihove vrste, bi bili lahko že davno doma. Zato so jih prav tako prestrezali in pobijali kot tiste, ki so se napotili v partizane.

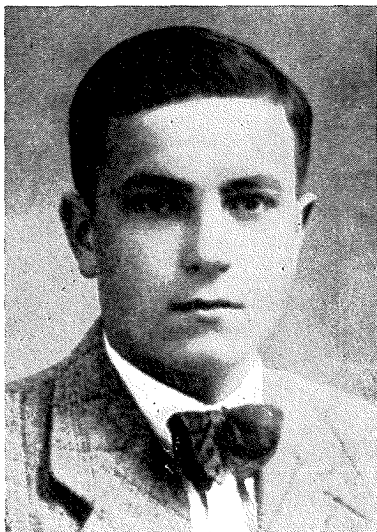
Dne 16. septembra 1943 se je vrnil na svoj dom v Bizovik 22-letni delavec Albert Jakopin. V internacijo je moral na prijavo belogardistov takoj po požigu vevške papirnice 31. avgusta 1942. V Bizoviku je imel starega, bolehnega očeta, ki je nestrpno čakal sinove vrnitve. Ko je Bertl stopil v domačo hišo, je oče od veselja ves iz sebe hitel pripravljati sinu topel prigrizek. A še preden je zavrela v lončku voda za čaj in je mogel sestradani interniranec použiti košček kruha, ki ga je po dolgem času spet prejel iz očetovih rok, so pridrveli v hišo belogardisti s Sv. Urha in ga odgnali s seboj. Oče jih je s solzami v očeh prosil, naj počakajo vsaj toliko, da bo kaj toplega popil. Enemu izmed njih se je starček zasmilil. V tolažbo mu je rekel, da se bo sin takoj vrnil, le zaslišali ga bodo.

Albert Jakopin pa se ni več vrnil. Oče je štel ure in čakal. Belogardisti so prišli po sina še pred poldnem. Ko se je bližal večer, oče ni več zdržal doma. Vzel je jerbašček, zložil vanj nekaj pijače in jestvin in se odpravil na Sv. Urha. Pred postojanko ga je zaustavila straža in nagnala. Drugo jutro je obupani starček znova poizkušal. S seboj je vzel nekaj več živeža kot prejšnji večer, če bi sina še ves dan zasliševali. Po poti je srečal cerkvenega ključarja Jakoba Jesiha-Lenarta iz Dobrunj. Lenart ga je ustavil in mu dejal: »Oče, nesite kar nazaj, da ne pojedete še vi v nebesa, kot je šel Bertl!« Zasmel se je prestrašenemu starčku v obraz in odšel po svojih opravkih. Stari Jakopin je od žalosti za sinom še tisto leto umrl.

Tiste prve dni po vrnitvi belogardistov v njihove postojanke v dobrunjski in poljski občini so partizani še nadalje obkoljevali stoletne zidove turjaškega gradu, kamor se je zateklo največ belogardistov in plavogardističnih četnikov. Le redkim in maloštevilnim skupinam se je posrečilo, da so se še pred dokončnim zlomom prebile iz obleganega gradu. Tako se je prebil velikolaški župan Ivan Paternost, s katerim je bežal tudi Danilo Capuder, in Viktor Habič iz Bizovika, ki je hitel v Ljubljano po pomoč. Po poti so ga zajeli partizani in odpeljali v Kočevje, kjer je bil v zgodovinskem kočevskem procesu obsojen na smrt.



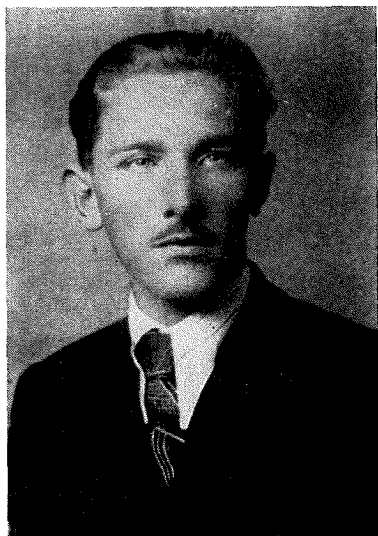
Lojze Kastelic, prometnik,
rojen 22. 6. 1915 — ubit 9. 3. 1943



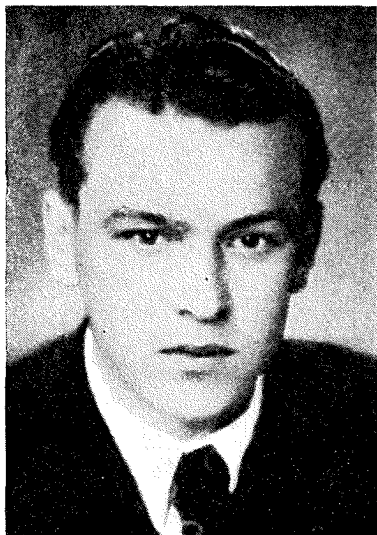
Stane Orel, mizar,
rojen 14. 7. 1922 — ubit 9. 3. 1943



Rudolf Muzga, delavec,
rojen 13. 4. 1919 — ubit 26. 3. 1943



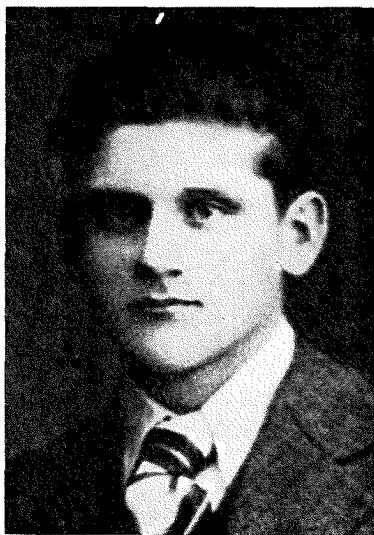
Egidij Sever, vrtnar,
rojen 7. 7. 1920 — padel 15. 4. 1943



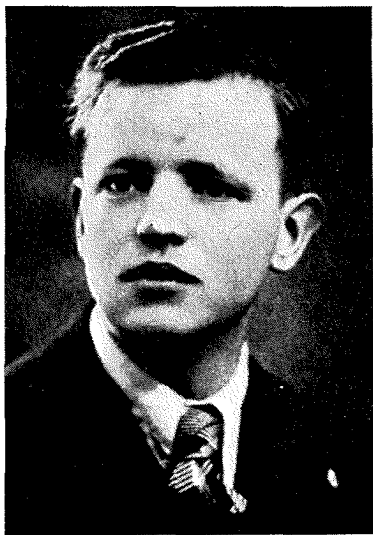
Hinko Ocvirk, strugar,
rojen 27. 6. 1921 — padel 15. 4. 1943



Viktor Močilnikar, ključavničar,
rojen 12. 2. 1911 — padel 15. 4. 1943



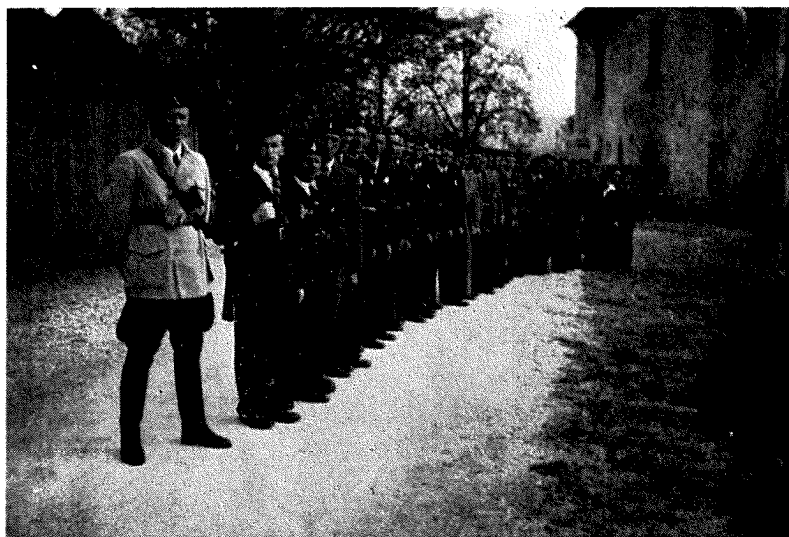
Ivko Bitenc, elektroinstalater,
rojen 23. 5. 1922 — padel 15. 4. 1943



Franc Juhan, kmečki sin,
rojen 27. 9. 1911 — ubit 27. 4. 1943



Skupina poljskih belogardistov v družbi z okupatorjevimi vojaki



Skupina belogardistov z Brezovice in okolice pred Kušlanovim gradom v Notranjih goricah pod vodstvom dr. Alojzija Pezdirja, ki je pošiljal žrtve tudi na morišče k Sv. Urhu



Ivan Korošec iz Bizovika, podkomandant urhovskih belogardistov in kasnejših domobrancev

Dne 16. septembra 1943 je uspelo belogardističnemu poveljniku Janezu Grumu iz poljske občine, da se je prebil do Ljubljane. Poiskal je zvezo z Nemci in jih obvestil o položaju na terenu. Prosil jih je za pomoč beli in plavi gardi v obleganem Turjaku. Nemci so pomoč obljubili in tudi poizkušali so priti do Turjaka, vendar niso mogli prebiti partizanskega obroča.¹

Po razgovoru z Nemci je Janez Grum odhitel v Polje, Dobrunje, Bizovik in na Sv. Urha, da je belogardistom sporočil veselo novico. Do tistega dne so vaški stražarji na skrivaj utrjevali svoje postojanke. Še prav posebno oprezni so bili pri Lazarju na griču v Bizoviku in na Sv. Urhu, kjer sta stali postojanki na robu dolenskega gričevja. Noč in dan so trepetali, kdaj jih bodo napadli partizani. Komandanti so stražarjem naročali, naj molče vsaj toliko časa, da izkopljejo obrambne jarke. Po Grumovem obvestilu so se oddahnili in se na ves glas širokoustili:

»Zdaj pa naj le pride, kdor hoče, smo se že z Nemci povezali!«

¹ Vesti, 16. septembra 1943.

